

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1988, let. XXV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

7-8

IZ VSEBINE

Javna tribuna: Socializem in duhovno stanje časa

Veljko Rus: Socialna politika in enakost

Mihailo Marković: Današnje težnje konservativne ideologije in kritično družboslovje

O izsledkih SJM '88 pišejo: Z. Mlinar, P. Klinar, B. Markič in Z. Roter

O razvoju in stanju družbenih znanosti na Slovenskem razmišljajo:

F. Černe, A. Perenič, A. Igličar, B. Kavčič, M. Jogan, V. Benko,

A. Grizold

Herman Strasser: Razredne strukture in razredne teorije v zahodnih družbah (Naš prevod)

Ernest Petrič: Trajni detant ali le predah?

Gramsci in sodobnost: Prispevki s posveta – M. Podunavac,

W. Boyero, I. Lukšič

Vladimir Goati: Politično predstavništvo in volitve pri nas

TEORIJA IN PRAKSA

1988

7-8

revija za družbena vprašanja, let. XXV, št. 7-8, str. 937-1160, julij-avgust 1988.
UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Filvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja iz Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc Perne, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnič (delegati univerz in sirske družbene skupnosti), Anton Beblež, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igljčar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, B. Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 20.000 din, za druge individualne naročnike 25.000 din, za delovne organizacije in ustanove 70.000 din, za tujino 100.000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 6.000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 - Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka - Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za recenzije, prikaze do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

JAVNA TRIBUNA

Socializem in duhovno stanje časa 939

ČLANKI, RAZPRAVE

VELJKO RUS: Socialna politika in enakost 947

* MILENA BEVC: Izobraževanje Sloveniji in Jugoslaviji 962

* AILO MARKOVIČ: Današnje težnje rvarativne ideologije in kritično slovsje 973

ENSKO JAVNO MNENJE '88

* VIKO MLINAR: Razvojne težnje: tem in povezovanje z razvitim d. 1 980

* ER KLINAR: Osveščenost nškega naroda in njegove težnje po rtosti v svet 987

* ŠTJAN MARKIČ: Ustavne remembe in volilni proces v očeh vnega mnenja 992

ZDENKO RÖTER: Slovensko prebivalstvo o vprašanih splošne ljudske obrambe in JLA 998

IZ ZGODOVINE OKTOBRA

MARIJAN BRITOVŠEK: Buharin in njegov čas (3) 1003

NIKOLAJ IVANOVIČ-BUHARIN: Pot k socializmu in delavsko-kmečka zveza (1925) 1012

RAZMISLEK O DRUŽBENIH ZNANOSTIH

Uvodni zapis 1026

FRANCE ČERNE: Kvaliteta naše družbene znanosti blizu ničelne bonitete? 1026

ANTON PERENIČ: Pravna znanost in kriza pravnega sistema 1031

ALBIN IGLIČAR: Sociologija prava v Sloveniji 1033

BOGDAN KAVČIČ: Uporabnost in razvoj 1036

MACA JOGAN: Sociologija, izobraževanje in sociologija/nje 1040

VLADO BENKO: Akumulacija in specializacija raziskovanj 1048

ANTON GRIZOLD: Obramboslovju – novi družbeni znanosti na pot 1051

NAŠ PREVOD

HERMAN STRASSER: Razredne strukture in razredne teorije: nove razvojne težnje v zahodnih družbah 1057

POGLEDI, KOMENTARJI

ERNEST PETRIČ: Trajni detant ali le predah? 1070

VPRAŠANJA POLITIČNEGA SISTEMA

SAVIN JOGAN: Kardeljeva zamisel demokratičnega pluralizma samoupravnih interesov in naš čas 1078

GRAMSCI IN SODOBNOST

MILAN PODUNAVAC: Gramscijeva teorija legitimnosti 1084

MICHELANGELO BOVERO: Teorija in kritika moderne družbe pri Gramsciju 1095

IGOR LUKŠIČ: Gramscijeva kritika Croceja 1103

IZ SOCIOLOŠKIH RAZISKAV

BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Učinki socialne politike na socialno strukturo 1109

IZ POLITOLOŠKI RAZISKAV

VLADIMIR GOATI: Politično predstavništvo in volitve pri nas 1123

TRG V JUGOSLOVANSKEM GOSPODARSTVU

PAVEL GANTAR: Planiranje in skušnjave oblasti 1134

ODMEVI

ALEKSANDER KLINAR: Družboslovje na srednjih šolah 1143

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

PETER KLINAR: Od tradicionalne k moderni (ne)razredni in stratifikacijski družbi 1146

PRIKAZI, RECENZIJE

ĐORDE ŠUVAKOVIČ: Teorija normalne cene (Barbara Fakin) 1151

IZ DOMAČIH REVIJ 1155

AVTORSKI SINOPSIS 1159

TEORIJA IN PRAKSArevija za družbena vprašanja,
let. XXV, št. 7–8, str. 937–1160,
Ljubljana, julij–avgust 1988

Трибуна	
Социализм и духовное состояние времени	939
Статьи, обсуждения	
Велько Рус: Социальная политика и равноправие	947
Милен Бевц: Образование в Словении и Югославии	962
Михаило Маркович: Нынешние стремления консервативной идеологии и общественнонаучная критика	973
Словенское общественное мнение '88	
Здравко Млинар: Эволюционные стремления плюрализма и связь с развитым миром	980
Петер Клинар: Сознательность словенского народа и его стремления к открытию в мир	987
Боштян Маркич: Конституционные перемены и выборы в глазах общественного мнения	992
Зденко Ротер: Словенское население о вопросах всеобщей обороны и Югославянской Армии	998
Из истории октября	
Мариян Бритовшек: Бухарин и его время (3)	1003
Николай Иванович Бухарин: Путь в социализм и связь рабочих и крестьян (1925)	1012
Раздумье об общественных науках	
Передовая запись	1026
Франце Черне: Качество наших общественных наук приближается к нулю	1026
Антон Перенич: Юридическая наука и кризис юридической системы	1031
Албин Игличар: Социология права в Словении	1033
Богдан Кавчич: Применимость и развитие	1036
Маца Йоган: Социология образования и социологи	1040
Владо Бенко: Аккумуляция и специализация исследований	1048
Антон Гризольд: Оборонедение – новая общественная наука	1051
Наши переводы	
Герман Страссер: Классовые структуры и классовые теории: новые эволюционные стремления в обществах Запада	1057
Взгляды, комментарии	
Эрнест Петрич: Постоянный детант или только перерыв?	1070
Вопросы политической системы	
Савин Йоган: Замысел Е. Карделя о демократическом плюрализме самоуправленческих интересов и нынешнее время	1078
Грамши и современность	
Милан Подунавач: Грамши и его теория легитимности	1084
Микеланжелло Боверо: Теория и критика современного общества в трудах Грамши	1095
Игор Лукшич: Грамши и его критика Кроче	1103
Из социологических исследований	
Барбара Верлич-Деклева: Воздействие социальной политики на социальную структуру	1109
Из политологических исследований	
Владимир Гоати: Политическое представительство и выборы в нашей стране	1123
Рынок в югославянском хозяйстве	
Павел Гантар: Планирование и искушение власти	1134
Отклики	
Александр Клинар: Общественные науки в средней школе	1143
Научные и профессиональные встречи	
Петер Клинар: От традиционного к современному (не) классовому и стратификационному обществу	1146
Обозрения, рецензии	
Джордже Шувакович: Теория нормальной цены	1151
По страницам отечественных журналов	1155
Синописы авторов	1159

TRIBUNE	
Socialism and the State of Mind of Our Time	939
ARTICLES, DISCUSSION	
VELJKO RUS: Social Policy and Equality	947
MILENA BEVC: Education in Slovenia and Yugoslavia	962
MIHAILO MARKOVIĆ: Modern Trends of Conservative Ideology and Critical Social Sciences	973
SLOVENE PUBLIC OPINION '88	
ZDRAVKO MLINAR: Developmental Trends: Pluralism and Closer Involvement with the Developed Countries	980
PETER KLINAR: The Awareness of the Slovene Nation and Its Strivings Toward the World	987
BOŠTJAN MARKIČ: Constitutional Changes and Voting Process as Expressed by Public Opinion	992
ZDENKO ROTER: Slovene Population on Questions Considering Total National Deference and the Yugoslav Army	998
FROM THE OCTOBER HISTORY	
MARIJAN BRITOVSEK: Bucharin and His Time (3)	1003
NIKOLAJ IVANOVIĆ BUHARIN: The Path to Socialism and the Association of Workers and Peasants (1923)	1012
SOME THOUGHTS ON SOCIAL SCIENCES	
Introductory Note	1026
FRANCE CERNE: The Quality of Our Social Science Approaching the Zero Point?	1026
ANTON PERENIČ: Science of Law and the Crisis of the System of Law	1031
ALBIN IGLIČAR: Sociology and Law in Slovenia	1033
BOGDAN KAVČIČ: Utilization and Development	1036
MACA JOGAN: Sociology of Education and Sociologists	1040
VLADO BENKO: Accumulation and Specialization of Research	1048
ANTON GRIZOLD: Science of Defence—A New Social Science	1051
THE TRANSLATION	
HERMAN STRASSER: Class Structures and Class Theories: New Developmental Trends in Western Societies	1057
VIEWS COMMENTS	
ERNEST PETRIČ: Lasting Detant or Only an Interval	1070
PROBLEMS CONCERNING POLITICAL SYSTEM	
SAVIN JOGAN: E. Kardelj's Idea of Democratic Pluralism of Self-management Interests and Our Time	1078
GRAMSCI AND THE PRESENT DAY	
MILAN PODUNAVAC: Gramsci's Theory of Legitimacy	1084
MICHELANGELO BOVERO: The Theory and Critique of Modern Society by Gramsci	1095
IGOR LUKŠIČ: Gramsci's Critique on Croce	1103
FROM SOCIOLOGICAL RESEARCH	
BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Effects of Social Policy on Social Structure	1109
FROM POLITICAL-SCIENCE RESEARCH	
VLADIMIR GOATI: Political Representation and Elections in Our Country	1123
MARKET IN YUGOSLAV ECONOMY	
PAVEL GANTAR: Planning and Temptations of Power	1134
ECHOES	
ALEKSANDER KLINAR: Social Science in Secondary School	1143
PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS	
PETER KLINAR: From a Traditional to a Modern Class(less) and Stratified Society	1146
REVIEWS, NOTES	
DJORDJE ŠUVAKOVIĆ: The Theory of Normal Price (Barbara Fakin)	1151
FROM DOMESTIC REVIEWS	1155
AUTHOR'S SYNOPSIS	1159

Socializem in duhovno stanje časa

*Vse več je razumnikov – tako na levi kot na desni – ki v zadnjem desetletju tako ali drugače ugotavljajo, da se pod vplivi velikih sprememb v razvoju sodobnih družb in sveta v celoti (sprememb, ki že potekajo, se začenjajo ali pa vsaj nakazujejo) – vidno spreminja tudi duhovna podoba časa.**

Zdi se povsem zanesljivo, da je prišlo v zadnjem desetletju do pomembnih vrenj in prestrukturiranja v vseh segmentih »ideološke nadgradnje« – ali drugače povedano – v »duhovni situaciji časa«. Ta vrenja in preoblikovanja dokazujejo mnoge že povsem izoblikovane ali pa še nejasno vidne mene, ki odločilno zarisujejo podobo našega časa, v kateri se prepletajo, nadgrajujejo ali se spopadajo predkapitalistične družbene oblike, svet kapitala in raznovrstne oblike svetovnega socialističnega procesa.

Prvič, razločno so napovedani ali pa so celo za nami procesi rekonstrukcije ideoloških sistemov in vse do nedavnega še neproblematičnih strateških političnih zamisli in programov na Vzhodu in Zahodu, v Tretjem svetu, na levi in desni.

Kar zadeva socializem, izražajo prvo smer rekonstrukcije tista razmišljanja in njim ustrezne dejavnosti, ki nakazujejo ključne rešitve krize socialističnih projektov in socialistične prakse predvsem v sferi materialne proizvodnje, se pravi v sferi ekonomije; v ospredje prihajajo vprašanja racionalnosti in produktivnosti, učinkovitosti in akumulativnosti gospodarstva, »tržne ekonomije« z njeno intenzivno (ne pa ekstenzivno) naravnostjo.

Drugo smer rekonstrukcije socializma nakazujejo razmišljanja, ki iščejo rešitve problemov in ustrezne inovacije predvsem na področju tako imenovane komunikativne dejavnosti; izpostavljajo predvsem vprašanje demokracije in javnosti, politike in političnih institucij, novih družbenih gibanj, »civilne družbe« in »svetá življenja«. V posamičnih primerih sta ti dve usmeritvi komplementarni. Tretja, še ne povsem izoblikovana in uveljavljena usmeritev izhaja od zgodovinskih možnosti, ki jih prinaša sodobni razvoj proizvodjalnih sil; prizadeva si, da bi z ohranjanjem in spodbujanjem konkretno-utopične dimenzije socialističnega projekta načrtovala razvoj socializma kot svojstvene sinteze primarnih dejavnosti v ekonomiji, politiki in »svétu življenja« – sintezo, v kateri je bistveni poudarek na »osvoboditvi od dela«, kar je posledično bistveni pogoj tudi za dejansko »osvoboditev v delu«.

Ideja socializma v mnogih deželah Tretjega sveta se je širše uveljavljala pod vplivom nekaj zgodovinskih valov dekolonizacije, se pravi pod vplivom protimperialističnih revolucij narodov. Zdi se, da je socializem v večini teh primerov razumljen in sprejet kot tista družbena oblika, znotraj katere bo možno v antitezi kolonial-

* Cavtatsko srečanje oktobra 1988 je posvečeno duhovnemu zarisu časa in obnovi socialističnih projektov. V Teoriji in praksi smo v preteklih dveh letih objavili precej razprav o temah, ki sodijo v sklop preverjanja idej, programov in strategij socializma. Namenjene so bile trgu v socialističnem gospodarstvu, perestrojski, socialistični civilni družbi, novim družbenim gibanjem, postmarksizmu, postmoderni in retrogardi, pojmovanju svobode in osvoboditve v nauku katoliške cerkve, programu za novo evropsko levo in še čemu. Tokrat objavljamo uvodne teze za razpravo v Cavtatu, da bi širok krog bralcev naše revije lahko lažje ocenjeval smeri, vsebino in smisel kritičnega premišljevanja zdaj potekajočih diskusij o socializmu.

ne in imperialistične preteklosti – najti plodno zgodovinsko sintezo avtentičnih kulturno-civilizacijskih vsebin, ki so jih razvile zunajevropske etnične in nacionalne skupnosti, po drugi strani pa progresivnih vsebin modernega časa, ki so dozorele med evropskimi narodi. Glede na to naj bi socializem predvsem omogočil – njegova misel pa legitimirala in motivirala – nagel ekonomski razvoj, katerega smisel je izboljšanje gmotnega in duhovnega življenja prebivalstva, politična in ekonomska emancipacija ter neodvisnost njihovih državnih skupnosti. Zdi se, da številni dejavniki, ki delujejo v svetovnih razsežnostih in znotraj posamičnih dežel Tretjega sveta, spodbujajo k ponovnemu preverjanju tako razumljene in sprejete ideje socializma.

Za idejno-politične in tudi širše duhovne-kulturne razmere na desnici so značilni agresivni prodori neoliberalizma in neokonservatizma oz. sil in ideologij nove desnice.

Drugič, v zadnjih petnajstih letih prihaja do temeljitih preskusov in velikih sprememb v družbenih znanostih in filozofijah, preverjanj in sprememb na vseh tistih ravneh védenja, ki jim pravimo teoretske paradigme.

Zdi se, da se dogajajo vse najbolj pomembne spremembe v družbenih znanostih in filozofijah v znamenju bolj ali manj radikalne problematizacije temeljnih idej modernega časa, namreč misli o zavestnem obvladovanju življenja. Ta ideja predpostavlja veljavo razuma, ker pa je njegova bistvena določnica svoboda, je uveljavljanje razuma hkrati tudi uresničevanje svobode. V zdaj potekajočih razpravah se ne brez vzroka zatrjuje, da je v zgodovinskih procesih uresničevanja teh temeljnih idej modernega časa prišlo do primata z razumom proizvedene stvarnosti nad razumom samim.

Vloga kritičnega preverjanja družbenih znanosti in filozofij ter pomen tega preverjanja sta za socialistični projekt toliko bolj pomembna, kolikor postaja znanost (kot paradigmatična oblika dela in kot bistvena proizvodna sila) neizogibno najpomembnejši dejavnik časa, ki proizvaja nova znanja, nove tehnologije, nove kadre, drugačne delovne navade, drugačen delovni čas, drugačna delovna mesta, drugačne odnose med ljudmi – skratka drugačno življenje – pa tudi to, da nosi znanost v sebi in v stvarnosti uveljavljanja svoje emancipatorične in tudi represivne potence. Nobelega dvoma ni, da so represivne potence znanosti pretežno proizvod njene kapital-ske instrumentalizacije.

Tretjič, v domala vseh vejah umetnosti so zaznavne postmodernistične težnje; to je toliko pomembnejše, kolikor so te posledica procesa občutnejšega spreminjanja vloge interakcij med kulturo-duhovnimi dejavnostmi ter celotnim družbenim življenjem.

Četrtič, spremembe so opazne tudi znotraj velikih religijskih sistemov, predvsem v njihovem močnejšem in neposrednejšem angažiranju pri aktualnih družbenih pa tudi političnih vprašanjih. V delovanju nekaterih religijskih skupin so posebej pomembne kritike kapitalizma in afirmacija idej socializma. V tem sklopu se pojavljajo »teologije osvoboditve«, »teologije upanja«, »teologije nenasilja« itn.

Petič, vsi ti pojavi imajo delno svoj vzrok in posledico v spreminjanju neposredno-praktične zavesti individuov iz vseh družbenih razredov in slojev, oz. v spreminjeni izkustveni zavesti ljudi v vsakdanjem življenju, v »svétu življenja« (spremembe v vrednostnih usmeritvah, temu ustrezni motivaciji in legitimaciji »stilov življenja«, socialni psihologiji itn.).

Vdiranje dejavnikov in načel ekonomske in birokratske racionalnosti kapitalističnih in etatiziranih socialističnih sistemov v »svet življenja« – ta svet siromaši in ga pustoši, ga »bogati« z novimi odtujitvami, mu vsiljuje represivne nagone, mu onemogoča samoopredeljevanje in avtonomno existenco individuov, zanikuje člove-

kove pravice in svoboščine itn. Bistvena depolitizacija ljudi, ki jo izvajajo ti obstoječi sistemi, postavljajo v dvom možnosti demokratičnega življenja. Posledice, ki jih puščajo za seboj neuspešni procesi integracije oziroma zgrešene socializacije znotraj »svetá življenja«, skušajo reševati s pospešeno birokratizacijo in komercializacijo, afirmacijo konservativnih moralnih načel in z drugimi smerni in vsebinami ideološke represije, s socialno-terapevtskimi »mehčanji«, s psihološkim redefiniranjem in s filozofskimi ter kvazifilozofskimi ontologizacijami ustreznih problemov itn. – in to v družini, v šoli in v celotnem izobraževalnem sistemu, v množičnih medijih in v drugih družbenih institucijah in organizacijah. Še usodnejšo in nevarnejšo pretajo prinaša s seboj dejstvo, da profitno naravnana eksploatacija narave vse bolj ogroža samo življenje, življenje v svetu narave, še posebej pa biotično in psihično življenje človeka. Sem sodi seveda tudi realna nevarnost kopičenja orožja za množično uničevanje oz. realna nevarnost samouničevanja človeštva v vojaških spopadih velikih razsežnosti.

Vsi ti procesi »kolonizacije svetá življenja«, vse te grožnje samemu življenju so množičnejše kot kdajkoli v preteklosti spodbudile ljudi k odporom in organiziranju v mnogovrstnih družbenih gibanjih, da bi se ohranilo človeka vredno življenje oz. življenje samo. Prav iz »svetá življenja« prihajajo danes najmočnejše, četudi še vedno premalo ali neustrezno artikulirane in formalizirane zahteve po ponovni kritični presoji vseh političnih in filozofsko-znanstvenih paradigem – tako na levi kot na desnici.

Mnoga znamenja odkrivajo, da so ta idejna strujanja in vrenja prav zaradi prepletenosti različnih »svetov življenja«, ki sestavljajo našo epoho, tako medsebojno povezana, da imajo navzlic bistveni različnosti tudi nekatera skupna obeležja. Zato moremo o teh dramatičnih gibanjih govoriti kot o nečem, kar vzpostavlja skupni »duhovni profil časa«.

Zdi se, da so ta skupna obeležja posledica dejstva, da se vsa doslej omenjena vrenja dogajajo v sklopu priznane ali nepriznane, dojete ali nespoznane temeljne krize vseh oblik družbene proizvodnje življenja v sodobnih družbah – pa tudi v sklopu vse pogostejših prizadevanj, da se iz krize najde pot (ponekod tudi z obnovitvijo starih ideoloških paradigem) in pa zaradi zaskrbljenosti, kaj bo prišlo **potem**. Zdi se, da v vseh predelih sveta v političnem in znanstvenem diskurzu prevladujeta dve besedi in dve predponi: **kriza** (ekonomska, politična, ideološka, civilizacijska, kriza legitimitete in motivacije, kriza mednarodnih odnosov, dolžniška kriza itn.); **reforma**, oz. preureditev, prestrukturiranje, »perestrojka«; prefiks **neo** (neo-konservativizem, neo-liberalizem), in prefiks **post** (post-industrializem, post-kapitalizem, post-socializem, post-marksizem, post-modernizem, post-strukturalizem itn.).

Vendar je treba poudariti, da se to, kar smo poimenovali »duhovni portret sveta«, v različnih tipih sodobnih družb pomembno razlikuje glede na njihove različne družbene (ekonomske, razredne, politične, kulturno-civilizacijske) sisteme in njihovo mesto v sklopu celostnosti sodobnega sveta.

Ni dvoma, da se »duhovni stanji« znotraj sveta kapitala in sveta socialističnega procesa v marsičem razlikujeta. Posebej moramo govoriti o različnosti »duhovnega stanja« v »Tretjem svetu«. Neenakomeren in protisloven svetovni zgodovinski razvoj je pripeljal do členitve na razvite in nerazvite skupine držav. Ta razmejitev je ena od pglavitnih protislovij medsebojno odvisnega sveta in **potemtakem** bistveno vpliva na občo »duhovno podobo časa«.

* * *

Kateri so bistveni razlogi za to, da iščemo povezavo med socializmom in očitnimi spremembami v dimenzijah življenja, ki smo jih tu poimenovali »duhovno stanje časa«?

1. Socializem, posebej tisti, ki ga je navdihoval marksizem, je zgodovinski projekt radikalnega spreminjanja sveta v smeri razredne in občečloveške emancipacije. Znotraj tega projekta je bistvena novoveška ideja zavestnega obvladovanja življenja: družba, v kateri »proces proizvodnje gospodari z ljudmi, človek pa še ne obvladuje procesa proizvodnje«, mora odstopiti mesto skupnosti, v kateri bo življenje kot »proizvod svobodno združenih ljudi« postavljeno »pod njihovo zavestno plansko kontrolo« (Marx). Socializem je potemtakem mogoč samo kot z ustrežno zavestjo in voljo usmerjena in udejanjena družbena praksa. Pri tem pa je ta praksa ne le možna, pač pa tudi determinirana tako z objektivnimi zgodovinskimi razmerami kot tudi z njenimi lastnimi zgodovinskimi cilji, za katere so predpostavke in dejavniki dani že v obstoječih razmerah; socializem je v tem pomenu naloga, da se »iz dane stvarnosti razvije prava stvarnost kot njeno ‚najstvo‘ (das Sollen) in njen končni cilj« (Marx).

Potemtakem je za uspeh socialističnega projekta nujna tudi ustrežna usmeritev v času. Za »človeka socialista« (Marx), ki zagovarja kritično in revolucionarno stališče, taka orientacija predpostavlja, da se »v pozitivno razumevanje obstoječega stanja vnaša hkrati zavest o njegovi negaciji« (Marx). Toda ne gre le za takšno pojmovanje, za vednost o tem, kako delovati za spreminjanje sveta. Gre za celotno zavest, pravzaprav za samoozaveščenost subjektov socialistične preobrazbe (s katero šele postanejo dejanski subjekti).

2. To »duhovnost« socializma kot tudi celotno »duhovno stanje časa« poskušajo danes oblikovati in mu vtisniti pečat tudi naraščajoči procesi ideološkega razoroževanja zavesti. V teh procesih so še vedno zelo vplivne različne variante dogmatske ideologije etatističnega projekta socializma. Krila dobivajo različne kapitalske ideologije, najbolj neoliberalizem in neokonservativizem, ki spravljata v dvom samo zgodovinsko možnost in legitimiteto socializma. Pojavile so se relativno nove ideološke konstrukcije in dekonstrukcije, ki v duhu postindustrializma, postkapitalizma, postsocializma, postmodernizma, poststrukturalizma, postmarksizma itn. postavljajo dvom tako v kapitalizem kot socializem, pri čemer pa izpostavljajo tudi nekatera v tem ali onem pogledu relevantna vprašanja. Ti stopnjevani ideološki procesi so tako agresivni, da se pogosto dozdeva, da je v »duhovnem stanju časa« najpomembnejše prav to, da klima za socializem ni ugodna.

Razprava o socializmu in duhovnem stanju naj bi torej omogočila vsestransko kritično presojo teh ideoloških strujanj, da bi socializem v soočenju z njimi opredelil svojo identiteto, zgodovinsko in idejnoteoretsko šanso ter legitimiteto.

3. V takem »duhovnem preseku časa« potekajo v zadnjih letih procesi bolj ali manj radikalnega – sicer pa vsestransko nujnega preverjanja ne zgolj dosedanjih socialističnih praks, pač pa tudi samega projekta socializma, njegovih bistvenih vsebin in njegovega zgodovinskega smisla. Te procese preverjanja je sprožila (bodisi priznana ali nepriznana, dojeta ali nedoumljena) kriza, v katerem so se znašle vse socialistične prakse – predvsem zaradi svojih resnih napak, pomanjkljivosti in nedoslednosti, pa tudi kriza programov in strategij, ki so te prakse vodile in osmišljale. In prav te pomanjkljivosti – poleg vpliva celotnega »duhovnega profila časa« – bistveno opredeljujejo preverjanje socialističnih praks, programov in strategij.

Medtem ko se poskuša kapitalizem – zajet v strukturalno krizo na vseh ravneh svoje organizacije – skoz to krizo rekonstruirati (resda tudi z občasnim posredovanjem starih ideologij, neokonservativizma in neoliberalizma) – tudi z vidika tehnolo-

loških in drugih imperativov XXI. stoletja, se zdi, da je socializem v primežu kriznega obdobja (to velja predvsem za socialistične družbe) obrnjen pretežno nazaj, angažiran z zdravljenjem svojih »otročkih bolezni« in napak, med katerimi velja omeniti predvsem vsesplošno etatizacijo socialističnih družb, birokratizacijo politike, zapostavljenost demokracije, subjektivizem in še posebej voluntarizem v ekonomiji, ki sta jo (v primerjavi s kapitalističnim gospodarstvom) potisnila v neučinkovitost, neracionanost in nekonkurenčnost. Ob vsem tem je socializem iz mnogih vidikov prisiljen reševati še nekatera predsocijalistična in celo predkapitalistična zgodovinska in civilizacijska vprašanja.

Logična prizadevanja socializma, da se čimprej izkoplje iz krize, se otrese lastnih pomanjkljivosti – ob hudih zagatah, ki jih povzročajo bodisi kapitalistična proizvodnja življenja, ki še vedno daje pečat naši epohi, bodisi stopnjevani procesi ideološkega razoroževanja zavesti znotraj celotnega »duhovnega profila časa«, v pretežni meri vplivajo na to, da so značilnost zdajšnjega preverjanja socializma tudi dokajšnji delež političnega in ekonomskega pragmatizma, (re)afirmacija »realpolitike«, svojstvena ideološka zamegljevanja, idejno-teoretski eklekticizem in celo konfuzija. To se kaže predvsem v naslednjih stranpoteh preverjanja dosedanjih praks in koncepcij socializma: v odsotnosti neobhodnih, zgodovinsko utemeljenih normativnih in teoretskih kriterijev za tako preverjanje, posebej obče sprejetih teoretskih meril in vrednostnih principov za razmejevanje kapitalske proizvodnje življenja od socializma, ki nastaja znotraj te proizvodnje kot njena negacija; dejstvo je, da se neposredno iz aktualne empirične situacije (iz prakse, ki ni, kot bi dejal Marx, »a la hauteur des principes«), torej brez temeljnih teoretskih refleksij in situiranja te empirije v zgodovinski kontekst in perspektivo – sprejemajo zaključki, pojmovanja, spoznanja, opredelitve, ki se jim pridaja značaj obče veljavnosti, pravzaprav značaj obče teoretske in zgodovinske veljavnosti in resnice; odsotnost ustreznega orientiranja v razmerah časa in temu ustreznega razumevanja celote svetovno-zgodovinskih razmer, njenih tendenc in perspektiv; v zvezi s tem je tudi nesposobnost in celo nepripravljenost, da se politike izhoda iz krize situirajo v tisto zgodovinsko perspektivo, ki jo smisel socializma predpostavlja; gre pravzaprav za nesposobnost, da se udejani dialektična enotnost zdaj in tukaj nujnih in izsiljenih smeri socialističnih praks ter zgodovinskih ciljev socializma; gre tudi za obremenjenost s starimi, preživeli, ali pa tudi z novimi, pretežno iz kapitalizma izposojenimi ideološkimi konstrukcijami – in temu podobno.

Vse to gre v bistvu na roko dejanskemu spodkopavanju radikalnosti in celovitosti socialističnega projekta, oziroma omogoča afirmacijo pojmovanj in opredelitev, ki bistveno reducirajo vsebino in smisel socializma v korist elementov kapitalizma ter relativizirajo zgodovinski razloček med njima.

4. Konec sedemdesetih let so se na političnem prizorišču nekaterih razvitih kapitalističnih držav, in sicer v teoretski produkciji znotraj prevladujoče ideologije, v zavesti dobršnega dela buržoazije in prehodnih mejnih razredov – pa tudi v zavesti dela delavstva – uveljavile, ponekod pa postale tudi dominantne ideološke in politične koncepcije neoliberalizma, neokonservativizma in nove desnice – skratka, očitno je prišlo do političnih in ideoloških premikov v desno.

Zagovorniki neoliberalizma skušajo dokazati, da je za sodobno razvito družbo kapitalistična ekonomija (z zasebno lastnino, »svobodnim podjetjem«, »svobodno menjavo« itn.) edina oblika družbene organizacije, ki spoštuje načelo svoboščin posameznika, edini gospodarski sistem, ki je sposoben usklajevati gospodarske dejavnosti velikega števila posameznikov brez poseganja po prisili.

Pri tem neoliberalizem utemeljuje našeta in še druga svoja stališča v optiki neke

antropološke koncepcije, po kateri je človek predvsem zreduciran na homo economicusa, tako da so njegova zavest, obnašanje in delovanje podrejeni oziroma spoznani kot rezultat ekonomskega dejavnika, in to kot edinega determinirajočega dejavnika; človek je lahko racionalna individua le tedaj, če se podredi racionalnosti ekonomije; človek je lahko svoboden le kot zasebni lastnik.

Glede na to antropološko podstat se pojavlja tudi svojevrsten »imperializem ekonomske teorije«; kaže se v prizadevanjih, da se izoblikuje neka splošna metodologija za vse družbene znanosti, ki bo zasnovana na metodološkem univerzalizmu ekonomskih načel kot temelju racionalnega obnašanja in delovanja.

Teoretiki, bolje rečeno ideologi neoliberalizma so predvsem nasprotniki ideje in prakse enakosti. Odklanjajo idejo in prakso enakosti, kar neoliberalizem bistveno približuje in povezuje z neokonservativizmom.

Medtem ko si neoliberalizem prizadeva, da bi izpeljal reorganizacijo buržoazne ideologije tako, da reafirmira s pomočjo države neomejeno svobodo kapitalističnega podjetništva, svobodo zasebne kapitalistične lastnine in na tej podlagi zasnovanih individualnih svoboščin, se neokonservativizem in nove desnice – ki izhajajo iz spoznanja o krizi sistema kulturnih vrednot in krizi sistema političnih institucij in vrednot – prizadevajo, da a) izvedejo kar najbolj celovito in temeljito reorganizacijo buržoazne ideologije, celotnega sistema kulturno-duhovne legitimizacije in motivacije, in b) poskušajo predrugačiti pojem, vsebino in smisel političnih svoboščin v buržoazni družbi, s tem pa pojem, vsebino in smisel politike same.

Prizadevanja neokonservativizma in novih desnic, da spremenijo pojme in smisel političnih svoboščin in same politike, očitno razkriva dejstvo, da naslavljajo avtorji teh teorij svojo kritiko na dve fundamentalni načeli buržoazne demokracije: na načelo družbene enakosti in načelo politične participacije. Ko zanikujejo možnost in zaželenost socialne enakosti, zagovorniki neokonservativizma in novih desnic poudarjajo, da prinaša »egalitaristična utopija« zahodni civilizaciji smrt, da uničuje vsakršno različnost v družbi. Ko prevzemajo eno od osrednjih tém iz leta 1968, razglašajo »pravico do različnosti« in trdijo, da je različnost enakovredna neenakosti in svobodi, medtem ko je enakost na ravni identitete oziroma totalitarizma. Tako je progresivna leva teza študentskega leta 1968 o pravici do različnosti dobila svojo reakcionarno, desno interpretacijo.

V neokonservativizmu so se delno ohranile tudi stare vsebine konservativizma – in sicer kot kritika »modernizma«. Ta pojem obsega vse tisto, kar neizogibno prinaša s seboj industrijski napredek razvite kapitalistične družbe – se pravi vse dobro in tudi slabo. Zdi se, da neokonservativci sicer zagovarjajo vsestranski razvoj kapitalizma, vendar pa brez tistega neizogibnega »modernizma«, ki razkraja konservativno življenje klasične meščanske družine in kulture, po drugi strani pa tudi brez emancipatorskih prizadevanj in teženj, katerim prižiga rdečo luč sistem buržoazne demokracije. To je notranje protislovje in pomanjkljivost neokonservativizma.

Neokonservativizem oz. nove desnice so očitno povzele Gramscijevo koncepcijo o ideološki oziroma kulturni hegemoniji, zato prehajajo v ofenzivo na kulturnem področju, da bi si najprej zagotovile ideološko hegemonijo – tako da imamo tu opravka z »desnim gramscizmom«.

Ta ofenziva na kulturnem področju postavlja v središče pozornosti reakcionarno interpretacijo oz. zlorabo prirodoslovnih znanosti (posebej biologije, genetike), potem tudi vseh humanističnih znanosti; namen tega je izoblikovati nek izrazito reakcionaren pogled na svet.

Reakcionarna interpretacija naravoslovnih znanosti kot iztočnica in argumentacija nekega novega pogleda na svet afirmira obnovljeni »socialni darvinizem« in je

radikalno ideološko in politično naperjen predvsem proti ideji družbene enakosti in demokracije. Glavni argumenti te radikalne kritike ideje enakosti in demokracije se porajajo v okviru reafirmacije že poznanih reakcionarnih tez o naravnih zakonitostih hierarhije, o nujni družbeni selekciji najbolj vitalnih (podobno Darwinovi konceptiji biološke selekcije), o baje znanstveno dokazani večni neenakosti med ljudmi in rasami, o nadčloveku.

Omenjene teze in argumentacije so poskus afirmacije »vitalistične antiteze«
»demokracijski perverzности«
in prednosti iracionalnih vsebin pred racionalnimi; prevaga moči nagona nad razumom, »naravne ureditve«
nad »razumsko ureditvijo«
itn.

Od Oktobrske revolucije naprej in še posebej po drugi svetovni vojni postaja ob razmahu socializma kot svetovnega procesa konservativizem izrazito antisocialističen oz. protikomunističen. Takšna je tudi danes njegovalna temeljna naravnost.

Raziskovanje te politične in ideološke reafirmacije desnice v mnogih razvitih kapitalističnih državah je za levico v vseh deželah prvorazredna naloga; to pa ne samo zato, ker ustvarja reafirmacija desnice nove in tudi mnogo težavnejše pogoje za razredne in emancipatorične boje, ki jih vodijo ali pa naj bi jih vodile leve sile, pač pa tudi zato, ker izvaja desnica močan, posreden in neposreden pritisk na ideologijo in politiko leveice – in kot vse kaže, ta pritisk ni vedno brezuspešen.

Osrednje in najpomembnejše teme razprav na Cavtatski okrogli mizi '88 zajemajo prav presojo in problematizacijo zdaj potekajočih diskusij o socializmu – in sicer:

– z vidika spoznanj, do katerih prihaja znotraj preverjanja teoretskih oz. filozofskih in znanstvenih paradig, na podlagi katerih bi se nove ideje, programi in strategije socializma otresle starih in novih ideoloških usedlin in političnega pragmatizma ter se v vsakem pogledu kar najbolj ustrezno teoretsko utemeljile;

– z vidika progresivnih sprememb v umetniški proizvodnji in v celotnem kulturno-umetniškem življenju – da bi se bolj kot doslej (zavestno) izoblikovala kritična in humanistična dimenzija socializma in se bistveno zvečale njegovalna imaginativna, kreativna in inovativna potencia;

– z vidika emancipacijskih vsebin in teženj k določenim spremembam znotraj velikih religijskih sistemov; z ugotavljanjem možnosti, da postanejo te vsebine in stremeljenja sestavni del socialistične prakse;

– z vidika vsakdanjega življenja in izkustva delovnih ljudi, da bi se socializem, njegove teoretske in politične paradigme ter organizacije otresle povsod več ali manj represivnega »osrečevanja«
in »reševanja«
ljudi, kajti »človeku ne more dati sreče niti država niti politični sistem niti politična stranka«, »srečo si človek lahko ustvari samo sam«. (E. Kardelj).

V tem smislu bi témo okrogle mize '88 lahko poimenovali »socializem in preverjanje njegovih političnih in teoretskih paradigem«.

Toda za socialistično teorijo in prakso je izredno pomembna tudi kritična ocena velikih zasukov v družbenih znanostih in filozofiji – in sicer ocenjevanje iz perspektive revolucionarnega delovanja, kot ga zahtujejo socialistični programi, da bi lahko doumeli praktično-politično relevantnost in smisel teh sprememb. Prav tako je pomembno, da se v razmerja vzajemne kritike postavita tudi teorija in »svet življenja«; to pa predvsem zato, ker medsebojna kritičnost omogoča, da se teorija otrese težnje po tisti vrsti totalizacije, ki v imenu ideje in principa uničuje bogastvo življenja in konec koncev tudi samo življenje v njegovi neponovljivosti in raznolikosti; po drugi strani pa zato, da se v vsakdanjem »svetu življenja«
kritično identificirajo in okvalificirajo tiste vsebine odtujenega življenja, ki so proizvod različnih oblik in

dejavnikov eksploatacije in dominacije, produkt svojstvene kolonizacije »svéta življenja«.

Materialistična interpretacija teme »Socializem in duhovno stanje časa«, ki je za nas izredno pomembna, terja, da se vse tukaj nakazane kritične ocene in problematizacije posamičnih izsekov »duhovnega stanja časa« vmestijo v celostnost svetovno-zgodovinske prakse, v sámo zgodovino in da se potem tudi interpretirajo iz te zgodovinske, praktične celote.

Vsekakor moremo to celostnost svetovno-zgodovinske prakse in zgodovine ob tej priložnosti zaobseči samo z mislijo – in to s teoretsko mislijo, S tem pa smo postavljeni tudi pred temu ustrezen izbor.

Prepričani smo, da sta Marxova misel in z njo inspirirana miselnost, naravnana k vsem bistvenim zgodovinskim spremembam, najbolj celovita, filozofsko in znanstveno najbolj temeljita teorija, ki v sodobnem svetu odkriva zgodovinske možnosti in družbene predpostavke, moči in poti, perspektivo in smisel radikalnega spreminjanja sveta – in ki na učinkovit način legitimira veliko poslanstvo socialno-razredne in občečloveške emancipacije. Tudi za nas je »marksizem še nepresežen horizont našega časa« (Sartre). Zato si prizadevamo znotraj tega obzorja postavljati na svoje mesto vsa kritična preskušanja, ki jih predpostavlja razprava o socializmu in »duhovnem stanju časa«. Seveda se s tem ne odrekamo nadaljnjemu kritičnemu preučevanju marksistične misli.

VELJKO RUS

Socialna politika in enakost

MARX IN DURKHEIM O SOCIALIZMU IN ENAKOSTI*

Marx je družbeno neenakost povezoval z razredi, odpravo neenakosti pa z ukinitvijo razredne družbe, oziroma z odpravo privilegiranega razreda kapitalistov in deprivilegiranega razreda proletarcev. Kot je sam dejal, bistvo njegove teorije ni v odkrivanju razredne borbe, ampak v postuliranju diktature proletariata, s katero bo proletariat ukinil kapitalistični razred in z njim tudi samega sebe. Za to pa ni dovolj samo sprememba »komandnih pozicij«, ampak tudi ukinitvev lastnine in ukinitvev dotedanje delitve dela.

Dežele realnega socializma so revidirale Marxa v dveh bistvenih točkah:

a) diktaturo proletariata niso razumele kot ukinjanje privilegiranega in deprivilegiranega razreda, ampak kot dominacijo (deprivilegiranega!) delavskega razreda in

b) ukinitvev privatne lastnine niso povezoval z ukinjanjem obstoječe delitve dela, ampak z generalizacijo te delitve iz ekonomske v politično sfero.

Na ta način je prišlo do situacije, v kateri je družbena neenakost nedoumljiva kategorija, socialna politika pa paradoksalna aktivnost.

Težave v opredeljevanju socialne enakosti in socialne politike v socializmu pa ne izvirajo samo iz nasprotij med Marxom in realsocializmi, ampak tudi iz dejstva, da je Marx obravnaval le kolektivno (ne)enakost. Tej enostranosti je nasprotoval Durkheim, ki je nasproti Marxu uveljavljal koncept socializma »s človeškim obrazom« (Alexander, 1986a: 94). Socializem naj bi bil po Durkheimu stabilna družba, ki bi poskrbela za pravično distribucijo ekonomskih dobrin, pri tem pa seveda država kot redistributor ekonomskih dobrin ne bi smela spodkopati individualne svobode. Država naj bi odstranila le zunanjo (ekonomsko) neenakost, ki onemogoča spontano delitev dela, in vsiljuje nenormalne oblike delitve dela. Ko bo zunanja (izhodiščna) neenakost odpravljena, bo delitev dela spontano rojevala socialno solidarnost; ta se bo krepila skupaj z naraščajočo delitvijo dela in tako na trajen način razreševala protislovje med individualno avtonomijo in socialnim determinizmom.

Kljub temu, da je Durkheim nasprotoval Marxovemu kolektivizmu, pa je bil s teorijo o odpravi ekonomske neenakosti in o odpravi nenormalnih delitev dela pravzaprav na zelo podobnih stališčih kot Marx sam. Od Marxa se je ločil šele kasneje, ko je poudarjal, da solidarnost ne nastaja avtomatično na osnovi odprave

* Prof. dr. Veljko Rus, Inštitut za sociologijo v Ljubljani; avtor je prispevek pripravil za letno srečanje sociologov v Novi Gorici, junij 1988; objavljamo ga v nekoliko skrajšani obliki – *op. ur.*

zunanje (oziroma ekonomske) neenakosti in na osnovi drugačne delitve dela, ampak šele s konstituiranjem nove moralne skupnosti (Durkheim, 1893). Solidarnost, kot višja oblika socialne enakosti, ne more nastati samo s strukturnimi spremembami, se pravi z odpravo ekonomske neenakosti in z odpravo prisilnih oblik delitve dela, ampak šele z dejavnostjo posameznikov, ki temelji na skupnih idealih.

Na ta način se je Durkheim opredelil proti kolektivističnemu determinizmu zgodovinskega materializma (Alexander, 1986b) in skušal povezati socialni determinizem z individualnim voluntarizmom: solidarnost ni avtomatični produkt ekonomske enakosti, ampak na njej temelječi idejni skupnosti.

ENAKOST IN SOCIALNA DEMOKRACIJA

Socialni demokrati so najprej sledili Marxu. Uveljavljali so geto strategijo, ki naj bi po eni strani stopnjevala solidarnost in socialno enakost znotraj delavskega razreda, po drugi strani pa zaostrovala razredno distanco do vladajočih razredov in skupin. V skladu s takšno razredno usmerjeno socialno politiko so socialni demokrati oblikovali delavske fonde za nezaposlene in štrajkače ter delavske univerze in kulturna društva. Geto politika je krepila finančno moč sindikatov in politično avtonomijo delavskih strank.

Po prvi svetovni vojni je postalo jasno, da industrializacija zahodnih dežel ne bo avtomatično privedla do absolutne delavske večine v parlamentih; zaradi tega bo treba iskati zaveznike v drugih slojih ter z njimi oblikovati večinsko koalicijo. Prav tako je postalo jasno, da ne velja Marxova teza o absolutnem siromašenju proletariata, kar naj bi privedlo prej ali slej do revolucionarnega preobrata. Ti dve spoznanji (in pa odklanjanje sovjetske revolucije kot preuranjene politične strategije sta vodili do spremembe socialne politike: namesto razredne solidarnosti se je začela oblikovati populistična oziroma vseljudska socialna politika; ta naj bi temeljila na »socialnem državljanstvu« (Andersen, 1987). Socialno državljanstvo pomeni statusno enakost; uresničuje se v univerzalnih socialnih pravicah, ki pripadajo slehernemu državljanu. Na socialnem državljanstvu naj bi se zasnovala nova vseljudska solidarnost, ki bi v temelju spremenila razmerja med posameznim državljanom, trgom in državo. Z uveljavljanjem socialnega državljanstva naj bi prišlo do razblagovljenja (decommodification) delovne sile in to kljub temu, da se ne menja ekonomski status delovnih ljudi. Čeprav se trg delovne sile ohranja, vendarle to ni več »svobodni« trg delovne sile, na katerem ima delodajalec vso svobodo, delavec pa je zgolj prodajalec delovne sile kot blaga: delodajalec sicer zadrži vse dotodanje prerogative, delavec pa s svojim socialnim državljanstvom in s pravicami, ki iz njega izvirajo (plačana boleznina, odškodnina za poškodbe pri delu, podpora v času nezaposlenosti, plačan dopust, starostno zavarovanje), postane bistveno manj odvisen od delodajalca in s tem zgublja značaj prodajalca svoje delovne sile kot blaga. Statusna enakost, ki jo vsebuje socialno državljanstvo, postane na ta način prvi korak v smeri eshatologije osvoboditve, ki pomeni prehod od enakih plač k enakim življenjskim možnostim (life chances). Naslednja dva koraka k izenačevanju sta bila storjena po drugi svetovni vojni: (a) izenačevalna redistribucija dohodkov in (b) skrb za socialno šibke skupine. Ti trije mehanizmi so tudi indeks, s katerim lahko merimo socialno enakost v zahodnoevropskih deželah (Castels, 1987).

Prehod iz razredne v populistično socialno politiko je rodil vrsto novih protislo-

vij. Najbolj očitno je postalo protislovje med privatno ekonomijo in javno socialno politiko, med ekonomsko učinkovitostjo in socialno enakostjo, med ekonomskim liberalizmom in socialnim paternalizmom (Rein, 1987). Laissez-faire ekonomija je samodestruktivna, socialna država pa predraga, posebno če se v državni blagajni osredotoči več kot 60% GNP. Striktno ločevanje med privatno ekonomijo in javno socialno državo vpliva na to, da se delitev osebnih dohodkov vse manj povezuje z delitvijo in organizacijo dela, da se večajo socialne disfunkcije ekonomskega razvoja, da je šolstvo v vse večjem razkoraku s potrebami gospodarstva itd. Vse to vodi v povečevanje stroškov tako na strani privatne ekonomije, kot tudi na strani javne socialne države. Skupni učinek tega je naraščajoča finančna kriza socialne države, o kateri piše O'Connor (1973).

Ujet v omejena prtljovja, doživlja socialno demokratični koncept socialne enakosti izrazito stagnacijo. Zaradi tega se vse pogosteje pojavljajo razprave o tem, kako preseči ta koncept. David Marquand (1987) meni, da je razvoj socialno demokratičnega koncepta socialne enakosti manj zavrt z ekonomijo kot s politiko, in manj s politiko kot s kulturo. Njegova osnovna blokada je v tem, da je obtičal v precepu med tržnim liberalizmom in okrnjenim individualizmom in zaradi tega ne more roditi niti nove skupnosti niti na njej temelječe solidarnosti. Avtoritativni in menjalni model socialnih interakcij generirata sicer politične in tehnološke spremembe, ne pa tudi kulturnih sprememb, ali kot bi dejal Durkheim – ne rojevata nove moralne skupnosti, v kateri naj bi se uveljavljala nova solidarnost. Brez teh sprememb se tradicionalna levica ne more izogniti vse večji marginalizaciji, zakaj tista socialna baza osiromašenih spodnjih slojev, ki je bila vezana na tradicionalni socialnodemokratični koncept enakosti, predstavlja vse manjši del populacije v zahodnih deželah.

ENAKOST IN DEŽELE REALNEGA SOCIALIZMA

V vzhodnoevropskih deželah realnega socializma se socialna politika razvija šele v zadnjih dveh desetletjih. Kot pravi Zsuzsa Ferge (1980), se je na Madžarskem po letu 1945 societalna politika (ki regulira celotno socialno strukturo in skrbi za reprodukcijo populacije) reducirala na ukinitve privatne lastnine, ker se je domnevalo, da bodo s tem avtomatično rešena vsa družbena protislovja. Socialna politika je bila bolj razčlenjena. Razvijala je predvsem: a) pomoč vsem tistim, ki so bili prizadeti v vojni in b) tako imenovano »poklicno blaginjo« (Tittmus, 1973), ki je prinesla s seboj že v začetku več izboljšav (skrajšanje delovnega časa, odprava brezposelnosti, zdravstveno in starostno zavarovanje).

V naslednjih letih se je vse bolj uveljavljalo prepričanje, da je marksizem kot teorija znanstveno utemeljenega socializma samozadosten regulativ, zato se je postopno zmanjševala vloga societalne in socialne politike. Socialno politiko so obravnavali kot začasen paliativen instrument družbene regulacije, ki ima korektivno vlogo le v družbah z dominantno vlogo tržnih mehanizmov. V zvezi s tem so na Madžarskem že leta 1949 ukinili ministrstvo za javno blaginjo. Postavili so se na stališče, da problem socializma ni revščina, ampak neenakost; ko se odpravi družbena neenakost, tudi revščine ne bo več.

Vendar tudi socialna enakost ni cilj sama sebi; ni končni cilj socialistične družbe, ampak le neposredni cilj in s tem sredstvo za hitrejši razvoj celotne družbe. Ne gre za vzpostavitev popolne družbene enakosti, ampak za »redukcijo obstoječih

neenakosti« (Ferge, 1980: 41). Popolna enakost bi zavrila družbeni razvoj, saj bi odstranila sleherni družbeno raznolikost in s tem tudi vir družbenih sprememb.

Razvoj socializma potemtakem zahteva določeno količino neenakosti in določene vrste neenakosti. Problem socialne in societalne politike pa je prav v tem, da ni jasno, kolikšna in kakšna naj bi bila ta neenakost. Jasno je le to, da naj bi se ukinitel razredni značaj družbe, da naj bi se izboljševal položaj vseh socialnih skupin in vzporedno s tem tudi zmanjševala neenakost med njimi. Trajno zmanjševanje socialnih razlik in trajno homogenizacijo celotne populacije naj bi zagotovili naslednji ukrepi:

1. odprava dohodka na kapital in na podjetništvo;
2. odprava brezposelnosti;
3. kontrola nad razlikami v osebnih dohodkih;
4. sistem socialnih ugodnosti, ki naj bi vseboval naslednje elemente:
 - a) zaščito najnižjih dohodkov z določitvijo minimalne plače;
 - b) subvencioniranje cene za osnovne življenjske dobrine;
 - c) brezplačen dostop do zdravstvenih, izobraževalnih, rekreacijskih, kulturnih itd. uslug.

Čeprav se na prvi pogled zdi, da so ukrepi za zmanjševanje družbene neenakosti zelo kompleksni in celo radikalni, pa je razvoj madžarske družbe pokazal, da socialna neenakost ni bistveno manjša kot v zahodnih družbah. Tako ima na primer 10% najbolj siromašnih madžarskih prebivalcev še vedno petkrat manjše dohodke kot je povprečje za celotno populacijo, medtem ko ima 10% najbolj premožnih prebivalcev dvakrat višje dohodke od povprečja. Poleg tega je treba upoštevati tudi to, da višji sloji v večji meri koristijo brezplačne uslugе na področju zdravstva, kulture, izobraževanja itd., kot pa nižji sloji in da v večji meri uporabljajo subvencionirane življenjske dobrine.

Trajno prisotna nekontrolirana socialna diferenciacija med posameznimi sloji mestnega prebivalstva in zelo nenavadna socialna diferenciacija med mestom in vasjo sili Madžarsko v redefinicijo societalne in socialne politike. Jasno postaja, da ni mogoče uveljaviti učinkovite societalne politike, ne da bi se spremenila osnovna razmerja med politiko, ekonomijo in kulturo. Socialne strukture ni mogoče učinkovito homogenizirati, ne da bi prišlo do sinhronega izenačevanja znanja, moči in bogastva.

Societalna politika mora biti potemtakem usmerjena v tisto področje družbene dejavnosti, v katerem nastajajo trajne, kumulativne in dedne neenakosti; to področje je po mnenju Ferge-ove področje dela oziroma delitve dela. To področje ima »tako zgodovinsko kot tudi logično ključno vlogo tako pri proizvodnji dobrin kot tudi pri samoprodukciji človeka« (Ferge, 1980:23). Z delitvijo dela se v osnovi določa tudi socialna struktura, znotraj katere poteka reprodukcija celotne populacije. Trajno spreminjanje socialne strukture madžarske družbe v smeri večje socialne enakosti potemtakem ni mogoče samo z ukinitvijo privatne lastnine in z uvažanjem poprej naštetih regulativov. Potrebna je tudi drugačna delitev dela, ki bo izenačila delovni status populacije. Ukrepi izenačevanja delovnega statusa so lahko različni. Ferge-ova predlaga naslednje:

- a) vračanje k predindustrijskim oblikam delitve dela;
- b) bolj enakomerna alokacija najslabših poslov (rešitev je lahko v organiziranju nacionalne industrijske armade, v kateri vsakdo za določen čas opravlja najslabše posle kot vojaško oziroma nacionalno dolžnost);
- c) bolj intenzivna menjava poslov, ki je organizirana tako, da vsakdo nekaj časa opravlja najslabše posle;

- d) sočasno opravljanje najslabših in dobrih poslov;
- e) oblikovanje novih delovnih mest, ki združujejo neprijetna in prijetna opravila.

Redistribucije delovnih vlog in statusov seveda ne more opraviti tržna ekonomija, zato je potrebna ponovna redefinicija societalne in socialne politike, ki bo plansko skrbela za to, da se bo v novi delitvi dela uveljavljala bolj izenačena alokacija delovnih pogojev, znanja, moči in dohodka.

Če primerjamo realsocialistični koncept družbene enakosti s socialdemokratskim, lahko opazimo politično zelo pomembno in teoretično zelo izrazito razliko: socialno-demokratski temelji na *socialnem državljanstvu*, drugi pa na *delovnem statusu*. Prvi zahteva mešano plansko-tržno gospodarstvo, drugi pa podreditev tržne regulacije planski.

Težava, s katero se srečujejo realsocialistične družbe pa je v tem, da trg in plan ne delujeta v pričakovani smeri, saj je očitno, da je plansko reguliranje močnejši vir socialne neenakosti kot pa trg (Szeleny & Manchin, 1987). Szeleny in Manchin opozarjata na to, da tako v Poljski kot tudi v Madžarski socialna neenakost izvira predvsem iz državno-planske distribucije oziroma iz:

1. stanovanjske politike, ki z nizkimi stanarinami koristi predvsem tistim z nadpovprečnimi dohodki, saj imajo le-ti prednost pri dodeljevanju državnih stanovanj;
2. s subvencioniranjem osnovnih življenjskih dobrin, ki jih ljudje z višjimi dohodki konzumirajo v večji meri, kot tisti z nižjimi dohodki;
3. z brezplačnimi uslugami, ki jih spet tisti z višjimi dohodki koristijo v večji meri, kot tisti z nižjimi dohodki (največje razlike so prav pri najdražjih uslugah in sicer pri izobraževanju na univerzi in pri specialističnih zdravstvenih uslugah);
4. z državno pomočjo manj razvitim regijam, od katere levji delež pobere lokalna elita.

Ekonomska reforma, ki slabi državno plansko regulacijo ter krepi trg in neformalno ekonomijo, deluje zlasti na področju stanovanjske politike v nasprotni smeri, se pravi v smeri zmanjševanja socialne neenakosti. Boljši stanovanjski krediti in lažji dostop do zemljišč pospešujejo individualno gradnjo nižjih slojev. Zaradi sorazmerno ugodnih pogojev je kvaliteta individualnih gradenj višja kot javnih stanovanj, zato upada prestiž javnih stanovanj in spodbuja tudi tiste z višjimi dohodki k individualni gradnji. Tako se sproščajo kapacitete javnih stanovanj za nižje socialne skupine. Zdaj je na primer na Madžarskem že več kot ena polovica vseh javnih stanovanj zasedenih z manj kvalificiranimi fizičnimi delavci. Sekundarna distribucija stanovanj je v tem primeru vplivala povratno na primarno distribucijo in povzročila zmanjševanje socialne neenakosti, ki je bila popreje značilna za primerno distribucijo.

Seveda pa se kljub temu zmanjševanju socialne neenakosti na področju stanovanjske politike še vedno ohranjajo socialne neenakosti, saj plačujejo nižji sloji približno 25% višjo stanovanjsko najemnino za enaka stanovanja kot srednji sloji. Poleg tega prihaja do ekonomizacije birokratskih privilegijev, kar se kaže v:

1. visokih denarnih odškodninah, ki jih dobijo vodilni ljudje za odstop drugega stanovanja lokalnim oblastnim organom;
2. dodeljevanju najboljših državnih zemljišč za 99 let tistim vodilnim ljudem, ki se odločijo za gradnjo vil;
3. prednosti pri dodeljevanju kreditov državnim in partijskim funkcionarjem;
4. možnosti odkupa državnih vil po bistveno znižanih cenah.

Podobne učinke izenačevanja poraja gospodarska liberalizacija tudi na drugih

področjih. Nekvalificirani industrijski delavci, ki imajo podeželske vire dohodkov, dobivajo več od njih kot pa od svojih rednih plač. Zelo se širijo tudi pogodbene skupine delavcev, ki v popoldanskem času in čez vikend opravljajo nadurno delo. Primarno socialno neenakost zmanjšuje tudi honorarno delo strokovnjakov in množica malih podjetnikov.

Po drugi strani pa se z gospodarsko reformo povečuje siromašenje upokoencev, invalidov, telesno in duševno prizadetih in nepopolnih družin, skratka vseh tistih, ki si ne morejo pomagati z dopolnilnim delom.

Szeleny in Manchin menita, da večsmerni procesi socialnega razlikovanja in izenačevanja sicer blažijo globalno neenakost v družbi, vendar pa po drugi strani onemogočajo ustrezno regulacijo socialnega razvoja. Medtem ko je bil pred gospodarsko reformo plan glavni vir socialne neenakosti in je trg deloval v nasprotni smeri, je po reformi postalo jasno, da niti trg niti plan kot regulatorja sama po sebi ne porajata socialne neenakosti; poraja jo socialna stratifikacija družbe, v kateri ta dva regulativa delujeta v smeri obnavljanja obstoječe stratifikacije. To še posebej velja za samoreprodukcijo politične nomenklature in sicer zaradi tega, ker socialistične družbe ne poznajo antimonopolnega zakona na tem področju. Zaradi tega lahko pričakujemo, da bo dominantni mehanizem ekonomske integracije vedno deloval v smeri reprodukcije obstoječih socialnih neenakosti, ne glede na to, ali bo to plan, trg, ali pa nekaj drugega. Ekonomska redistribucija je namreč v realsocialističnih državah dominantni in primarni vir socialne neenakosti, ne glede na to, da se v ideologiji poudarja, da je bistvena razlika med kapitalizmom in socializmom prav v tem, ker je v socializmu ekonomski razvoj podrejen socialnemu. Ekonomsko redistribucijo izvaja država kot edini lastnik podjetij in kot monopolni delodajalec in si s tem zagotavlja tudi monopol nad dobičkom. Tej redistribuciji se vladajoča nomenklatura ne bo odrekla, saj ji zagotavlja reprodukcijo njenega privilegiranega položaja. Zaradi tega bo igrala redistribucija, ki jo vsebuje socialna politika v realsocialističnih državah, tudi v prihodnje sekundarno vlogo.

Ker sta obe redistribuciji pod kontrolo iste dominantne skupine moči, je razumljivo, da ni jasne razmejitev med njima. Zaradi tega prihaja do nekontroliranega prelivanja sredstev in v zvezi s tem do neravnovesja med ekonomskim in socialnim razvojem realsocialističnih dežel.

Z ekonomsko reformo in z večjo liberalizacijo ekonomije se še bolj povečuje možnost nekontroliranih procesov alokacije sredstev in nekontroliranih procesov primarne in sekundarne socialne diferenciacije, saj se trg pojavlja kot nov redistributor in kot novi vir socialne neenakosti. V zvezi s tem se poraja vrsta vprašanj: Ali je mogoče opustiti redistributivno vlogo države in jo nadomestiti s tržno redistribucijo? Ali je mogoče odstopiti od državne podpore velikim nerentabilnim gospodarskim subjektom in ali je mogoče ob vsem tem voditi ustrezno socialno politiko?

Ferge-jeva predlaga ustanovitev ministrstva za socialno blaginjo, ki naj bi koordiniralo delo vseh institucij na področju socialne politike in zagotovilo ločitev sredstev, ki so namenjena za socialno blaginjo od tistih, ki so namenjena ekonomskemu razvoju. Avtonomno financiranje socialnih programov naj bi bilo decentralizirano in podvrženo javni kontroli; k izvajanju socialnih programov naj bi se pritegnile tudi prostovoljne organizacije in tako povečale učinkovito porabo sredstev.

Poskus oblikovanja avtonomnega budžeta za socialno politiko je naletel na zelo ostro reakcijo pri liberalnih ekonomistih; ti so predlog Ferge-ove in njene skupine sociologov proglasili za reakcionarno in probirokratsko izdajo ekonomske reforme.

Če skušamo na osnovi dosedanje obravnave socialne politike v socialdemokratskih in realsocialističnih deželah ovrednotiti z vidika enakosti in pravičnosti, je najbolje, da se osredotočimo na projekcijo socialne politike, kot jo je opredelila skupina madžarskih sociologov na čelu s Ferge-ovo (1980). Njihovo osnovno načelo je, da socialna politika ne vzpostavlja enakosti, ampak skuša le zmanjševati obstoječe neenakosti. Pri tem seveda nastaja vprašanje, katere neenakosti naj bi se odpravljale oziroma zmanjševale in kolikšna naj bi bila optimalna stopnja (ne)enakosti; to vprašanje je relevantno zaradi tega, ker po njihovem mnenju enakost ni najvišji in končni cilj socializma, ampak le sredstvo hitrejšega družbenega razvoja.

Na vprašanje, kolikšna naj bi bila optimalna stopnja enakosti ali neenakosti, smo pravzaprav že dobili odgovor v dosedanjih izvajanjih. Tako Litwin (1983) kot tudi Rawls (1971) menita, da naj bi bil kriterij izenačevanja socialna blaginja celotne populacije: proces izenačevanja oziroma redistribucije naj bi potekal tako, da bi maksimiral socialno blaginjo nižjih slojev in minimaliziral škodo, ki bi jo z redistribucijo utrpeli višji sloji. To formalno načelo ima seveda različne oblike operacionalizacije v primeru, ko se celotna družba znajde v ekspanziji ali pa v recesiji: v prvem primeru naj bi relativno zaostajala rast dohodkov najvišjih slojev, v drugem pa naj bi se preprečilo upadanje dohodkov nižjih slojev. V obeh primerih moramo upoštevati marginalno korist socialne blaginje; ta je za premožnejše višje sloje bistveno drugačna, kot za siromašne nižje sloje. Seveda pri izenačevanju ne gre samo za relativno hitrejšo rast osebnih dohodkov siromašnejših slojev, ampak tudi za njihovo relativno hitrejše pridobivanje znanja in moči.

Osnovni cilj izenačevanja oziroma homogenizacije populacije torej ni v proletarizaciji, pavperizaciji in primitivizaciji višjih slojev, ampak v bogatenju, intelektualizaciji in emancipaciji nižjih slojev. Glavni instrument socialne homogenizacije zaradi tega ni negativna diskriminacija višjih slojev, ampak pozitivna diskriminacija nižjih, pri čemer je optimalna stopnja izenačevanja dosežena tedaj, ko izenačevanje še vedno bolj koristi nižjim slojem kot pa škodi višjim.

Poleg kvantitativnih kriterijev, ki nakazujejo, kolikšna naj bi bila optimalna (ne)enakost, moramo odgovoriti tudi na vprašanje, katere vrste enakosti moramo eliminirati in katere lahko toleriramo. Drugače povedano: definirati moramo, katere vrste neenakosti so neupravičene in katere upravičene, ne glede na to, ali so zaželjene ali pa niso.

Doslej smo zabeležili naslednje štiri opredelitve socialne in societalne politike:

1. ghetto politiko, ki je težila k enakosti in solidarnosti znotraj delavskega razreda in k intransigentnosti do drugih razredov;

2. social-demokratsko politiko po prvi svetovni vojni, ki je izoblikovala tako imenovano socialno državljanstvo; to naj bi zagotovilo enakost v zadovoljevanju osnovnih človekovih potreb, ne da bi se pri tem spremenil ekonomski status delavskega razreda;

3. realsocialistično politiko, ki je skušala z ukinitvijo privatne lastnine odpraviti razredne razlike in izenačiti ekonomski status vseh državljanov; ekonomska enakost naj bi bila tudi radikalno sredstvo za odpravo vseh drugih socialnih neenakosti;

4. novo realsocialistično politiko, ki temelji na izenačevanju delovnega statusa; ta izvira iz spoznanja, da ni mogoče uveljaviti ekonomskega izenačevanja državljanov z ukinitvijo privatne lastnine, če se hkrati z njeno ukinitvijo ne ukine tudi obstoječe delitve dela; ni mogoča ireverzibilna redistribucija osebnih dohodkov in moči, če ne pride tudi do redistribucije vlog.

Nova delitev dela naj bi uveljavila večjo enakost delovnih statusov. Izenačevanje delovnih statusov naj bi ustvarilo ustrezne pogoje za socialno reprodukcijo celotne populacije (Ferge, 1980). Izenačevanje delovnih statusov lahko poteka na več načinov hkrati:

a) z reorganizacijo in delitvijo dela, ki naj bi zvišala standarde, predvsem pri manj kvalitetnih poslih;

b) z zmanjševanjem razlik med najmanj in najbolj zahtevnimi posli, kar naj bi privedlo tudi do zmanjševanja ekonomskih, kulturnih in drugih razlik med zaposlenimi;

c) s povečevanjem pomoči prizadetim in nezaposlenim, kar naj bi zagotovilo solidarnost, socialno varnost in integracijo prizadetih v aktivno populacijo.

Poleg teh ukrepov, ki se nanašajo neposredno na izenačevanje delavnega statusa vseh zaposlenih, naj bi v prihodnje prišlo tudi do uveljavljanja naslednjih ukrepov socialne in societalne reprodukcije celotne populacije:

d) povečevala naj bi se sredstva v skladih skupne porabe, zlasti tista, ki so namenjena stanovanjski izgradnji in kulturnim aktivnostim; večja skupna poraba naj bi zmanjševala individualno pridobitništvo;

e) prednost naj bi imeli univerzalni programi, zlasti na področju družbenih dejavnosti in na področju ekologije;

f) individualizacija in privatizacija pri produkciji in distribuciji uslug ni zaželen na na področju izobraževanja in zdravstva, je pa koristna na drugih področjih;

g) potrebna je nenehna skrb za višjo kvaliteto uslug, ki jih nudijo družbene dejavnosti, s čimer se zmanjšuje potreba po privatizaciji teh dejavnosti in tudi potreba po luskuzni potrošnji;

h) pospeševati je treba raznolikost vsakodnevnega življenja, s čimer se odpirajo nove potrebe, nova delovna mesta in razvijajo nove lastnosti ljudi;

i) treba je stremeti k socializaciji porabništva s tem, da se povečuje kolektivno zadovoljevanje potreb in zmanjšuje individualizirano kompetitivno in prestižno potrošništvo; kolektivizacija naj ne zmanjšuje repersonalizacije porabništva, ampak le individualno dehumanizacijo privatnega in sebičnega zadovoljevanja potreb.

Čeprav je projekcija prihodnje socialne in societalne politike, ki jo oblikuje Ferge s svojo skupino dokaj kompleksna, lahko hkrati s tem ugotavljamo, da je zelo eklektična, saj se v njej nekontrolirano mešajo delavni, emancipacijski, humanistični, personalni, kolektivistični in paternalistični elementi. Paternalistični se kažejo zlasti v poskusih reguliranja potrošnje.

Nepaternalistična societalna in socialna politika bi morala določiti predvsem tiste vrste neenakosti, ki so z vidika socialistične družbe nelegitimne in nelegalne, se pravi neupravičene in nepravilne. S tega vidika so oblike, vrste in stopnje potrošniške neenakosti irelevantne, saj ne zadevajo v probleme pravičnosti oziroma nepravilnosti. Socialistična družba, ki skuša opredeliti potrošništvo kot tako, ni samo paternalistična, ampak je tudi depasirana v primeru, ko skuša kriterije pravičnosti zožiti na področje potrošništva.

Marx je poleg razredne (ne)enakosti, omenjal tudi individualno (ne)enakost. V Nemški ideologiji jo je opredelil ohlapno in utopično z geslom »od vsakega po njegovih zmožnostih in vsakemu po njegovih potrebah«, v Gothskem programu pa jo je opredelil povsem konkretno z meritokratskim geslom »od vsakega po njegovih zmožnostih in vsakemu glede na njegovo delo«. V prvem primeru se ravna distribucija po potrebah, v drugem po delovnem prispevku. Toda v obeh primerih povezuje Marx kontribucijo z retribucijo; na ta način uveljavlja načelo mikropra-

vičnosti z razmerjem med njima. Mikropravičnost ni odvisna od vrste distribucije, ampak od tega, ali obstaja korelacija med kontribucijo in retribucijo.

Retribucija glede na potrebe ali glede na delo zavisi od tega, ali se to načelo mikropravičnosti uveljavlja v blagovni ali pa v naradni ekonomiji. Zavisi tudi od tega, ali je mogoče meriti individualne rezultate dela, ali pa jih ni mogoče meriti. Ne prvo ne drugo pa v ničemer ne postavlja pod vprašaj zvezo med kontribucijo in retribucijo.* Seveda je lahko tudi zveza med kontribucijo in retribucijo bolj tesna, ali pa bolj ohlapna, lahko bi rekli bolj ali manj pravična: bolj tesna je tedaj, kadar meritokratsko načelo temelji na delu in kadar dominira nad drugimi načeli pravičnosti. Če pa se poleg tega načela uveljavljajo tudi druga načela pravičnosti, lahko kontaminirajo meritokratsko načelo. Takšno kontaminacijo omenjata na primeru Poljske in Madžarske Szeleny in Manchin (1987).

Kontaminacija med makropravičnostjo, ki temelji na razredni enakosti, in mikropravičnostjo, ki temelji na individualni profesionalni enakosti, seveda ni neizogibna; do nje je prišlo zaradi tega, ker se pri razredni ali kolektivni (oziroma block-related equality, Rae, 1981) enakosti uveljavlja enakost rezultatov, pri poklicni ali individualni enakosti pa se uveljavlja enakost priložnosti. Načinov, kako se lahko zmanjša protislovje med mikro in makro pravičnostjo je več:

1. Najbolj preprosta rešitev je v tem, da se odpovemo eni izmed njih; bodisi makro bodisi mikro pravičnosti. Če se odpovemo makropravičnosti, nas lahko enostransko uveljavljanje mikropravičnosti pripelje do povsem nekontroliranih procesov in do dezintegracije družbe kot celote. Če pa se odpovemo mikropravičnosti, potem uveljavljamo absolutno statusno enakost, ki z uravnalovko in uniformnostjo mortificira celotno družbeno dinamiko.

2. Druga, bolj smotrna rešitev omenjenega protislovja med makro in mikro pravičnostjo bi bila v tem, da se na obeh ravneh kot pravične opredelijo kompatibilne vrste enakosti. Namesto enakosti rezultatov na ravni makropravičnosti in enakosti priložnosti na ravni mikropravičnosti, bi lahko na obeh ravneh uveljavili načelo enakih priložnosti; ker na ravni makropravičnosti govorimo o kolektivni enakosti in ker je mogoče kolektivno enakost operacionalizirati le statusno, bi morali na makro ravni najti tiste vrste priložnostno enakost, ki je opredeljena statusno, na mikroravni pa tiste vrste priložnostno enakost, ki je opredeljena funkcionalno. V prvem primeru, ko gre za kolektivno, statusno utemeljeno makropravičnost, bi najbrž morali uveljavljati načelo enakega PRISTOPA (ACCES) k vsem delovnim vlogam, v drugem primeru, ko gre za individualno poklicno utemeljeno mikropravičnost, pa bi morali uveljaviti načelo enakih možnosti za NAPREDOVANJE (PROMOCIJE). Makropravičnost se lahko opredeljuje tudi kot izenačevanje vseh glede na *delitev dela*, mikropravičnost pa kot izenačevanje vseh pri *delitvi po delu*; v prvem primeru gre za statusno homogenizacijo populacije, v drugem primeru pa gre za funkcionalno diferenciacijo celotne populacije. *Družba v celoti je tem bolj pravična, čim bolj dosledno izvaja statusno homogenizacijo in funkcionalno diferenciacijo celotne populacije.*

Iz opisa regulacije socialne enakosti Poljske in Madžarske lahko sklepamo, da

* Seveda pa je pomembno, kdo določa posameznikove potrebe: sam posameznik, ali pa družbeni konsenz. Če jih opredeljuje družba na podlagi konsenza, se lahko operacionalizacija Marxovega gesla vsakemu po njegovih potrebah izrodi v nasilni paternalizem, in obratno: če je posameznik edino merilo, se operacionalizacija Marxovega gesla lahko izrodi v anarhizem. Zaradi tega je najbrž rešitev v tem, da se že v izhodišču ne govori o potrebah nasploh, ampak o OSNOVNIH potrebah ali pa o DELOVNIH potrebah. Če bi se opredelili za osnovne potrebe, se takšna operacionalizacija Marxovega gesla poistoveti s teorijami o »basic needs satisfaction« kot osnovnim kriterijem socialne politike, če pa bi se opredelili za delovne potrebe, bi uveljavljali načelo delovne blaginje (Workfare policy) v razvijanju socialne politike.

v teh dveh deželah prevladujejo nasprotni trendi: narašča neenakost v delitvi dela in dediferenciacija pri delitvi po delu (Szeleny & Manchin, 1987). Razredna pripadnost in kasneje pripadnost nomenklaturi oziroma politični stranki, ustvarja vse večjo neenakost pristopa posameznim skupinam delovnih vlog, po drugi strani pa se kljub vse večji poklicni delitvi dela zmanjšujejo razponi v osebnih dohodkih med poklici.

Regulacijski kontrapunkt, naslonjen na enak dostop k vsem delovnim vlogam in na enako možnost poklicnega napredovanja, velja seveda le za intrageneracijsko dinamiko. Statusna homogenizacija in poklicna diverzifikacija lahko funkcionirata kot homeostatično ravnovesje le v primeru, če ima vsaka nova generacija in vsak član te nove generacije enake startne možnosti; če jih nima, enak pristop k delovnim vlogam ne pomeni več kot formalno enakost in dejansko neenakost, ki je posledica zelo različne primarne in sekundarne socializacije. Cilj socialne politike je torej intergeneracijska destratifikacija, ki se izvaja z maksimalnim izenačevanjem pogojev primarne in sekundarne socializacije vseh članov kohorte do 25. leta. Če je tovrstna destratifikacija dovolj učinkovita, bosta makro in mikropravičnost kot intrageneracijska regulatorja delovala homeostatično in integrativno, če pa predhodna intergeneracijska destratifikacija ni dovolj učinkovita, ta dva regulatorja ne bosta delovala v zaželjeni smeri. V tem primeru je dokaj verjetno, da bo prišlo do paradoksalne aplikacije regulatorjev: do uveljavljanja destratifikacijskih ukrepov v intrageneracijski dinamiki, in do nekontrolirane poklicne diferenciacije v medgeneracijski dinamiki (Rus, 1986).

Seveda za homeostatično delovanje intrageneracijskih regulatorjev ni dovolj samo intergeneracijska destratifikacija, ki poteka z izenačevanjem pogojev primarne in sekundarne socializacije, ampak je potrebna še vrsta drugih pogojev, ki pa ne spadajo v socialno politiko, ampak v področje ekonomske dejavnosti (npr. ekonomska rast) in v področje političnega sistema (npr. politična stabilnost). Teh pogojev na tem mestu ne bomo obravnavali. Dotakniti pa se moramo problema, ki je povezan s posledicami poklicne diverzifikacije, in sicer predvsem z marginalizacijo tistih posameznikov, ki niso mogli izkoristiti možnosti profesionalne promocije, ali pa so jo uresničili celo v negativni smeri. Pri tem ne gre toliko za premalo prizadevne posameznike, ampak za prizadete osebe in tudi osebe, ki niso imele »sreče«. Če upoštevamo rezultate Jenks-ove empirične raziskave, po katerih več kot 80% variance osebnih dohodkov zaposlenih izvira iz neugotovljivih faktorjev, oziroma iz okoliščin, ki niso v zvezi z družinskim statusom (primarna socializacija), z izobrazbo (sekundarna socializacija) niti z IQ (prirojene in pridobljene zmožnosti), potem je jasno, da meritokratsko načelo, uveljavljeno na ravni posameznikov, ne deluje dovolj zanesljivo. Zaradi tega seveda ni treba menjati doslej postuliranega načela mikropravičnosti v intrageneracijski dinamiki, pač pa mu je treba dodati korektivne instrumente in sicer takšne, ki zmanjšujejo marginalizacijske učinke-poklicne diverzifikacije.

Socialna politika v ožjem pomenu je pravzaprav osredotočena prav na to, da z različnimi ukrepi deluje v smeri demarginalizacije, da pomaga tistim, ki so izločeni iz procesa poklicne diferenciacije, da zaščiti vse tiste, ki jih naključje ovira v procesu poklicne promocije (bolezen, nesreče, brezposelnost) in da pomaga vsem tistim, ki so pristali na dnu socialne lestvice kot osiromašeni, alienirani in izolirani posamezniki. Pri tem pa je bistvenega pomena, da deluje socialna politika v smeri demarginalizacije post festum, ne pa anticipativno, sicer blokira realizacijo meritokratske diferenciacije posameznikov znotraj generacije, oziroma vsaj kontaminira intrageneracijsko mobilnost.

Socialna in societalna politika sta potemtakem večdimenzionalni. Nekontaminirana aplikacija teh socialnih politik je mogoča le, če jo lahko izvajamo sinhrono na različnih ravneh in diahrono v različnih fazah generacijskih menjav. Holistični prikaz takšne večdimenzionalne societalne in socialne politike posredujemo v dvodimenzionalni tabeli, v kateri klasificiramo celotno populacijo v štiri segmente. Za vsak segment populacije velja drugačno razmerje med kontribucijo in retribucijo in v zvezi s tem tudi različna societalna politika.

Holistični prikaz societalnih in socialnih politik

		RETRIBUCIJA	
		nadpovprečna	podpovprečna
KONTRIBUCIJA	nadpovprečna	A promovirani destratifikacija	B deprivilegirani pozitivna diskriminacija
	podpovprečna	C privilegirani negativna diskriminacija	D marginalizirani reintegracija

V prvi fazi skušamo najprej na relaciji A–D maksimirati diferenciacijo oziroma diverzifikacijo, na relaciji B–C pa minimalizirati socialno neenakost. V prvem primeru težimo k odpravi privilegijev, ki se vzdržujejo na kolektivni ravni s pomočjo statusne diskriminacije, v drugem primeru pa skušamo po meritokratskem načelu maksimirati socialno diferenciacijo oziroma individualno poklicno mobilnost. Idealni cilj tovrstne socialne politike je, da postaneta B in C prazna množica in da se celotna generacija razvrsti na kontinuumu med A in D.

V drugi fazi želimo korigirati rezultate omenjene societalne politike z demarginalizacijo in reintegracijo tistih, ki so se znašli v segmentu D, ker predpostavljamo, da je bila selekcija kljub doslednemu uveljavljanju meritokratskega načela vendarle v dobrši meri naključna.

V tretji fazi težimo k destratifikaciji otrok iz promoviranih in marginaliziranih družin. Pri tem ne gre predvsem za poslabševanje pogojev primarne in sekundarne socializacije otrok iz promovirane skupine staršev, ampak za izboljševanje pogojev socializacije tistih otrok, ki izvirajo iz družin marginaliziranih staršev.

ODPRTI PROBLEMI

Operacionalizacija obravnavane večdimenzionalne societalne in socialne politike zadeva na številne odprte probleme, ki se nanašajo tako na:

1. posebne okoliščine, v katerih se uveljavlja, kot tudi na
2. alternativne metode in instrumente, ki so na voljo.

Na tem mestu bom opozoril le na nekatere kritične okoliščine, in sicer na tiste, ki so še posebej relevantne za jugoslovansko socialno politiko.

a) Politični sistem in socialna politika

Politični sistem ima ključno vlogo pri operacionalizaciji in implementaciji tistega dela socialne politike, ki se nanaša na kolektivno enakost in makropravičnost. Kolikor je še vedno koncipiran kot posebna oblika diktature proletariata, mora seveda uveljavljati pozitivno diskriminacijo delavskega razreda, se pravi njegovo

privilegirano vlogo v delitvi dela. Privilegirana vloga industrijskega proletariata je bila nujno potrebna zaradi forsirane industrializacije dežele, ker je zagotovila ustrezno stopnjo migracije iz agrara v industrijo. Po drugi strani pa je prav ta privilegirana vloga ustvarila ekonomsko neučinkovito industrijo z vzdrževanjem ekonomskih in statusnih prednosti nekvalificiranih delavcev v industriji, glede na kmete. Bernik (1987) ugotavlja, da te prednosti obstajajo še zdaj, ko smo stopili v zadnjo fazo industrializacije dežele.

Privilegirani status industrijskega proletariata ni značilen samo za Jugoslavijo, ampak tudi za druge vzhodne dežele (Groth, 1986) in celo za zahodne dežele. Prav tako kot na vzhodu tudi na zahodu predstavljajo največjo oviro za prehod iz industrijske v postindustrijsko družbo prav privilegiji delavcev iz avtomobilske in kovinske industrije, saj gre za segment delavstva s podpovprečno kvalifikacijo in nadpovprečnimi dohodki (Naisbitt, 1986). Paradoks je pravzaprav v tem, ker naj bi v socializmu država oziroma politični sistem deloval v smeri odpravljanja strukturnih neenakosti, se pravi statusnih privilegijev in statusne deprivilegiranosti, medtem ko naj bi osebna neenakost prav z odpravo strukturnih neenakosti šele dobila na svoji moralni legitimnosti in ekonomski učinkovitosti.

Namesto strukturne neenakosti, ki se manifestira v razrednih privilegijih, naj bi socializem uveljavil univerzalno enakost v pristopu k delovnim vlogam in individualno poklicno diferenciacijo. Partikularna ali razredna enakost, ki se krepi s privilegiji industrijskega proletariata in kasneje tudi nomenklature kot legitimnega predstavnika le-tega, pa dejansko blokira oboje: univerzalno kolektivno enakost in individualno meritokratsko diferenciacijo.

Drugo področje socialne politike, ki je tesno povezano z naravo političnega sistema, je destratifikacija. V zvezi z destratifikacijo se zastavlja vprašanje, ali naj ta temelji na strukturnih, ekonomskih ali societalnih regulatorjih. Če naj bi pri procesih destratifikacije uveljavljali predvsem strukturne ukrepe (npr. razvoj otroškega varstva in šolstva ter močno progresivne davke na dediščino), bo vloga države v procesih intergeneracijske destratifikacije zelo močna. Če pa se bo uveljavljala predvsem ekonomska regulacija (npr. dodeljevanje štipendij), ali pa societalna regulacija (npr. mladinske organizacije in druge prostovoljne organizacije), vloga države ne bo odločilna. Velja tudi obratno: tam, kjer je močna država, bodo strukturni regulatorji medgeneracijske stratifikacije bolj uveljavljeni kot ekonomski in societalni.

Tretje področje societalne politike, na katerem igra politični sistem praviloma močno vlogo, je demarginalizacija, oziroma reintegracija marginalnih subpopulacij. Demarginalizacija postaja toliko bolj pereč problem, kolikor bolj je družba razvita in kolikor bolj je anomična oziroma socialno dezintegrirana. Višja razvitost sleherne družbe temelji na ostrejši selekciji in zaradi tega tudi na intenzivnejši marginalizaciji. Murray ugotavlja, da se sicer narava marginalizacije spreminja: je vse bolj pogosta in vse manj trajna (Murray, 1987). Po njegovih podatkih sodeč zaide občasno pod mejo revščine že več kot 75% družin v ZDA. Demarginalizacija mora biti tudi po svoji naravi drugačna, ker se spreminja tudi narava same revščine; ta ni več pretežno ekonomske, ampak kulturne in vzgojne narave, zato je odprava »kulture revščine« in odprava pomanjkljive izobrazbe glavni instrument demarginalizacije.

Socialistične države so na področju odprave revščine še posebej neučinkovite, ker menijo, da bodo z radikalnim uveljavljanjem enakosti rešile tudi probleme revščine (Ferge, 1981; Bauer, 1983).

b) Socialna struktura in socialna politika

V tradicionalnih družbah je prav pri procesih demarginalizacije igrala odločilno vlogo solidarnost; čim manjša je stopnja socialne integracije, tem manjša je verjetnost, da bo solidarnost igrala pomembno vlogo pri reintegraciji marginaliziranih slojev. Razpad cehev, vaških skupnosti in velikih družin je odstranil socialno osnovo, na podlagi katere naj bi se porajala solidarnost.

Umiranje masovne industrijske družbe bo morda rodilo nove poklicne skupnosti (strokovna združenja) in sprožilo procese retradicionalizacije, se pravi procese ponovnega oživljanja religiozних organizacij in sorodstvenih skupnosti. Če se bo to zgodilo, bo dobršen del demarginalizacije prav gotovo slonel na novih solidarnostnih skupnostih.

Zmotna pa je domneva, da je mogoče takšne solidarne skupnosti kreirati z dekretom oziroma konstituirati z zakonskim aktom države. Ta zmotna je pogosto prisotna v vzhodno evropskih deželah in še posebej v Jugoslaviji, kjer se SIS-om in drugim nominalnim skupnostim pripisuje, da so skupnosti tudi v dejanskem pomenu te besede, se pravi nadrecipročne entitete. Šušvar gre celo tako daleč, da zahteva odpravo tradicionalnih solidarnostnih tvorb in uveljavljanje formalnih institucionaliziranih »skupnosti«; te seveda ne morejo razviti nadrecipročnih razmerij, zato so *via facti* instrument prisilne kolektivizacije in s tem tudi instrument kolektivnega razosebljanja posameznikov. Institucionalno vzpostavljanje solidarnostnih skupin ni mogoče, tako kot ni mogoče dodeljevanje sreče s strani države in partije, zato takšne »solidarnostne skupnosti« ne morejo opravljati vloge demarginalizacije, ampak v večini primerov stopnjujejo marginalizacijo subpopulacij, ki bi jih morale demarginalizirati.

c) Ekonomski sistem in socialna politika

Ekonomski sistem ima največji vpliv na mikropravičnost, ker je le-ta utemeljena na recipročnem razmerju med kontribucijo in retribucijo. Od narave ekonomskega sistema je odvisno, kakšna bo in kolikšna bo korelacija med kontribucijo in retribucijo. Marx je to razmerje opredelil prvič kot »buržoazno pravico« (in sicer tedaj, ko retribucija korelira z delovno kontribucijo), drugič pa kot utopično komunistično pravico (in sicer takrat, ko gre za optimalno individualno kontribucijo in eksistencialno ustrezno retribucijo). Prva se lahko uresničuje v blagovni proizvodnji, druga v naturalni. Vmes ni ničesar, zato prehod iz ene vrste mikropravičnosti v drugo pravzaprav ni mogoč. Intransigentnost med tema dvema modalitetama recipročnosti je tudi glavni problem socializma kot prehodne družbe, saj ne zna izoblikovati ustrezne societalne politike, ki bi omogočala prehod iz blagovne v neblagovno ekonomijo.

Most med tema dvema enačbama mikropravičnosti bi lahko bila tista, ki smo jo že omenili in ki temelji na geslu: slehernik po svojih DELOVNIH zmožnostih in sleherniku po njegovih DELOVNIH potrebah.

V blagovni proizvodnji so težave tudi z opredelitvijo in merjenjem kontribucije: ne vé se, kaj je pravzaprav delovni prispevek. Po Marxu v delovni prispevek ne moremo npr. uvrstiti akumulacije kapitala oziroma poslovni uspeh, niti organizacijo in upravljanje proizvodnje, ampak samo proizvodno delo. V pozno-industrijski družbi povzroča tako ozko pojmovanje delovne kontribucije velike težave, saj je delež proizvodne kontribucije v celotni ekonomski kontribuciji vse manjši.

Zaradi tega je najbrž potrebna širša definicija kontribucije, in sicer takšna, ki poleg proizvodne aktivnosti vključuje v kontribucijo tudi inovativno dejavnost, izobraževanje, upravljanje in podjetništvo.

Tretji problem v zvezi z operacionalizacijo mikropravičnosti zadeva pojem »enakih priložnosti« (equal opportunities) na katerem tudi sloni; ta pojem lahko razčlenimo na 1. enak dostop, 2. na enak start, 3. na enaka sredstva, 4. in na enake izgleda (oziroma na enaka pravila igre). Zelo verjetno je, da bo poudarek na eni ali drugi fazi oblikovanja enakih pogojev za realizacijo mikropravičnosti odvisen od tega, kakšno je razmerje med liberalno tržno in plansko državno regulacijo. Če bo dominirala tržna regulacija, bo verjetno večji poudarek na 1. in 2. fazi, če pa bo prevladovala državno-planska regulacija, lahko pričakujemo, da se bo načelo mikropravičnosti uveljavljalo predvsem z egalizacijo pogojev v 3. in 4. fazi. Seveda lahko postavimo hipoteze tudi v obratni smeri: poudarek na izenačevanju prvih dveh faz bo nudil večjo politično avtonomijo ekonomskemu sistemu, izenačevanje v zadnjih dveh fazah pa manjšo politično avtonomijo. V prvih fazah je namreč intervencija države dokaj indirektna, v zadnjih pa bolj direktna; v prvem primeru gre za upravljalno regulacijo, v drugem pa za administrativni nadzor in intervencijo; v tem primeru je tudi enakost dosežena na račun občutnega zmanjševanja politične svobode.

V zvezi z ekonomskim sistemom moramo poudariti, da je pogoj za uspešno uveljavljanje večdimenzionalne societalne in socialne politike tudi v striktnem ločevanju ekonomske in socialne politike. Če ti dve politiki nista ločeni, prihaja do njune vzajemne kontaminacije. V tej zvezi zato Ferge-jeva predlaga, da se izoblikuje samostojna in od ekonomske politike neodvisna socialna politika, pa tudi samostojen budžet, ki preprečuje prelivanje sredstev iz socialne politike v ekonomske investicije. Realizacija teh dveh ciljev zahteva tudi konstituiranje ministrstva za socialno blaginjo, ki naj bi koordiniral in integriral aktivnosti vseh institucij, ki sodelujejo pri oblikovanju in realizaciji socialne politike (Ferge, 1980).

d) Kultura in socialna politika

Kultura vpliva predvsem na uveljavljanje tistih dimenzij societalne in socialne politike, ki so pogojene s spontano in ne predvsem z institucionalizirano dejavnostjo. Med tiste dimenzije societalne in socialne politike, ki so v večji meri utemeljene na spontani aktivnosti, lahko uvrstimo mikropravičnost in demarginalizacijo. Tam kjer prevladuje tradicionalna kultura ali pa se uveljavljajo procesi retraditionalizacije, lahko pričakujemo močnejše uveljavljanje solidarnosti in šibkejše uveljavljanje meritokratske diferenciacije. In narobe: v netradicionalni družbi lahko pričakujemo močnejše uveljavljanje meritokratske diferenciacije in šibkejše uveljavljanje solidarnosti. Vzhodno-evropske družbe so bolj tradicionalne kot zahodne (Connor, 1979), zato lahko pričakujemo več solidarne demarginalizacije na vzhodu in več meritokratske diferenciacije na zahodu. Korektivni instrumenti morajo seveda upoštevati omenjene razlike.

CITIRANI VIRI

Alexander, Jeffrey C. (1986a): Rethinking Durkheim's Intellectual Development I, *International Sociology*, Vol. 1, No. 1, pp. 91-107.

Alexander, Jeffrey C. (1986b): Rethinking Durkheim's Intellectual Development II, *International Sociology*, Vol. 1, No. 2, pp. 189-201.

- Andersen – Esping, Gøsta (1987): *Decommodification and Solidarity in the Welfare State*; v Martin Rein in drugi (eds.), op. cit.
- Bernik, Ivan (1987): *Družbena neenakost – dejavnik legitimizacije oblasti v socialističnih družbah*, *Revija za sociologiju*, Vol. 17, No. 1–2, pp. 63-75.
- Castels, F. G. (1978): *The social Democratic Image of Society*, London, Routledge & Kegan.
- O'Connor, James (1973): *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin Press, New York.
- Connor, D. Walter (1979): *Socialism, Politics and Equality*, Columbia University Press, New York.
- Durkheim, Emile (1975): *Textes*, Les Editions de Minuit, Paris, pp. 3–7, 379, 387.
- Durkheim, Emile (1983): *Notes sur la définition du Socialisme*, *Revue Philosophique* 34, pp. 506-512.
- Ferge, Zsuzsa (1980): *A Society in the Making; Hungarian Social and Societal Policy 1945–1975*, M. E. Sharpe, New York.
- Groth, A. J. (1986): *Worker's Welfare Systems in Marxist-Leninist States*; v S. White in D. Nelson (eds.), *Communist Politics*, N. Y. University Press, New York.
- Jencks, Christopher, et. al. (1972): *Inequality, A Reassessment of the Effects of Family and Scholing in America*, New York, Basic Books.
- Marquand, David (1987): *Beyond Social Democracy*, *The Political Quarterly*, Vol. 58, No. 3, July-Sept., pp. 243-253.
- Marx, K., *Nemška ideologija*.
- Marx, K., *Gothski program*.
- Marx, K., 18. *Brumaire Louisa Bonapartea*.
- Murray, Charles (1987): *In Search of the Working Poor*, *Public Interest*, No. 89.
- Naisbitt, J. & P. Aburdene (1986): *Reinventing the Corporation*, Warner Books, New York.
- Rae, D., D. Yates, J. Hochschild, J. Morohe, C. Fessler (1981): *Equalities*, Harward University Press, Cambridge.
- Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*, Harward University Press, Cambridge.
- Rein, M. Gøsta Andersen (1987): *Lee Rein water Stagmation and Renewal in Social Policy Regions*, M. Sharre, New York.
- Rus, Veljko (1986): *Intergeneracijska socialna politika*, *Nova revija*, št. 57.
- Szeleny, Ivan in Robert Manchin (1987): *Social Policy under State Socialism; Market Redistribution and Social Inequalities in East European socialist Societies*; v Rein & Reinwater, op. cit.
- Titmuss, R. M. (1973): *Essays on the Welfare state*, Allen & Unwin, London.

Izobraževanje v Sloveniji in Jugoslaviji

(ali vemo, kje smo v primerjavi z razvitim svetom?)

K pisanju me je spodbudilo zadnje (izmed množice v zadnjih letih) jugoslovansko posvetovanje na temo izobraževanja *Budučnost i obrazovanje* (17. in 18. marca 1988 v Zrenjaninu), na katerem so govorili predvsem o gibanjih v razvoju izobraževanja v svetu, zelo malo pa o primerjavah naših gibanj z razvitim svetom. To naj bi bila slabost posvetovanja,¹ ki naj bi koreninila v tem, da je to področje pri nas premalo raziskano in da res ne vemo, kako je z razvojem in razvitostjo izobraževanja pri nas v primerjavi s svetom, zlasti razvitim.

Ker na posvetovanju nismo bili, to področje pa smo na Inštitutu za ekonomska raziskovanja proučevali (raziskava *Obrazovanje i tehnološki razvoj*; avtorji: Milena Bevc, Stanka Kukar, Veljko Rus, december 1987) v okviru projekta *Strategija tehnološkega razvoja SFR Jugoslavije do početka XXI. veka*, bomo v tem prispevku poskusili prikazati, da *vemo, kje smo*.

Odnos med »kapitalom« znanja in izobraževanjem

Potencialna moč neke družbe je znanje, ki ga ima na voljo (njeno prebivalstvo, zaposleni). To se povečuje predvsem z različnimi oblikami izobraževanja, ki ga imamo po Theodorju Schultz, utemeljitelju teorije človeškega kapitala, za naložbo v človeški kapital. Dejansko znanje je danes pomembnejše od poti do njega;² do permanentnega izobraževanja in učeče se družbe nas bo pripeljal predvsem razmah neformalnega izobraževanja.³ Vendar pa tako naša kot v veliki meri tudi mednarodna statistika izobraževanja še nista prilagojeni tem spremenjenim razmeram. Tako obstajajo predvsem podatki o formalnem izobraževanju, v tem okviru pa so razdelani zlasti podatki o izobraževanju mladine.

Idealno bi bilo, če bi lahko ugotovili, kolikšen in kakšen je »kapital« znanja, s katerim razpolagamo, v primerjavi z drugimi državami. Toda zaradi navedenih omejitev lahko ugotovimo samo to, kje smo na poti za povečevanje tega kapitala, ki je pri nas še vedno glavna, torej na področju rednega šolskega formalnega izobraževanja. Glede drugih poti do znanja je primerjava naših razmer s svetom bolj meglena. V prispevku se zato osredotočam predvsem na prej navedeno primerjavo.

Pri tem velja poudariti, da nam podatki o izobraževanju mladine kljub vsemu veliko povedo. Mednarodne primerjave namreč kažejo, da so ne glede na naravo

¹ Zapisano v *Ekonomski politiki* št. 1878, 28. marec 1988.

² Schultz, T. W.: *Investment in Human Capital – The Role of Education and of Research*, New York, The Free Press, 1971.

³ Kranjc A.: *Izobraževanje v funkciji razvoja ali prehod od kvantitativnih h kvalitativnim spremembam*, Sociološko srečanje 1986 (*»Znanje kot dejavnik družbenega razvoja«*). Zbornik referatov, Ljubljana 1986.

⁴ Pod neformalnim izobraževanjem UNESCO pojmuje tisto izobraževanje, pri katerem se udeleženci ne vpisujejo oziroma prijavljajo (to je značilnost formalnega izobraževanja). Tako imamo na primer serijo izobraževalnih oddaj na TV za formalno izobraževanje, če se »učenci« prijavljajo ali vpisujejo kot poslušalci in gledalci teh oddaj (primer izobraževanja na daljavo), in kot neformalno, če se ne.

izobraževalnega sistema (poudarek na splošnih znanjih – ZDA, poudarek na poklicni izobrazbi – ZRN) ekonomsko najuspešnejše tiste države, v katerih je največji delež mladih, starih od 16 do 19 let, vključen v redno izobraževanje.⁵ V razvitem svetu se trudijo, da bi čim večji delež mladih čim dalje obdržali v šolah (na drugi ravni – srednje šole), kjer naj dobijo čim bolj kakovostno splošno izobrazbo kot najboljšo osnovo za nadaljevanje izobraževanja, za kasnejše izobraževanje ob delu ter za prilagajanje novim tehnologijam, torej si želijo zagotoviti prožne, široko izobražene kadre. To je tudi eno od priporočil dokumenta, ki so ga države OECD pripravile za medvladno konferenco o izobraževanju in gospodarstvu (*Education and the Economy*), ki je bilo to pomlad v Bonnu.

V nadaljevanju bomo najprej pogledali, s kakšnim kapitalom znanja, doseženim s formalnim izobraževanjem, razpolagamo (izobrazbena struktura prebivalstva in zaposlenih) pri nas, nato pa še, kakšne so možnosti, da se v bližnji in daljni prihodnosti ta kapital kvantitativno in kvalitativno poveča, torej, kje smo na področju razvoja in razvitosti izobraževanja v kvantitativnem in kvalitativnem smislu.

Kapital znanja, ustvarjen s formalnim izobraževanjem

Kljub pozitivnim spremembam med zadnjima dvema popisoma je izobrazbena struktura prebivalstva v Jugoslaviji še vedno precej slabša kot v večini evropskih držav. Jugoslavija ima v primerjavi z njimi nadpovprečen delež prebivalcev brez šol in manjši delež prebivalcev s končano srednjo šolo ter tistih z višjo ali visoko izobrazbo.⁶ Stopnja nepismenosti, ki so jo drugod v Evropi že skoraj odpravili, je še vedno visoka (leta 1985 8,8%).

V okviru Jugoslavije imata najslabšo izobrazbeno strukturo prebivalstva Kosovo in Bosna in Hercegovina, najugodnejšo pa Slovenija in Vojvodina. Toda če opazujemo izobrazbeno strukturo zaposlenih, je položaj v republikah in pokrajinah zaradi vrste dejavnikov (stopnja zaposlenosti, stopnja nezaposlenosti, stopnja nepismenosti, stopnja tehnološkega razvoja, stopnja delitve dela, medrepubliška mobilnost delovne sile in njena izobrazbena struktura itd.) popolnoma drugačen. Tako ima Kosovo v družbenem sektorju, kar zadeva šolsko izobrazbo, boljše strukturo zaposlenih kot npr. Slovenija ali Hrvaška (merjeno s povprečnim številom let šolanja). Povprečno število let šolanja vseh zaposlenih v družbenem sektorju v Jugoslaviji je deset let (Slovenija 9,7 leta – najmanj), v gospodarstvu 9,6 leta (Slovenija 9,2 leta) in v industriji 9,3 leta (Slovenija 8,7 leta). Inštitucija priznane izobrazbe na osnovi z delom pridobljenih zmožnosti, ki je eden pomembnih destimulativnih dejavnikov za izobraževanje odraslih pri nas, je najbolj razvita v Makedoniji, na Kosovu in v Sloveniji. V Jugoslaviji se delavcu, zaposlenemu v družbenem sektorju, na tej osnovi prizna povprečno 0,66 leta (največ v Makedoniji – 1,2 leta, na Kosovu – 0,9 leta in v Sloveniji – 0,7 leta) več šolske izobrazbe, kot je v resnici dosegel.

⁵ Vir: »Training for work«, *The Economist*, December 20, 1986.

⁶ Za celotno izobrazbeno strukturo prebivalcev so popolnoma primerljivi podatki na voljo le za tri evropske države (Grčija, Madžarska, Finska), zato dajemo primerjavo z nekaterimi državami le za dve kategoriji prebivalcev, starih 25 let in več (brez šol, končana tretja raven – višja, visoka izobrazba). Ti deleži so naslednji (v %): Jugoslavija – 1981 (13,7; 5,6), Madžarska – 1980 (1,3; 7,0), Poljska – 1980 (2,8; 5,7), Grčija – 1981 (11,5; 7,6), Finska – 1980 (1,2; 11,9), ZDA – 1981 (3,3; 32,3), Japonska – 1980 (0,4; 13,4). Pri zadnjih dveh državah so v prvem podatku upoštevani tudi tisti z nekončano osnovno šolo (Vir: UNESCO Statistical Yearbook, Paris, 1985).

	SFRJ		Slovenija	
	Skupaj	Industrija	Skupaj	Industrija
Dosežena izobrazba	10,03	9,31	9,67	8,69
Priznana izobrazba	10,69	9,95	10,34	9,49

Kaj to pomeni v primerjavi z razvitim svetom, naj ilustriram s podatkom, da se v tujih empiričnih analizah k bolj izobraženi delovni sili (in družbi) štejejo tisti, ki imajo 13 let in več šolske izobrazbe.

Pri nas je zlasti nizek delež zaposlenih z visoko izobrazbo v industriji (za polovico nižji kot med vsemi zaposlenimi v družbenem sektorju), kar je z vidika tehnološkega razvoja zelo neugodno. Manj znan pa je podatek o tem, kolikšen delež vseh naših magistrstov in doktorjev, torej vrhunskih strokovnjakov, dela v industriji. Od približno 17.000 magistrstov, kolikor smo jih imeli leta 1985, jih je bilo v industriji zaposlenih le okoli deset odstotkov in od približno 13.000 doktorjev samo okoli dva odstotka (največ v Makedoniji – 5% in Sloveniji – 4%, najmanj pa na Kosovu – 0,40).

Nekateri kvantitativni vidiki razvoja in razvitosti izobraževanja

Izobrazbena struktura prebivalstva in zaposlenih se spreminja z izobraževanjem. Toda v Jugoslaviji tako pri analizi kvantitativnih kot kvalitativnih vidikov izobraževanja ni mogoča hkratna primerjava med republikami in pokrajinama in SFRJ s svetom oz. je ta mogoča le na globalni ravni, ne pa tudi po ravneh izobraževanja. Primerjava naše in mednarodne (UNESCO) statistike o izobraževanju kaže, da se tretja raven izobraževanja po tej statistiki ujema z našim pojmom višješolskega in visokošolskega izobraževanja, vključno s podiplomskim. Pojma prve in druge ravni izobraževanja pa se ne ujemata z našim osnovnošolskim in srednješolskim izobraževanjem. UNESCO vključuje v prvo raven pri Jugoslaviji prva štiri leta osnovne šole, zadnja štiri leta osnovne šole in vso srednješolsko izobraževanje pa vključuje v drugo raven izobraževanja.

Če upoštevamo gornje omejitve, lako v zvezi s primerjavo raznih kvantitativnih vidikov razvoja (po letu 1970) in razvitosti izobraževanja v Jugoslaviji s svetom ugotovimo naslednje:

Trajanje obveznega izobraževanja

V večjem delu sveta traja obvezno izobraževanje več kot osem let (svet 45% držav, Evropa 71% držav). V evropskih državah, ki imajo enak ali nekoliko višji družbeni proizvod na prebivalca kot Jugoslavija (Madžarska, Poljska, Grčija, Bolgarija, Španija), traja obvezno izobraževanje v vseh, razen v Bolgariji, devet ali deset let.

Najpogostejša starost pri vstopu na prvo raven izobraževanja (osnovna šola) je tako v razvitih (64% držav) kot v nerazvitih (55% držav) državah šest let, pri nas pa sedem.

Stopnja zajetosti ustrezne generacije v šole

To stopnjo, na kateri primerjamo učence in/ali študente s starostno skupino prebivalstva, ki ji je namenjeno redno izobraževanje na posamezni ravni izobraževanja, lahko izrazimo kot neto (le redni učenci in/ali študenti) ali kot bruto stopnjo (vsi – redni in »izredni« učenci in/ali študentje).⁷ Ta stopnja je v razvitem svetu bistveno višja kot v nerazvitem, pri čemer pa se te razlike zmanjšujejo; najmanjše so na prvi, največje pa na tretji ravni izobraževanja.

Skupna stopnja zajetja v formalno izobraževanje, za katero imamo primerljive podatke za Jugoslavijo, je v naši državi nižja kot povprečno v Evropi, vendar višja kot v svetu. V opazovanem obdobju so se tudi v Jugoslaviji glede tega razlike med manj razvitimi in razvitimi območji (SR, SAP) zmanjšale. V neto stopnji so se v obdobju 1970–1985 v svetu te razlike (nerazviti proti razvitim) zmanjšale z 1:1,85 na 1:1,48, v Jugoslaviji pa v obdobju 1971–1983 z 1:1,19 na 1:1,12. Pri bruto stopnji, pri kateri so upoštevani tudi »izredni« učenci in študenti, pa so se v istem obdobju te razlike v svetu zmanjšale z 1:1,83 na 1:1,43, v Jugoslaviji pa z 1:1,16 na 1:1,15. Slovenija je po stopnji zajetja mladine v šole (neto stopnja) za Kosovim in Hrvaško (Slovenija 63,1%, Hrvaška 63,2%, Kosovo 64,4%, Jugoslavija 61,2%, Evropa 65,0%). Če upoštevamo tudi »izredno« izobraževanje na vseh treh ravneh, ki je v naši republici bolj razvito kot drugod po Jugoslaviji (čeprav tudi pada), pa je ustrezna (bruto) stopnja v Sloveniji med vsemi republikami in pokrajinama najvišja (znaša 71,4%, Jugoslavija 67,9%, Evropa 72,2%).

Če opazujemo po ravneh izobraževanja, je stopnja zajetnosti mladine v šole (neto stopnja) v Jugoslaviji v primerjavi z razvitimi državami na prvi ravni podobna (blizu 100%), na drugi in tretji ravni pa nižja. Bruto stopnja zajetnosti na prvi in drugi ravni izobraževanja (skupaj) znaša v Jugoslaviji 88%, kar je med 14 opazovanimi primerljivimi državami (upoštevana starostna skupina od sedem do 18 oziroma od šest do 17 let), razen Avstrije, najnižja stopnja.⁸ Bruto stopnja zajetnosti na tretji ravni izobraževanja znaša v Jugoslaviji 20,1%, kar je sicer več kot povprečno v vzhodnoevropskih državah, vendar pa bistveno manj kot v zahodni Evropi; v najrazvitejših državah presega 30% (najvišja je v ZDA – 57% in na Japonskem – 44%). Razčlenjena analiza za Jugoslavijo pa kaže glede stopenj zajetosti mladine in odraslih na posamezni ravni izobraževanja naslednje stanje:

– Prva raven izobraževanja. V večini republik in pokrajinah je zajetje v osnovne šole (izjema sta zlasti Makedonija in Črna gora) že skoraj popolno.

– Druga raven izobraževanja. V razvitih republikah in pokrajinah je stopnja zajetja v srednje šole praviloma precej višja kot v manj razvitih (neto stopnja: Kosovo 55%, Hrvaška in Slovenija 73%). Slovenija se po številu mladine in odraslih, vključenih v osnovno in srednje izobraževanje, v primerjavi s številom prebi-

⁷ Opredeletiv neto in bruto stopnje izhaja iz UNESCO-vega statističnega letnega pregleda.

⁸ V Avstriji znaša ta stopnja 82%, v nekaterih drugih primerljivih (z vidika razpoložljivih podatkov) državah pa (l. 1984): Romunija 89%, Poljska 94%, Madžarska 91%, Grčija 95% (l. 1982), DRN 95%, Švedska 90%, ZDA 99%, Japonska 97%. (Vir: UNESCO 1986).

valcev, starih od sedem do 18 let (bruto stopnja zajetja na prvo in drugo raven skupaj; znaša 93%), približuje Belgiji in Vzhodni Nemčiji, presega pa Romunijo in Madžarsko, od razvitih pa Avstrijo, Italijo in celo Švedsko.⁹

– Tretja raven izobraževanja. Na tej ravni so razlike med republikami in pokrajinami največje, vendar pa ni mogoč kak globalni sklep. Nekatere manj razvite republike in pokrajine (Kosovo, Makedonija) imajo precej višjo stopnjo zajetja ustrezne generacije na to raven izobraževanja kot najrazvitejši republiki; na Kosovu je ta stopnja celo podobna kot v nekaterih državah, ki ga po družbenem proizvodu na prebivalca presegajo za več kot desetkrat (gre torej za predimenzioniranost ekspanzije tega izobraževanja v tej pokrajini glede na njene materialne možnosti). Najvišja je ta stopnja v Srbiji brez pokrajin (vpliv Beograda), v Sloveniji pa je nižja od jugoslovanskega povprečja. Nižjo stopnjo zajetosti ustrezne generacije v višje in visoko izobraževanje kot Slovenija imajo le Bosna in Hercegovina, Črna gora in Hrvaška. Od dvajsetih evropskih držav, s katerimi smo naredili primerjavo, imajo nižjo bruto stopnjo zajetja na tretjo raven izobraževanja kot Slovenija (19%) le nekatere vzhodnoevropske države in Grčija.

Število učencev, študentov na 100.000 prebivalcev

Stopnja zajetosti vsega prebivalstva (gostota) na posamezne ravni izobraževanja, merjena s številom učencev oziroma študentov na sto tisoč prebivalcev, se v svetu na vseh treh ravneh še povečuje, v razvitih državah pa se na prvi ravni že znižuje. Za Jugoslavijo je zaradi omenjenih metodoloških razlik primerjava s svetom smiselna le za tretjo raven izobraževanja. Pri tem velja poudariti, da se število študentov (rednih in »izrednih« skupaj) na 100.000 prebivalcev tako v razvitem kot nerazvitem svetu še povečuje, pri nas, kjer je nižje kot povprečno v Evropi, pa se v tekočem desetletju znižuje. Med republikami in pokrajinama to število narašča samo v Srbiji brez pokrajin in v Sloveniji. V Jugoslaviji se v povprečju zmanjšuje tudi število učencev (rednih) na 100.000 prebivalcev v osnovnih in srednjih šolah; v Sloveniji v zadnjih letih število učencev na 100.000 prebivalcev v osnovnem izobraževanju ponovno narašča, v srednjem pada, število študentov na 100.000 prebivalcev pa narašča (slednje se je v prvi polovici 80. let v vseh drugih republikah in pokrajinah zmanjšalo).

Ekspanzija izobraževanja

Spreminjanje stopnje zajetosti ustrezne generacije ali vsega prebivalstva na posamezne ravni izobraževanja je povezano s smermi ekspanzije izobraževanja v preteklosti. V obdobju 1970–1984 je ta (merjena s povečanjem števila učencev) potekala v svetu v povprečju predvsem v smeri visokošolskega izobraževanja, temu pa sta sledila druga in prva raven. Ta smer je bila enaka v razvitih in nerazvitih državah. V Jugoslaviji se je število učencev na prvi ravni zmanjšalo manj, število učencev na drugi ravni ter število vseh učencev pa povečalo bolj kot

⁹ Švedska ima v primerjavi z drugimi razvitimi državami razmeroma nizko stopnjo zajetja ustrezne generacije v srednje šole, vendar pa za ZDA in Japonsko najvišjo stopnjo zajetja na tretji ravni izobraževanja. Torej pretežni del mladine po končanem srednjem izobraževanju nadaljuje študij.

v Evropi in razvitih državah. Število študentov (vseh, rednih in izrednih) se je povečalo za 38% (v Evropi za 48%, v razvitih državah za 47%). Iz tabele 2 je razvidno, da je v okviru Jugoslavije, če opazujemo obdobje 1970–1985, ekspanzija izobraževanja na Hrvaškem ter v Vojvodini praktično ustavljena, najintenzivnejša pa je še vedno na Kosovu. Razen na Hrvaškem in v Makedoniji je bilo to gibanje npr. v vseh republikah in pokrajinah enako kot v svetu, torej se je najhitreje (v kvantitativnem smislu) razvijala tretja raven izobraževanja. V Sloveniji se je skupno število študentov povečalo bolj kot povprečno v Jugoslaviji, vendar pa za 100% manj kot na Kosovu.

Izobraževanje odraslih (formalno, neformalno)

Andragogi vztrajno opozarjajo, da se v svetu izobraževanje odraslih naglo razvija (razviti svet – kot dopolnilno, nerazviti – kot kompenzacijsko izobraževanje), pri nas pa nazaduje. Mednarodne primerjave kažejo, da je za gospodarsko uspešnost neke države razen stopnje zаетosti mladine, stare od 16 do 19 let, odločilen še delež odraslih v poznih dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih, ki se ponovno vključijo v visoko izobraževanje.¹⁰ Analiza po republikah in pokrajinah (glej uvod) je pokazala, da se je v Jugoslaviji v obdobju 1970–1985 število odraslih, ki so se izobraževali na prvi in drugi ravni, zmanjšalo povprečno skoraj za polovico, na tretji ravni pa se je sicer povečalo (za 24%), vendar na račun rasti v 70. letih; v tekočem desetletju se zmanjšuje.

Število odraslih, ki se izobražujejo, na 100.000 preb.

	SFRJ		SRS	
	70/71	85/86	70/71	85/86
Osnovno in srednje izobraževanje	481	238	862	555
Višje in visoko izobraževanje	378	413	358	393
Skupaj vse tri ravni izobraževanja	859	651	1220	948

V Sloveniji se, ob upoštevanju demografskega dejavnika, na prvi in drugi ravni izobražuje še vedno (kljub zmanjšanju) več odraslih kot v katerikoli drugi republici ali pokrajini, na tretji ravni pa še vedno manj kot v večjem delu Jugoslavije. Za našo republiko sta le še Bosna in Hercegovina ter Hrvaška. Ustreznost strukture in/ali smeri izobraževanja odraslih v Sloveniji v primerjavi z drugimi republikami in pokrajinami je mogoče oceniti najmanj iz dveh zornih kotov:

z vidika dosežene stopnje gospodarske razvitosti je položaj neustrezen oziroma nenormalen – v svetu je usmerjenost izobraževanja odraslih v osnovno in srednje izobraževanje značilna za nerazvite države,

z vidika sedanje izobrazbene strukture zaposlenih (po doseženi šolski izobrazbi) pa je, upoštevaje najvišji delež tistih brez šol in z nedokončano osnovno šolo, v naši republici položaj normalen, glede na najnižji delež tistih z višjo in visoko izobrazbo pa nenormalen oziroma neustrezen.

¹⁰ Države z najvišjim deležem odraslih, starejših od 30 let, med vsemi vpisanimi v visoko izobraževanje so Avstralija (26%), Danska (25%), Finska (25%), Švedska (24%) in ZDA (21%). Podatki se nanašajo na šolsko leto 1983/84. (Vir: OECD).

Zaradi obojega je nujno spodbujati izobraževanje odraslih na tretji (višji in visoki) ravni izobraževanja v naši republiki.

Strokovno izpopolnjevanje je pri nas prav tako manj razvito kot v razvitih državah. V Jugoslaviji se za strokovno izpopolnjevanje praviloma manj zanimajo manjše organizacije, vendar je med njimi tudi veliko večjih. Podatki kažejo, da je v Sloveniji položaj nekoliko boljši, v vseh drugih republikah in pokrajinah pa je kritičen. Leta 1983 je v Jugoslaviji vsak zaposleni v družbenem sektorju porabil 1,2 ure za strokovno izpopolnjevanje (v Sloveniji 3,6 ure). V Zahodni Nemčiji v večjih podjetjih menijo, da je minimalni program strokovnega izpopolnjevanja 40 ur na leto za vsakega zaposlenega, v Veliki Britaniji, ki svoje stanje v strokovnem izpopolnjevanju ocenjuje kot zelo slabo, pa vsak zaposleni porabi za tako izpopolnjevanje 16 ur na leto.

Nekateri kvalitativni vidiki razvoja in razvitosti izobraževanja

Najpomembnejši kazalec kvalitete izobraževanja je kvaliteta kadrov, ki prihajajo iz procesa izobraževanja, pri čemer pa je to mogoče opazovati iz različnih zornih kotov (sposobnost naglega prilagajanja spremenjenim razmeram v okolju, obladovanja novih tehnologij, osvajanja novih znanj in vsega novega, inovativnost zaposlitve oziroma »zaposljivost«, fleksibilnost itd.). Čeprav so ti elementi kvalitete kadrov in izobraževanja zelo pomembni, pa je o njih zelo malo empiričnih analiz, saj gre za težko merljive elemente oziroma kategorije. Ne bomo ocenjevali kvalitete naših kadrov v tem smislu, ampak naše stanje glede dveh dejavnikov, ki sta po tujih teoretičnih in empiričnih analizah najpomembnejša za zagotavljanje kvalitete izobraževanja: učitelj oziroma predavatelj in finančna sredstva, ki jih družba namenja posamezni ravni izobraževanja.

Pri prvem dejavniku kvalitete izobraževanja (učitelj) so najpomembnejši kazalci dosežena izobrazba učitelja oziroma predavatelja in njegova vključenost v nadaljnje izobraževanje in izpopolnjevanje, njegove pedagoške in organizacijske sposobnosti (pomen teh se bo z vpeljavo novih informacijskih tehnologij v izobraževanje predvidoma zelo povečal) itd., pomembna pa je tudi obremenjenost učitelja glede na povprečno število učencev v razredu. Zaradi pomanjkanja ustreznih podatkov za druge republike in pokrajne ter druge države se bomo pri tem dejavniku osredotočili na povprečno velikost razreda.

V zvezi z družbenimi izdatki za izobraževanje moramo poudariti, da za kvaliteto izobraževanja delež teh izdatkov v družbenem proizvodu ali narodnem dohodku ni tako pomemben, kot pogosto mislimo, temveč je bolj pomembna realna vrednost teh izdatkov na učenca oziroma študenta.

Povprečno število učencev (šudentov) na učitelja (predavatelja)

Primerjava učencev (šudentov) z vsem učnim osebjem (metoda UNESCA) kaže, da se je kvaliteta izobraževanja v Jugoslaviji od leta 1970 do danes v povprečju povečala na vseh treh ravneh izobraževanja. Tako je v prvih štirih letih osnovne šole to število že nižje kot v povprečju v svetu, v preostalem izobraževanju pa še ne. V primerjavi z Evropo so se v obdobju 1970–1984 te razlike na prvi in drugi ravni izobraževanja glede tega zmanjšale, na tretji ravni povečale, še vedno pa so največje v srednjem izobraževanju.

V sami Jugoslaviji se je v obdobju 1970–1985 proučevani pogoj kvalitete izobraževanja na prvi in drugi ravni izboljšal v vseh republikah in pokrajinah, na tretji ravni pa se ni samo v Bosni in Hercegovini. V opazovanem obdobju so razlike med republikami in pokrajinama na prvi ravni izobraževanja ostale skoraj nespremenjene, na tretji ravni, kjer so največje, pa so se, če upoštevamo samo redne študente, zmanjšale, če upoštevamo vse študente, pa povečale. Razen na Hrvaškem in v Sloveniji je na tej ravni povprečno število vseh študentov na predavatelja višje kot v povprečju v svetu.

Izdatki za izobraževanje na učenca oziroma študenta

Ker izdatke družbe za izobraževanje običajno izražamo kot delež v družbenem proizvodu, naj najprej povemo nekaj glede tega deleža. Do srede 70. let je bilo značilno enako gibanje v večjem delu sveta, in sicer naraščanja tega deleža. V tem desetletju ta delež, tako v svetu kot v Evropi sicer v povprečju še narašča, vendar pa so med državami precejšnje razlike. V Jugoslaviji in Sloveniji je ta delež po letu 1978 začel padati in je dosegel najnižjo raven leta 1984. Sredi 80. let so imele le redke evropske države (v letih 1983 in 1984 med 18 primerjanimi državami samo Grčija in Romunija) nižji delež »javnih« izdatkov za izobraževanje v družbenem proizvodu kot Jugoslavija in Slovenija.

Primerjava Kosova in Slovenije zelo jasno kaže, da nam delež javnih izdatkov za izobraževanje v družbenem proizvodu ne pove veliko o kvaliteti izobraževanja (leta 1970 je znašal na Kosovu 11,2% in v Sloveniji 4,1%, leta 1985 pa 5,6% oziroma 3,6%), saj lahko pada, pa se bodo realna sredstva na učenca ali študenta kljub temu povečevala (ena izmed napovedi možnega razvoja izobraževanja v OECD do leta 1990) ali narobe. Kaj bo s kvaliteto izobraževanja v zgornjem smislu, torej, kakšna bo raven realnih sredstev na učenca ali študenta, je pri danem deležu izdatkov v družbenem proizvodu odvisno od velikosti realnega družbenega proizvoda, dosežene ali predvidene stopnje zаетja mladine (če govorimo o rednem izobraževanju) v šole ter števila »upravičencev« oziroma velikosti ustrezne starostne skupine.

Tako je v nerazvitih državah delež izdatkov za izobraževanje v družbenem proizvodu le za tretjino nižji kot v razvitih državah, povprečni izdatki na učenca oziroma študenta pa so skoraj za dvajsetkrat nižji.

V obdobju 1970–1984 se te razlike niso bistveno zmanjšale; po opazovanju tekočih družbenih izdatkov za izobraževanje le z 1:19 na 1:17. Leta 1984 so ti izdatki, torej tekoči družbeni izdatki na učenca in študenta, znašali v nerazvitem svetu povprečno okoli 140 ameriških dolarjev, v razvitem svetu pa kar 2500 dolarjev. Istega leta so ti izdatki v Jugoslaviji znašali okoli 500, v Sloveniji pa okoli 1000 dolarjev.

Analiza gibanj v Jugoslaviji kaže, da so se v obdobju 1970–1980 v vseh republikah in pokrajinah kljub zmanjšanju deleža izdatkov za izobraževanje v družbenem proizvodu ti izdatki relativno, torej na učenca ali študenta, realno povsod povečali. Nadaljnje padanje deleža izdatkov v družbenem proizvodu pa se je ob nižji gospodarski rasti ter glede na gibanje drugih dveh navedenih dejavnikov (stopnja zаетja, velikost »šolske« generacije) odrazilo v zmanjšanju realnih vlaganj družbe za izobraževanje na »enoto« (učenca, študenta); do sredine 80. let povprečno za

20%. To zmanjšanje je bilo največje na Hrvaškem (za skoraj 30%), najmanjše pa v Sloveniji (za 4%). Leta 1985 so bili povprečni tekoči izdatki družbe za izobraževanje na učenca v Jugoslaviji povprečno za 16% višji kot leta 1970, v Sloveniji pa za približno 50% višji; nižji kot pred 15 leti so bili le na Kosovu (za 16%), v Makedoniji pa enaki kot leta 1970.

Tako kot v svetovnem merilu so se v opazovanem obdobju tudi v Jugoslaviji razlike med razvitimi in nerazvitimi območji glede izdatkov za izobraževanje v družbenem proizvodu zmanjšale, glede povprečnih izdatkov na učenca oziroma študenta pa so se v nasprotju s svetovnimi gibanji te razlike povečale. Tako so se med Kosovim in Slovenijo ob hkratnem zmanjšanju razlik v deležu izdatkov za izobraževanje v družbenem proizvodu z 2,7:1 na 1,8 :1 v »škodo« Slovenije razlike v izdatkih na učenca povečale za 1:2,4 kar na 1:5,2 v »korist« Slovenije. Glede na ravni izobraževanja so te razlike med nerazvitimi republikami in pokrajinami še večje; sredi 80. let so bile najmanjše pri učencih srednjih šol, nekoliko večje pri učencih osnovnih šol, še večje pri študentih in največje pri učencih v preostalem izobraževanju (izobraževanje odraslih, specialno izobraževanje, dopolnilno izobraževanje). V zadnjih dvajsetih letih so se realno najbolj povečali povprečni tekoči izdatki na učenca v osnovnem izobraževanju, in sicer od srede 70. let do danes, ko so se ti izdatki, razen v preostalem izobraževanju, zmanjšali na vseh ravneh, najbolj pa so se zmanjšali izdatki na učenca v srednjem izobraževanju.

Po drugi strani pa so se v zadnjih petnajstih, dvajsetih letih podobno kot v razvitih državah tudi pri nas v vseh republikah in pokrajinah bistveno zmanjšale razlike v povprečnih družbenih izdatkih na učenca med ravnimi izobraževanja. Medtem ko so bili v Jugoslaviji leta 1965 ti izdatki v primerjavi z osnovno šolo v srednjem izobraževanju 2,4-krat višji in v visokem 7-krat višji, so bili leta 1985 le še 1,5-krat (srednje izobraževanje) oziroma 2,6-krat (visoko izobraževanje) višji. O vzrokih teh sprememb tu ne bomo razpravljali, velja pa poudariti, da je bil eden pomembnih dejavnikov teh sprememb v razmerjih med ravnimi izobraževanja sistem financiranja posameznih ravni. Za Slovenijo je značilno, da so proučevane razlike med ravnimi izobraževanja manjše kot v večini republik in pokrajin. Poprečni tekoči družbeni izdatki za izobraževanje na učenca so v naši republici le za 10% višji od teh izdatkov za osnovnošolca, v vseh drugih republikah in pokrajinah so te razlike večje. Ustrezni povprečni izdatki na študenta, ki so sicer v Sloveniji za 100% višji kot povprečno v Jugoslaviji, pa so v primerjavi s povprečnimi izdatki na osnovnošolca v naši republici višji »le« za 100%. V Jugoslaviji znaša ta razlika povprečno 180% in je najvišja na Hrvaškem ter v Vojvodini, nižja kot v Sloveniji pa je samo na Kosovu in v Črni gori. Med možnimi razlogi za te manjše razlike med ravnimi izobraževanja v Sloveniji v primerjavi z drugimi republikami in pokrajinami bi veljalo proučiti relativne razlike v osebnih dohodkih (po ravneh izobraževanja in med republikami in pokrajinami). V primerjavi z gospodarstvom pa neto osebni dohodki zaposlenih v izobraževanju (skupaj vse tri ravni) v naši republici bistveno manj odstopajo kot v preostali Jugoslaviji; glede na pogojno kvalificiranega delavca v gospodarstvu leta 1986 »le« za 6%, v Jugoslaviji pa povprečno za 14%.¹¹

¹¹ Vir: Logar Franciška: Družbene dejavnosti kot faktor družbenoekonomskega razvoja, Inštitut za ekonomska raziskovanja v Ljubljani, december 1987.

Primerjava z drugimi evropskimi državami kaže, da je formalna uspešnost naše osnovne šole, če jo opazujemo izolirano, razmeroma ugodna. Podobna ugotovitev velja na osnovi podatkov UNESCA tudi za našo srednjo šolo. Vendar pa je celovito oziroma pravilno oceno uspešnosti nekega podsistema izobraževanja mogoče dati le ob upoštevanju uspešnosti prehoda iz nižjega v višji podsystem oziroma raven izobraževanja. Ker je pri nas prehod iz osnovne šole v srednjo šolo, zlasti pa prehod iz te v visokošolsko izobraževanje, povezan z visokim deležem ponavljalcev in visoko stopnjo osipa, menimo, da dejanska formalna uspešnost naše osnovne, zlasti pa srednje šole ni tako ugodna. V visokem izobraževanju je stanje prehodnosti še veliko slabše kot v srednji šoli ter se še poslabšuje. Delež študentov, ki diplomirajo v rednem roku, se je v obdobju 1970–85 v Jugoslaviji zmanjšal z 19,1% na 12,7%. V primerjavi z drugimi državami je tako izražena formalna uspešnost visokošolskega izobraževanja izredno nizka,¹² v sami državi pa so velike razlike.¹³ Tudi če formalno uspešnost visokošolskega izobraževanja izrazimo z ocenami študentov, je ta nižja kot na prejšnjih dveh ravneh izobraževanja.

Sklepne ugotovitve

Na osnovi vsega, kar smo povedali, je mogoče na kratko povzeti naslednje. V Jugoslaviji imamo manj »kapitala« znanja, ustvarjenega s formalnim izobraževanjem, kot Evropa in/ali razvite države, v Sloveniji pa, če pogledamo zaposlene v družbenem sektorju, manj kot v poprečju Jugoslavija.

Formalnega izobraževanja kot ene izmed pomembnih poti za povečevanje kapitala znanja pa imamo tako v Jugoslaviji kot Sloveniji v kvantitativnem in kvalitativnem smislu manj kot evropske in druge države. Pri tem je zaostanek Slovenije večji v kvantitativnem kot kvalitativnem smislu, v kvantitativnem smislu pa največji na področju visokega izobraževanja. Zaostanek Jugoslavije pa je večji v kvalitativnem kot kvantitativnem smislu, in pri tem v obeh smislih zlasti v srednjem izobraževanju.

Mednarodna primerjava razvoja in razvitosti izobraževanja kaže, da je izobraževanje področje, na katerem se »razdalja« med nerazvitimi in razvitimi državami v kvantitativnem smislu naglo zmanjšuje (govori se o »izobraževalnem čudežu« v tretjem svetu), v kvalitativnem smislu pa veliko počasneje. Enaka ugotovitev velja tudi za razvoj in razvitost izobraževanja v sami Jugoslaviji, pri čemer se v nekaterih pogledih razlike v kvaliteti izobraževanja med republikami in pokrajinami celo povečujejo, razlike v kvantiteti pa so v visokem izobraževanju v nekaterih primerih obratne kot v svetu; torej gre za razlike v korist nerazvitih. Slednje velja zlasti za Slovenijo.

Če upoštevamo tudi razpoložljive podatke ter ocene o razvitosti neformalnega izobraževanja pri nas, pridemo do sklepa, da bodo za zmanjšanje našega zaostajanja v velikosti »kapitala« znanja za razvitimi državami potrebna še precejšnja vlaganja – precejšnje naložbe v človeški kapital, torej v izobraževanje (formalno in

¹² Nikolić Milenko navaja (Univerzitet u nestajanju), da so ti deleži v drugih državah naslednji: ZDA 58%, Italija 31%, ZRN 46%, Velika Britanija 84%, Francija 20%, Nizozemska 43%, Belgija 47%, Irska 72%, Japonska 70%, Švedska 45%, Turčija 44% (citirano v knjigi *Obrazovanje za razvoj* – Ratković, Milan, 1987).

¹³ Bosna in Hercegovina 11,9%, Črna gora 8,6%, Hrvaška 22%, Makedonija 10,5%, Slovenija 24,8%, Srbija 13,4%, Kosovo 8,7%, Vojvodina 10%. Vir: enako kot v opombi 12 (Nikolić, M., citiran po Ratković, M.).

neformalno). Ker je naše izhodišče v tem smislu nižje kot v razvitih državah (upam, da je prispevek to, *kje smo*, približno pokazal), bodo, če pri tem upoštevamo tuje empirične analize o donosnosti naložb v ta proizvodni dejavnik v »odvisnosti« od dosežene ravni gospodarske razvitosti, te naložbe pri nas donosnejše (v ekonomskem smislu), kot so danes v razvitih državah. Pri tem pa morajo biti te naložbe smotrno načrtovane, saj gre za specifične naložbe; njihovi učinki so zelo dolgoročni. To zahteva po eni strani stabilen sistem financiranja te dejavnosti (od katerega smo zelo daleč), po drugi strani pa tesna medsebojna povezanost planiranja razvoja izobraževanja, znanosti, tehnologije in družbe, česar pa pri nas v preteklosti nismo delali.

V zvezi z medsebojnim odnosom med izobraževanjem, znanostjo in tehnologijo iz omenjenih štirih medsebojnih povezanih sistemov navajam naslednjo pomembno ugotovitev, ki izhaja iz empiričnih analiz v svetu. Relativno povpraševanje po bolj izobraženih delavcih pada s staranjem opreme (in v njej utelešenje tehnologije), obenem pa se učinek sprememb v starosti opreme (v smislu posodobitve) na povpraševanje po bolj izobraženih delavcih poveča z vlaganji v razvojno-raziskovalno dejavnost, torej je večji v razvojno-raziskovalno intenzivnih panogah, skupinah in podskupinah. Ti empirični rezultati so za vodenje razvojno spodbudne makroekonomske politike v Jugoslaviji izredno pomembni, saj implicirajo predvsem dvoje:

Družba, ki ustvarja ugodno makro in mikro ozračje za inovacije in obenem vlaga predvsem v opremo, bo vplivala na relativno povečanje povpraševanja po bolj izobraženih delavcih.

Družba, ki z ustreznim ozračjem (npr.: ustrezno vrednotenje) spodbuja posameznika k pridobitvi čim višje ravni izobrazbe in s tem poveča relativno ponudbo visoko izobraženih delavcev, bo predvidoma pospešila stopnjo difuzije oziroma razširjanja novih industrijskih tehnologij z zmanjšanjem stroškov prilagajanja (osvojitve) in implementacije – uporabe.

Današnje težnje konservativne ideologije in kritično družboslovje

1

Naj najprej pojasnim pomen ključnih izrazov, ki jih bom uporabil v svojem prispevku.*

Izraz »ideologija« pomeni lažno zavest neke družbene skupine (razreda, naroda, rase, cerkve, generacije ali spola), ki racionalizira ali opravičuje njene posebne, izključne, egoistične interese. V tem smislu so ideologije tudi vsak nacionalizem, rasizem, klerikalizem, patriarhalizem, maskulinizem ali feminizem. Trije temeljni tipi razrednih ideologij sodobnega sveta so socializem, liberalizem in konservativizem. Tako kot ni ideološko vsako zavzemanje za socializem ali vsak liberalni nazor, tako imajo lahko tudi posamezniki konservativni nazor na nekem področju življenja in se lahko postavljajo po robu nujnim spremembam brez kakršnekoli ideološke racionalizacije. Za konservativno *ideologijo* je značilna težnja po ohranitvi ali obnovi družbene strukture, ki zadovoljuje posebne in izključne interese po dominaciji neke družbene skupine. Pri tem ostaja pravi motiv dominacije prikrit in racionaliziran z navideznim zavzemanjem za kontinuiteto, tradicijo, stabilnost, delo in disciplino.

Kritično družboslovje zagovarja stališče, na podlagi katerega se izpostavljajo kritiki konservativizem in vsakršne druge sodobne ideologije. Objektivno znanstveno resnico postavlja nasproti popačenim in v najboljšem primeru polresničnim informacijam ideologije, po drugi strani pa demistificira prikrite skupinske interese in razgalja njihovo nasprotovanje splošnim človeškim potrebam preživetja, razvoja, svobode in ustvarjalosti.

2

Po teh uvodnih pojasnilih se vprašamo: *katere so današnje osnovne težnje konservativne ideologije v naši družbi in kakšno humanistično in demokratično alternativo jim lahko postavimo nasproti?*

Že v uvodnih tezah je bilo nakazano, da je pri nas vladajoča ideologija v preteklih štiridesetih letih prehodila pot od radikalizma (1945–1965) k liberalizmu (1965–1974) in od liberalizma h konservativizmu (od leta 1974 do danes).

Sedanja vladajoča ideologija v naši državi, ki se uveljavlja v resolucijah vodilnih državnih in partijskih organih ter v govorih in dejavnosti najvišjih političnih funkcionarjev, se bistveno razlikuje od prvotnih revolucionarnih projektov, izoblikovanih v sklepih drugega zasedanja AVNOJ-a, v ustavah iz leta 1946, 1953 in 1963 in v *Programu Zveze komunistov Jugoslavije* iz leta 1958.

Značilnosti te ideologije so:

Prvič, predpostavlja se, da je lastnina proizvodjalnih sredstev družbena. To bi bila,

* dr. Mihailo Marković (r. 1923), profesor na Filozofski fakulteti v Beogradu, član SANU; pisec filozofskih tekstov s področja logike in teorije pomena.

če bi z njo razpolagali svobodno izvoljeni predstavniki ljudstva v skladu s strogo določenimi pravili, ki učinkovito preprečujejo kakršnokoli prilasčanje te lastnine. Dejansko pa razpolagajo z njo tisti, ki imajo monopol politične moči. Ker ni strogih pravil in odločnosti, da bi jih v praksi tudi izvajali, prihaja do množičnih zlorab in sprevrčanja družbene lastnine v skupinsko in zasebno – kar je očitno regresiven proces.

Drugič, sistem se legitimira s tezo o svoji *samoupravnosti*. Samouprava pravzaprav nikoli ni prestopila meje družbene mikrostrukture, pa tudi tam je strogo omejena: s številnimi zakoni, pri katerih sprejemanju samoupravljalci niso sodelovali, in z neformalnimi elitami moči, ki uživajo vso podporo lokalnih partijskih in državnih organov. Samoupravljanje se nič več ne razvija, pač pa nazaduje. Delavci so izgubili nekatere pravice, ki so jih imeli v preteklosti (na primer v zvezi z izbiro direktorja). Organi ljudske obrambe in družbene samozaščite so prevzeli nekatere bistvene funkcije delavskih svetov.

Tretjič, federalizem, vpeljan s sklepi AVNOJ-a, se je sprevrgel ob ustavi iz leta 1974 v svojski *konfederalizem*. Enotni politični, pravni in gospodarski sistem se je sprevrgel v osem slabo koordiniranih podsistemov. Takšna evolucija, edinstvena v sodobni Evropi, se opravičuje s pravico do suverenosti vsakega naroda. V bistvu je bil to zagotovo regresiven proces, ker je onemogočil racionalno urejanje celote družbenih tokov in spodbudil spopade egoističnih nacionalnih in regionalnih interesov.

Četrtič, da bi racionalizirali tako nastali gospodarski kaos, je bila uvedena fikcija *dogovorne ekonomije*. Stotine tisočev pogodb, ki nikogar k ničemer ne obvezujejo, so ustvarjale samo videz racionalnosti, ki je v bistvu ni bilo. Porodil se je gospodarski sistem, ki v nasprotju z načrtnim gospodarstvom dopušča samovoljne intervencije političnih dejavnikov – brez globalne koordinacije in usmerjanja – ter v opreki s tržnim gospodarstvom povzroča anarhijo, brez sleherne odgovornosti subjektov odločanja.

Petič, oblast je sicer decentralizirana, vendar ne razodtujena. Polagoma je bilo opuščeno vse tisto, kar bi lahko preseгло ali vsaj omejilo politično odtujitev: odpravljen je bil politični pluralizem iz prvih povojnih let, odpravljene so bile neposredne volitve in zbor proizvajalcev v zvezni skupščini, opuščena praksa iz šestdesetih let, da volivci sami predlagajo kandidate. Pozabili smo na načela *Programa ZKJ* iz leta 1958, kot na primer: odpravljanje politike, preobražanje državnih organov v organe samoupravljanja, dolžnost članov zveze, da se borijo zoper birokratizem. Vladajoča partija v enostrankarskem sistemu je leta 1958 razglasila odpravo lastnega monopola moči in presnovo partije v vzgojno organizacijo. Krog je bil potem sklenjen leta 1972, ko je bil status vladajoče partije tudi formalno obnovljen.

Decentralizacija je potemtakem pomenila samo povečanje oblasti majhnih, lokalnih mogočnikov. Toda majhno je daleč od tega, da bi bilo vedno tudi lepo – kot naivno domneva Schumacher. Utegne biti primitivnejše in brutalnejše, ker ima priložnost, da opravlja svoje delo v gluhi provincialni tišini, daleč od očesa in ušesa širšega javnega mnenja.

Takšen sistem je konservativen ne samo po tem, da je elitističen, da teži k nazadovanju, da je v nekaterih svojih bistvenih odlikah pod ravnijsko moderne civilizirane družbe, da je preveč usmerjen k svoji preteklosti in premalo k prihodnosti, marveč tudi po tem, da je sam sebi onemogočil nadaljnjo evolucijo. Če je že sistem sam takšen, da daje prednost posebnemu interesu pred splošnim in če so ustavne spremembe, ki jih določa sistem, možne šele takrat, ko je usklajenih šest

medsebojno soočenih republiških in dveh pokrajinskih posebnih interesov (med katerimi ima vsak pravico do veta), potem lahko spoznamo, da je sistem praktično za nedoločen čas zablokiran.

3

Tragedija jugoslovanske družbe ni samo v tem, da je zamudila v kratkem razdobju dveh desetletij dve zgodovinski priložnosti, da ustvari demokratično socialistično družbo – takoj po vojni in v začetku šestdesetih let. Tragedija je tudi v tem, da v tem času, po sedmih letih vse hujše krize, nima na voljo družbenih sil, ki bi lahko ponudile in izpeljale realno alternativo obstoječemu. Vsi programi sprememb, ki so družbi ponujeni, so bolj ali manj utopični. Tudi ni znamenj, da bi lahko katerikoli sprejeli sedanji nosilci monopola politične moči. Prav tako za zdaj ni znamenj, da bi katerikoli med njimi zmožni mobilizirati takšne družbene sile, ki bi lahko s svojim pritiskom izsilile spremembe v neki določeni pozitivni smeri.

Kritična analiza teh različnih alternativnih projektov odkriva, da so vsaj trije med njimi tudi sami izrazito konservativne narave.

Najbolj znan in najbolj legitimen med njimi je tisti, ki se opira na razglašena in neuresničena načela *gospodarske reforme* iz leta 1965 in dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije iz leta 1984. Temeljna ideja tega projekta je »osvobajanje gospodarstva iz okov politike« in »svobodno delovanje ekonomskih zakonov«. Jedrnato izraža zelo razširjeno prepričanje, da je politika pri nas s svojim varuštvom, s svojimi vse večjimi zahtevami, s svojimi samovoljnimi intervencijami in usodnimi napakami v investicijski politiki prignala gospodarstvo na rob propada. Skrajni čas je torej, da se gospodarstvo otrese takšne hegemonije politike in da se začne razvijati po svojih zakonih. Posledice bi bile v marsičem koristne. Tako bi preprečili morebitne prihodnje Obrovce in Fenije, gospodarski tokovi, ki so zdaj nepredvidljivi zaradi *ad hoc* političnih intervencij, bi končno dobili neko logiko – tisto, ki jo konstituira neovirano delovanje samih ekonomskih zakonitosti. To naj bi bila menda edina pot za izhod iz krize. Končno bi imelo to zelo pozitivne posledice tudi za sam politični sistem: z vzpostavitvijo jugoslovanskega trga bi bila v marsičem omajana moč republiških in pokrajinskih oligarhij.

To je edina opozicijska platforma, ki je v javnosti dopustna. Včasih nastaja celo zmoten vtis, da drugačnih alternativ v naši družbi sploh ni. Ni težko razpoznati razlogov za strpnost politike do nje. Predvsem ne posega v strukturo obstoječe politične moči. Birokratske oligarhije ostajajo tisto, kar so, in tu, kjer so, s privilegiji, ki jih imajo, le nekoliko manj naj bi bile dejavne. Ni težko dognati, da je to prav tisti model družbe, ki ga je birokracija sama odkrila kot optimalno rešitev zase v prelomnem obdobju 1963–1965.

Proces demokratizacije je takrat postavil na dnevni red odpravo poklicne politike in uresničevanje načela samoupravnosti na ravni globalne družbe. To je konkretno pomenilo, naj bi se vseh pet zborov takratne zvezne skupščine preobrazilo v samoupravna telesa. Pot je bila v praksi povsem jasno nakazana na podlagi tistega, kar se je že zgodilo v treh izmed petih zborov. Poleg poklicnih partijskih kadrov, ki jih predlaga Socialistična zveza, bi morali volilci sami dobiti priložnost, da predlagajo kandidate. Omogočiti bi jim morali izbor med več kandidati. Izvoljeni poslanci bi morali zadržati svoj poklic, za svoje poslansko delo pa dobivati le razumno nadomestilo, nikakor pa jim ne bi smeli priznavati nikakršnih birokrat-

skih privilegijev. Z načelom rotacije je bilo mišljeno, naj bi se poslanci vračali k svojim prejšnjim poklicnim dejavnostim. Politična dejavnost naj bi nehala biti stvar poklicnih privilegiranih kadrov.

Naša politokracija, ki nikoli ni slutila, da utegne imeti ideja samoupravljanja tako radikalne posledice, je morala izbirati med dvema alternativama. Prva je bila vrnitev k etatizmu tipa »realnega socializma«. Druga je bila nadomestitev radikalno-demokratskega projekta z liberalnim, ki ne ogroža profesionalne države, omejuje pa njeno dejavnost na gospodarskem področju. Naša politokracija je modro izbrala drugo možnost. Njeni samozavesti in mednarodnemu ugledu, ki ga je dosegla z razkolom s Stalinom, ni mogla ustrezati vrnitev k stalinističnim oblikam vladavine. Španovija z ekonomskim liberalizmom je ni resno ogrožala, pravzaprav je prav zaradi nje postala nepogrešljiva – kot se je kaj kmalu izkazalo. V pičlih dveh letih (1965–67) je gospodarska reforma povzročila padanje stopnje rasti, inflacijo in množično brezposelnost. Njeni posredni posledici so bili študentski nemiri leta 1968 in množično nacionalistično gibanje v letih 1970–71. Politokracija je vlogo gasilca teh nemirov odigrala zelo učinkovito in že leta 1972 odkrito vnovič uveljavila svojo moč nad celotnim družbenim življenjem.

Zato je bilo pričakovati, da bo tudi zdaj, v razmerah hude družbene krize, prožnejši del birokracije obnovil svoje koketiranje z ekonomskim neoliberalizmom. Tako je bil mogoč tudi Dolgoročni program ekonomske stabilizacije. Ker pa obstaja tudi trši del birokracije, ki za zdaj prevladuje in ki ne želi nič tvegati, je prišla za Dolgoročnim programom *Kritična analiza* in zelo malo praktičnih ukrepov za njeno uresničitev.

Ko smo vse to zapisali, moramo zdaj ugotoviti tisto, kar nas ta hip najbolj zanima. Ne glede na to, koliko je stvaren, ima projekt ločevanja gospodarstva od politike in enostavnega sproščanja ekonomskih zakonitosti v obstoječem družbenem položaju konservativno naravo. Tisto, kar se želi doseči s tem projektom, je obstajalo že v devetnajstem stoletju (tudi takrat z nekaterimi omejitvami). Danes tega ni nikjer na svetu. »Svobodno delovanje ekonomskih zakonov« povzroča prevelike družbene neenakosti, neizogibne občasne krize, pogloblja regionalne jezove, krši socialno-ekonomske pravice občanov, izpričuje izrazito indiferentnost do splošnih interesov celotne družbe. Od začetka tridesetih let tega stoletja ni nikjer več tržnega gospodarstva, ki ne bi bilo omejeno z okviri celovite ekonomske politike države in z ekonomskimi instrumenti, ki so na voljo vsaki vladi za izvajanje te politike. Če se celo »reaganomiki« ni posrečilo, da bi v tem pogledu karkoli bistveno spremenila, ne more biti pravo vprašanje, kako naj se gospodarstvo otrese politike, marveč vprašanje o naravi te politike in o interesih, ki jih izraža. Toga vprašanja naš neoliberalizem ne postavlja in zato to ni prava demokrtična alternativa našega časa.

To bi lahko zdaleč prej trdili za program tako imenovane »meščanske desnice« v naši državi, ki je bolj in bolj navzoč na našem javnem prizorišču, čeprav zaradi svoje očitne politične »neprimernosti« nima dostopa do množičnih občil. Drugače kot ekonomski neoliberalizem, ki se prilagaja vsakemu političnemu sistemu – od Pinochetovega do Kadarjevega in Tengovega – imamo tu opravka s projektom dosledne restavracije meščanske družbe. Zavzema se za neomejeno pravico zasebne lastnine, odpravo vseh »komunističnih« institucij (ki so bile dozdevno zlo že od vsega začetka in so morale pogubiti državo), uvedbo pluralizma političnih strank in parlamentarnega sistema, vrnitev k centralizmu, odpravo pokrajin in nekaterih republik, v skrajnem primeru (*Bali Komb'tar* in ustaši) za razkosanje Jugoslavije in ustanovitev samostojnih držav.

Za državo, ki je doživela burno evolucijo v štirih desetletjih in ki je bila vsaj v prvi polovici tega obdobja zelo uspešna v iskanju sodobnejših, racionalnejših in pravičnejših oblik družbenega življenja, ne more biti rešitev v vračanju k sistemu, ki je že zdavnaj propadel – in to ne brez razlogov. Če se tudi sedanji sistem približuje robu tega propada, bi od tvorcev alterantivnih projektov lahko pričakovali vsaj nekaj več domišljije in vsaj ščepec nečesa novega.

Prav isto bi lahko rekli za tiste, ki se zavzemajo za vrnitev k »marksizmu-leninizmu« in »realnemu socializmu«. Takšnih je za zdaj pri nas malo, vendar jih utegne biti več, in ne samo na Kosovu – če ne bomo kmalu našli izhoda iz sedanje krize. Ideje o odlogu plačila dolgov, uvedba discipline in reda, splošna zaposlenost, stabilne cene in zagotovljeni zaslužki, razlastitev premoženja novih bogatašev, odprava nacionalnih ekonomij, uvedba jugoslovanskega patriotizma namesto sedanjih nacionalnih in regionalnih partikularizmov, se utegnejo zdeti sčasoma privlačnejši kot so zdaj, zlasti za generacije, ki še niso skusile slabih strani birokratskega etatizma. V celoti je projekt nedvomno konservativen, celo nesmiselen za državo, ki je že v petdesetih letih našla boljše, bolj racionalne in demokratične rešitve. Zares bi bilo nesmiselno, če bi se Jugoslavija vrnila k nečemu, kar je zdaj celo v sami Sovjetki zvezi izpostavljeno temeljiti reformi.

4

Kaj je torej prava demokratična in humanistična alternativa vsem tem različnim oblikam konservativne ideologije in prakse pri nas?

Nemudoma moramo ugotoviti razliko med radikalno dolgoročno vizijo in neposredno reformo sistema.

Še vedno sem prepričan, da je optimalna dolgoročna rešitev za našo družbo – model radikalno demokratičnega socializma. Za radikalno demokracijo je značilno: *prvič*, uporaba načela samouprave v vsem javnem življenju in na vseh ravneh družbene organizacije; *drugič*, spojitve neposredne demokracije v družbeni mikrostrukturi in predstavniške demokracije v makrostrukturi; *tretjič*, deprofesionalizacija političnega vodstva; *četrtič*, politični pluralizem, v katerem imajo politične organizacije drugačno vlogo in notranjo strukturo kot pa tradicionalne politične stranke, se pravi, ne sodelujejo v oblasti, niso organizirane po hierarhičnem načelu, marveč prispevajo k razvijanju politične zavesti in artikuliranju splošnih potreb; *petič*, federalizem v smislu avtonomije delov ter koordinacije in usmerjanja razvoja v okviru enotne družbene skupnosti; *šestič*, dosledno uresničevanje vseh človeških pravic občanov, tako političnih kot socialno-ekonomskih, iz česar sledi *sedmič* odprt prostor za svobodno uveljavljanje vseh tistih posamičnih in skupinskih pobud, ki ne ogrožajo človeških pravic drugih občanov.

Že sam pojem radikalne demokracije (ali »integralnega samoupravljanja« ali »demokracije svetov«) implicira temeljno prenovo ekonomskega sistema. Njena podmena je odprava vseh oblik dominacije, vsakršnega monopola moči, političnega ali ekonomskega. S tem je odpravljen tako zasebni kot tudi državni kapital. Ni pa izključena možnost, da se sredstva, ki izvirajo iz lastnega minulega dela, različno angažirajo v proizvodnji, seveda ob ustreznem nadomestilu. Socializem mora torej odpirati možnost, da obstajajo v njem poleg velikih sredstev za proizvodnjo v družbeni lasti (ki je temeljna oblika lastnine) tudi kooperativna in omejena zasebna lastnina, in to v obsegu, ki je združljiv s človeškimi svoboščinami.

Nadalje, gospodarski sistem bi moral biti nedvomno sinteza planskega in tržne-

ga gospodarstva. Ustrezna samoupravna telesa vključno z zborom združenega dela v zvezni skupščini naj bi bili subjekti, ki bi oblikovali dolgoročno in kratkoročno razvojno politiko celotne družbe. V okviru takšnih demokratično opredeljenih razvojnih projektov bi bilo tudi dovolj svobode za uveljavljanje tržnih mehanizmov.

Politika nagrajevanja bi morala upoštevati tako delo kot tudi temeljne človekove potrebe, izključiti pa bi morala ne le rento in profit, marveč tudi birokratsko-tehnokratske privilegije. Nagrajevanja po delu ne bi smeli neposredno povezovati z nagrajevanjem po uspešnosti na trgu; drugače povedano, ko gre za osnovni osebni dohodek, bi morala biti določena splošna merila vrednosti dela. Toda v veliko večji meri kot doslej bi morali upoštevati minulo, objektivizirano delo. Prispevek znanosti, izobraževanja in kulture k večji storilnosti dela bi morali ceniti kot bistveni dejavnik proizvodnje, ne pa kot obliko porabe.

Ena najpomembnejših sprememb, ki jo prinaša humanistični socializem, je opuščanje sedanjega splošno sprejetega modela razvoja, za katerega so značilni: eksponencialna kvantitativna rast, uničevanje naravnega okolja in potrošniška obsedenost. Naraščajočo storilnost dela lahko socializem izkoristi za povečanje družbenega proizvoda samo do neke meje, se pravi, do zadovoljitve osnovnih materialnih potreb vseh občanov. Onstran te meje je možno občutno skrajšati delovni čas, vpeljati družbene naložbe v humanizacijo delovnega procesa, vlagati v izboljšanje kakovosti življenjskega okolja, premakniti težišče družbene pozornosti od materialnih h kulturnim in duhovnim potrebam.

Kritična družbena teorija je že dosegla takšno raven (zlasti v naši državi), ki ji omogoča nadaljnje artikuliranje projektov demokratičnega in humanističnega socializma. Ob tej priložnosti se v problematiko ne moremo spuščati.

Zdaleč večji izziv ponuja graditev koncepcije *neposredno nujnih reform*, ki omogočajo izhod iz krize in odpirajo pot k nakazanemu optimalnemu modelu nove, svobodnejše in pravičnejše prihodnje družbe.

5

Preskok od konservativnega k radikalnemu brez posredovanja liberalizacije bodisi sploh ni mogoč ali pa terja uporabo nasilja. Nasilje v službi radikalnih idej pripelje navadno prej ali slej do neke vrste termidorske reakcije, o čemer smo se v zadnjih dveh stoletjih lahko več kot prepričali. Revolucije žro svoje otroke in v najboljšem primeru se uresničijo le polovičarsko.

Strategija radikalnih sprememb, vsaj v današnji Evropi, je lahko samo »revolucionarni reformizem«. To je strategija postopnih korakov, ki odpravljajo najbolj kričeče pomanjkljivosti sistema, v končnem rezultatu pa lahko vodijo k nečemu bistveno novemu.

Seznam takšnih ukrepov, ki pa zagotovo ni popoln, niti ni pomembno zaporedje, bi bil morda takle: oblikovati svobodno in kritično javno mnenje; konstituirati različne oblike civilne družbe, ki avtonomno nastopajo nasproti politični družbi; politične institucije očistiti skorumpiranih in nesposobnih kadrov, uvesti svobodne in neposredne volitve funkcionarjev; odpraviti konfederalizem in vzpostaviti resnični federalizem, enoten trg in enotno razvojno politiko za vso družbo; odločno skrajšati enormno splošno porabo, odpraviti birokratski aparat sisov (ki morajo postati tisto, kar bi morali biti že spočetka: koordinacijske samoupravne skupnosti); konstituirati najvišje samoupravno telo v okviru zvezne skupščine, ki bi

prevzelo odgovornost za urejanje in usmerjanje celotne gospodarske dejavnosti v državi; doseči popolno nacionalno enakopravnost tako v pogledu oblikovanja avtonomnih področij kot tudi spoštovanja človekovih pravic narodnostnih manjšin.

Brž lahko spoznamo, da je večina teh ukrepov načelno liberalne in ne radikalne narave. Toda čeprav se to v preteklosti ni vselej dogajalo, smo danes v marsičem pod ravniyo sodobne civilizirane družbe. Če naj bi jo dosegli, je potrebno uresničiti nekatera velika civilizacijska načela, ki jih je izoblikoval že zgodnji liberalizem (suverenost ljudstva, državljanske pravice, samoodločba naroda, enotnost trga itd.). Marsikaj tistega, kar je zgolj liberalno, zazveni v naših današnjih razmerah zelo radikalno, na primer, da noben javni delavec, živ ali mrtev, ne bi smel biti izvzet iz javne kritike, ali da nihče nima pravice sedeti v zvezni ali republiški skupščini, če ni bil izvoljen na svobodnih in tajnih volitvah.

Kako so te in tem podobne sodbe v praksi lahko radikalne, moremo ugotoviti tudi po nedavni ustanovitvi desetine posebnih partijskih delovnih skupin za utišanje glasov, med katerimi ima ena na skrbi tudi našo akademijo. Kako nizko smo padli, vidimo najbolje po tem, da prištevajo najvišjo znanstveno ustanovo v republiki med najbolj subverzivno in da nihče, kdor je njen član, ne more biti izvoljen za nobeno javno družbeno funkcijo.

V takšnih razmerah so vse možnosti povsem utopične, če jih ne bi klical k uresničevanju široko razvejani kritični duh, duh odpora. V nekem pismu pred natančno dvesto leti (1787) je Thomas Jefferson zapisal: »Katera država lahko ohrani svoje svoboščine, če njenih upravljalcev od časa do časa ne opomnijo, da je ljudstvo ohranilo odporniškega duha«.

Globoka in trajna kriza, v kateri se ne da več ne živeti ne vladati po starem, jasne ideje o možnostih in poteh za spremembe ter močno razširjen odporniški duh – to naj bi bil tisti splet okoliščin, ki je pogosto v zgodovini zaustavil propadanje in vselej ustvarjal nekaj novega.

ZDRAVKO MLINAR

Razvojne težnje: Pluralizem in povezovanje z razvitim svetom

1. Javno mnenje kot moteči tujek v »revolucionarnem programu« družbene preobrazbe

Ker se je izteklo že drugo desetletje raziskovanj »Slovenskega javnega mnenja«, se ne kaže omejiti le na presek ugotovitev iz letošnje raziskave. Celovitejša analiza z vidika časovne retrospektive dvajsetletnega obdobja bo sicer predvidoma predstavljena na drugem mestu (v posebni publikaciji). Kljub temu naj že tukaj opozorim, da je ravno obravnava družbenih sprememb in razvojnih procesov – na kar se osredotočam v tem prispevku – še posebej odvisna od *časovnega razpona* razpoložljivih informacij. Javno mnenje sicer ni posebej stabilen družbeni pojav in sta bolj značilni njegova vsakokratna situacijska določenost ter časovna variabilnost. Vendar gre tudi v tem pogledu za razlike: odgovori na nekatera vprašanja kažejo na jasno razločljive trende oz. vzorce v določenem času. To velja, npr., za vprašanja o vernosti prebivalstva Slovenije v času od l. 1968 do danes (glej več o tem v prispevkih Z. Roterja). Druga kažejo na neregularne spremembe in naključnosti, npr. posamezna vprašanja o (ne)enakosti. Nekatera vprašanja pa so sploh bila bolj *ad hoc* narave in so se pojavljala kot enkratna; npr. vprašanje o » aferi Waldheim« ipd.

Dvajsetletno obdobje torej že omogoča določeno »prepoznavanje časovnih vzorcev« ter razkrivanje trendov in regularnosti družbenih sprememb. Čeprav gre za podatke o subjektivnih razsežnostih teh sprememb (za mnenja, stališča, vrednote, ali za percepcijo objektivnih razmer), ne gre zanemarjati njihove potencialne prognostične vloge. Vodilne »subjektivne sile« sicer prognostični vrednosti javnega mnenja niso posvečale pozornosti, saj so uresničevale svojo že *naprej opredeljeno* »progresivno vlogo«. Avantgarda ni uveljavljala svoje legitimitete na podlagi večinskega mnenja ljudi. Njeno vzvišeno poslanstvo je bilo utemeljeno na prepričanju o spoznanih *razvojnih zakonitostih*. Edino, kar jo je vezalo, je bila odgovornost pred zgodovino, ne pa odgovornost do konkretnih ljudi in njihovega (večinskega) mnenja.

Iz tega sledi, da tudi izsledki o javnem mnenju niso imeli ustreznega mesta pri usmerjanju družbenega razvoja. Tako so se začeli pojavljati kot nekakšen *moteči tujek* v že zdavnaj opredeljenem programu revolucionarne preobrazbe družbe. V tem smislu lahko razumemo, zakaj se je glede številnih vprašanj skozi dvajset let ohranjal nekakšen *paralelizem* povsem različnih sodb.

Slovensko javno mnenje je npr., že pred dvema desetletjema zavrnilo kmetijsko politiko, ki je na razne načine zavirala razvoj zasebnega kmetijstva (agrarni maksimum, onemogočanje mehanizacije, razbita hranilno-kreditna služba ipd.).

Politika pa je dogmatsko vztrajala pri svojem, tako da se, npr., šele danes pojavlja – in to še vedno kot (vsaj v jugoslovanskem, če že ne v slovenskem merilu) zelo sporno – vprašanje o agrarnem maksimumu tudi v najvišjih političnih forumih in v ustavnih razpravah.

Do mehanizacije v zasebnem kmetijstvu je sicer prišlo že dosti prej, toda ne po zaslugi politike (ki bi bila dovzetna za vzvratne informacije in pridobljene izkušnje), temveč bi lahko rekli – navzlic njenemu dogmatskemu kljubovanju. Z nekaj desetletno zamudo in po nepotrebnem podaljševanju mučnega dela milijonov kmetov in kmečkih žensk je skoz »zadnja vrata« prišla kmetijska mehanizacija tudi za zasebne kmete. Do tega je prišlo pod pritiskom kmetov (saj ti niso imeli nikarkršne avtonomne organizacije in zato tudi ne vpliva), niti na podlagi pridobljenih spoznanj in dovzetnosti politike, temveč predvsem zaradi interesa industrijskih in trgovskih gospodarskih organizacij, ki so potrebovale tržišče za svoje blago (npr. za kmetijske stroje).

Če šele danes kaže, da bo z novimi ustavnimi amandmaji prišlo tudi do – bolj ali manj – ustrezne spremembe normativnih določil o agrarnem maksimumu, to pomeni, da je moralo preteči vsaj *dvajset let*, predno je dejansko *večinsko mnenje prodrlo* do ustreznih ravni političnega odločanja. Če k temu dodamo še dobri dve desetletji »eksperimentiranja« v praksi, vidimo, da bo potrebno skoraj pol stoletja, predno bo, upajmo, ideološka dogma popustila in omogočila upoštevanje dejanskega stanja.

Izkušnje nam torej kažejo, da tako kot ni že *à priori* zagotovljena progresivna vloga manjšine (komunistične partije), tudi ni mogoče v imenu razvoja in napredka že kar na splošno zavračati »konservativne« vloge večine (javnosti, javnega mnenja). V razmerah, ko je šlo za izrazito prevladovanje enosmernih komunikacij, se je izkazalo, da je bolj izkustveno zasnovano javno mnenje vsaj za *dve desetletji prehitelo* aprioristične shematizme, čeprav so le-ti pretendirali na legimiteto »znanstvenega socializma«.

Retrospektivno in že z določeno »zgodovinsko distanco« se torej kaže, da javnomnenjski podatki nimajo (nujno) le omejenega pomena za vsakokratno konkretno stanje ali pojav. Nekateri sicer res zadevajo le enkratne dogodke v času in prostoru; precejšen del zbranih podatkov pa – med drugim tudi zaradi namernega ponavljanja istovrstnih vprašanj – omogoča analizo časovnih vrst in (ali) se vključujejo kot sestavine (indikatorji) splošnejših, teoretskih relevantnih kategorij. Medtem ko nekatera vprašanja (podatki) sčasoma izgubijo na pomenu, pa je mogoče za druge reči prav nasprotno, saj postanejo celo zgodovinsko pomembni (pri tem se asociativno lahko spomnimo prvih statističnih popisov prebivalstva, katerih osnovno gradivo so enostavno odpeljali v papirnico Vevče in so bile zato poznejše analize onemogočene).

Čeprav večina raziskav javnega mnenja po svetu bolj postavlja v ospredje *aktualnost* kot pa teoretsko relevantnost in pojmovno zasnovanost zastavljenih vprašanj, ne gre pri tem (nujno) za alternativo. V nadaljnjem strokovnem izpopolnjevanju javnomnenjskega raziskovanja bi lahko dosegli višjo stopnjo zблиžanja enega in drugega. Glede na to, da se včasih teoretske koncepcije izoblikujejo šele pozneje, pa se lahko tudi podatki, ki so že prej na voljo, vključujejo v analizo vsaj okvirno (bolj v širše interpretativnem smislu kot pa z vidika rigorozno izpeljanih postopkov merjenja in statistično-matematične obravnave. V tem smislu bomo tudi na tem mestu prikazali nekatere ugotovitve, ki – bodisi da zadevajo podatke le iz SJM '88 ali tudi iz prejšnjih let – se navezujejo na sociološko zasnovo družbenega razvoja (kot sem jo predstavil v knjigi »Protislovja družbenega razvoja«, 1986).

Pri tem upoštevam nekatere spremembe, ki jih lahko interpretiramo z vidika osamosvajanja oz. povečevanja avtonomije posameznikov in skupin (individualizacije), in druge, ki jih spremljam glede na povezovanje (podružbljanje) teh subjektov. Ali gre za razvoj, stagnacijo ali za nazadovanje, lahko presojamo ravno z vidika obeh nakazanih kriterijev oz. procesov.

2. Avtonomija, spontanost in pluralizem

Procese osamosvajanja ali vsaj težnje po večji avtonomiji (ki lahko spremljajo tudi dejansko nesamostojnost oz. podrejeno vlogo) posameznih subjektov razkrivamo na številnih področjih družbenopolitičnega življenja. Glede na to bomo na tem mestu z *razvojnega vidika* osvetlili tudi posamezna vprašanja, ki so sicer predmet obdelave po posebnih problemskih sklopih (npr. politična zavest, mednacionalni odnosi, religija ipd.). Nekatera vprašanja zadevajo percepcijo vprašancev glede dejanskega stanja (npr., ko gre za stopnjo demokratičnosti odločanja); pri drugih gre za njihova stališča (npr. stališče do pomoči manj razvitim republikam).

2.1 Lastninske oblike in avtonomija

Glede na to, da je do sedaj v imenu družbene lastnine dejansko prihajalo do prevlade politike in do podrejanja delovnih kolektivov ter (gospodarskega delovanja) posameznikov, se zdi pomembno, da s SJM '88 razkrivamo izrazito usmeritev, ki relativizira pomen in presega težnjo po izključnosti (ali vsaj po nespornem prevladovanju) družbene lastnine. Pač pa stopa v ospredje zahteva po nekakšnem pluralizmu lastninskih oblik: »Vse oblike lastnine naj bodo enakopravne: državna, družbena, zadružna, delničarska, privatna«. Takšno zahtevo podpira 71,6% vprašancev, le 7,3% pa jih je proti (21,1% se jih ni znalo opredeliti oz. so ostali neodločni). Skoraj desetkrat več je torej tistih, ki se strinjajo s takšno zahtevo, kot pa tistih, ki ji nasprotujejo (pri tem se sicer s pojmovno-teoretskega vidika pojavljajo še posamezne nedoslednosti, vendar se na tem mestu v to ne spuščamo).

Medtem ko so dosedanje maksimalistične zahteve in pretenzije po vsesplošnem podružbljanju dejansko utrjevale politični totalitarizem, je lahko tukaj razkrita težnja podlaga za uveljavljanje pluralizma v politiki in družbi nasploh. Spomnimo se, kako je, npr., dosedanja *ideološka izključnost* povsem izničila že stoletne pridobitve v zadružništvu. Celo takrat, kadar so bile »zadruge« ssploh dopuščene ali na novo organizirane (npr. kmetijske zadruge), to dejansko niso bile avtonomne organizacije, ki bi zaslužile takšno ime. Zato je razumljivo, da so životarile, saj jih niso upravljali zadružniki, temveč birokracija, ki je bila v službi politike. Izključevanje delničarstva je obenem privedlo do absurdov, ki jih politika ni hotela videti (v tem pogledu so bila zanimiva odstopanja Staneta Kavčiča, ki pa so jih obsodili). Po eni strani »ni bilo« sredstev, ki bi jih vlagali v proizvodnjo, po drugi strani pa Jugoslavija sodi med države z največjimi vlaganji v gradnjo počitniških hiš, ipd.

Privatna lastnina je sicer lahko podlaga za izkoriščanje delavstva, vendar pa je značilno, da je bila pri nas privatna lastnina omejena, in to celo tedaj, kadar bi lastnik sam in morebiti s svojo družino delal s svojimi produkcijskimi sredstvi. V takšnih primerih torej *ni šlo* za nikakršno *nevarnost izkoriščanja*, pač pa za ideološki apriorizem, ki je bil slep za dejanske razmere (npr. v zvezi s stanjem na

podeželju se ne upošteva, da nekaterih slojev prebivalstva, ki naj bi jih ščitila takšna omejujoča politika, npr. klasičnega kmečkega proletariata, vsaj v Sloveniji, praktično ni več). Več privatne lastnine torej vsaj v naših konkretnih razmerah še ne pomeni že samo po sebi tudi več izkoriščanja, niti ne pomeni vračanja k nižji produktivnosti dela ipd.

Če pogledamo odgovore na vprašanje o tem, na katerih področjih dejavnosti bi morali hitreje razvijati družbeni sektor, na katerih pa zasebni sektor, vidimo, da vprašanci dajejo izrazito prednost *zasebnemu sektorju*, zlasti v kmetijstvu, storitveni obrti oz. pri servisih in gostinstvu (nekaj manjšo, a še vedno prednost mu dajejo v proizvodni obrti, prevozništvu in manjši industriji). Časovna retrospektiva nam pokaže, da že 1968. leta ko je bilo to vprašanje prvič postavljeno, izstopa nekaj močnejša podpora zasebnemu sektorju, ki je nekoliko upadla do l. 1972; od tedaj naprej, tj. naslednjih šestnajst let, pa se je nenehoma krepila, in to na vseh področjih dejavnosti. Tako nam SJM '88 kaže v vsem dvajsetletnem obdobju relativno *najmočnejšo podporo zasebnemu sektorju* in najmanjšo družbenemu (v kmetijstvu gre za približno razmerje 7:1, podobno velja za storitveno obrt).

Celo za »manjša industrijska podjetja« se pokaže, da je v začetku sedemdesetih let dobrih desetkrat več vprašancev dajalo prednost družbenemu pred zasebnim sektorjem; SJM '88 pa prvič razkrije, da se je to razmerje prevesilo v korist zasebnega sektorja (približno dvakrat večji delež vprašanih izraža takšno stališče).

Čim hitreje bo napredoval proces demokratizacije, tem večjo »težo« bodo dobile ugotovljene usmeritve občanov SR Slovenije. To pa pomeni, da bo vse močnejša podpora sproščanju (tudi) zasebnega sektorja gospodarstva prej ali slej prišla do izraza tudi v ustreznih normativih in institucionalnih rešitvah.

2.2 Neenaka ustvarjalnost in enakost v delitvi?

Za povojno obdobje je v Jugoslaviji značilno, da je socialistična razvojna usmeritev črpala svojo legitimnitetu predvsem iz visokega vrednotenja družbene enakosti. Ideološko-politično opredeljena hierarhija vrednot se sicer ni skladala s privržensostjo ljudi različnim vrednotam v vsakokratnih konkretnih razmerah (pomembne pa so tudi razlike po slojih; o tem gl. M. Popović et. al., Društveni slojevi i društvena svest, Beograd 1977). Vendar pa na splošno lahko rečemo, da je egalitarizem uveljavljanje identitete in avtonomije posameznikov bolj omejeval, kot pa da bi ju omogočal ali spodbujal. V zvezi s tem je prišlo do neskladja, ki bi ga poenostavljeno lahko označili kot – neenakost v ustvarjanju (pri delu) in – enakost v »delitvi«.

Medtem ko je bil egalitarizem, npr. pri delitvi dohodka, zelo poudarjen, pa so bile razlike glede na (delovni, kreativni, inovativni) prispevek posameznikov močno zabrisane. Kolikor družbeni razvoj vključuje tudi proces individualizacije, potem teh razlik ni mogoče več prikrivati. To pa implicitno že pomeni, da je treba v bodoče računati z večjo diferenciacijo, kot pa smo jo bili v preteklosti pripravljene priznati. Za različnimi institucijami, organizacijami, »skupnostmi« ipd. bomo začeli razkrivati velike individualne razlike: od velike ali celo izjemne vloge nekaterih posameznikov pa vse do povsem pasivnih in neustvarjalnih, ki vegetirajo v senci prvih.

Pri tem pa je zanimivo, da je SJM konec šestdesetih let že kazalo težnje po večji diferenciaciji, potem pa je (med letom 1969 in 1972) prišlo do velike spremembe in preusmeritve, ki je – verjetno pod vplivom politične zaostritve – vsaj

začasno postavila v ospredje višjo privrženost egalitarizmu. Vendar je v nadaljnjih letih, vse do danes, prednostno vrednotenje enakosti upadalo. Leta 1972 je bilo npr. še več tistih vprašancev, ki so zagovarjali stališče, da »moramo predvsem gledati na to, da ne bo prišlo do večjih razlik med ljudmi, četudi to pomeni manjšo spodbudo za najuspešnejše delavce, strokovnjake, izumitelje«; V SJM '88 pa je dosti več tistih (razmerje: 65,9% nasproti 24,5%), ki izbirajo alternativno možnost odgovora, tj., da je treba *dajati »večje nagrade najuspešnejšim delavcem, strokovnjakom in izumiteljem, četudi se s tem povečujejo razlike med ljudmi«.*

Da vrednotenje enakosti upada, nam kaže tudi vse manjša podpora stališču, da je treba »zagotoviti čim več enakosti med ljudmi, četudi bi to pomenilo počasnejši razvoj«; v dvajsetletnem obdobju prav SJM '88 razkriva najmanjši delež takšnih odgovorov – 21,9% (SJM '72, SJM '76 in SJM '80 pa kažejo relativno najvišje deleže takšnih odgovorov). Navzlic precejšnjim nihanjem v zgodnejših letih pa se zdi, da povečana gospodarska in družbena kriza prav v zadnjem času izsiljuje *prioriteto gospodarske učinkovitosti, pa četudi za ceno večje neenakosti.*

2.3 Ekonomska učinkovitost in socialna varnost

Ekonomska učinkovitost ali neučinkovitost v Jugoslaviji je, tako kot v državah »realnega socializma«, zakrita in še zdaleč ne pride do izraza v sistemu pozitivnih in negativnih sankcij, tako na ravni posameznika kot na ravni gospodarske organizacije. Koncept avtonomije v gospodarskem delovanju se ni mogel dosledno uveljaviti tako zaradi omejevanja učinkovitih subjektov kot zaradi (čezmerne) zaščite neuspešnih.

Zbrani podatki nam kažejo, da slovensko javno mnenje ne daje opore za takšno politiko. Tako, npr. velika večina (okrog štiri petine) soglaša z zahtevo, da bi morali *ukiniti nerentabilna podjetja*. Takšno stališče se pojavlja kot nekakšna stalnica že od leta 1971. S tem se še toliko jasneje razkriva dejstvo, da koncepcija usmerjanja razvoja ni bila demokratsko zasnovana.

Tudi ko gre za posameznike, se zaostre zahteva po diferenciaciji. SJM '88 nam kaže, da kar 76,4% vprašancev zastopa stališče, da naj tisti, ki slabo delajo, *zgubijo zaposlitev* (SJM '80 = 39,0% SJM '82 = 69,3%); le 12,8% jih zagovarja stališče, da je treba zagotoviti zaposlenost vsem, ne glede na to, kako delajo (10,8% je neodločenih).

2.4 Individualizacija in samostojnost v politični sferi

Težnje po večji avtonomiji in individualizaciji postajajo vse izrazitejše tudi v sferi družbenopolitičnega delovanja. Do izraza prihajajo z vse večjo spontanostjo, ki omogoča uveljavljanje specifične identitete in pluralizma različnih skupin in posameznikov (seveda pa, naj ponovim, takšna težnja lahko ostaja tudi kot nasprotje dejanskega stanja). Pri tem v javnih razpravah večinoma ostaja prikrita protislovnost osamosvajanja na več ravneh. Npr., zastaviti je treba vprašanje: V katerih okvirih in do kdaj uveljavljanje nacionalne avtonomije oz. identitete obenem pomeni tudi prispevek k identiteti posameznika? Kdaj pa se ena uveljavlja na račun druge? Podobno se zastavlja vprašanje razmerja med samostojnostjo, avtonomijo reublik in stopnjo njihove povezanosti na ravni Jugoslavije kot celote.

Iz SJM lahko povzamemo, da vprašanci dajejo skoraj neprimerljivo večjo pred-

nost zahtevi, naj bodo republike in pokrajini bolj samostojne (SJM '87 = 59,1% SJM '88 = 71,3% od vseh odgovorov), kot pa zahtevi, da je treba pristojnosti centralizirati v federaciji (SJM '87 = 8,9%, SJM '88 = 4,8%). Seveda pa je treba upoštevati, da to nista edini realni alternativni. Npr.: centralizacija ni edini (niti razvojno najbolj perspektiven) način zagotavljanja povezanosti v širšem prostoru.

Ogroženost nacionalne identitete izražajo tudi preokupacije ljudi glede vloge slovenskega jezika. SJM '88 nam kaže, da se kar tri četrtine vprašancev strinja (tj. 76,1%, le 9% se jih ne strinja; drugi so neodločeni) s stališčem, da je *slovenščina v JLA zapostavljena*.

Sicer pa se težnje po večji avtonomiji, spontanosti in pluralizmu izražajo tudi v tem, da 71,1% vprašancev odobrava ustanavljanje novih samostojnih družbenih organizacij, do kakršnih je prišlo na podlagi različnih pobud v zadnjih mesecih, na primer Zveze kmečke mladine, Zveze kmečkih zadržnikov, samostojne študentske organizacije ipd. (10,8% je glede tega neodločenih, le 6,5% jih ne odobrava, 11,7% pa jih odgovarja, da ne vedo). Pri tem je treba upoštevati, da gre za novo prakso, ki je zaživela predvsem v širšem sklopu raznih mladinskih gibanj in da z njo starejše generacije še niso popolneje seznanjene oz. nimajo neposrednih, osebnih izkušenj.

Eno najbolj značilnih teženj po večji individualizaciji v okviru »socialističnih družb« vidimo v zahtevi, da mora biti zagotovljena *možnost izbire* med več kandidati, ki sodelujejo na volitvah. V SJM '88 dajeta podporo takšni zahtevi skoraj dve tretjini vprašancev (le 3,9% jih opozarja na negativne posledice takšne zahteve). Na to se navezuje še zahteva po *neposrednosti* volitev, ki si jo lahko razlagamo kot težnjo, da bi presegli sedanjo nemoč volilcev in neobvladljivost zamotanega predstaviškega mehanizma, ki (ne)deluje v procesu političnega odločanja. Tudi ta zahteva je dobila večinsko podporo.

Na ta način smo prikazali nekatera značilna stališča, katerih skupni imenovalc vidimo v težnji po večji avtonomiji (individuaciji), pa naj gre za posameznike ali družbene skupine. Drugo plat razvojnih sprememb pa – kot sem že nakazal – vidim v procesih povezovanja v vse širšem prostoru. Poglejmo, kako se to izraža v SJM.

3. Povezovanje: brez prisile in posrednikov

Samostojnost, avtonomija sama po sebi še ne zagotavlja družbenega razvoja, npr. tedaj, kadar gre za samostojnost z izključevanjem, za samostojnost v izolaciji. Le *samostojnost v povezanosti* lahko upoštevamo kot merilo razvoja. S tega zornega kota si oglejmo, kako SJM reflektira tudi to drugo razsežnost v dialektiki protislovnosti razvojnih sprememb. Omejili se bomo na nekaj vprašanj, ki zadevajo povezovanje in senzibilnost ter občutek odgovornosti za dogajanje v širšem prostoru; najprej znotraj Jugoslavije, potem pa še v mednarodnem merilu.

Ali se že prikazano poudarjanje samostojnosti na ravni republike, ožjih skupin in posameznikov uveljavlja kot izključujoče (ignorantsko, kot superiornost) v odnosu do drugih? Ali vključuje tudi odprtost in pripravljenost, upoštevati potrebe drugih? O tem so se prav v zadnjem času v jugoslovanskem merilu izoblikovale močno stereotipne sodbe; govori se o »slovenskem sindromu« ipd. Ocena, da »Slovenci razbijajo Jugoslavijo (in da se) hočejo iz nje izločiti«, po sodbi več kot dveh tretjin vprašancev »sploh ne ustreza resnici«, (SJM '87 = 72,4%, SJM '88 = 67,4%). Skoraj tri četrtine jih zavrača trditev, da so Slovenci »egoisti, zaverova-

ni sami vase in v svoj standard, težki ekonomski problemi drugih jugoslovanskih narodov pa jih ne zanimajo«.

Tudi Kosovo ni le stvar tamkajšnjih prebivalcev ali republike Srbije, temveč vse Jugoslavije (o teh in podobnih vprašanih glej več v prispevku P. Klinarja).

Na tem mestu nas še posebej zanimajo stališča do odnosov (Slovenije) z manj razvitimi republikami v Jugoslaviji. Pri tem je po eni strani značilno, da se povečuje delež tistih, ki zastopajo stališče, da je treba dajati »manj denarja za pomoč nerazvitim« (na podlagi SJM '86 sprejema to stališče 61%, po SJM '88 pa 74% vprašanih. Skoraj tri četrtine prebivalstva Slovenije torej zagovarjajo stališče, da je treba *zmanjšati obseg te pomoči*.

Že od 1978 l. pada delež tistih vprašancev v raziskavah SJM, ki odgovarjajo, da naj bo razvoj manj razvitih republik in pokrajin skrb vse jugoslovanske skupnosti, zlasti pa razvitih republik (SJM '78 41,6%, SJM '88, 8,6%).

Toda ob vsem tem gre še za drugo poanto, ne le za obseg pomoči. Nakazuje nam jo naslednje stališče: »Ukiniti je treba prispevke in *fond za nerazvite*; pomoč nerazvitim naj poteka preko bank v obliki posojil in skupnih vlaganj« (s tem se strinja 78,8%, ne strinja pa se 7,6% vprašancev). V tem se kaže odločna zahteva prebivalcev Slovenije po tem, da je treba odpraviti *državno poseganje* in različne *posrednike* v reševanju problematike manj razvitih območij, saj je – že sicer – znano, da ta način ni zagotovil racionalnosti v uporabi teh sredstev in ekonomsko učinkovitih naložb. Pri tem je šlo za *napačno* ideološko *domnevo o enaki usposobljenosti za avtonomijo* oz. za samostojno odločanje, in to ne glede na stopnjo družbeno-ekonomske razvitosti posameznih teritorialnih enot. Vrsta zgrešenih naložb je opozorila, da je potrebno neposredno povezovanje gospodarskih organizacij, v katerem bo zagotovljena tudi večja strokovnost in nasploh večja vloga dajalcev pomoči (tako v interesu razvitih kot nerazvitih). Tako se postopoma oblikuje novi vzorec pomoči manj razvitim območjem – *pomoč v vzajemnem interesu, brez prisile in posrednikov!*

Končno naj prikažemo še nekaj ugotovitev, ki zadevajo povezovanje prek državno-nacionalnih okvirov. V tem pogledu lahko kritično pripomnimo, da je v povojnem obdobju, v obdobju »socialistične graditve«, prevladovala koncepcija združevanja in podružbljanja, ki je le-to uveljavljala ob vnaprejšnjem sprejemanju državnih meja kot nekakšne trajne danosti. Kot da bi se proces podružbljanja že po svoji naravi zaustavil ob državni meji!? Istočasno pa je prav pri nas bila v ospredju teorija o odmiranju države in prava!

Ob veliki pretencioznosti glede edinstvenega značaja in kvalitet jugoslovanskega političnega sistema ter na podlagi kumulativnih učinkov podedovanega etnocentrizma ter uvoženega ideološkega ekskluzivizma se je Jugoslavija znašla na obrobju evropskega dogajanja. Glede na to in navzlic dejstvu, da nas je naša »politična (ne)kultura« odvrčala od (kapitalistične) Evrope, se zdi razumljivo, da kar 70% prebivalcev Slovenije izraža stališče, da naj Jugoslavija postane *članica Evropske gospodarske skupnosti* in le 3,8% se jih s tem ne strinja (26,2% jih ne ve, so neodločeni).

Razvojne možnosti z vidika razširjanja gospodarskega, kulturnega in političnega povezovanja v širšem prostoru Slovenci nedvoumno vidijo predvsem v smeri razvitega zahodnega sveta. Pri tem še posebej računajo na Zahodno Evropo in na sosednje dežele (Alpe-Jadran). Obenem pa prav tako nesporno kažejo svoj odklonilni odnos do vzorca, kakršnega predstavljajo vzhodnoevropske »socialistične države«.

Tisto, kar ob tem ostaja precej nedorečeno, pa je, kako bo uveljavljanje takšne usmeritve ob vključevanju v evropske integracijske procese vplivalo na kohezivnost krhke jugoslovanske družbe.

PETER KLINAR

Osveščenost slovenskega naroda in njegove težnje po odprtosti v svet

(v zaostreni krizi jugoslovanskih mednacionalnih odnosov)

(SJM '88 o problemih slovenskega naroda in mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji)

Letošnji podatki o raziskovanju vsebinskega sklopa, ki zadeva probleme naroda in mednacionalne odnose, kažejo nekaj pomembnih značilnosti.

1. Narodna osveščenost narašča in poudarjene večinske ocene, ki se zvišujejo, izrazito pozitivno ocenjujejo idejo o slovenskem kulturnem prostoru, ki jo razumejo v koristnosti medsebojnega povezovanja Slovencev z rojaki, ki živijo zunaj matične družbe. Zavzemajo se za povezovanje s slovenskimi izseljenci in za povečevanje stikov z zamejskimi Slovenci. Poudarjeno sprejemanje ideje o slovenskem kulturnem prostoru pa vsebuje še eno značilnost sedanjega slovenskega javnega mnenja, to je odpiranje Slovenije v svet. Sodelovanje z rojaki si Slovenci predstavljajo kot dvosmeren proces, saj jih npr. 62% navaja, da bi bilo primerno, da bi Slovincem v zamejstvu in izseljencem ter sodobnim ekonomskim emigrantom (zdomcem) omogočili sodelovanje v razpravah o ključnih vprašanjih socialnega in kulturnega razvoja Slovenije.

Naraščajoča narodna osveščenost se kaže tudi v odločnem zavračanju negativnih stereotipov o Slovencih, na katerih temelji tako imenovani slovenski sindrom. Ti negativni stereotipi, ki jih slovensko javno mnenje izrazito zavrača, zadevajo stališča do slovenskega egoizma, prevelike zaupljivosti katoliški cerkvi, nastrojenosti proti JLA, razbijanju Jugoslavije in še posebej, da Slovenci ustvarjajo v Jugoslaviji politične razmere, ki so bolj nevarne od kosovskih. Tudi prevladujoče zavrnilne ocene, katerih delež narašča v primerjavi z rezultati lanske raziskave SJM, izražajo nestrinjanje še z drugimi negativnimi stereotipi o Slovencih, češ da dopuščajo sumljive ideje, popuščajo notranjim sovražnikom in da izražajo svojo večvrednost, druge jugoslovanske narodne pa podcenjujejo.

2. Hkrati z naraščajočo narodno osveščenostjo Slovencev se utrjuje tudi zavest o večji samostojnosti Slovenije na političnem, gospodarskem in kulturnem področju v okviru jugoslovanske federacije (58% odgovorov). S prav takšnim deležem sodijo Slovenci nasploh o večji samostojnosti republik in pokrajin v Jugoslaviji in hkrati v glavnem zavračajo vse tiste osnutke ustavnih dopolnil, ki naj bi povečali večji vpliv federacije v gospodarstvu, družbenih dejavnostih ipd. Za prevladovanje zavesti o večji samostojnosti Slovenije govorijo tudi prevladujoči deleži kritičnih stališč, ki se povečujejo do samostojnosti slovenske nacionalne politike.

3. Splošne ocene mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji so kritične. Deleži

negativnih ocen teh odnosov so se od 1980. leta izrazito povečali (odnosi so slabi: SJM '86, 9%, SJM '88, 30%!). Skupne negativne ocene v SJM '88 dosegajo 38% in izrazito presegajo pozitivne ocene (16%). V vseh predhodnih raziskavah so prevladovali deleži pozitivnih ocen, v letošnji raziskavi so se razmerja obrnila, tako da prevladujejo deleži negativnih ocen ob podobnem deležu vmesnih ocen. Ocene mednacionalnih odnosov v Sloveniji so ugodnejše; prevladujejo še pozitivne ocene (38%) ob naraščanju deležev negativnih ocen (20%). Če povežemo naraščajoče in prevladujoče deleže splošnih negativnih ocen mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji s pesimističnimi ocenami prihodnosti mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji – tudi te so v raziskavi SJM '88 prvič izražene z večinskimi deleži – lahko rečemo, da gre za odločno opozorilo o obstoječih mednacionalnih konfliktih. Sodimo, da je po teh ocenah kriza mednacionalnih odnosov prestopila prag konstantne krize, ki traja vse od 1981. leta.

Ta prestop praga doseданje krize pomeni hkrati tudi padec uveljavljene ideologije o urejenosti mednacionalnih odnosov, ki je v preteklosti imela določen vpliv na prevladujoče pozitivne splošne ocene mednacionalnih odnosov. Kaj je povzročilo tako poudarjeno kritičnost ocen mednacionalnih odnosov in izrazito pesimistično predvidevanje njihove prihodnosti?

Odgovore na to zastavljeno vprašanje najdemo v dogajanjih, ki zadevajo Slovenijo in Kosovo. V zadnjem obdobju je bila izražena vrsta hudih obtožb na račun Slovenije in o dogajanjih v Sloveniji so razširjeni številni negativni stereotipi. Nekateri poskusi v Sloveniji, da se doseže večja demokratizacija, humanizacija, pluralizem, kritičnost, da se pospešijo razvojni procesi modernizacije s prodorom v svet, z uveljavljanjem pravne države in civilne družbe, da se podrejo tabuji, spremenijo okostenele, preživele institucije in ovrednoti preteklost, da se hitreje začne uveljavljati koncept tržnih odnosov sodobnega socializma, ki upošteva posameznika ipd., so bili v drugih jugoslovanskih okoljih napačno interpretirani in diskvalificirani. Hotenjem Slovenije po večji avtonomiji, povezani z odgovornostjo, so nasprotovali centralistični koncepti. Takšen odnos je pri Slovencih pospešeno stopnjeval narodno zavest in težnje po večji avtonomiji.

Hkrati Slovenci ohranjajo idejo solidarizma kot prevladujoči način glede razvoja odnosov med razvitimi in nerazvitimi (53% odgovorov) – ob razumljivem upadanju ideje skrajnega solidarizma, po kateri naj bi bila skrb za razvoj nerazvitih naložena predvsem razvitim področjem. Hkrati pa nasprotujejo načinom dajanja pomoči prek sklada za nerazvite. Pomoč naj poteka prek bank v obliki posojil in skupnih vlaganj. Ob tem je treba pripomniti, da so se prispevki za nerazvite izredno povečali, tako da mnoge gospodarske organizacije obstajajo brez akumulacije in imajo težave pri izplačilu osebnih dohodkov.

Naraščajoči mednacionalni konflikti in nasprotovanja, ki zadevajo Slovenijo, pa niso brez odmeva v zvezi s pojavljanjem problematičnih in spornih stališč, ki izražajo povezanost krize mednacionalnih odnosov z drugimi kriznimi pojavi. Narasli so deleži stališč do ustavitve imigracij delavcev iz drugih republik v Slovenijo, visoki so deleži stališč do omejitev teh imigracij (47%). Povečujejo se deleži partikularističnih ocen glede razvoja nerazvitih (32%). SJM registrira v kontekstu razglabljanj o smiselnosti razpravljanj o pravici do odcepitve poglede o pritiskih na Slovenijo, o plačevanju tujih dolgov prek prispevkov za nerazvite, o omejevanju gospodarskega in kulturnega razvoja Slovenije, o omejevanju njene politične samostojnosti ipd.

Drugi sklop pojavov, zaradi katerih v SJM '88 prihaja do splošnih kritičnih ocen mednacionalnih odnosov, pa zajema zadeve na Kosovu. SJM kritično ocenju-

je slabšanje razmer na Kosovu, za katere sodi, da prizadevajo vso Jugoslavijo, kar pomeni, da jih je treba šteti kot izvor jugoslovanskih mednacionalnih konfliktov.

Treba je še pojasniti, zakaj so ocene mednacionalnih odnosov v Sloveniji ugodnejše kot ocene odnosov v Jugoslaviji. Temeljni nacionalni konflikti se glede na raziskovalne rezultate osredotočajo na jugoslovanski ravni, imajo pa seveda svoj izraz tudi v Sloveniji. Vendar ugodnejše, še prevladujoče pozitivne ocene mednacionalnih odnosov v Sloveniji in podobni deleži vmesnih ocen, ki presegajo deleže negativnih ocen, so povezane z večinskimi pozitivnimi ocenami odnosov Slovencev z njunima avtohtonima narodnostima: Madžari in Italijani. Pri oceni odnosov med avtohtonimi in imigrantskimi prebivalci, ki so se preselili z drugih področij Jugoslavije v Slovenijo, izrazitejši deleži prevladujočih ocen izražajo tolerantne poglede do njih, ki jih moremo označiti kot procese nerazvite stopnje adaptacije in kulturnega pluralizma (prilagajanje na razmere slovenske družbe in učenje slovenskega jezika, med seboj pa naj gojijo svojo kulturo in uporabljajo svoj jezik). Kljub temu da so deleži netolerantnih stališč do delavcev iz drugih republik nizki, je izvore za neprevladujoče deleže kritičnih ocen mednacionalnih odnosov v Sloveniji treba iskati v odnosih med avtohtonimi prebivalci in imigranti z drugih področij Jugoslavije, ne nazadnje tudi zaradi že omenjenih naraščajočih deležev stališč do omejitve in preprečitve prihodnjih emigracij v Slovenijo, do katerih seveda prihaja tudi zaradi ekonomske krize v Sloveniji in odločnih zahtev po prestrukturiranju zastarele tehnologije, ki zaposluje veliko nekvalificiranih delavcev.

4. Raziskovalni podatki opozarjajo še na eno pomembno značilnost, ki smo jo mimogrede že omenili, to je na izrazito poudarjene težnje po odpiranju Slovenije v širši družbeni prostor. Na vprašanje, ali bi Slovenija imela kakšno možnost za razvoj izven okvira Jugoslavije ali ne, pritrdilno odgovarja 58% anketirancev, 12% pa jih je nasprotnega mnenja. Kaže se trend naraščanja pritrdilnih odgovorov v primerjavi s podatki iz raziskave SJM '87. Ta raziskovalni podatek je v preteklem letu vzbudil veliko poenostavljenih, vprašljivih in netočnih interpretacij, političnih špekulacij ipd. Bolj poglobljene analize so ugotovile, da so visoki deleži stališč do možnosti za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije povezani s stališči do globine krize in problemov zaostajanja razvoja Slovenije. Pokazala se je tudi izrazitejša povezava s stališči, ki so kritična do obstoječega sistema, kot so npr. ugotovitve o nesamostojnosti Slovenije, nesolidarizmu do razvoja nerazvitih in negativne ocene politike ZK. Vidna je bila tudi zveza med stališči, ki so bila naklonjena zahodnoevropskim sistemom. Če bi opazovali le te povezave s stališčem do možnosti za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije, bi bila sklepanja, o katerih smo brali v jugoslovanskem tisku, da se Slovenci zavzemajo z visokimi deleži za izločitev iz Jugoslavije, nekako utemeljena. Vendar je treba dodati, da so deleži teh stališč, ki se povezujejo z visokimi deleži stališč do možnosti za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije, nevečinski deleži. Še pomembnejše pa je, da Slovenci izrazito zavračajo stališče v SJM '87 in SJM '88, češ, da se hočejo izločiti iz Jugoslavije. Ker so bili deleži stališč do zavračanja stališča do izločitve Slovenije iz Jugoslavije izrazito večji od deležev stališč do možnosti za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije, pomeni, da se je opazen delež anketirancev hkrati odločal za obe stališči, kar vodi do sklepa, da je pritrdilno stališče do možnosti za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije treba razumeti kot težnje po širši, v svet odprti razvojni usmerjenosti Slovenije.

Tudi sama interpretacija pritrdilnih stališč, da bi se Sloveniji zunaj okvirov Jugoslavije odprle možnosti za razvoj v smislu razumevanja odcepitve Slovenije iz Jugoslavije, je sporna. Gre le za razmišljanja o možnostih za razvoj, ki se Sloveniji odpirajo zunaj jugoslovanskih okvirov. Z interpretacijo dodatnega odprtega vpra-

šanja o razlogih novih možnosti za razvoj Slovenije v SJM '88 smo ugotovili, da Slovenci štejejo okvire Jugoslavije za preozke in neredko tudi za razvojno nezadostno spodbudne, zaradi česar je treba iskati neposredne povezave z razvitejšim svetom. To pa pomeni z odpiranjem v svet težiti k razvojnim možnostim. Takšno zavzemanje za razvojne možnosti ne pomeni težnje po odcepitvi iz jugoslovanskih okvirov. Ko anketiranci navajajo razloge za razmišljanja o možnostih za razvoj Slovenije zunaj okvirov Jugoslavije, kar razumemo v neposrednih stikih z razvitim svetom, navajajo predvsem gospodarske razloge: možnosti za hitrejši ekonomski razvoj, možnosti za uveljavljanje samostojnejšega gospodarstva, pridobivanja večje akumulacije in možnosti za razpolaganje z njo, možnosti za vključevanje v razviti svet, možnosti za tehnološki razvoj, upoštevanje ustvarjalnosti in uveljavljanje produktivnosti ipd. Da se odpirajo Sloveniji nove možnosti za politični in kulturni razvoj s politično samostojnostjo, navajajo le posamezni anketiranci. Ker gre predvsem za navajanje ekonomskih razlogov razvoja, je utemeljen sklep, da navedeni ekonomski razlogi govorijo za interpretacijo o razvojnih možnostih Slovenije, ki se ji odpirajo z njenim neposrednim povezovanjem z razvitim svetom. Navedeni ekonomski razlogi seveda hkrati izražajo kritiko obstoječih jugoslovanskih okvirov kot nezadostno spodbudnih za ekonomski razvoj Slovenije.

Maloštevilni deleži odgovorov, ki pojasnjujejo, zakaj Slovenija ne bi imela nobenih možnosti za razvoj zunaj Jugoslavije, omenjajo majhnost Slovenije in njeno povezanost z Jugoslavijo, neobstoje ekonomskih, naravnih pogojev, ogroženost Slovenije ipd. Vsebina teh posameznih odgovorov kaže, da je le minimalen delež Slovencev razumel vprašanje o možnostih za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije kot razmišljanja o možnostih za odcepitev, ki se jim je uprl z gornjimi odgovori.

Da bi bili dvomi o vprašanju, o možnostih za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije zmanjšani, smo v SJM '88 zastavili še vprašanje, ki zadeva različno interpretirano pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve. SJM ocenjuje, da gre le za pravico na papirju (30%), da je to neodtujljiva, še zmeraj veljavna pravica (26%) in da je ta pravica bila z odločitvami AVNOJ-a, ko so se jugoslovanski narodi združili v Jugoslavijo, že izčrpana (14%). Večinska stališča torej tej pravici priznavajo veljavnost, pri tem pa so številna mnenja, ki dvomijo o njeni uresničljivosti, kar je še posebej očitno iz odgovorov na drugo vprašanje. Kar 44% anketirancev namreč meni, da glede na sedanje razmere ni smiselno razpravljanje o odcepitvi Slovenije od Jugoslavije. 29% pa je delež drugače mislečih, ki sodijo, da je v sedanjem času smiselno razpravljanje o odcepitvi Slovenije iz Jugoslavije. Ta delež je upoštevanja vreden, ni pa seveda mogoče stališča do smiselnosti razprav o odcepitvi interpretirati kot stališče do strinjanja z odcepitvijo. Delež Slovencev, ki torej sodi, da je smiselno v sedanjih razmerah razpravljanje o odcepitvi Slovenije od Jugoslavije, ni nepomemben, je pa opazno nižji od deleža, ki vidi možnosti za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije.

Ko anketiranci navajajo razloge za smiselnost razprav o odcepitvi Slovenije, ti razlogi izražajo nezadovoljstvo z obstoječimi federativnimi okviri in navajajo, da je to način za razčiščenje vseh nasprotij v federaciji, za prenehanje pritiskov na Slovenijo. Razprave o odcepitvi naj bi bile smiselne zaradi tega, ker federacija omejuje gospodarski razvoj Slovenije, ki jo pritiskajo bremena nerazvitih. Smiselnost teh razprav naj bi vodila k hitrejšemu gospodarskemu razvoju Slovenije. Z majhnimi deleži odgovorov pa anketiranci omenjajo politično in kulturno samostojnost kot razloga smiselnosti razprav o odcepitvi Slovenije. Tisti anketiranci, ki navajajo razloge za smiselnost razprav o odcepitvi Slovenije, izhajajo iz obstoječe

pravice narodov do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Ti navedeni razlogi so dokaj podobni razlogom, ki pritrjujejo obstoju možnosti za razvoj Slovenije zunaj Jugoslavije. Prevladujejo ekonomski razlogi, politični in kulturni pa so navedeni le z majhnimi deleži.

Zanimiva so stališča, ki pojasnjujejo smiselnost razpravljanj o odcepitvi z razčiščevanjem vseh obstoječih nasprotij v federaciji. Povezava smiselnosti razprav o odcepitvi z razčiščevanjem nasprotij v federaciji in pa argumentiranje teh razprav predvsem z ekonomskimi razlogi govori za interpretacijski sklep, da pritrjevanje smiselnosti razprav o odcepitvi temelji tudi na razčiščevanju in spreminjanju obstoječih razmer v federaciji. Navedeni razlogi, ki se zavzemajo za smiselnost razprav o odcepitvi, izražajo kritiko obstoječih razmer in zahteve po večji avtonomiji, ne nakazujejo pa izhodov teh razprav v smislu organizacijskih, politično sistemskih sprememb. Šodimo, da zavzemanja za smiselnost razprav o odcepitvi Slovenije iz Jugoslavije ne gre interpretirati kot zavzemanje za odcepitev Slovenije.

Prevladujoča stališča do *nesmiselnosti* razpravljanj v sedanjem času o odcepitvi Slovenije in hkrati dokaj visoki deleži stališč, ki vidijo *smiselnost* te razprave, govorijo po eni strani o obstoju Slovenije v Jugoslaviji, po drugi pa o nezadovoljstvu z obstoječo federativno ureditvijo, ki zahteva spremembe. Večina še ni prepričana o zrelosti trenutka za začetek razprav o korenitejših spremembah. Nedvomno je prehod od monističnega k pluralističnemu sistemu, ki zadeva bistvene značilnosti sistema, počasen in zapleten proces. Primanjkuje nam demokratične tradicije, ki zadeva globalni družbeni sistem, pa celo vrsto instrumentov in predhodnih pojavov. Številni socialni sloji z nižjimi delovnimi položaji (in ti so v večini) so bili navajeni na vladanje, na to, da je politokracija dajala pobude in sprejemala odločitve o spremembah globalnega družbenega sistema. Pluralistična družba najprej zahteva obstoj razvitih individualnih političnih pravic in svoboščin ter njihovo uporabljanje. Gre za pravico do enakopravnosti ne glede na razlike v političnem prepričanju, za pravico do svobode opredelitve, prepričanja, izražanja, združevanja in udeležbe pri odločanju v pomembnih javnih zadevah. V ta sklop sodi seveda tudi pravica do nacionalnega opredeljevanja. Dokler ni uveljavljen celoten sklop političnih pravic in svoboščin, toliko časa seveda ni mogoče razmišljati o smiselnosti razprav o pravici naroda do samoodločbe. Znano je, da pravica naroda do samoodločbe vsebuje pravico do narodnega obstoja, do nacionalne države, do odcepitve ali združitve z drugo državo, do različne avtonomije naroda znotraj obstoječe države, do odločanja o družbenopolitični in ekonomski ureditvi ter razvoju.

Večina Slovencev se odloča le za nesmiselnost razprave o pravici do odcepitve, kar pa ne pomeni, da ne bi mogle biti smiselne razprave o drugih sestavinah pravice naroda do samoodločbe. Vendar postaja smiselnost teh razprav utemeljena šele po izpolnitvi drugih pogojev, to je uveljavitvi političnih pravic in zagotovitvi pogojev za uresničevanje stvarnega strukturalnega pluralizma. Drugače rečeno, razprave o vseh vidikih uveljavljanja pravice narodov do samoodločbe zahtevajo čimbolj popolno demokratično politično odločanje o političnem sistemu znotraj naroda, in te odločitve morajo biti šele izhodišče za morebitno razpravljanje o stopnjah avtonomije v okviru federacije, o skupnih in različnih pristojnostih federacije.

Pri težnji po odprtosti Slovenije in njeni povezanosti najbolj izrazito prihajajo do izraza stališča do povezav z razvitimi zahodnoevropskimi družbami. Izraziteje so poudarjene tudi povezave s sosednjimi deželami (Alpe-Jadran), malo pa z vzhodnoevropskimi družbami in državami v razvoju. Odprtost Slovenije naj bi se

torej usmerila proti ekonomsko, tehnološko, civilizacijsko razvitejšim družbam, ki uveljavljajo pluralistični sistem. Podoba je, da Slovencem imponira razvoj standarda, uveljavljene civilizacijske navade, urejenost in učinkovitost teh družb, kar vse kriza jugoslovanske družbe izrazito omejuje in onemogoča. Zaradi tega tudi ne presenečata pritrdilni odgovor (25%) in delno pritrdilni odgovor (39%), da se Slovenci zavzemajo za takšno ureditev, kot jo imajo zahodnoevropske družbe. Vendar bi bila sklepanja o posnemanju zahodnoevropskih sistemov preveč poenostavljena. 48% Slovencev namreč vidi pot iz obstoječe krize v novem konceptu socializma, ki bi temeljil na samoupravi, tržnem gospodarstvu in demokraciji s pravico do spontanih političnih gibanj.

Težnje po razvoju tržnega samoupravnega sistema so vidne v odgovorih na različna vprašanja, kot npr.: v zavzemanju za odpravo vseh administrativnih omejitev v razpolaganju podjetij z dohodkom in osebnimi dohodki. Izražene so težnje po neposrednem demokratičnem političnem odločanju o pomembnih vprašanjih. SJM sprejema idejo strukturalnega pluralizma, vidno v pluralizmu oblik lastnine, v diferenciranem nagrajevanju po delu, v nacionalnem pluralizmu (avtonomnem spoštovanju razlik med republikami) in v političnem pluralizmu (demokratičnih volitvah z več kandidati, z več političnimi organizacijami in družbenimi gibanji ali enakopravnimi političnimi skupinami v okviru SZDL).

Elemente sistemov razvitih zahodnoevropskih družb bi torej kazalo dopolniti z nekaterimi tipičnimi, vendar prenovljenimi značilnostmi samoupravnega socialističnega sistema. Pogledi, ki so zazrti v obnovo meščanske družbe po zahodnem vzorcu, so maloštevilni (12%), še manj pa je tistih, ki menijo, da je izhod iz krize vrnitev k državnemu socializmu, trdi roki in avtoritarnemu sistemu (9%), kar je v sedanjem trenutku še posebej pomembna ugotovitev.

BOŠTJAN MARKIČ

Ustavne spremembe in volilni proces v očeh javnega mnenja

I

Raziskava Slovensko javno mnenje 1988, ki se nanaša na stališča o ustavnih dopolnilih, izpričuje, da se vprašanja sprememb našega političnega sistema ne tičejo le slovenskih vodstvenih političnih struktur, ampak da živo posegajo tudi v angažirani del slovenske javnosti, ki niti malo ne podcenjuje politične usodnosti predvidenih ustavnih sprememb. Ugotavljamo, da narašča zavest o potrebnosti spremembe ustave. V raziskavi Slovensko javno mnenje 1987 se je za spremembe ustave izjasnilo 43,0% vprašanih, letos pa že več kot polovica (53,4%).

Izrazite so tendence javnega mnenja, ki gredo v smeri povečanja politične, gospodarske in kulturne samostojnosti Slovenije v predvideni spremenjeni ustavi. V takšnih težnjah pa vendarle ne bi mogli zaznati nekakšnega ozkega slovenskega egoizma, ki da ne vidi iz svojega domnevnega zaslepljenega vrtičkarstva. Pri tem

ko se Slovenci zavzemajo za večjo vlogo svoje republike kot države in kot demokratične samoupravne skupnosti, pa takšno pravico priznavajo tudi vsem drugim v Jugoslaviji in v odnosu do njih ne nastopajo omejevalno in sektaško. Zavest o nujnosti upoštevanja različnosti v Jugoslaviji je izrazito prisotna v obravnavani javnomnenjski anketi in vsako podcenjevanje različnosti posameznih konstitutivnih sestavin jugoslovanske federacije se bo vračalo kot bumerang: krepilo bo nezadovoljstvo s svojim položajem in stanjem v Jugoslaviji in tako lahko dejansko postajalo prvina destabilizacije jugoslovanske zvezne države. Memento, ki ga v tem smislu odpira raziskava Slovensko javno mnenje 1988, je tedaj (tudi) v tem, da le samostojen položaj federalnih enot, kjer unitarizem ne sme biti cement medsebojne povezanosti, lahko odpira perspektivo na samoupravnih temeljih grajeni skupni zvezni državi. Odbojnost do centraliziranja nalog in pristojnosti na ravni federacije je tako rekoč »v oči bodeča«: samo 4,8% vprašanih v letošnji raziskavi sodi, da moramo z novimi ustavnimi dopolnili pristojnosti centralizirati na federalni ravni (leta 1987: 8,9%).

In kakšna je konkretna stopnja soglasja oziroma nesoglasja anketiranih glede nekaterih trditev, ki izhajajo iz osnutka dopolnil k jugoslovanski ustavi (izražena v %)

	Popolno- ma soglaša	V glav- nem soglaša	Ne ve, neodlo- čen	V glav- nem ne soglaša	Sploh ne soglaša
a) Večji vpliv federacije na izobraževanje (centralizacija)	9,5	14,3	25,1	19,8	31,4
b) Od federacije določen enoten davčni sistem	17,9	19,9	23,7	14,9	23,6
c) Omejevanje vloge republik v denarni in devizni politiki	8,0	10,7	24,9	21,2	35,0
d) Centralizacija velikih tehnoloških sistemov (pošta, železnica, elektrogospodarstvo)	17,1	23,4	28,1	12,8	18,7
e) Omogočanje vstopa tujega kapitala v naše gospodarstvo	32,4	29,0	20,0	10,2	8,5
f) Ustanavljanje zadrug in vzpostavitve zadružne lastnine	22,1	28,4	28,1	12,4	9,0
g) Bolj liberalen odnos do drobne- ga gospodarstva (do zasebnega podjetništva)	45,8	30,8	18,3	4,0	1,1
h) Zvezni javni tožilec naj dobi pravico pregona na katerikoli stopnji	13,0	13,6	33,9	13,4	26,1
i) Financiranje armade je potre- bno zagotoviti ne glede na ekonomske razmere v družbi	12,4	17,8	20,0	22,4	27,4
j) Federacija mora dobiti pravico, da podjetjem za potrebe svo- jega proračuna odvzame tako- imenovani ekstra dohodek	3,4	4,2	21,8	20,2	50,3

Za jugoslovansko družbenopolitično sceno je značilno, da so bili pogledi v zvezi s sprejemanjem dopolnil zvezne ustave zelo nasprotujoči, lahko bi celo rekli, da so bili naravnost polarizirajoči. In za kaj se v tem pogledu zagreva slovensko javno mnenje, kaj priporoča glede ravnanja v Sloveniji: daleč prevladujoče je mnenje (61,5%), da naj bi dali soglasje le k sprejemljivim dopolnilom, ostalo pa naj bi zavrnilo. Slovenija kot federalna enota jugoslovanske federacije, ne le kot samoupravna skupnost, ampak tudi kot suverena država v okviru Socialistične federativne republike Jugoslavije, ima pravico, da dostojanstveno presoja, katera so tista ustavna dopolnila, ki so na razvojni črti neoviranega razvoja slovenskega naroda, katera dopolnila pa bi tako bistveno posegla v integriteto slovenskega naroda ter v zgodovinsko in sporazumno sprejeta načela jugoslovanskega federalizma, da jih pač ni mogoče sprejeti. Suverenost slovenskega naroda in njegove države Socialistične republike Slovenije kot pomembne emanacije tega naroda, zanesljivo upravičuje tudi to, na kakšno (spremenjeno) ustavo pristaja, na kakšno pa ne. Razumljivo: v vsaki federaciji se odpirajo tudi nujnosti kompromisov, ki niso vedno le »gnili« kompromisi, to je kompromisi v izrazito politično slabšalnem pomenu besede. Toda: tudi raziskava daje v imenu slovenskega javnega mnenja »navodilo« slovenski operativni politiki, da kompromisi v zvezi z ustavnimi dopolnili ne morejo iti – upošteva je demokratičnost in samoupravnost zvezne države – na škodo razvojne celovitosti slovenskega naroda.

Absolutna večina vprašanih v raziskavi Slovensko javno mnenje 1988 (55,1%) sodi, da bi v postopku sprejemanja dopolnil zvezne ustave morala slovenska skupščina razpisati referendum. Samo 16,6% sodi, da to ne bi bilo potrebno, nekaj več kot četrtnina vprašanih pa v tem pogledu še ni odločena in torej ni zavzela stališča. V teh presojah slovenskega javnega mnenja se zrcali izrazita težnja, da bi ljudje sami odločali o tako usodnem in daljnosežnem aktu, kot je spreminjanje ustave. Zahteva po neposrednosti odločanja, ki je danes v slovenski družbi tako izrazito politično profilirana, ima očitno tudi svojo »predzgodovino« iz obdobja zadnjih deset do petnajst let razvoja: v ljudeh se je ustvaril občutek, da so bili opeharjeni za neposreden vpliv (še zlasti) na strateške odločitve razvoja, da je šlo marsikaj pomembnega mimo njih, da so jih politiki zapeljali v krizo in je zato v težnji po referendumskem odločanju tudi v zvezi s postopkom sprejemanja dopolnil zvezne ustave zaslediti nedvomno željo po »vzetju vajeti v svoje roke«. Tako izrazito večinsko izražena težnja po referendumu v zvezi s postopkom za sprejemanje dopolnil zvezne ustave ne pomeni že avtomatično in načelno nezaupanje v slovensko skupščino kot organ samoupravljanja in najvišji organ oblasti. Gre bolj za težnjo slovenskega javnega mnenja, naj bi bil referendum *dopolnjujoča* oblika odločanja, ki naj pride do izraza ob izjemno pomembnih političnih vprašanjih. In da so ustavna dopolnila vsekakor takšnega pomena, bržčas ne bi mogli biti prav nikakršnega dvoma. Gre le za to, ali obstoja tudi *politična volja*, da se referendum v postopku sprejemanja dopolnil zvezne ustave razpiše. Vsekakor naj opozorimo, da v naši (tako slovenski, kakor tudi širši jugoslovanski) družbi *ni navajenosti* na politične referendume (kamor vsekakor sodi tudi referendum v zvezi s spremembami ustave) in se tudi zavaljo tega srečujemo z odpori do referenduma v delu politične strukture v Sloveniji. Bolj ko bomo politični referendum doumevali kot *enega izmed normalnih mehanizmov odločanja*, bolj bo zbledelo nezaupanje do referenduma, češ da se prek te institucije ljudje odločajo vse preveč čustveno. Toda, ali ni tako dušebrižništvo vendarle odveč? Danes se srečujemo, ravno zato, ker ljudje

premalo neposredno odločajo, tudi s pojavi politične apatije. Seveda je tudi to negativno »politično čustvo«. Vendar se zdi, da političnih nekaternikov ta pojav pretirano ne moti, imajo pa pomisleke v zvezi s »čustvenim značajem« političnega referendumu, tedaj tudi referendumu v zvezi z ustavnimi spremembami. Raziskava Slovensko javno mnenje 1988 izpričuje, da imamo opravka vendarle z relativno razvito politično zavestjo slovenskega naroda in da zato tudi pomisleki v zvezi z morebitnimi »političnimi avanturami«, kar se tiče političnih referendumov, niso upravičeni.

Problem političnega (ne)zaupanja je nedvomno ena izmed osrednjih tem politike. Brez političnega zaupanja, zlasti ob reševanju politično in ekonomsko osrednjih, strateških vprašanj, je politika čisto navadna demagogija in zelo prozorna manipulacija. In kako se Slovensko javno mnenje 1988 odziva na vprašanje, ali zaupa slovenskemu političnemu vodstvu, da si prizadeva zagotoviti nadaljnji samostojni razvoj Slovenije v jugoslovanski federaciji? Odgovor se vidno zgosti ob pozitivni modaliteti: 62,0% anketiranih izjavlja, da Slovenci političnemu vrhu zaupajo, le 17,8% zaupanja ne izraža, ni pa se o tem vprašanju izrekla, oziroma je bila neodločna približno ena petina vprašanih. Seveda: politično zaupanje ni nekaj trajnega in ga je potrebno sproti in ob pomembnih družbenopolitičnih vprašanjih skrbno negovati. Napačne, premalo domišljene, lahkomiselne, politično naivne, premalo odločne poteze slovenskega političnega vodstva kaj lahko hitro obrnejo slovensko javno mnenje v nasprotno smer. Zavaljo tega drži sintagma, da je politično zaupanje »hitro pokvarljivo blago«. Vendar: raziskava očitno ne laže. Ob času snemanja podatkov v naši raziskavi je nedvomno razvidno, da je politično zaupanje obstajalo. V sedanji, lahko bi z nekaj cinizma rekli vsesplošni politični paranoji, ko se zdi, da takorekoč nihče več nikomur politično ne zaupa, ko nekateri ponujajo politični epiteton, da bo narod zopet »nategnjen«, je gornji podatek o zaupanju v slovensko politično vodstvo vendarle ohrabrujoč. Je pa obenem tudi svareč: zaupanje je treba vseskozi preverjati, ne more biti trajnega zaupanja brez sprotnih in zelo natančnih preizkusov. Samo to je tudi za politiko vzgojno! Apriorno zaupanje se je – tako nas uči tudi jugoslovanska in slovenska sodobna zgodovina – že prevečkrat kompromitiralo.

Slovensko javno mnenje pa je – po drugi strani – izrazito skeptično glede tega, da bi nas sedanji Zvezni izvršni svet pod predsedstvom Branka Mikulića rešil iz krize. Izjemno visok delež vprašanih, skoraj tri četrtine (72,0%) izjavlja, da v tem pogledu nima zaupanja. Ko so delegati iz SR Slovenije letos v skupščini SFRJ glede zaupnice Zveznemu izvršnemu svetu glasovali tako, kot so, so torej nedvomno – tako izpričujejo raziskovalni rezultati – odsevali mnenje svojega družbenega okolja, kateremu so tudi najbolj odgovorni. Vendar naj opozorimo, da nas zgoraj navedene ugotovitve o zaupanju v slovensko politično vodstvo ne bi smele zavesti v sveto preproščino, ali celo v politično manihejsko delitev na črti federacija–Slovenija. Raziskava Slovensko javno mnenje 1988 v svojih številnih izsekih kaže tudi na kritično vrednotenje dogajanja v Sloveniji, kjer še zdaleč ni vse demokratično in samoupravno, kar le potrjuje našo načelno ugotovitev, da politična zavest Slovencev dozoreva, da se Slovenci do številnih segmentov našega političnega sistema obnašajo zelo selektivno in da se zmanjšuje manevrski prostor za »prepeljavanje žejnih ljudi prek vode«.

Nujnost in politična smiselnost neposrednosti odločanja – še zlasti *volilnega* odločanja – je izrazito prisotna v slovenski politični zavesti in v zadnjem obdobju tudi kaže očitne znake naraščanja. Medtem ko sta se v letu 1987 zavzemali za neposredno voljenje delegatov in drugih funkcionarjev na vseh ravneh naše družbenopolitične organiziranosti (to je od občine do federacije) dve petini vprašanih, je delež takšnih v letu 1988 narasel nad polovico anketiranih. Težnja po neposrednosti volitev je podobno kot pri volitvah delegatov močno prisotna tudi pri izražanju mnenja o načinu volitev predsednika in članov predsedstva SR Slovenije. Skoraj polovica vprašanih (46,7%) se zavzema za neposredne volitve predsednika in članov predsedstva SR Slovenije.

Na temelju raziskovalnega gradiva sklepamo, da so ljudje postali dovolj kritični do vseh »volilnih precejal«, ki jim onemogočajo, da bi sami dejavno in neposredno posegli v volilno dogajanje; ne marajo, da bi jim »drugi«, »pooblaščenca« določali, kdo bodo njihovi delegati in odgovorni funkcionarji. Upirajo se jim vse mogoče oblike (včasih tudi izrazito demagoškega in manipulativnega) posredništva. V letošnji raziskavi slovenskega javnega mnenja je še nadalje upadel delež tistih (komaj ena desetina), ki presojajo, naj bi neposredno volili le delegate v občini, ostalo pa da naj bi bilo tako, kakor je bilo doslej. Na dlani je, da je podmena vprašanih občanov, da se z neposrednostjo volitev dosega tudi večja stopnja družbenopolitične razvidnosti in odgovornosti. Ravno neodgovornost je v našem političnem procesu velika rakava rana, ki jo vse prepočasi zdravimo in ki kaže tudi na še vedno relativno nizko stopnjo samoupravne politične kulture. Občani si očitno obetajo, da bi neposredne volitve lahko bile učinkovito zdravilo za številne slabosti v našem političnem sistemu. Neposredno izvoljen delegat oziroma odgovoren funkcionar bi se počutil bolj odgovornega do tistih, ki so ga neposredno izvolili. Dobil bi tudi jasnejši obraz in ne bi bil tako razosebljen ter potopljen v delegatsko množico, kot je to danes, in bilo bi več možnosti, da njegova odgovornost ne bi poniknila v nekakšno imaginarno kolektivno odgovornost. V primerjavi z raziskavo Slovenskega javnega mnenja iz leta 1987, je raziskava v letu 1988 razkrila, da se zmanjšuje tudi delež tistih, ki niso za nobene spremembe v volilnih postopkih.

Čeprav je vidno, da Slovensko javno mnenje – kot to kažejo rezultati raziskave, nima *podrobneje* oblikovanih stališč glede volilne procedure, je vendar izrazito prisotna težnja po demokratičnih in učinkovitih spremembah; težnja po tem, da tako kot je doslej »preprosto ne gre več«; da se ljudje čutijo potisnjene ob stran pri oblikovanju delegatov in drugih odgovornih funkcionarjev in da so siti praznih volilnih obredov. Volitve, vsaj takšne kot so bile doslej, bolj pojmujejo kot svojevrstno politično investituro, ki ima za posledico, da »izvoljeni« čutijo večjo odgovornost do politično odločujočih kadrovskih središč. Raziskava Slovensko javno mnenje 1988 tedaj veledno opozarja na nujnost globljega preoblikovanja volilne zakonodaje, ki očitno ne bi smela biti le politično kozmetična, ampak bi morala volilcem omogočiti mnogo večji neposredni vpliv na to, kdo bo njihov delegat ali drug odgovoren funkcionar.

Snemanje mnenj o volilnih procesih pokažejo tudi na nadaljnjo naraščajočo težnjo o tem, da so demokratične le volitve z več kandidati in na nadaljnje upadanje mnenja, da ni bistveno, koliko je kandidatov. Približno enako nizek kot v prejšnjih letih je odstotek tistih, ki presojajo, da več kandidatov vodi do boja za oblast, ki ne prispeva k razvoju demokracije (leta 1984: 5,1%; leta 1987: 3,9%; leta 1988: 4,0%).

Če je bilo – in to ne ravno v nepomembnem delu slovenske politične strukture

– še zaslediti pomisleke glede neposrednih volitev delegatov, češ naj bi to *a priori* krnilo delegatski sistem, je bilo v zadnjem času glede pluralizma kandidatov vendarle zaslediti pomembnejše premike. Zanesljivo ne bi pretiravali, če bi ugotovili, da je k temu veliko pripomogla tudi angažirana slovenska samoupravna javnost, ki si je močno prizadevala, da bi na volitvah sodelovalo več kandidatov, ne pa samo toliko, kolikor se jih voli. To nam izpričuje tudi letošnja raziskovalna ugotovitev: 64,4% navaja, da so demokratične le volitve z več kandidati, le 20,9% pa da ni bistveno, kolikor je kandidatov, temveč da je važno, kako so bili kandidirani in kakšni so. Seveda je očitno, da je v tako izraženem mnenju prisotna misel o pomembnosti pluralizma kandidatov na (*naj*)višjih ravneh naše družbenopolitične organiziranosti, lahko bi dejali torej za tako imenovane »čelne« funkcije in dolžnosti v političnem sistemu. Ljudem je izkustveno znano, da je na *najožjih* ravneh naše družbenopolitične organiziranosti (v krajevnih skupnostih ali delovnih organizacijah) – ne nazadnje tudi zaradi zaznavnih pojavov družbenopolitične malodušnosti – včasih težko »prepričati« za sprejem kandidature ravno toliko kandidatov, kolikor je mest, kaj šele, da bi uveljavili tudi na tej stopnji pluralizem kandidatov.

Zavest o nujnosti pluralizma kandidatov za izpostavljena mesta v našem političnem sistemu je torej dokaj močno vsajena v politično zavest Slovencev in jo politična praksa, tudi če bi hotela, ne bo mogla več prezreti. Toda: bila bi preveč optimistična napoved, da je tedaj zahteva slovenskega javnega mnenja po pluralizmu kandidatov za odločujoče funkcije v sistemu zgolj naskakovanje odprtih vrat. Še naprej se bo nakazovala potreba po stalnem angažiranju razmišljujoče slovenske javnosti, da pluralizem kandidatov praktično postane pravilo dostojnega političnega obnašanja.

Raziskava je potrdila, da se je v politični zavesti Slovencev relativno močno utrdilo prepričanje, da so bile politične razmere v zvezi z volitvami članov predsedstva SR Slovenije in drugih funkcionarjev v letu 1988 v primerjavi s prejšnjimi volitvami bolj demokratične. Tako presoja 43,3% vprašanih. K takemu mnenju je nedvomno pripomogel tudi pluralizem kandidatov in predočanje programov kandidatov slovenski zainteresirani javnosti. Pomembno vlogo ob tem so seveda odigrali tudi slovenski množični mediji, saj so televizija, radio in tisk dajali kandidatom za člane predsedstva SR Slovenije oziroma za predsednika predsedstva SR Slovenije veliko možnosti, da so predstavili svoje poglede na pomembna razvojna, zlasti politična in gospodarska vprašanja. Predložitev argumentiranih stališč in mnenj kandidatov v presojo slovenski javnosti postaja tisti *conditio sine qua non*, brez katerega si tudi v prihodnje ni mogoče zamišljati bolj demokratičnih volitev. Ljudje enostavno želijo vedeti – in to je njihova legitimna pravica – »kdo je kdo« v politični areni, s kom bodo imeli opravka, kaj lahko od njega v delovnem smislu pričakujejo. Kdor ne bo sposoben oblikovati artikuliranega in koherentnega programa, oziroma vsaj »osebne projekta« o pomembnih družbenih vprašanjih in ga dati »na ogled« radovedni slovenski samoupravni javnosti, se bo moral pač posloviti od konkuriranja za izpostavljene družbene funkcije. Lahko pa dodamo, da slovensko javno mnenje vendarle ni (več) tako naivno, da bi »nasedalo« samo na ponujene programe, ali ponujene osebne projekte kandidatov. Upravičeno lahko pričakujemo, da bo z razvojem samoupravne politične kulture terjalo tudi uresničevanje kandidatovih programskih izhodišč in da se bo zavedalo, da je eno napisati program, drugo, še zahtevnejše pa je njegova realizacija. Takšna vsebina volilnih procesov bi lahko vodila tudi do tistega, kar nam danes v našem političnem prostoru najboj manjka: do učinkovitega nadzora nad nosilci javnih funkcij.

Slovensko prebivalstvo o vprašanih splošne ljudske obrambe in JLA¹

(Ali obstaja v Sloveniji protiarmadno razpoloženje?)

Kot vemo že iz prejšnjih sestavkov, je letošnja javnomnenjska raziskava potekala še pred novjšimi konflikti, povezanimi z aretacijo in sodnimi postopki zoper Janšo, Tasića, Borštnerja in Zavrla. Vendarle je bila druga polovica aprila, ko so potekali intervjuji z anketiranci, že v znamenju funkcioniranja stereotipov v delu jugoslovanske javnosti in političnih ustanov o protiarmadnem razpoloženju in napadih na JLA v Sloveniji, v trenutkih sodnih postopkov zoper avtorje člankov o admiralu Mamuli v Mladini in Teleksu, pa tudi govoric o represivnih ukrepih (sintagma: vojaški puč), ki naj bi jih vojaštvo pripravljalo v Sloveniji. Prav zaradi vsega tega imajo pridobljeni podatki še posebno vrednost, saj bi morali po ocenah »teoretikov« o kontrarevoluciji in specialni vojni v Sloveniji nesporno dokazovati prav to. Kakšna pa je dejanska slika o stališčih slovenskega odraslega prebivalstva v teh trenutkih?

Že prvi preizkus s stališči do stereotipnih učinkov o ravnanju Slovencev pokaže, da več kot 70% vprašanih zavrača trditev, da so »Slovenci nastrojeni proti oboroženim silam JLA«, pa tudi druge očitke o popuščanju proti t. im. notranjim sovražnikom, razbijanju Jugoslavije in podobno.² Skoraj 60% vprašanih pa bi sprejelo velike žrtve ali dalo celo svoje življenje za obrambo domovine.³ Tega razpoloženja, ki ga moramo oceniti izrazito pozitivno, ne zmanjšujejo tudi primerjalni podatki, da bi vprašani predpostavljali žrtvovanje svojega življenja ali velike žrtve »za svoje najbližje« (89,7%) in da podobno kot obrambo domovine vrednotijo sprejemanje velikih žrtev tudi za obrambo svojega osebnega prepričanja, človekovih pravic in miru v svetu. Hierarhija navedenih vrednot je logična, smiselna in kaže na visoko stopnjo politične, kulturne in civilizacijske zavesti slovenskega prebivalstva.

Tudi naši empirični podatki pritrjujejo oceni, da je zamisel o t. im. vseljudski obrambi v primeru ogroženosti naše države od zunaj na Slovenskem slej ko prej množično sprejeta. Še vedno več kot 50% vprašanih vé v celoti za svoje naloge v primeru zunanega napada. In če temu pridružimo še več kot 25% tistih, ki za to ve vsaj deloma, dobimo izjemno ugodno sliko več kot dveh tretjin prebivalstva o pozitivnem in spoštljivem odnosu do SLO. In to navzlic temu, da prebivalstvo registrira popuščanje napetosti v svetu in jih zato kakih 40% meni, da nam ne pretijo nevarnosti vojaških posegov niti v Vzhoda niti z Zahoda. Sodbi o pozitivnem in spoštljivem odnosu, kakor sem ga imenoval, pritrjujejo tudi mnenjski podatki, da bi se večina (sposobnih) Slovencev uprla zunanjemu napadalcu (dve

¹ Gre za deset trditev, ki označujejo t. i. slovenski sindrom, o čemer več in natančneje poroča prof. dr. P. Klinar v svojem sestavku.

² Poglavje o varnosti, obrambi in JLA vsebuje 17 vprašanih različne analitične vrednosti, a vendarle predstavlja med seboj logično povezano celoto, kar povečuje zanesljivost pridobljenih podatkov.

³ Takih, ki za to ne bi žrtvovali ničesar, je samo 2,9%.

tretjini vprašanih), pa tudi preko polovice stališč da bi bil odpor naše armade v tem primeru uspešen.⁴

In na tem mestu lahko smiselno začnemo s pojasnjevanjem podatkov o stališčih slovenskega prebivalstva do JLA. Ta odnos je nesporno popolnoma normalen, pozitiven in če je v določenih točkah kritičen, je tudi ta kritičnost popolnoma normalna, tako kot to velja za vse druge ustanove našega sistema. To pa pomeni, da je na splošno vzeto ta odnos na ravni vrednotenja in ravnanj vseh sodobnih civiliziranih držav, v katerih prebivalstvo ne želi sakralizirati, mitologizirati in izvzemati ničesar, niti državnih poglavarjev niti ustrezno delujočega socialnega sistema.

Če prek distribucije različnih pogledov in stališč poskušamo ugotoviti osnovne zamisli prebivalstva o armadi, potem lahko rečemo, da JLA funkcionira pri veliki večini prebivalstva kot povsem legitimna družbena ustanova in kot normalna sestavina našega socialnega in političnega sistema, ki pa naj ne ima nikakršnih prednosti (privilegijev) tako v finančno-materialnem pogledu kot tudi glede izpostavljenosti družbeni kritiki.

Že znani kritični odnos do sredstev, ki so (ali naj bi bila) na voljo oboroženim silam pri nas, je nedvomno pod velikim vplivom težkih ekonomskih razmer, v katerih se nahajamo. Zato in predvsem zato je nekaj več kot 40% vprašanih mnenja, da dajemo »preveč denarja za oboroževanje in vzdrževanje JLA«,⁵ da naj bo »financiranje armade odvisno od gospodarskih razmer, kot to velja za šolstvo, zdravstvo in drugo« (81,5%). V tem kontekstu je razumeti tudi mnenjsko polovico tistih, ki odklanjajo zvezno ustavno dopolnilo o izvzetem financiranju armade.⁶ Pa tudi mnenjsko polovico tistih, ki ne odobravajo proizvodnje domačega nadzvočnega letala⁷ in ki odklanjajo, zavračajo izvoz orožja jugoslovanske vojaške industrije kot »izraz naše nenačelnosti v mednarodnih odnosih«.⁸

Hkrati s temi kritičnimi poudarki pa velja še posebej opozoriti, da se skoraj 70% vprašanih zavzema, da bi morali plače poklicnim vojakom (oficirjem) brezpogojno prilagajati različnim življenjskim stroškom v različnih delih Jugoslavije. In prav pri tem podatku se ne le problematizira, marveč, vsaj po mojem mnenju, dobesedno sesujejo tisti očitki, po katerih naj bi v Sloveniji obstajal negativen odnos do vojaških starešin, ki naj bi bil razlog za nekakšno »vznemirjanje armadne javnosti«, kot smo to lahko čitali v množičnih medijih.

Prvo osrednje analitično vprašanje v anketi, preko katerega moremo sklepati na zamisel o statusu armade v naši družbi je bilo naslednje:

⁴ Da bi se malokdo uprl sovražniku, jih misli le dober odstotek(!), mnenje o neuspešnosti naše armade pa deli le 15% vprašanih.

⁵ Da dajemo ravno prav, jih misli nekaj nad 30%, da dajemo premalo pa pod 50%.

⁶ Popolnoma ali deloma soglaša s tem ustavnim dopolnilom okrog 30% vprašanih, ostali pa so neodločni.

⁷ To proizvodnjo odobrava približno 20% vprašanih.

⁸ Koristnost tega izvoza zaradi deviz odobrava 9%, sprejema pa ga še nadaljnjih 20% z opredelitvijo: »izvoz orožja je sicer nemoralno početje, a ker to počno tudi drugi, ni razloga, da tudi mi ne bi izvažali orožja«.

		Popol- noma se stri- nja	V glav- nem se strinja	Neod- ločen	V glav- nem se ne stri- nja	Sploh se ne strinja	Ne pozna teh stvari
a) Armada naj varuje deželo pred morebitnim zunanjim napadalcem	SJM 82	59,6	12,5	2,0	0,9	0,2	3,8
	SJM 88	80,7	15,5	2,2	0,4	0,1	1,2
b) Naj sodeluje pri gradnji cest, spravilu pridelkov	SJM 82	50,6	34,1	5,0	4,3	2,2	3,6
	SMJ 88	55,1	33,1	4,4	4,7	2,0	0,7
c) Naj vzgaja mladino v patriotskem duhu	SMJ 82	50,4	24,3	10,6	3,9	2,9	6,4
	SJM 88	41,0	27,1	16,7	6,8	6,4	2,0
d) Armada naj varuje politični sistem in notranji red v državi	SJM 82	54,6	25,0	6,8	5,6	4,2	5,7
	SJM 88	31,9	22,7	15,1	11,1	17,1	2,1
e) Naj pomaga v primeru katastrof in naravnih nesreč	SJM 82	64,0	18,8	1,8	0,9	0,2	3,3
	SMJ 88	80,0	17,5	1,7	0,2	0,0	0,5
f) Če se zdi to potrebno, naj armada prevzame državno oblast v svoje roke	SJM 82	22,8	19,1	18,4	11,2	18,4	9,0
	SJM 88	12,5	12,2	18,9	12,2	40,8	3,3
g) Naj skrbi za vojaško usposobljenost in naj se ne vmešava v politična dogajanja	SJM 82	31,8	23,4	17,9	9,9	7,5	8,4
	SJM 88	50,7	23,3	14,6	5,7	3,5	2,3

Iz razporeditve deležev posameznih izjav lahko vidimo, da prebivalstvo daje prednost funkciji »armada naj varuje deželo pred morebitnim zunanjim napadalcem« (preko 90%); »armada naj pomaga v primeru katastrof in naravnih nesreč« (prek 90%); »naj sodeluje pri gradnji cest, spravilu pridelkov« (skoraj 90%). Ne gre nadalje prezreti pomena, ki ga prebivalstvo pripisuje funkciji, »naj vzgaja mladino v patriotskem duhu (skoraj 70%), pa tudi »naj varuje politični sistem in notranji red v državi« (prek 50%). Tega slednjega pa ne kaže brati predvsem kot soglasje s posegovanjem armade v politična dogajanja, saj to izrečno zanika dvotretjinsko mnenje, da »naj (armada) skrbi za vojaško usposobljenost in naj se ne vmešava v politična dogajanja«, pa tudi manjšinsko mnenje (do 25%) tistih, ki soglašajo s trditvijo, »če se zdi to potrebno naj armada prevzame državno oblast v svoje roke«. Teh ugotovitev pa kajpak ni mogoče uporabiti kot morebitno dokazilo, da se slovensko prebivalstvo zavzema za to, da naj vojaštvo »ostaja v vojašnicah« v dobrednem pomenu te besede, kot smo to lahko nedavno tega brali kot očitjanje in dokaz za protiarmadno razpoloženje. Če si lahko dovolim svoj komentar ob tem, potem bi lahko domneval, da se večinsko mnenje v Sloveniji zavzema za to, da se armada *ne* pojavlja kot samostojen, neodvisen, nadnacionalen in federalni politični faktor, kot nekakšna »samostojna republika«. To pa je nekaj povsem drugega kot nesporno zavzemanje in priznavanje, da imajo tudi poklicni vojaki politične pravice in dolžnosti tako kot vsi državljani SFRJ. V tem kontekstu

moramo brati tudi druge pridobljene podatke iz te raziskave, pa naj gre za takšne, v katerih prebivalstvo o armadi izreka pretežno ugodna ali pa neugodna mnenja. Tako npr. skoraj polovica vprašanih zavrača mnenje, da bi »brez močne JLA danes Jugoslavija razpadla«. Na drugi strani pa dve tretjini vprašanih pritrjuje stališču, da »JLA utrjuje bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov,« in to navkljub temu, da je popolnoma enak delež tudi takšnih, ki soglašajo s trditvijo, »da je slovenščina v JLA zapostavljena«. Vsa ta nasprotja so navidezna in samo dokazujejo tisto, kar sem identificiral kot večinski, normalen, pozitiven odnos prebivalstva do naše armade.

»Normalnost«, ki jo imam v mislih, mi pomeni predvsem racionalno razumevanje položaja in delovanja armade kot družbene ustanove, ki ima, ob posebnih nalogah, enak in enakopraven status v družbi kot vse druge ustanove. To pa, razumljivo, vključuje tudi kritične preudarke, kadar je to potrebno. V tem okviru gre še posebej presojati podatke, na katere se bom skliceval v nadaljevanju.

To še posebej velja za drugo osrednje analitično vprašanje v naši anketi, ki ga predstavljam v celoti.

Kakšno je vaše mnenje o bojni pripravljenosti, o razmerah služenja vojaškega roka in o odnosih v JLA? (ocenite spodaj navedene vidike z oceno 1 do 5)

	Neza- dostno	Zados- tno	Dobro	Prav- dobro	Odlič- no	Neod- ločen
a) odnosi med vojaki	3,3	14,0	50,5	10,7	3,6	17,9
b) odnosi med vojaki in oficirji	6,0	17,7	44,5	7,6	2,4	21,8
c) organiziranost dela in urjenja	5,5	11,9	36,4	15,8	6,5	23,9
d) spoštovanje narodne pripadnosti	10,5	20,3	36,3	8,4	3,6	21,0
e) spoštovanje verskega prepričanja	22,8	19,4	21,3	3,5	1,4	31,5
f) usposobljenost in zav- zetost oficirjev	3,8	11,7	37,0	16,2	6,4	24,8
g) opremljenost s sodobnim orožjem in bojnimi sred.	2,1	8,0	32,3	22,9	10,0	24,7
h) usposobljenost in izur- jenost pripadnikov enot	2,3	7,0	38,0	21,8	8,3	22,7

Bržkone bodo ugovori zoper način vrednotenja, ki smo ga uporabljali. Je seveda eden od možnih, ki bi ga veljalo preizkušati še s kakim drugim. Pridobljene podatke seveda ne kaže absolutizirati, saj so se o vprašanem izjavljali tako tisti (večina!), ki imajo iz služenja vojaškega roka izkušnje (toda v različnih obdobjih!) kot drugi, ki pa so imeli možnost, da se ne odločijo za oceno in so se te možnosti očitno tudi poslužili. Gre za subjektivne zaznave in je zato velika verjetnost, da se bodo morebitna zavračanja »objektivnosti« teh podatkov sklicevala prav na to.

⁹ S tako trditvijo se v celoti ali v glavnem strinja dobra tretjina anketirancev ob petini neodločenih, kar tudi po svoje ilustrira globino naše politično-ekonomske krize, pa tudi strah glede usode federativne države.

Toda ne gre prezreti, da je za človeka »objektivno« tisto, kar »subjektivno« sam pripozna. Zato bi morali bralci teh podatkov ugotovitve vzeti kar se da resno. Kot lahko vidimo že na prvi pogled, je dobilo največ nezadostnih in zadostnih ocen »spoštovanje narodne pripadnosti« (prek 30%) ter »spoštovanje verskega prepričanja« (prek 40%).¹⁰ Medtem ko je prvo najbrž predvsem povezano z uporabo slovenskega jezika in v tem pogledu izziva načelno vprašanje, drugo (versko prepričanje) kaže na odprtost teme, za katero ni niti v ustavi niti v zakonih nikakršne opore, na kar sem v svojim spisih že večkrat jasno in kritično opozoril. In druge ocene (odnosi med vojaki itd.) so prevladujoče ugodne, še posebej, če štejemo ocene od dobro do odlično, in če se otresemo gledanja, da bi za vse morala veljati odlična ocena, kar pa navezuje na mitološko gledanje, ki je povsem nesprejemljivo za zdrav razum. To namreč, da je večinsko mnenje (60%) zelo ugodno – tako za usposobljenost in zavzetost oficirjev kot za opremljenost s sodobnim orožjem in bojnimi sredstvi – bi morala tudi »armadna javnost« sprejeti kot primerno spričevalo in izrazito naklonjenost.

V takšna zrela premišljanja slovenskega prebivalstva zato sodijo tudi vsi mnenjski podatki, ki označujejo večinsko opredelitev tudi glede javnih kritik o delu in vlogi jugoslovanske ljudske armade. Preko polovice vprašanih zato zavrača trditev, da je »kritika JLA in njenih starešin napad na socializem«.¹¹ Skoraj 70% jih je nadalje mnenja, da je prav, »da tisk kritično obravnava vprašanja obrambe in vojske tako, kot druga področja življenja«.¹² Za slovensko prebivalstvo je slej ko prej legitimno tudi civilno služenje vojaškega roka, saj tako ureditev letos odobrava skoraj 48% vprašanih.¹³ Dobra tretjina anketiranih misli, da bi tudi pri nas moral biti minister za ljudsko obrambo civilist. Legitimna pa je za slovensko prebivalstvo tudi takšna ureditev služenja vojaškega roka, »če bi večina vojaških obveznikov s področja Slovenije služila . . . v enotah na ozemlju Slovenije« in bi to bilo koristno za obrambo (skoraj 62%).¹⁴

Vsi ti podatki pa, vsaj po mojem mnenju, govorijo tudi za razlagalno podmeno, da v Sloveniji glede odnosa do Jugoslovanske ljudske armade ne poteka t. i. »demarkacijska črta« med slovenskim narodom na eni strani, ter skupinami, ki netijo protiarmadno razpoloženje, na drugi strani. Tega t. i. »protiarmadnega razpoloženja« v trenutkih snemanja podatkov preprosto ni. Obstaja le »normalen« odnos do armade, ki vključuje tudi kritične presoje. To na koncu ilustrirajo tudi podatki, da več kot polovica vprašanih zavrača »uvedeni kazenski postopek proti piscem kritičnih člankov o JLA, ki so bili objavljeni v Mladini in Teleksu«.¹⁵

Ljubljana, 15. julij 1988

¹⁰ Petina vprašanih je dala spoštovanju verskega prepričanja čisto nezadostno oceno.

¹¹ S to trditvijo soglaša okrog 15% vprašanih ob 30% neodločenih.

¹² 13% vprašanih s tem ne soglaša ob 21% neodločenih.

¹³ 35% jih je proti, okrog 18% pa neodločenih.

¹⁴ Da bi bila takšna ureditev za obrambo škodljiva, jih misli 15% ob 23% neopredeljenih.

¹⁵ Uvedbo kazenskih postopkov odobrava 12,3%, neodločenih je 12,4%, ne ve o tem ničesar 20,2% in ne odobrava te uvedbe 55,2%.

MARIJAN BRITOVŠEK

Buharin in njegov čas (3)

5. BUHARINOV SPOPAD S STALINOM

Oborožen z večino glasov v politbiroju je Stalin proti koncu poletja leta 1928 prešel v ofenzivo proti političnim oporiščem desnice. Odstavil je nekaj desno usmerjenih uradnikov v Moskvi in po republikah. Privatno je žigosal Tomskega kot »malicioznega in ne preveč uglednega človeka, ki je klasičen primer farizejstva«. Njegovo vodstvo sindikatov je označil za napačno, ker zmanjšuje proizvodnost dela.¹ Skoraj sočasno je v moskovski partijski organizaciji v avgustu in septembru 1928 tekla kampanja proti Uglanovu in njegovim četrtim sekretarjem pod geslom »pomanjkanja samokritike« in »desnega oportunizma«.

Direktno kritiko Buharinove smeri je začel Kujbišev v svojem govoru 19. septembra 1928. Kritiziral je Pravdo, da preveč poudarja nevarnost trockizma, ignorira pa pesimistične težnje, ki se pojavljajo v nekaterih deformiranih delih partijskega organizma.

Centralno partijsko vodstvo je nato z običajnimi organizacijskimi sredstvi utišalo moskovsko organizacijo oz. opozicijo. S samokritiko in novimi volitvami vodstev partijskih celic je izvajalo pritisk na moskovski komite.

Medtem se je partijski biro na Institutu rdečih profesorjev prevesil z Buharinove na Stalinovo stran. V kominterni je kopneča skupina Buharinovih pristašev izgubila nadzorstvo v IK KI. Buharin ni imel moči, da ustavi gonjo proti desnici v kominterni.

Stalinu je uspelo, da se je polastil vodilnih partijskih osrednjih glasil. Osvojitve informacijskih sredstev je bil velik Stalinov uspeh.

Javno kampanjo proti desnici je začel uvodnik Pravde 15. septembra 1928. Okoli 11. oktobra pa je CK začel publicistično in organizacijsko kampanjo proti še vedno anonimnemu desnemu odklonu in hkrati neposredno nastopil proti opoziciji v Moskvi. V oktobru so Buharina stalinisti začeli podtalno prikazovati kot paničnega voditelja, ki sovraži industrializacijo in kolektivizacijo. Moskovska partijska organizacija je bila takrat še vedno Buharinova ključna trdnjava, ki je nadaljevala opozicijo proti Stalinu. Uglanov se je boril trdovratno in odločno.

Brezupnost položaja Uglanova je postala očitna na zasedanju moskovskega komiteja 18. in 19. oktobra. Na sestanku so Uglanovi nasprotniki, ki so dobili pobudo in navodila od Stalinovega osrednjega aparata (iz kabineta tovariša Stalina), prešli v odkrit napad. Položaj Uglanova je bil povsem omajan. 19. oktobra se je Stalin osebno pojavil na zasedanju moskovskega komiteja in nastopil proti desnemu odklonu, vendar še vedno ni navajal nobenih imen. Stalin je spretno napadel desnico in ji vtisnil pečat antiproletarske usmeritve. Pod napadi general-

¹ Stalin, Sočinenija XI, str. 220; Kozolev, Pravda z dne 6. julija 1930, str. 4; Kavin, U rulja industrii, str. 65.

nega sekretarja je Uglanov povsem klonil. Moskovski komite je priznal napake in privolil v njegovo odstavitev.²

Odstop Uglanova in njegovih somišljenikov je pomenil težko izgubo za Buharina in njegove pristaše. Čistka Buharinovih privrženecv in simpatizerjev v Moskvi je zajela tako višji kot nižji kader. Centralno partijsko vodstvo je nato z običajnimi organizacijskimi sredstvi utišalo moskovsko opozicijo. Stalinova popolna zmaga nad moskovsko partijsko organizacijo je pomenila težak udarec za Buharina, Rikova in Tomskega. To je bil verjetno odločilni udarec v boju za oblast.

Kakšne ukrepe je sprejela Buharinova skupina, ko jo je Stalin, kot je izjavil Buharin, organizacijsko odkrito obkolil? Iz razgovora Buharina s Kamenevom razberemo, da se ni odločil za nikake nasprotne organizacijske ukrepe. Voditelji desne opozicije so se bali kršiti legalne partijske okvire, ki jih je pred njihovimi očmi spretno in uspešno kršil Stalin. Bali so se, da jih ne bi obdolžili frakcionaštva in tega, da ustvarjajo »partijo v partiji«. Bali so se obrniti na partijske množice mimo Stalina in njegovega aparata, medtem ko je Stalin v pismih in instrukcijah iz svojega »ilegalnega kabineta«, kot so ga označevali buharinovci, ne le pozival prek vodilnih institucij politbiroja in organizacijskega biroja k budnosti partijske množice, temveč je brez najmanjše zadrege zamenjeval njihove izvoljene krajevne sekretarje s svojimi privrženci. Ko preučujemo frakcijske boje med Buharinovo in Stalinovo skupino, tega ne smemo prezreti.

Stalin je imel na voljo resnične vzode oblasti: discipliniran aparat partije, dinamično organizacijo izšolanih, podjetnih ljudi, ki niso bili izbirčni glede sredstev boja zoper opozicijo. Ljudje iz Stalinovega tajnega kabineta so delali v boju z Buharinovo skupino politično kariero. Buharin dobro utečeni mašineriji Stalinovega aparata ni bil dorasel.

V novembru in decembru 1928 Buharin, Rikov in Tomski niso bili več vodilni člani frakcijsko razdeljenega vodstva, ki je sklepalo kompromise, ampak opozicija, ki je bila v Stalinovem politbiroju v manjšini, brez moči, njen vpliv pa je še naprej nezadržno usihal. Manevrski prostor opozicije, ki jo je Stalin organizacijsko prekašal, se je vedno bolj zoževal.

Poleg Beležk ekonomista je Buharin objavil v juliju še več drugih izvirnih študij. Izogibal pa se je javni opoziciji. »Ocena položaja mi narekuje previdnost«, je izjavil Kamenevu.³ »Edina alternativa je popoln molk.« Toda tega stališča se ni držal, ko je proti koncu leta 1928 in v januarju 1929 trikrat javno nastopil proti Stalinovi generalni liniji. Vsi trije govori so bili objavljeni v Pravdi, namenjeni pa so bili »razmišljajočemu delu Centralnega komiteja«.

Medtem, ko se je Buharin ogibal tega, da »explicite« napade Stalina, so njegove ostre polemike, čeprav Stalina ni izrecno imenoval, dajale pečat njegovi ognjevitvi opoziciji.

Svoj prvi javni opozicijski nastop je imel Buharin 28. novembra 1928, ko je govoril delavsko-kmečkim dopisnikom. Svoj govor je začel v jasnem, eksplicitnem izrazoslovju, ki je bilo manj tehnično kot v Beležkah ekonomista. Razkrinkaval je industrijsko politiko tistih prenapetežev, ki sanjajo samo o požrešnih, gigantskih projektih, ki ne bodo leta dajali ničesar, požrli pa bodo ogromna sredstva, namenjena proizvodnji in potrošnji. Indiferentni so do razvoja kmetijstva, ne vidijo, da more kmet nujno ohraniti žito, zato so kmetje zaradi rekvizicij v nekaterih prede-

² Pravda z dne 20. oktobra 1928.

³ Buharin-Kamenev, Memorandum. Arhiv Trockega T 1897.

lih dvignili roke.⁴ Kratkovidnost v politiki superindustrializacije je Buharinu dala duška: »Partijski aktivisti so se spremenili v uradnike. Podobno kot podeželski uradniki pod starim režimom se postavljajo v pozo 'birokratskih idolov', dušijo iniciativo, ko je potrebna lokalna, skupinska in osebna pobuda, ščitijo skupine prijateljev in niso odgovorni nikomur. Najslabše pa je, da partijski birokrati pozabljajo, da je usoda mnogih milijonov odvisna od naše politike. V načelu ni razlike med človekom in klado. Za birokrata je najvažnejše to, da je sam čist v očeh avtoritete. Partijski birokrati so pripravljene sprejeti sleherni zvarek mišljenja, vsako sleparsko, birokratsko stvaritev, vključno s politiko blaznežev.«

V Buharinovi kritiki se zrcali senca Trockega, toda mnogo bolj odraža njegov lasten strah, da bi partijski uradniki lahko postali privilegirana elita. Buharinov govor je predstavljal ostro obsodbo partijske birokracije, ki se je razraščala pod Stalinovim vodstvom.

»Komunistično samoljubje« je bila tema Buharinovega naslednjega javnega napada v članku, ki ga je objavila Pravda 20. januarja 1929.⁵ Anonimno je napadel Stalinovo neodgovorno vodstvo v gospodarstvu in njegovo samovoljnost pri načrtovanju industrijskega vzpona. Očital mu je, da premalo gradi na znanstvenih temeljih in tehnologiji ter na nepotvorjenih statistikah; raje se zateka k birokratskim spomenicam, subjektivnim aspiracijam in surovosti. Negativne posledice bodo neizmerljive, kar se čuti v načrtnem centraliziranem gospodarstvu, ko gre za nezasiščano koncentracijo proizvodnih sredstev, transporta, financ v državnih rokah, sleherna slaba kalkulacija in storjena napaka v ustreznih socialnih razsežnostih. »Zgodovinska resnica, ki je ni mogoče ignorirati je, da bomo samo z znanstvenim vodenjem gospodarstva dosegli cilj, ali pa ga sploh ne bomo dosegli.«

Buharinov najbolj dramatičen protest je sledil naslednjega dne. Izrazil ga je v dolgem govoru ob peti obletnici Leninove smrti. Govor je izšel v Pravdi 24. januarja 1929 pod senzacionalnim naslovom Leninov politični testament. Buharin je govoril o Leninovih zadnjih člankih, ki jih je narekoval tik pred svojo smrtjo. Pri tem sicer ni omenjal Leninovega priporočila, naj Stalina odstavijo, toda v kontekstu leta 1929 je bil članek za Stalina izzivalen. Buharin je hotel prikazati, kako Stalin programsko krši Leninov testament.

Z besedami iz Leninovega političnega testamenta je Buharin podal antistalinistični manifest ter branil nepovsko filozofijo in politiko, ki ju je generalni sekretar vse bolj zavračal. Eno leto prej bi Buharinovo izvajanje zvenelo povsem domače, v januarju 1929 pa je takšno stališče predstavljalo opozicijsko platformo, ki jo je Stalinova večina napadla kot revizijo in negiranje najpomembnejših načel leninizma, kot Buharinov poskus, da prikaže Lenina kot kratkovidnega kmečkega filozofa.

To je bilo zadnje Buharinovo sporočilo o njegovem mišljenju in političnih pogledih, ki je bilo objavljeno v Sovjetski zvezi.

Neposreden povod za Buharinov nastop 30. januarja 1929 je bila okrožnica Stalinovih pristašev, ki so jo iz Stalinovega kabineta razposlali po državi. Pisma, ki jih je dobival ne le od nepristranskih opazovalcev, ampak tudi od lastnih pristašev, so Buharina prepričala, da je tokrat Stalin zadel v direktni cilj. Če so prej nižje organizacije iz sekeretariata CK dobivale šablonske, birokratske resolucije proti desnici, je bila sedaj na natezalnici vsa partijska provinca. Molč bi sedaj pomenil politični harakiri.

⁴ Buharin, Tekuščij moment i zadači našej pečati, Pravda z dne 2. decembra 1928, str. 3–4.

⁵ Buharin, Lenin i zadači nauki v socialističeskom stroitelstve, Pravda z dne 20. januarja 1929, str. 2–3.

Buharin je tedaj predložil svojim somišljenikom – skupini članov CK – da dajo skupno izjavo in zahtevajo sklicanje izrednega plenuma CK VKP (b). V Buharino-vi skupini je prišlo do nesoglasij. Da ne bi razveselil Stalina z razcepom v vrstah desnice, je Buharin sklenil izdati spomenico pod svojim imenom. Ta pomembni programski dokument desne opozicije v Sovjetski zvezi doslej ni bil nikoli objavljen. Nekatera dela o Buharinu navajajo vsebino tega dokumenta v skrajšani obliki. Če so bili ti dokumenti kje objavljeni, so bili to samo predhodno prečiščeni izvlečki.

Stalin je začel postopoma razkrivati svoje karte. 30. januarja 1929 se je ilegalno pojavil trockistični letak s poročilom Kameneva o njegovem julijskem razgovoru z Buharinom. Stalin je dobil pretvezo za napad na Buharina. Sklical je skupno zasedanje politbiroja in nekaterih članov CKK, ki ga je vodil njegov privrženec Ordžonikidze, da bi ukoril Buharina zaradi frakcionistične aktivnosti. Stalin je pretkano hlinil ogorčenost, čeprav je tudi sam prek svojih privrženec navezoval stike s pripadniki nekdanje levice po sibirskih katorgah.

»Sodni proces«, kot je zasedanje označil Buharin, se je začel 30. januarja 1929. Glavni tožilec je bil Stalin. Obtožil je Buharinovo skupino, predvsem Buharina osebno, da nasprotuje partijski liniji ter deluje v duhu desnega oportunitizma in kapitulantstva. Buharinu je očital, da hoče oblikovati antipartijski blok s trockisti. Stalinov glas je bil grozeč, ko je pripisal svojim oponentom te »zločine«.⁶

Buharin je bil, kot razberemo iz uradno neavtoriziranega zapisnika, na sestanek dobro pripravljen. Svoj sestanek s Kamenevom je opravičil kot nujno potreben zaradi abnormalnih razmer v partiji. Stalinu je vrnil očitke milo za drago s tridesetimi stranmi obtožb na račun njegovega vodenja in politike. Buharinov izzivalni odgovor je Stalina presenetil.

Poglavitna tarča Buharinove spomenice z dne 30. januarja 1929 je bil Stalin osebno, od vodilnih organov CK pa samo sekretariat. Daljnovidno pa Buharin ni javno kritiziral politbiroja, organizacijskega biroja in plenuma CK. Stalina je v bistvu obtožil zarote proti liniji partije. Njegove obdolžitve lahko strnemo v naslednje točke:

1. Osnova Stalinove kmečke politike je geslo, ki ga je razglasil na julijskem plenumu CK – nasilni ukrepi in vojaško-fevdalno izkoriščanje kmetov. Stalinov cilj je metodični, legalni državni grabež. Državo usmerja v industrializacijo na račun poglavitnega razreda države – kmetov. K temu cilju teži na dva načina: z nasilno kolektivizacijo in z davčno preobremenitvijo kmetov.

2. V nasprotju z večkratnimi sklepi partije, da je treba stimulirati razvoj kmečkih gospodarstev in sprejeti preostrene ukrepe za dvig njihove donosnosti, se je Stalin zatekal k nasprotnim ukrepom – k praksi ponovnega uvajanja vojnega komunizma na vasi z uporabo izrednih administrativnih represalij pri zbiranju žita. Začel je izvajati splošno konfiskacijo žita, čeprav so že začeli proizvajati za vas blago široke potrošnje, kot so to zahtevali prejšji sklepi partije.

3. V vsej državni politiki nasploh, v kmečki pa še posebej, so kongresi, konference, plenumi CK in politbiro partije sklepali eno, Stalinov aparat pa je izvajal drugo.

4. V notranji politiki in nasploh v organizacijski politiki partije, predvsem kongresi, konference, plenumi CK in statut partije določajo norme, ki se jih je

⁶ Annali str. 889–905.

treba držati, Stalinov aparat pa si ustvarja svoje lastne norme. Vse to je privedlo do stanja, da je postala notranja partijska demokracija zgolj fikcija, imenovanje partijskih sekretarjev z vrha pa zakon. Potemtakem v partiji ni izvoljenih sekretarjev, ampak so imenovani; to so partijski uradniki, ki jih zamenjuje partijski aparat. Cilj takšne izbire sekretarjev je nastavitev uradnikov, ki jih je izbrala Stalinova frakcija, da bi omajali ob znotraj leninsko partijo. S »sekretarskim izborom« hočejo ustvariti partijo v partiji.

5. Isti proces birokratizacije, ki je zajel partijo, so Stalinovi pristaši prenesli tudi na področje državnega aparata. Vlogo sovjetov so reducirali na vlogo dodatnega mehanizma partijskega aparata, pri čemer je birokratizacija državnega aparata tekla vzporedno z birokratizacijo partije. Vsa ta »renesansa birokracije« proletarske države in leninske partije ni tekla spontano, temveč organizirano, po metodično izdelanem načrtu »kabineta tov. Stalina«.

6. Tam, kjer Stalinu in njegovim pristašem ni uspelo ukleniti državnega, partijskega in sindikalnega aparata v birokratske klešče njihove frakcije in ga paralizirati, so se Stalin in njegovi privrženci zatekli k načrtni in preudarni metodi »organizacijske obkoltitve« – k imenovanju politkomisarjev (VCSPS – Kaganovič, Sovnarkom – Ordžonikidze, Pravda – Saveljev in Manuilski itd.). Tega niso delali po sklepih partije (plenumov CK, politbiroja, orgbiroja), temveč po sklepih kabineta tov. Stalina, ki so jih formalno oblikovali na zasedanjih sekretariata CK.

7. Organizacijsko politiko birokratizacije in izbor uradnikov so stalinisti vodili tudi na liniji kominterne. Delavcev in voditeljev KI niso izbirali po leninskih načelih dviganja poklicnih revolucionarjev. Stalinov načrt je bil namreč, da spremeni KI v ustanovo poslušnih uradnikov. Kominterni predane partijske kadre so izključevali iz bratskih partij, če so pokazali samostojnost v sodbah in neodvisnost pri delu. Ne prepričevanje, ne vzgoja, temveč politika diktata je bil stil Stalinovega dela v kominterni. Če so se inozemski komunisti opogumili kritizirati ukaze Stalinovega aparata, so jih žigosali za opozicionalce, kompromisarje, socialne demokrate, pomeščanjene komuniste itd. Izključevali so jih iz partije, toda ne prek njihovih lastnih organizacij, temveč prek KI. Če bi bila njihova izključitev povezana z velikimi neprijetnostmi za Stalina, so jih enostavno kot sporazumarje poklicali iz njihove domovine v Moskvo.

8. Če so bile vse to normalne metode, normalne za stalinski aparat, tedaj druga pot, na katero je poslej stopil Stalin, ni dopustna v nobeni stranki političnih somišljenikov. To je pot grozljivih provokacij, falzifikacij, izsiljevanja, spletkarjenja med voditelji in člani CK, kar je vse uperjeno proti organizacijskim načelom in idejnim temeljem leninizma. Za hrbtom stranke in njenih najvišjih organov vodi Stalin politiko likvidacije leninske partije. Takšen »stalinski režim« v naši partiji postaja vse bolj neznosen.

Edina možnost, če hočemo ozdraviti stranko in obnoviti leninsko politiko je, neizogibno, v popolnem soglasju z Leninovo oporoko, odstaviti Stalina z vsem njegovim »kabinetom«. Takšna je bila v bistvenih potezah vsebina Buharinove spomenice z dne 30. januarja 1929.⁷

Buharinova spomenica je bila namenjena plenumu CK. Dramatična konfrontacija Buharina in Stalina v dneh od 30. januarja do 9. februarja 1929 kaže Buharino nepopustljivost in napadalnost v odnosu do Stalina. Duumvirat se je povsem sesul. Ko je Buharin 7. februarja zavrnil kompromis, je odklonil, da bi še naprej

⁷ Glej tudi VKP(b) v rezolucijah II, str. 514–530.

prikrivali neenotnost v politbiroju. Javna konfrontacija med obema frakcijama se je naglo približevala. V dneh od 16. do 23. aprila so sklicali tudi Centralni komite k tajnemu zasedanju na večer pred 16. partijsko konferenco. Medtem so se množili javni protesti, predstavniki opozicije pa so zagotavljali lojalno opozicijo in nudili le pasiven odpor v politbiroju.

Buharin je štirikrat v februarju in marcu 1929 napadel Stalina in njegovo politiko, toda vselej bolj posredno. V marcu in do sredine aprila so bili ugovori desnice osredotočeni na Stalinov petletni načrt industrializacije, ki naj bi ga sprejeli na naslednjem plenumu CK in na 16. partijski konferenci. Zavzemali so se za minimalno varianto in zavračali optimalno, ki je predvidevala ogromne investicije v državni sektor – v težko industrijo in v izdelavo proizvodnih sredstev. Buharin in Rikov sta skušala zavreti Stalinove industrijske aspiracije. Upoštevač Buharino-vo načelo odvisnosti industrije od kmetijstva, je Rikov pozival, da je treba hitro okrepiti kmetijski sektor z ustreznimi ukrepi glede obdavčenja in politike cen. Načrt Rikova so ostro zavrnilo kot poskus, da diskreditira petletni načrt. V takšnih okoliščinah kompromis ni bil dolgo mogoč.

Ko se je 16. aprila 1929 začel plenum CK, so bili buharinovci postavljeni na sramotni oder pred ogromno večino Stalinovih privrzenec. Njihova izolacija je bila dramatična. Centralni komite se je sestal skupaj s celotno CKK; navzočih je bilo več kot 300 ljudi, Buharinovcev je bilo med njimi samo okoli 30. Najvišje partijsko telo so tedaj prvič nedvoumno seznanili z dolgotrajnimi nesoglasji in opozorili, da razkrinkavajo človeka, ki je bil doslej pomemben član VKP(b). Stalinisti so podprli resolucijo politbiroja, v kateri so grajali Buharina in buharinovec. Stalin je pojasnil svojo verzijo Buharinovega »desnega odklona« in »izdajalskega vodenja«. Buharin je po Stalinovem mnenju branil linijo, ki je bila sovražna CK in kominterni. Poudaril je, da njegova linija pomeni izdajstvo delavskega razreda, izdajstvo revolucije. Opozoril je, da Buharinove napake niso slučajne. Stalin je načel tudi vprašanje Buharinove avtoritete v partiji. Izkopal je iz pozabe Buharinove spore z Leninom, jih napihnil in prilagodil potrebi, da spodkoplje avtoriteto Buharina kot teoretika partije.

Devet let kasneje pa je Stalin na procesu Buharina celo obdolžil, da je hotel Lenina ubiti. Značilno je, da so buharinovci vztrajali pri svojih zahtevah in jih v vzdušju pogroma proti njim niso preklicali. Bojevali so se kljubovalno, zlasti Buharin, Tomski in Uglanov. Rikov pa je svojo opozicijo izražal v bolj zmernem tonu. Objavili so samo Stalinov govor. Stalinovo poročilo o desnem odklonu v VKP(b) so v celoti objavili šele dvajset let kasneje.

Buharinov govor na plenumu je bil eden njegovih največjih. Začel ga je, po Stalinovi izjavi, »z obtožbami osebne narave«. To so bile obtožbe na račun njegovega slabega vodstva in grobosti. Buharin je zanikal, da on in njegovi privrženici nasprotujejo generalni liniji. Svoj napad je osredotočil na politiko, ki je usodna za Nep. Izjavil je, da je nekaj gnilega v Stalinovi liniji, ki vodi deželo v začarani krog. Medtem ko se količina zbranega žita manjša, kmečki nemiri naraščajo. Prihaja do uporov v sovjetskih obmejnih predelih, Stalin pa pridiga nujnost razrednega boja, novih izrednih ukrepov, novih obdavčitev in novih oblik »smičke« med kmeti in državo. Njegova kolektivizacija pomeni jasno pretiravanje v odnosu do kmečkih množic; eliminira tržne odnose in ustvarja pošastno enostranost v odnosu do kmetov. Buharinovci podpirajo načrte za hitro industrializacijo, toda Stalinov načrt je obsojen na neuspeh, ker sloni na propadu kmetijstva in uničenju Nep. Izredni ukrepi in Nep so v protislovju; pomenijo konec Nep.

Tomski je odkrito izpovedal svoje stališče, ko je dejal: »Kakšne naj bi bile nove oblike smičke? ... Tu ni ničesar novega. To so izredni ukrepi.«⁸

Na tem plenumu so buharinovci prvič nastopili z izčrpano kritiko politike Stalinove skupine glede vseh osnovnih vprašanj mednarodne in notranje politike. Kritika je bila izrečena v duhu Buharinove izjave z dne 30. januarja ter Buharina, Rikova in Tomskega z dne 9. februarja 1929. Osebnе izpade proti Stalinu so omilili, zlasti Rikov, niso pa opustili ostrine same kritike. Buharin je v splošni kritiki obdolžil Stalina tudi trockizma.

Buharin in njegovi zavezniki v politbiroju so doživeli poraz. Bili so v neenakopravnem in nezavidljivem položaju, čeprav poročila o njihovem odklonu in ukoru niso objavili. Uradno so njihovo avtoriteto pustili neokrnjeno. Buharina so še naprej volili v častna partijska predsedstva državnih zborovanj, doživljal je hrupne ovacije in slavili so ga kot novega člana akademije znanosti. Stalinisti so širili govorce o njegovem odpadništvu, hkrati pa se je podvojila časopisna kampanja proti še vedno anonimni desni nevarnosti.

Na aprilskem plenumu CK leta 1929 je Stalin Buharinovo skupino politično izoliral, preden jo je fizično uničil. Resolucijo, ki je grajala buharinovce, so sprejeli z večino glasov. Izid plenuma s stalinsko večino je bil povsem jasen. Buharinove poglede so žigosali za nezdržljive z generalno linijo partije. Sprejem Stalinovega načrta industrializacije je pomenil prelom z Buharinovo partijsko politiko. Govorov in sklepov aprilskega plenuma, ki so se nanašali na voditelje desnice, tedaj niso objavili. Odločili so se za prve kazenske ukrepe proti voditeljem desnice. CK je na Stalinovo pobudo priporočil, naj Buharina razrešijo kot predsednika IK KI. Sklep so izvedli šele julija 1929, ko so začeli prvo kampanjo proti Buharinu. Z aprilskim plenumom leta 1929 se je končal boj za oblast, za vodstvo v partiji, med Stalinom in Buharinom. Obe strani sta priznavali Centralni komite kot zadnje rzsodišče.

Stalinova zmaga nad Buharinom je pomenila konec Nep. Takoj po sklepu plenuma je Molotov sredi seje 16. konference informiral o sankcijah CK proti buharinovcem.⁹ To je bil signal za začetek neprizanesljivega klevetanja Buharina in njegovih privržencev. Medtem ko so govorniki v negotovem vzdušju kmetijske krize napadali desni oportunistem, je bila Buharinova usoda vpeta v razprave na plenumu.

Prvo zmago nad Buharinovo skupino je bilo treba organizacijsko krepiti. Iz partije in z vodilnih položajev v armadi je bilo treba odstraniti potencialne buharinovce. Stalin je zaukazal »generalno čistko partije« s posredno direktivo, naj bo končana do XVI. kongresa partije, ki je tedaj štela milijon in pol članov.

Buharinova grupacija, ki jo je Stalin označil za desno opozicijo, je predstavljala zadnji poskus, da ohranijo v VKP(b) kolektivno vodstvo in preprečijo Stalinovo osebno diktaturo. Buharinov poraz je imel, enako kot poraz leve opozicije, velike socialne posledice. Če ga ocenjujemo z zgodovinskega vidika, je predstavljal uvod v politično »revolucijo od zgoraj« in v zgodovinsko obdobje stalinizma. Stalinova zmaga in njen politični pomen je vsekakor ena največjih zgodovinskih dilem.

Militantne teme nastajajočega stalinizma so bile osrednje torišče boja med Buharinom in Stalinom. Bile so radikalno nasprotne Buharinovim osnovnim stališčem o nujnosti razrednega sodelovanja, državljanskega miru in revolucionarnega razvoja po Oktobrski revoluciji. Sistematični Stalinovi izredni ukrepi so bili

⁸ XVI sjezd I, str. 327; Šestnadcataja konferencija, str. 803; Vaganov, Pravij uklon, str. 217; Boljševik št. 2 z dne 31. januarja 1930, str. 18. Za izjavo Tomskega glej Šestnadcataja konferencija, str. 802.

⁹ Šestnadcataja konferencija, str. 3, 5–24, 666.

antiteza Buharinovi spravljeni, miroljubni politiki v duhu nepovskih metod. Buharin je že v juliju 1928 svaril, da se celo oprezni program kolektivizacije lahko degenerira v poskus, da mužike s silo naženejo v komuno.¹⁰ Svaril je pred umetnim uvajanjem komunizma na podeželje.¹¹ Stalina je obtoževal, da namerava obnoviti vojni komunizem, da uvaja vojaško-fevdalno politiko, ki vodi v državljansko vojno.¹²

Stalinisti so ocenjevali ideje buharinovcev o mirnem razvoju kot liberalne neumnosti. Dolžili so Buharina, da hoče iz Lenina napraviti apostola državljsanskega miru, njegove pozive k preudarnosti in normalizaciji pa so žigosali za znake defetizma, pesimizma in demoralizacije.¹³

Kako si lahko pojasnimo zmago Stalinove skupine nad Buharinom? Vsekakor je treba opozoriti na posebne okoliščine, ki so dajale prednost generalnemu sekretarju. Stalin je razvijal boj na ozkem področju in prikrito, kar je prisililo Buharina, Rikova in Tomskega, da so omejili konflikt na partijsko hierarhijo, kjer je bila Stalinova moč največja in je izničila moč Buharinove skupine, ki ni imela dovolj opore v visokem partijskem vodstvu. Stalinu je uspelo ustvariti v vodilnih organih večino proti Buharinu in okrepiti svoj položaj kot »primus inter pares« v vodilni strukturi. Prikazoval se je kot branilec linije XV. kongresa VKP(b). Kot človek zlate sredine je impresioniral administratorje s svojo pragmatično učinkovitostjo, hladnim tonom in mirnim glasom. Sedem mesecev kasneje pa je že začrtal povsem drugačno usmeritev, polno tveganja in težko predočljivih ciljev. Napovedal je »veliko spremembo«.

Ko je moral Buharin zapustiti kominterno in politbiro, so ga imenovali za direktorja Instituta za industrijsko gospodarsko preučevanje pri ljudskem komisariatu za težko industrijo. Po letu 1931 je sodeloval v akademiji znanosti in se ukvarjal z vprašanji filozofije. Leta 1936 je po Stalinovem naročilu potoval na Zahod, da bi se z menjševiškim zgodovinarjem Nikolajevskim dogovoril za nakup nekaterih izvirnih spisov Marxa in Engelsa. Ob tej priliki je Nikolajevskemu, ki je bil svak njegovega prijatelja Tomskega, zaupal svoje nazore, ki naj bi jih Nikolajevski posredoval prihodnjim generacijam. Svoje zapiske o razgovoru z Buharinom pa je Nikolajevski objavil šele leta 1964.¹⁴ Ta razgovor obsega Buharinov politični testament in nakazuje njegove slutnje prihodnje tragične usode. V razgovoru je izjavil: »Stari boljševiki s pomembno preteklostjo se umikamo in tresemo. Teoretično je dokazano, da smo postali nezaželen element. Zadošča, da je našo pot križal kdo, ki je zapleten v preiskavo in naša usoda je zapečatenata.« Buharinu je bilo jasno, da bodo uničili stare revolucionarje, ki so bili navajeni misliti s svojo glavo in se niso bili pripravljani slepo podrežati. Jasno mu je bilo, da bo Stalin odrinil kritične Leninove sobojevnike in postavil na njihova mesta poprečne birokrate, navajene poslušno izpolnjevati ukaze.

6. julija 1936 je bil v Izvestjah objavljen njegov članek, v katerem je ostro napadel barbarstvo nemškega fašizma.¹⁵ Čez nekaj dni so ga prvič aretirali. 16. septembra istega leta so ga izpustili in vse do 16. januarja 1938 je še opravljal

¹⁰ Šestnadecataja konferencija, str. 3, 5–24, 666.

¹¹ Ključeva Z. I., Idejno je hojzajstvenoe organizacionoej ukreplenije komunističeskoj partii v uslovijah borbi za postrojenje socializma v SSSR, Moskva 1970, str. 256.

¹² Uvodnik v Pravdi z dne 14. julija 1928, str. 1.

¹³ Pravda z dne 24. aprila 1929, str. 1; Izvestija z dne 23. aprila 1929, str. 1; Postišev je žigosal Buharina v časopisu Istoričeskij arhiv št. 2/1962, str. 193; Pravda z dne 4. oktobra 1929, str. 2.

¹⁴ Nikolaevsky B. I., Power and the Soviet Elite. The Letter of an Old Bolshevik and Other Essays. New York 1965.

¹⁵ Buharin, Maršruti istorii, Izvestija, 6. julija 1936.

funkcijo glavnega urednika Izvestij. 6. marca je Pravda objavila vest o njegovi izključitvi iz partije, nakar so ga drugič aretirali. Zaprli so tudi vse njegove bližnje sodelavce, tako imenovano šolo rdečih profesorjev.

Na procesu proti Buharinu v marcu 1938 so sodili še 21 obtožencem, med katerimi so bili zadnji veterani Leninove stare garde. Proces je trajal devet dni. Uradni protokol obsega 800 drobno tiskanih strani prečiščenega besedila. Glavna obtožba proti vsem je bila, da so bili člani zarotniške skupine Blok desnih trockistov, ki je delala po navodilih tujih obveščevalnih služb.

Buharin je na razpravi nastopil s presenetljivim dostojanstvom. Kljub slabemu zdravstvenemu stanju je bil dorasel svojim mučiteljem; skoraj je izgubil vid, ker so ga silili, da je gledal med zaslišanji v žaromet. Dneve in tedne je bil zaprt v samici. Cele ure je moral stati nepremično, tako da so mu otekle noge. Grozili so mu z represalijami nad družino, če ne bo priznal svoje krivde.

Vsi obtoženi, z izjemo treh, so bili obsojeni na smrt in takoj ustreljeni.

Pot k socializmu in delavsko-kmečka zveza (1925)

Izhajamo iz revščine. Gradimo svoje gospodarstvo brez zemljiške gospode in velikih kapitalistov

Začeni s 1924. letom smo se mi, delavski razred in kmetje prejšnje carske Rusije, pričeli dovolj hitro izvijati iz obupnega razsula, pričeli zdraviti težke rane, pričeli odpravljati zmedo in nered, ki sta vladala v prejšnjih letih. Vsakemu – prijatelju in neprijatelju – zdaj že postaja jasno, da se gospodarstvo ogromne dežele pričinja postavljati na noge. Katerokoli proizvodno vejo bi vzeli, povsod opažamo oživiljanje, vzpon, gibanje naprej.

V naši deželi je osnova vsega gospodarstva *kmetijstvo*. *Industrija* je pri nas razvita relativno slabo, in v svojem razvoju je prav tako odvisna od rasti kmetijstva. Kmetijstvo v naših razmerah – to je *kmečko* gospodarstvo, sestavlja več kot 20 milijonov kmetij.

V letih imperialistične vojne, v letih državljanske vojne, v letih velikega razsula, je bilo to kmetijstvo spodkopano, razrušeno, obubožano. Sedaj pa vsak vidi, da pričinja naša vas polagoma zbirati moči: povečuje se obdelava zemlje, raste proizvodnja, rastejo nove kulture, kmetje prehajajo od tropoljnega k mnogopoljnemu gospodarstvu, ponekod se pojavljajo novi stroji in traktorji; skratka, pomalem se tudi tu pričinja gibanje naprej. Resda vlada še morje revščine in morje teme. Toda če primerjamo sedanji položaj z leti državljanske vojne, ni dvoma o tem, da se *izvijamo iz revščine*.

Spomnimo se preteklih let. V *mestih* je večina fabrik in podjetij stala, najboljši delavci so se borili na frontah. V mestih ni bilo goriva, ni bilo surovin, ni bilo kruha. Ogromne fabrike in podjetja niso delala, prodajalne so stale prazne, mesta so hitro kopnela, iz njih so ljudje bežali v oddaljene zaselke, išoč kos kruha...

Sedaj pa vidimo, kako znova hitro pričinja rasti mesto, kako oživljajo fabrike in podjetja, kako se začenjajo graditi nove hiše, kako kipi mestno življenje. Delavski razred, izčrpan od lakote, pričinja okrevali od strahotnih let razsula. S povečevanjem proizvodnosti dela si (delavski razred) vse bolj in bolj zagotavlja lepše življenje. Pomalem pričinjamo graditi tudi *nove* tovarne. Pomalem napreduje graditev električnih central, in električna lučka postaja ne več tako redka gostja tudi pod slamnato vaško streho.

Hitro napreduje tudi razvoj *transporta*... Tudi železniški in vodni transport kažeta vse večje in večje uspehe, pričinjata prinašati državi celo dobiček...

Spomnimo se usode našega sovjetskega denarja. Spominjamo se, kako je vse bolj padala in padala vrednost naših sovjetskih bankovcev, ki smo jih šteli že na funte, kot navadne krpe neuporabnega papirja... Sedaj pa imamo »*trdi denar*«, po mestih in vaseh se že davno sprehaja srebrna in medeninasta moneta, čvrsto stoji naš červonec. Tudi kmet in delavec, tudi kmetija in tovarna, tudi fabrika in rudnik lahko sedaj, ko gradijo plan svojega gospodarstva, računajo s tem, da bodo vnaprej vedeli, kaj lahko in morejo trošiti, kaj morajo plačati. Državna blagajna lahko pravilno računa svoje dohodke in izdatke, sestavlja pravilni plan v svojem lastnem ogromnem gospodarstvu.

Tako v vseh smereh napredujemo k boljši prihodnosti. Naša dežela postaja bogatejša, pričenjamo prizadevati udarce bedi in revščini.

Ogromna večina vsega tega, kar je v naši deželi, *pripada delavskemu razredu in kmetom*. Res je, da smo dopustili zasebnega trgovca, kupca, posrednika: odločili smo, da ponekod – kjer sami ne bi zmogli – delujejo zasebni kapitalisti. Ponekod smo dali nekatera podjetja v koncesijo (v arendo) velikim inozemskim kapitalistom, ker jih sami še ne zmoremo spraviti pokonci in za to arendo inozemski kapital plača naši državi. Toda če presojava naše gospodarstvo kot celoto, potem na delež zasebnih, arendiranih in koncesijskih podjetij, industrijskih in trgovskih, ne pride posebno mnogo. Ogromna večina gospodarstev – so gospodarstva delavske države ali mala gospodarstva domačih rokodelcev in obrtnikov.

Delavski razred in kmetje

V zvezi delavskega razreda in kmetov, v zvezi, ki je omogočila, da smo vzdržali v boju s sovražniki in pričeli nanovo dvigati gospodarstvo naše dežele, je pripadala *vodilna vloga delavskemu razredu*. Delavski razred v naši deželi ne tvori večine delovnega prebivalstva. Veliko večino tega delovnega prebivalstva sestavljajo kmetje. Vendar je delavski razred bil in ostaja vodilna sila . . .

Delavski razred vendarle kaže, ne glede na svojo potlačeno v razmerah kapitalistične družbe, da je *sposoben voditi splošno politiko*, splošno smer te politike, in čeprav neogibno dela pri tem vrsto napak, se vendarle konec koncev uči premagovati tudi te težave, ki jih srečuje na svoji novi poti.

Sámo po sebi se razume, da se bodo slej ko prej tudi kmetje učili na izkušnjah pri delu gospodarske in politične graditve. Toda če je bila že v onem času, ko je stala pred delovnimi razredi naloga strmoglaviti zvezo zemljiških gospodov in kapitalistov, vodilna vloga proletariata v zvezi delavcev in kmetov neogibna, potem po *osvojitvi oblasti* to vodstvo *ne postane odvečno ali manj neogibno*. Nasprotno, lahko rečemo, da posebno v *prvem* razdobju, v prvi fazi okrepitve in razvoja nove ureditve, ko se pojavljajo neštivilne nove in izredno zapletene naloge, mora biti to vodstvo zagotovljeno za *vsako ceno*.

. . . In tako, do česa smo prišli? Prišli smo do tega, da so za zmago delavsko kmečke stvari, stvari delovnih množic, neogibni naslednji osnovni pogoji: *prvič, neogibna je zveza med delavci in kmeti, njihov blok; drugič, v tej zvezi mora vodilna vloga pripadati delavskemu razredu; tretjič, v samem delavskem razredu mora, s svoje strani, vodilna vloga pripadati komunistični partiji*. Če bi se znotraj delavskega razreda odpravila vodilna vloga komunistične partije, ali če bi se uničila vodilna vloga delavskega razreda nad kmeti, tedaj bi povsem neogibno zmagali zakleti sovražniki tako delavskega razreda kakor tudi kmetov.

* * *

Rekli smo že, da je naloga delavskega razreda in naloga mestne industrije takšen razvoj proizvodnje, ki bo popolnoma in poceni zadovoljeval potrebe kmečkega prebivalstva. Če tega ni, in če bi na primer zasebni podjetnik, mali zasebni fabrikant proizvajal bolje in ceneje kot državna podjetja, se sámo po sebi razume, da resnično zvezo s kmeti dobiva ta zasebni podjetnik, ki v očeh kmetov povečuje svoj gospodarski delež, svojo avtoriteto; in nasprotno: v takem primeru v očeh kmeta pada gospodarska avtoriteta državnih podjetij in skupaj s tem celotne drža-

ve. Če naša državna trgovina, naši trgovski agenti prodajajo blago dražje, zaradi svoje nerodnosti, zaradi visokih stroškovnih izdatkov svojega aparata, zaradi malomarnega vodenja dela int., medtem ko zasebni trgovec, ki je navajen izkoriščati vsako malenkost, prodaja ceneje, v takem primeru bodo kmetje prav tako bolj cenili zasebno trgovino kot državno. Gospodarska avtoriteta zasebnega trgovca bo veljala več kot gospodarska avtoriteta državnih ustanov. Resnično ekonomsko zvezo, resnični ekonomski vpliv bo dobival zasebni kapital, to pa ne pomeni nič drugega kot zmago buržoazije nad delavskim razredom v boju za *ekonomski vpliv* na kmete.

Lahko rečemo, da je sedaj vprašanje takšno: zveza *koga s kom* bo nastajala – zasebnega trgovca in kapitalista s kmeti ali proletarske industrije s taistimi kmeti? Od odgovora na to vprašanje je odvisen izid razrednega boja. Prav nič ni važno, da se ta boj zdaj odvija v mirnih oblikah, da vodimo ta boj brez zvena jeklenega orožja. Ne glede na to ima ta boj resnično gigantski pomen, dejansko odloča o vsem...

Če bi se buržoaziji resnično posrečilo vse bolj *ekonomsko* odpraviti državno industrijo in državno trgovino, bi to neogibno potegnilo za seboj tudi rastoč *politični* vpliv te buržoazije na kmete. V sedanjem času, ko se je končala državljanska vojna, in ko je glavna naloga okrepitev gospodarstva, je povsem razumljivo, da je rast političnega vpliva delavskega razreda na kmete, rast zaupanja teh kmetov do sovjetske oblasti, lahko zagotovljena samo v tej meri, v kakršni bo sovjetska oblast sposobna za *gospodarsko* vodenje vse dežele. Če ne bi bilo tega, če bi bilo obratno, bi se *povsem neogibno pokazalo prehajanje političnega vplivanja na kmete od proletariata k buržoaziji*...

Glavna pot k socializmu v naši deželi

Sovražniki delavskega razreda in kmetov so dokazovali, da vsak poskus ostvaritve socialistične ureditve v resnici ne pomeni nič drugega kot vsesplošno osiromašenje in »enakost v revščini.« Sovražniki delavskega razreda, ki so v času naše državljanske vojne dušili in mučili našo deželo in prav s tem izzvali njeno revščino in njeno razdejanje, so govorili, da ta revščina in razdejanje izhajata iz samega bistva socializma in komunizma. Vsekakor je vse to splošni nesmisel. Naloga naše partije je v tem, da bi dvignila bogastvo naše dežele na doslej nedoseženo raven; zatem pa na raven vsega sveta: ne bogastvo posameznih oseb, ne bogastvo posameznih grup milijonarjev, zasebnih kapitalistov, špekulantov, bankirjev, borzijancev itn., marveč bogastvo vsega ljudstva, vseh delovnih ljudi v celoti, bogastvo dežele in dežel, ki so ušle iz jarma prejšnjih vladajočih razredov. Uvajati moramo najboljšo tehniko, najboljše načine obdelave tal, najboljše metode organizacije dela, skratka, naša vloga, naša pomembnost v takšnem času, ko smo izbojevali oblast od kapitalistov in zemljiških gospodov, se strne v prvi vrsti na to, da bi bili nosilci vsakovrstnih gospodarskih izboljšav. Kar se tiče industrije, se te izboljšave stekajo k temu, da bi gradili nove, vse večje tovarne, da bi prehajali na električno energijo, da bi vpeljali osnove elektrifikacije v delo vse industrije, da bi uvajali pravilnejšo, bolj plansko organizacijo te industrije in dela v njej; da bi se vse bolj in bolj naravnavali k takšni ureditvi stvari, ko bi bila vsa industrija združena v *splošnem planu*, pri katerem nič ne propade nepremišljeno, se ne dela nikakršnih odvečnih potrat in izdatkov in pri katerem bi zato postajala lastna cena proizvodnje vse manjša in manjša. Vendar si takšne vrste *planskega gospodarstva* v indu-

striji samega po sebi ni mogoče zamišljati; kajti naša industrija dela v ogromni meri za *kmečki trg*, porabniki proizvodov industrijske proizvodnje so v prvi vrsti naša kmečka gospodarstva. Da bi bil plan v industriji točen, je neogibno vedeti, koliko bodo porabljala kmečka gospodarstva . . .

Da bi imela industrija vse več in več možnosti za svoj razvoj, je zato neogibno, da bi se razvijalo tudi samo kmečko gospodarstvo: a po drugi strani je prav tako neogibno, da bi bilo to kmečko gospodarstvo vse bolj in bolj *organizirano*, da bi bilo takšno gospodarstvo, kjer bi šle posamezne kmetije in posamezna mala gospodarstva vse bolj in bolj po poti *medsebojne povezanosti*. Zelo pogosto se dogaja, da slišimo kmete tarnati o tem, da živijo slabše od delavcev, da dnevno delajo več, da ne morejo niti sanjati o kakšnem 8-urnem delavniku itn., itn. Toda ni težko razumeti, da vse to izvira iz strašne zaostalosti samega kmečkega gospodarstva v primerjavi s tovarno in veliko proizvodnjo. Kmečko gospodarstvo je prav to, kar je na področju industrijske proizvodnje malo gospodarstvo obrtnika ali domačega rekodelca: tudi ta sedi v svojem majhnem gospodarstvu dneve in vse dolge noči, in kljub temu ne more zdržati nikakršne primerjave z veliko tovarno, kjer so tudi boljši stroji, boljša organizacija dela, boljši izkoristek goriva, surovin idr. Potemtakem, če hočejo kmetje zares in na dolgi rok doseči velike izboljšave v svojem življenju, morajo iti *po poti medsebojnega združevanja*. Samo po sebi se razume, da ni realno misliti, da bi bilo mogoče kmete pregovoriti ali da bi jih bilo treba pregovarjati, da bi vsi *naenkrat* do zadnjega prešli k *združevanju svojih zemljiških parcel*. Stare navade in stari načini gospodarstva so se tako zajedli v ljudi, da skoraj ne kaže teh navad kruto spreminjati. In vendar bodo kmetje, izhajajoč iz *interesov svojega zasebnega gospodarstva* na mali kmetiji *neogibno stopili na pot združevanja – in prav s tem se bodo vse bolj tesno povezovali s proletarsko državno industrijo*. Na kak način si lahko predstavljamo ta razvoj? Ta razvoj bo šel prek *kooperacije*.

* * *

Vendar je bistvena, naravnost gigantska razlika med pogoji razvoja kmetijske kooperacije v kapitalističnih deželah po eni strani in v Sovjetski zvezi – na drugi strani. V kapitalističnem režimu vse vrste kmečke kooperacije neogibno prihajajo pod vpliv kapitalističnega gospodarstva. Ogromna močna industrija je v rokah buržoazije, mogočni kreditni sistem, na čelu z izredno močnimi bankami, pripada grupi največjih kapitalistov; transport, železnice so prav tako v rokah bodisi zasebnih kapitalistov, bodisi buržoazne države. Vse mesto je, po bistvu stvari, na razpolago buržoaziji; njegov vpliv na vas, v kateri razen tega poveljuje vrhuška zemljiške gospode s kapitalisti, ki so posestniki ogromnih imetij – je ta vpliv odločilen. Pri takšnem stanju stvari kooperativne organizacije, če se razvijajo, neogibno padajo pod gospodarsko vladavino buržoazije in zemljiške gospode, se polagoma zraščajo z gospodarskimi organizacijami teh kapitalistov in zemljiških gospodov ter se v pomembni meri same pretvarjajo v kapitalistične organizacije posebne vrste, ki se opirajo na uporabo in eksploatacijo meznega dela . . .

Na ta način splošni pogoji razvoja kooperacije v mejah kapitalistične ureditve, celo v primeru, če so to kooperativne organizacije neizkoriščevalskih kmečkih slojev, se pravi nekulaške organizacije, marveč organizacije delovnih kmetov – celo v tem primeru se te kooperacije neogibno, po samem toku stvari, zaradi splošnih pogojev svojega razvoja in zaradi tega, ker so prisiljene delati v teh okvirih, ki jim jih postavlja vladavina kapitalistične ureditve, *pretvarjajo v organe ogromne gospodarske mašine kapitalističnega reda in neogibno postajajo njeni deli*.

Povsem drugačne razmere obstajajo v naši ureditvi, to je v ureditvi proletarske diktature. Splošni okvir kooperativnega razvoja so pri nas določeni ne s tem, da so fabrike, tovarne, rudniki, železnice in banke v rokah buržoazije, marveč s tem, da je vsa velika industrija, transport in kreditni sistem v funkciji *proletarske države*. Potemtakem, če bo pri nas, pri splošnem razvoju proizvodnih sil v naši deželi, mesto v vse večji meri postajalo gospodarski vodja vasi in bo v vse večji meri urejalo ekonomsko zvezo in če se bo pri tem krepilo naše državno gospodarstvo, bo to pomenilo rastočo zvezo *proletariata* s kmeti. Kmečka kooperacija se bo neogibno *vračala* v sistem *proletarskih* gospodarskih organov, prav tako kot se v razmerah buržoaznega režima vrašča v sistem organov kapitalističnega gospodarstva . . .

Rast kooperacije in razredni boj na vasi

Ko govorimo, da v razmerah proletarske diktature rast kooperacije pomeni po bistvu stvari rast socializma, to nikakor še ne pomeni, da bo ves ta proces potekal povsem gladko, brez notranjih trenj. Nasprotno, lahko rečemo, da bo potek razvoja prek kooperacij spremljala, posebno v prvem času, to je do takrat, dokler državna industrija ne bo zmožna zgraditi temelja elektrifikacije v vsem kmetijstvu, *razredna borba* med različnimi skupinami in različnimi sloji kmetov, ki bodo s svoje strani v raznih odnosih z delavskim razredom. Sedaj je pri nas razvidna med kmeti cela vrsta slojev, ki so po svojem socialnem položaju neenaki. Ti raznoteri sloji kmetov bodo nedvomno gradili kooperacijo na različne načine in se bodo v poteku kooperativne graditve med seboj bojevali za vpliv . . .

Če na primer govorimo o kmečki revščini, o kmetih brez konj, ki niso zmožni obdelati svojih polj, ki nimajo inventarja niti najbolj elementarnih proizvodnih sredstev, nam bo povsem jasno, da bodo ti kmečki sloji neogibno težili h kolektivnim gospodarstvom (kolhozom) raznih vrst in to v neposrednem pomenu te besede . . . Najbolj pomembno zanje je nakup inventarja, delovne živine, strojev in skupna uporaba te živine in strojev po kolektivnih načelih. Zato so *kolhozi* naravna oblika organizacije *revnih* gospodarstev . . . Srednjaška gospodarstva, ki se dvigujejo in se postavljajo vse bolj in bolj trdno na noge, se bodo vsekakor organizirala v kmetijsko organizacijo po vseh treh osnovnih vidikih, o katerih smo prej pisali: tako po načelu nakupov, kakor po načelu prodaje in po liniji kredita. *Osnovno* maso, osnovno jedro kmetov predstavlja predvsem *kmet-srednjak*, ta »centralna figura našega poljedelstva«, kot se je izražal tovariš Lenin. Če se celo v razmerah kapitalizma, pri kapitalistični premoči mesta nad vasjo in pri diktaturi buržoazije vendarle ohranja razmeroma dovolj vztrajno sloj srednjih kmetov, se ne bodo v razmerah delavske diktature kmetje razslojevali prav nič hitreje, marveč nasprotno, *bolj počasi*. Z druge strani, glede na to, kolikor bo državna oblast vse bolj in bolj postajala sposobna podati roko in materialno pomagati kmečki revščini in srednjaku, bo to pomenilo *nov povratak k izenačevanju*, vendar zdaj že *na povsem drugačnih osnovah kot prej*. Prej smo v tej ali oni obliki jemali od premožnih, od kulakov, in odvzeto oddajali revnim; s tem smo dosegali določene izravnave, kot je bilo to npr. v času kombedov (komitetov vaše revščine, do I. 1928, op. prev.). Sedaj pa bo drugače, namreč: vse hitreje in hitreje se bo izkopal iz revščine kmet-srednjak in revni kmet (bednjak) s pomočjo svojih kooperativnih organiza-

cij, ki bodo uživale posebno zaščito, posebne olajšave, posebno podporo, materialno in vsako drugo, ki jo bo zagotavljala državna oblast delavskega razreda.

Čimbolj bo napredovalo narodno gospodarstvo v celoti in čim hitreje bo rasla naša državna industrija, tem bolj bo močna podpora prav tem kmečkim slojem, ki bodo po svoji življenjski ravni *dohitevali* premožno vaško vrhuško; toda njihovo blagostanje ne bo raslo na račun eksploatacije, ne na račun tujega dela, marveč po *zaslugi izboljšanih načinov vodenja lastnega gospodarstva in združevanja naporov s kooperativno organizacijo*. Na ta način bo osnovna mreža kmečkih organizacij sestavljena iz kooperativnih celic ne kulaškega, marveč »delovnega« tipa, celic, ki se bodo vraščale v sistem naših splošno-državnih organov in ki bodo po takšni poti postajale *členi enotne verige socialističnega gospodarstva*. Po drugi strani se bodo vraščala v ta sistem – prek bank – tudi kulaška kooperativna gnezda, vendar bodo le-ta v določeni stopnji tujki, podobno kot so na primer tujki koncesijska podjetja . . .

Če je kulak hočeš-nočeš vlagalec v naše banke, če se začanja hočeš-nočeš povezovati prek cele vrste odnosov z našimi gospodarskimi organi, bo neogibno utesnjen v določene meje . . . Pri razvoju našega narodnega gospodarstva kot celote se bo *hitreje od vsega razvijala že na noge postavljena velika industrija*, ki je v celoti v rokah proletarske države. Ta rast bo sama po sebi vse določala in bo zadostna garancija za to, da se bo moral kulak ali premožni kmet, ki najema nekoliko kmetijskih delavcev, podrežati naši splošni ureditvi . . .

Proletarska država . . . bo, kot smo že prej omenjali, vsestransko podpirala kooperative revežev in srednjakov. Med drugim se bo v tem izražala razredna borba, razredna pomoč proletariata njemu najbližjim slojem v boju teh slojev proti kulakom in kmetijski buržoaziji.

Graditev socializma in oblike razrednega boja

V naši deželi imamo sedaj tri razrede, izmed katerih sta dva razreda – delavci in kmetje – *osnovna* razreda naše družbe in naše ureditve, a tretji razred – buržoazija (kulaki, nepmani itn.) – obstaja le v toliko, kolikor je do določene mere in ob določenih pogojih »dopuščen« k »sodelovanju« z delavskim razredom in kmeti. Prej smo videli, da iz tega položaja, ki ga sedaj zavzema delavski razred kot vladajoči razred, izhaja cela vrsta osnovnih sklepov za politiko delavske države. Osnovni in glavni sklep, o čemer smo že govorili, je v naslednjem: *medtem ko je v kapitalistični ureditvi naloga delavskega razreda razrušitev družbe, je v razmerah proletarske diktature obratno, vsestranska podpora, okrepitev in vodenje te družbe, ki se gradi*. Iz tega neogibno sledijo še drugi zaključki, namreč zaključki, ki se tičejo *same oblike* razredne borbe v naši družbi. Kot dobro vemo, razredni boj ne preneha in ne odmre naenkrat, marveč se bo nadaljeval zelo dolgo časa, dokler za vedno ne izgine delitev na razrede sploh. Že sedaj vidimo, kako se neogibno spreminja vprašanje o glavni *poti* razrednega boja in vprašanje o *oblikah* tega boja . . .

V kapitalistični ureditvi je naloga delavskega razreda – voditi linijo zaostrovanja razrednega boja, njegove preobrazbe v *državljsko vojno*. Partija delavskega razreda v mejah kapitalističnega reda je partija *državljske vojne*. Položaj se povsem sprevrže, ko delavski razred vzame oblast v svoje roke, opirajoč se pri tem na široke sloje kmetov. V kolikor je diktatura buržoazije razbita in v kolikor je na njeno mesto že stopila diktatura proletariata, v toliko je naloga delavskega razreda

krepitev te diktature in njena zaščita pred vsakimi posegi proti njej. Partija delavskega razreda postane v takih razmerah *partija državnega miru*, se pravi da zahteva *podreditev* prej vladajočih razredov in grup *delavskemu razredu*; zahteva od njih državni mir in delavski razred sedaj *kaznuje* in *preganja vse rušitelje* tega državnega miru, vse zagovornike, saboterje – skratka vsakogar, kdor *ovira mirno graditev nove družbe* . . .

V skladu s tem se pojavlja tudi sprememba samih *oblik* razrednega boja . . . Naša zakonodaja, ki zagotavlja delavsko stvar in določene pravice delavskim sindikatom, ki naloga zasebnim podjetnikom, da plačujejo zavarovalne prispevke, ki odvzema tem podjetniškim krogom pravico do izvolitve v politične organe oblasti itn. – to je nova oblika *razrednega boja*. Sistem obdavčenja, s katerim se na ustrezen način obdavčujejo dohodki in dobički kapitalističnih podjetij, je obdavčenje buržoazije, kakršno ne obstaja v nobeni deželi – to je prav tako nova oblika razrednega boja. Konkurenca s strani državne industrije, državne trgovine, kooperacije – to je prav tako nova oblika razrednega boja. Za to gre tudi tedaj, ko daje naša država posebne olajšave in prednosti kooperativnim podjetjem, ko posebej finansira oz. podpira z denarnimi sredstvi kooperativne organizacije . . . Če v procesu konkurence na trgu državna industrija, trgovina, kooperacija, postopoma izrinjajo zasebnega podjetnika – je to zmaga v razredni borbi – ne zmaga v mehaničnem spopadu sil, ne s pomočjo oboroženega spopada, marveč v povsem novem okolju, ki si ga v kapitalističnem režimu za delavski razred in kmete sploh ni bilo mogoče zamisliti.

Prav tako *se spreminja oblika razrednega boja na vasi* . . . Še pred nekaj leti je bila glavna oblika razrednega boja na vasi neposredni administrativni pritisk na vaško vrhuško: sprva stalne konfiskacije in rekvizicije pri bolj premožnem kmetu in predaja tega konfisciranega blaga v korist revnih (čas kombedov) . . . Sedaj (v letu 1925), prihajamo k temu, da bi v praksi odpravili tovrstni sistem in dajemo veliko svobodo gibanju buržoaznih elementov na vasi. *Toda to ne pomeni, da smo prenehali z razrednim bojem proti vaški buržoaziji*. To sploh ne pomeni, da se odrekamo podpori revnim kmetom in srednjakom proti eksploatacijskim slojem . . .

U mestu sploh ne zapiramo prodajalne zasebnega trgovca, dopuščamo njegovo »delo«. Rezultat tega je večje oživljanje blagovnega prometa v vsej deželi . . . Pri tem ima zasebnik vsekakor korist in dobiva v svoje roke trgovski dobiček, vendar del tega dobička prispeva k rasti naše državne industrije, k rasti naše državne trgovine, k hitrejšemu obračanju kapitala dežele . . . Torej se zato hitreje vrta tudi naša proizvodnja, hitreje gre proces akumulacije, hitreje se povečuje moč naše državne industrije – te osnovne baze, fundamenta socialistične družbe . . .

Sedaj lahko prenesemo takšne vrste politiko tudi na našo vas . . . In spet, ali to pomeni, da se hočemo zdaj odpovedati razrednemu boju s to kmetijsko buržoazijo? Nikakor se to ne more zgoditi. Prav tako kot se ne odrekamo razrednemu boju z mestno buržoazijo (nepmani) . . . Spreminjamo samo njegovo obliko. Proti prodajalnam vaških trgovcev moramo vpeljevati ne organe neposrednega pregona in nasilja, marveč naše dobre kooperativne prodajalne. Vaškemu oderuhu, ki posoja denar za brezbožne obresti, ali ki posoja svoje konje revnemu kmetu pod suženjskimi pogoji, moramo odgovoriti predvsem z uvajanjem naših kreditnih družb, dobro organizacijo cenenege kooperativnega kredita in s pomočjo državne oblasti.

Vendar se je mogoče vprašati: ali je pravilno prenašati takšno politiko, ki je primerna za mesto, na vas? Ali ni pri nekem danem vprašanju pomembna in bistvena razlika med pogoji tega gospodarskega boja v mestih in na vasi . . . Ali ne bo tu takšen položaj stvari, da se kulaški elementi pokažejo neprimerno *ekonomsko* močnejši kot pa množica ostalih kmetov – in ali ne bodo spričo tega sposobni

naklestiti nas in se na ta način znajti kot glavne osebe in gospodarji vsega vaškega življenja kot celote?

Na to povsem utemeljeno vprašanje moramo dati takšen odgovor: *komandni vrh glede na vaško buržoazijo je proletarsko mesto...* A stržen tega mesta je njegova proletarska industrija, njegov bančni sistem, njegova zakonodaja itn., itn., in vse to je obrnjeno »z obrazom k vasi«, tj. vse to služi kot najmočnejša opora srednjakom in revnim vaškim elementom, je opora proti njenim kulaškim slojem.

Vmesni člen med proletarskim mestom in delovno vasjo je kooperacija, ki stoji prav na stiku med tem mestom in vasjo in ki v prvi vrsti uteleša ekonomsko zvezo med delavskim razredom in kmeti; osnovna naloga delavskega razreda in naše partije je, da to zvezo okrepi. Rast kooperacije, v nedrih katere proletarska država podpira in financira revne kmete in srednjake proti kulakom in malim kmetijskim kapitalistom, pomeni neprekinjeno in sistematično rast celic bodoče socialistične družbe.

... Delni razvoj kapitalističnih odnosov na vasi, ki se bo dogajal v bližnjih letih, bo vendarle moral neogibno izzivati *poleg čisto gospodarskega boja še druge oblike razrednega boja...* Boj med kulakom in hlapcem (dninarjem) se bo sukal okoli vprašanj, ki zadevajo pogoje mezdnega dela (dolžina delovnega dneva, mezda, oblike plačila za delo itn.)... *Sindikati delavskega razreda in sindikati dninarjev* uživajo z zakonom priznane pravice, kakršnih nimajo v nobeni kapitalistični družbi...

Na koga se moramo opreti?

Vprašanja, ki smo jih pravkar kolikor toliko razjasnili, je treba osvetliti nekoliko še z druge strani...

V času državljanske vojne smo se, kot pravimo, opirali na zvezo mestnega delavskega razreda in vaških polproletarcev, hlapcev, poldninarjev, malih kmetov, nasploh vaške *revščine*. Ta linija naše politike je izražala »resnično-proletarsko« linijo, »levi«, pravi, čisti »proletarski« kurz. Čez nekaj časa smo center oz. težišče naše politike na vasi nekoliko premaknili. Prej smo stavili na vaško revščino in smo se na vasi opirali na organizacije, kakršni so komiteti revežev; potem smo razglasili geslo o podpori *srednjaka*, kmet-srednjak se je začel izkazovati kot »centralna figura našega kmetijstva«; na ta način bomo morda, neopazno, sami po sebi, od *stave na reveže* prešli k *stavi na srednjake*, to je obrnili kurz na desno, v stran od »čisto-proletarske« linije; po tem prehodu smo sedaj začeli govoriti o veliki gospodarski svobodi za *premožnega kmeta* in celo za kulaka; drugače povedano, s tem bi se obrnili še »*bolj v desno*« in očitno stavili na tega premožnega. Ali vse to, vzeto skupaj, ne pomeni nedopustno in sistematično *odstopanje* od proletarske politike... Ali ni vse to *predaja* naših pozicij in *kapitulacija* pred rastočimi kapitalističnimi odnosi v naši deželi?

Tovrstne zamisli in možne ugovore proti njim je treba najbolj skrbno pojasnjevati. Nikakor ne smejo ostati brez odgovora; v razpravah si moramo priti povsem na čisto, ker brez razumevanja bistva naše politike (a to razumevanje ni možno, če ni odgovora na pravkar zastavljena vprašanja), brez tega razumevanja naše politike si vsekakor ni mogoče zamisliti kolikor toliko dobrega vodenja takšne ogromne dežele kot je naša, s tolikoimi notranjimi protislovji in s tako zapletenimi nalogami, kakršne so na naši poti.

Da bi odgovorili na postavljena vprašanja in ugovore, bi bilo smiselno najprej postaviti vprašanje nasploh o tako imenovani novi ekonomski politiki. Ko smo prehajali od sistema vojnega komunizma k novi ekonomski politiki, se je nekaterim zdelo, kot da nova ekonomska politika v resnici pomeni kapitulacijo pred buržoazijo. Vsi sovražniki komunistične partije in diktature proletariata, »naši« in v tujini, so neutrudno govorili in pisali o »krahu« komunizma v Rusiji, o tem, da so se ruski boljševiki, potem ko so plasirali neuspešne izkušnje v uresničenju stvarnega socializma, ob teh izkušnjah hitro razočarali, ker so pokazale popolno neuresničljivost socialistične ureditve, in so poklicali na pomoč taisto buržoazijo, ki so jo hoteli uničiti . . .

V začetku nove ekonomske politike so naši nasprotniki v tujini in njihovi ruski somišljeniki, emigrantski (beli) tisk, neutrudno trdili, da je v Rusiji narejen ogromen korak na poti k ponovni vzpostavitvi starega reda, da bodo tem korakom neogibno sledili še drugi koraki po poti h kapitalizmu: češ da se bodo vračale fabrike in tovarne, prejšnji posestniki bodo pozvani v svojstvu Varjagov, da rešujejo Rusijo in v njo privedejo red, in da bodo izginile vse in vsakršne »nacionalizacije« in »monopolizacije« in se bo znova naselil, s pomočjo samih »spametovanih« boljševikov, stari kapitalistični red, ki bo prav s tem znova in še enkrat dokazal svojo ogromno življenjsko sposobnost in vse svoje prednosti pred vsemi in vsakimi socializmi in komunizmi. Govorilo se je tudi, da boljševiki, ki so prej »stavili« na delavski razred, sedaj stavijo na buržoazijo, staro in novo, ki se je izvalila pod perutničko vojnega komunizma, ki je prešla skoz ogenj, vodo in medeninaste trobente, ki pozna vse hode in izhode v novem sovjetskem redu . . .

Ali je mogoče reči, da je nova ekonomska politika pomenila odpoved socialistični graditvi, krah komunizma itn.? Sedaj, ko ta tako imenovana nova ekonomska politika z leti že dorašča . . ., jasno vidimo, da je njen rezultat *ogromen prirast sil na strani delavskega razreda in delovnih množic nasploh*, na strani socializma – v njegovem boju z zasebno kapitalističnim gospodarstvom . . .

V resnici »krah komunizma« ni bil nič drugega kot krah nekaterih zablod in nepravilnih predstav o poteku našega razvoja k socializmu, zablod, ki so povezane z razdobljem tako imenovanega »vojnega komunizma« . . .

Sedaj jasno vidimo našo pot k socializmu, ki ne poteka tam, ali točneje, ne povsem tam, kjer smo jo prej iskali. Mislili smo, da lahko z enim zamahom in naenkrat uničimo tržne odnose. Pokazalo se je, da pridemo k socializmu *prav čez tržne odnose*. Lahko rečemo, da bodo ti tržni odnosi uničeni *z rezultati njihovega lastnega razvoja* . . . *Z bojem na trgu, s tržnimi odnosi*, s konkurenco, bodo državna podjetja in kooperacija izrivala svojega konkurenta, tj. zasebni kapital . . .

. . . Naše razumevanje razvoja socializma se je v pomembni meri spremenilo; toda te spremembe ne pomenijo odstopanja od proletarske politike niti za kapljo; nasprotno, izražajo upoštevanje ogromnih revolucionarnih izkušenj. Predvsem smo v novi ekonomski politiki našli pravilno spojitev zasebnih interesov malega proizvajalca in skupne stvari socialistične graditve. *Nova ekonomska politika ni spremenila proletarske linije, marveč je edino pravilna proletarska politika.*

Ekonomska neenakost in njeno premagovanje

. . . Malo kmečko gospodarstvo izredno zaostaja za sodobno fabriko z njenimi tehničnimi izpopolnitvami. Malo kmečko gospodarstvo zaostaja za to fabriko tako po svojem notranjem ustroju kot po organizaciji dela. Rezultat tega je izredno

nizka produktivnost dela... Na kakšen način je mogoče izživeti *takšne vrste* neenakost med mestom in vasjo?...

Tehnična pomoč mesta, posebno *elektrifikacija*, a hkrati s tem *kooperacija* kmečkih gospodarstev, določa glavno pot na naši vasi k socializmu, pomeni močan vzvod rasti vasi, in polagoma bodo izenačeni materialni pogoji življenja v mestu in vasi – in pri tem v bistveno *največjo korist ene in druge strani*...

Politična neenakost

... Vendar nam ni potrebno skrivati, da do zadnjega časa kmetje še niso dobili posebnega zaupanja v kooperativno gibanje. To se je dogajalo v pomembni meri zato, ker je kooperacija pri nas trpela mnogoštevilne pomanjkljivosti in kmet v njej ni našel tega, kar bi moral najti.

Te pomanjkljivosti so naše dediščine iz časa vojnega komunizma. Sedaj jih je potrebno odločno odstranjevati. Predvsem se morata uveljaviti polna *prostovoljnost* kooperacije in *notranja kooperativna demokracija*, tj. *volivnost* vodstva in vseh službenih oseb...

To, da imamo male trgovce in male podjetnike, pomeni, da bodo prisotni v našem sistemu še nekaj časa; iz dejstva, da imamo ogromne kmečke sloje in iz njihove neizmerno velike gospodarske pomembnosti za našo deželo izhaja, prvič, relativno dolga pot k realizaciji polnega socializma, drugič, ogromen pomen *kmetijsko gospodarske kooperacije* kot glavne poti razvoja kmečkega gospodarstva k socializmu; a iz obstoja velikih podjetij, ki med svojimi zidovi združujejo mnoge tisoče proletarcev, sledi sama možnost proletarskega vodenja v naši deželi.

REFERAT NA XXIII. IZREDNI LENINGRAJSKI GUBERNIJSKI KONFERENCI VKP(b) – LETA 1926

... Glavna posebnost našega socializma je v tem, da se gradi v kmečki deželi in da je zato naloga, kako vpeljovati kmete v stvar socialistične graditve, pri nas posebej pomembno. Toda tovariši, pri nas je največje število kmetov srednjaških – s tem vsi soglašamo. Torej – izhajajmo iz glavne postavke: osnovno množico kmetov sestavlja kmet-srednjak. Kmet-srednjak zdaj trguje s svojimi produkti in pošilja na trg določen del svojih pridelkov. Trguje na podlagi svobodne trgovine, ki je uvedena z načeli NEP-a.

Tovariši iz nove opozicije opredeljujejo položaj takole: »Svobodna trgovina je kapitalizem«, toda svobodna trgovina je pri nas, kot je znano, uvedena predvsem zato, da bi dala možnost »dihati« temeljni množici kmetov, ohraniti zvezo z njo in na tej osnovi speljati pravilno gospodarsko politiko delavskega razreda. Tovariši iz nove opozicije... se sklicujejo na nek citat iz Iliča, kjer je zapisano, da svoboda trgovine označuje sproščanje kapitalizma...

Vsakdo, ki prečita to mesto, zlahka uvidi, da tedaj, ko govori Lenin o tesni zvezi svobode trgovine s kapitalizmom, hoče povedati samo to, da se na osnovi svobode trgovine stalno poraja kapitalizem. Vendar to ne pomeni, da on trdi, da je svoboda trgovine isto kot kapitalizem... Srednji kmet kupuje in prodaja, toda on ne uporablja meznega dela. Ali je vsakdo, ki kupuje in prodaja, kapitalist?...

Če je nesmiselno in poniglavo zabrisovati mejo med malim lastnikom in delavskim razredom, je prav tako nesmiselno in antimarksistično zabrisovati razliko

med delovnim slojem kmetov in eksploatatorji-kapitalisti. A prav to razliko moramo imeti pred očmi . . .

In sedaj poteka boj za tega kmeta, za kmeta-srednjaka . . . Če k temu vprašanju pristopimo z ekonomskega vidika, z gospodarske strani, ga je treba zastaviti v takšni obliki: pri kakšnih pogojih, kako in zakaj blagovno gospodarstvo prostega blagovnega proizvajalca, ki ne eksploatira mezdnega dela, lahko preide k socializmu – mimo kapitalizma – in ali lahko to izvede? Tako se zastavlja vprašanje!

. . . V razmerah *kapitalističnega* razvoja ni nikakršne druge poti za kmeta srednjaka, kot da razpada na dva pola . . . Če začne živeti boljše, se neogibno vselej in v vsakih razmerah obstoja kapitalističnega režima spreminja v kulaka. Če siromaši, gre med dninarje, gre v mesto itn. . . Nujno je razumeti, da pri nas zdaj ni buržoazne države, marveč je diktatura proletariata, da naše državne banke niso v rokah buržoazije, da so v naših rokah, da industrija ni v buržoaznih, marveč v naših rokah . . .

Govorijo nam, da dušimo razredni boj itn. Vendar tovariši, ko odcenjujejo srednjaka in kooperativni plan Lenina, prav s tem izražajo odpoved osnovni razredni nalogi proletariata. Kakšne socialne sile stojijo zdaj v politični areni: delavski razred, osnovna množica kmetov, tj. v prvi vrsti kmet-srednjak – in tretja sila – kapitalistični elementi, kulak na vasi, zasebnik, nakupovalec, trgovec. Poglavitni boj poteka zdaj med delavskim razredom in buržoazijo. Za kaj? Za srednjega kmeta. Tako sedaj stojijo osnovni problemi, osnovni problemi velike razredne strategije in taktike.

. . . Na koncu prvega dela svojega referata sem postavil glavno vprašanje – o možnosti približanja srednjaške množice kmetov k stvari socialisitične graditve, k stvari kooperacije . . . Sama po sebi že tako zapletena naloga se še bolj zapleta s tem, ker pri nas na vasi ni prisoten sploh samo srednjak, marveč najmanj tiri osnovne grupacije: kulak, srednjak in bednjak (revni kmet), razen teh pa še določen del tako rekoč čistega kmečkenga proletariata, tj. dninarstva . . .

Tovariši iz nove opozicije menijo, . . . da se preveč ukvarjamo z vprašanji srednjaka, medtem ko nam poglavitna nevarnost preti s strani kulaka . . . Vsakdo, ki je živel na vasi, je z njo povezan ali je morda kolikorkoli čital o tem, kaj se godi na vasi, dobro ve, da kulak sam po sebi ni nevaren za nas, pač pa je v svoji vlogi nevaren v odnosu do srednjaka. Ko nas strašijo z rastjo kulaka, običajno navajajo vrsto primerov, . . . na primer, da se je v južnih kazaških vaseh pri novih volitvah v sovjete ponekod kulak že povzpел po sotpnikah sovjetske hierarhije . . . in se vzpenja še naprej v tej svojstveni sovjetski organizaciji? So takšni primeri? So. So nevarni za nas? Nevarni . . . Toda vprašujem vas, kako se je kulak splazil prav v te sovjete, če pomeni zanemarljivo manjšino na vasi? . . . Kako to, da je ne glede na vso našo zakonodajo, na vse želje in težnje naše partije, . . . da bi izolirali kulaka, kljub vsemu prilezel do teh pozicij? Dajte, presojate to brez iluzij . . . Zlezel je zato, ker je zanj glasoval srednjak, morda pa tudi bednjak.

Nadalje se zastavlja vprašanje, na kakšen način in zakaj je srednjak, morda včasih celo bednjak, glasoval za kulaka? Kako se je moglo to zgoditi? . . . Za tem pojavom se navadno skriva naslednje: na vasi, v kazaški vasi, ali še kje drugje, obstaja naša kooperativa in obstaja tudi zasebni trgovec-kulak; toda kooperativa trguje slabo, kulak trguje bolje. V naši kooperativi ni galoš, pri kulaku so. Naši državni organi so speljali zakup žita mnogo slabše . . . naše kreditno vzajemništvo ali tudi nek drugi organ nima denarja, kulak pa, čeprav vleče oderuške obresti, vendarle daje na voljo nekakšen kredit . . . Pri takšnem položaju stvari vidi srednjak v kulaku – očeta dobrotnika, ki sicer odira z njega kožo, vendar kljub vsemu

nekaj daje, mi pa srednjaka krmimo z lepimi dekreti, lepimi besedami . . . , pa mu skoraj ničesar ne dajemo. Nedvomno se v teh primerih, o katerih govorimo, vzpostavlja dejanska gospodarska zveza kulaka s srednjakom, ker je pretrgana naša zveza s srednjakom; če pa je kulak pridobil na svojo stran srednjaka *gospodarsko*, ga je s tem samim privezal v dobršni meri nase tudi *politično*.

Če mi, tj. proletarska država in iz nje izhajajoči organi, slabo trgujemo s srednjakom, ga odrivamo od sebe h kulaku; če se gospodarsko slabo bojujemo za srednjaka . . . , če slabo urejamo kooperacijo . . . Iz tega se nakazuje z absolutno jasnostjo za našo partijo osnovna direktiva: glavno sredstvo boja s kulaštvom je na liniji pritegovanja srednjih slojev kmetov iz vpliva kulaka . . .

Tovariši, prehajam k drugemu polu vaše ekonomike, h gospodarstvu bednjaka in k vprašanju o pomoči revščini . . . Vprašanje se ne rešuje tako, da bi čimveč govorili o pomoči revščini ali na vso silo dokazovali, da so revni kmetje boljši kot kulak . . . Celotno vprašanje je v tem, odkod dobiti sredstva, da bi resnično pomagali gospodarstvu bednjaka, da bi dali možnost strojnim skupnostim bednjakov, da bi kupili traktor, da bi pomagali bednjakom kupiti konje . . . Ko gre za pomoč vaški revščini, je glavni vzvod pri nas – pospešiti hitrost obračanja in pridobivanja dopolnilnih denarnih virov na podlagi splošnega gospodarskega vzpona.

. . . Če mi zdaj krepimo industrijo in dobro trgujemo v kooperativah, ne pozabite, da prav s tem samim nadaljujemo delo socialistične revolucije; prav tega pa mnogi nikakor ne morejo razumeti.

OPAZKE EKONOMISTA

(K začetku novega gospodarskega leta) (1928)

I

. . . Rast naše ekonomike in najbolj nedvomno rast *socializma* spremljajo hkrati svojevrstne »krize«, ki pri vsej *odločujoči* različni zakonitosti našega razvoja v primerjavi s kapitalističnim, *kot da bi se* »ponavljale«; toda pri nas kot v konkavnem zrcalu krize kapitalizma: tu in tam so disproporci med proizvodnjo in porabo, a pri nas je ta odnos postavljen »narobe« (tam – hiperprodukcija, tu – blagovni glad; tam je povpraševanje množic mnogo manjše od ponudbe, tu je povpraševanje večje od ponudbe); in tu in tam poteka vlaganje ogromnih količin »kapitala«, ki je povezano s specifičnimi krizami (v kapitalizmu) in »težavami« (pri nas): a pri nas je ta odnos postavljen »narobe« (tam – hiperakumulacija, tu – pomanjkanje kapitala); in tu in tam obstaja disproporcionalnost med različnimi sferami proizvodnje, a za nas je tipična *železna glad*. Do brezposelnosti prihaja pri nas istočasno s sistematično rastjo števila zaposlenih delavcev. Celo agrarna »kriza« gre pri nas »narobe« (pomanjkanje ponudbe žita). Z eno besedo, posebno preteklo leto je postavilo pred nas problem *naših »kriz«*, ki so se pojavile v prvih razdobljih prehodne ekonomike v deželi, ki je zaostala, maloburžoazna po sestavi svojega prebivalstva in ki je v sovražni obkroženosti.

Kot je znano, je Marx podal teorijo *kapitalističnih kriz* . . . Ali imajo pri nas »krize« značaj nekakšnih »narobe obrnjenih« kapitalističnih kriz; ko pri nas efektivno povpraševanje koraka pred proizvodnjo, ali *ni morda »blagovna lakota« splošni zakon našega razvoja?*

. . . Iz tega, da »blagovna lakota« ni absolutni zakon razvoja prehodne ekono-

mike, da »krizne« motnje osnovnih gospodarskih proporcij niso neogibne, sledi naslednje:

Da bi dosegli kolikor mogoče ugodnejši (kolikor mogoče nekrizni) potek družbene reprodukcije... – je neogibno dosegati čimbolj pravilno povezovanje osnovnih elementov narodnega gospodarstva (njihovo »balansiranje«, njihovo kar najbolj smiselno razmeščanje in aktivno vplivanje na potek ekonomskega življenja in razrednega boja).

II

Rekonstrukcijsko razdobje terja od gosodarskega vodstva najbolj skrbne razmisleke o problemu tekoče politike. Tu se predvsem znova postavlja venomer isto »preklet« vprašanje o *odnosu mesta in vasi*...

V svoji naivnosti ideologi trockizma mislijo, da maksimum letnega prečrpavanja iz kmečkega gospodarstva v industirjo zagotavlja maksimalni tempo razvoja industrije nasploh. A to je očitno neresnično. Najvišji *dolgoročnejši* tempo se doseže pri takšnem spajanju, ko se industrija razvija na *hitro rastočem* kmetijstvu. Prav tedaj more *tudi industrija* dajati *rekordne* številke svojega razvoja. To predpostavlja možnost hitre realne akumulacije v kmetijstvu, in zato potemtakem ne politiko trockizma...

Po drugi strani stojijo maloburžoazni vitezi, ki hočejo »zavarovati« kmetijstvo pred vsakršnimi odtegljaji v korist industrije, na pozicijah ovekovečenja malega gospodarstva, njegove ubožne tehnike, njegove »družinske« strukture, ozkega kulturnega horizonta...

Kriza preskrbe z žitom se ni pojavila kot izraz *izobilja* žita ob lakoti po industrijskem blagu... V svojem bistvu je bila ta kriza povezana z nepravilno politikou cen, z ogromnim razhajanjem med ceno zrnja in drugimi produkti kmetijstva. Kot rezultat tega je potekala prerazdelitev proizvajalnih sil *vstran od žitnega gospodarstva*, njihov (relativni) beg iz področja žitne produkcije... Jasno je eno: če katera koli proizvodna panoga sistematično ne dobiva nazaj proizvodnih stroškov in še nek določen pribitek, ki ustreza delu presežnega dela in ki lahko služi kot vir za razširjeno reprodukcijo, potem le-ta obstoji na mestu ali *nazaduje*...

Nasprotniki industrializacije ugovarjajo vsakršni odtujitvi, četudi dela presežnega produkta, tj. proti vsakršnemu »prečrpavanju«. Toda v takem primeru se upočasnjuje tempo industrializacije. *Trockisti* opredeljujejo velikost prečrpanja v mejah »tehnično dosegljivega« (tj. *prekoračujejo* celo *meje* presežnega proizvoda). Jasno je, da v takem primeru ne more biti govora o razvoju kmetijstva ali njegove proizvodnje žita, kar je neobhodno prav za razvoj industrije. Tu je bistvo stvari.

Toda razvoj (prav razvoj, tj. razširjena proizvodnja) kmetijstva nasploh (pri tem tako proizvodnja surovin kakor tudi žitnega gospodarstva) je nujen tudi z vidika *eksporta* in *importa*... Dovolj nam je že občasne odvisnosti od inozemstva v pogledu uvoza strojne opreme. Biti hkrati odvisen od opreme, surovin in od žita – tega si skoraj *ne moremo zamisliti*.

Iz celotnega kompleksa problemov, ki izhajajo iz tega, se na prvo mesto postavljajo problemi *kapitalne graditve in žitnega gospodarstva*. Kar zadeva zadnje vprašanje, je partija v svojih odločitvah – posebno v svojih zadnjih odločitvah – podčrtala ves njegov ogromen pomen: odtod uravnavanje politike cen, odtod postavitev vprašanja o sovhozih in kolhozih... »Čisto proizvodni« vidik, tj. vidik »povečanja proizvodnje« (Lenin) sovpada tu z vidikom »razredne nadomestitve«, postopnega nadomeščanja kapitalističnih elementov kmetijstva z rastočo kolekti-

vizaciji individualnih revnih in srednjaških gospodarstev, s *povečanjem* in podružbljanjem kmetijske proizvodnje. Ta ogromen, novi problem, ne predpostavlja prezirljivega odnosa do individualnega delovnega gospodarstva, marveč nasprotno, reševati se mora z *vzponom* individualnih gospodarstev (in prav tako je postavjal vprašanje tovariš Lenin); zahteva posebno pozornost in terja napore prav zaradi svoje novosti . . .

Vzpon individualnega kmečkega gospodarstva, posebej v pridelavi žit, omejitve kulaškega gospodarstva, graditev sovhovozov in kolhozov – ob pravilni politiki cen, s kooperiranjem kmečkih množic itn. – morajo popraviti največji gospodarski disproporc, ki se izraža v ustaljevanju in celo v nazadovanju pridelka *žitnih kultur in v slabem razvoju kmetijstva nasploh*. V splošnem in celem je pri sestavljanju planov neogibno opomniti na direktive XV. kongresa . . .

III

Os vseh naših planskih proračunov, vse naše gospodarske politike, mora biti skrb za stalno se razvijajočo *industrializacijo dežele* . . . Z vseh vidikov (razvoja proizvodjalnih sil, razvoja kmetijstva, rasti deleža socializma, okrepiteve zveze znotraj dežele, okrepiteve mednarodnega ekonomskega vpliva, obrambne sposobnosti, rasti množične porabe itn., itn.) je industrializacija za nas *zakon*. Pri tem je treba vedno upoštevati to, da se naša socialistična industrializacija razlikuje od kapitalistične po tem, da jo izvaja *proletariat*, s ciljem socializma, da drugače, po drugačnih poteh deluje na kmečko gospodarstvo, da se drugače, na drugačen način »obnaša« do kmetijstva nasploh . . . Industrializacija dežele zato pomeni tudi industrializacijo kmetijstva, in s tem samim napoveduje odpravo nasprotja med mestom in vsajjo.

Pri sestavljanju programa kapitalne graditve je predvsem potrebno upoštevati direktivo partije o *rezervah* (valutnih, zlatih, žitnih, blagovnih) . . . Toda to direktivo smo doslej izpolnjevali zelo ohlapno.

Za vsakega komunista je razumljivo, da je treba napredovati tako hitro, kot je to le *mogoče* . . . In nujno je razumeti, da če hočemo *ohraniti* (a ne napihni!) ta tempo in istočasno: 1. omiliti blagovno lakoto; 2. izboljšati stanje z rezervami, 3. zagotoviti bolj brezkrizni razvoj – je za to potrebno sprejeti vrsto najbolj odločnih ukrepov, ki bodo zagotovili večjo učinkovitost graditve, večjo proizvodjalnost vseh naših proizvodnih enot . . .

Preveč smo vse precentralizirali . . . Hipercentralizacija v vrsti področij nas vodi k temu, da sami sebi odvzemamo *dodatne* moči, sredstva, vire in možnosti – in zato nismo v stanju izkoristiti vseh mnogoterih možnosti prav zaradi vrste birokratskih pregraj . . .

Izbor besedil in prevod iz ruščine je oskrbela dr. Cveta Mlakar.

Uvodni zapis

S svojimi sodelavci se revija vključuje v oceno stanje, vloge in razvojnih perspektiv družbenih ved na Slovenskem. O teh vprašanjih bo v organizaciji MC CKZKS in v sodelovanju s strokovnimi društvi in institucijami tudi posvetovanje, objavljeni prispevki pa kritična predloga za temeljitejšo razpravo. Naš namen je, da pritegnemo k razmišljanju in ocenimo ugledne družboslovce. Zanimajo nas razvojne možnosti strok, ocene njihovega položaja in vloge, razmerja z družbo, notranje in zunanje omejitve za njihovo uspešnejšo družbeno vlogo, vsebinske teoretične usmeritve v strokah, njihove spoznavne moči ali nemoči za prihodnji razvoj. Posebej nas zanimajo pogoji za pospeševanje razvoja družbenih ved in družbenega razvoja.

Da bi si lahko izbrali iztočnice za svoja razmišljanja, smo sodelavcem posredovali nekatera okvirna vprašanja. Svoje prispevke so posredovali: dr. Zdravko Mlinar, redni prof. FSPN (razprava je bila objavljena v 5 št. TiP), dr. France Černe, redni prof. Ekonomske fakultete, dr. Anton Perenič, redni prof. Pravne fakultete v Ljubljani, Albin Igličar, redni prof. na Pravni fakulteti, dr. Bogdan Kavčič, redni prof. FSPN, dr. Maca Jogan, redni prof. FSPN in dr. Vlado Benko, redni in zaslužni prof. FSPN.

Bralce želimo opozoriti na zadnji temeljitejši posvet na to temo, ki je bil v marcu 1984. leta. Organizirala sta ga Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani in Raziskovalni inštitut FSPN, obsežnejši izbor prispevkov pa smo objavili v Teoriji in praksi, št. 10. V neokrnjenem obsegu je gradivo založila Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Morda so dozorele razmere, da lažje odgovorimo tudi na vprašanja, kjer smo na poti do teoretičnega družboslovja, koliko smo sredi temeljnih prvin znanstvenega dela, kako se prežema znanstveno delo s celotnim družbenim okoljem . . . In ne nazadnje: o čem vse nam govori takšno spraševanje o družboslovnih znanostih danes in v prihodnje.

FRANCE ČERNE

Kvantiteta naše družbene znanosti blizu ničelne bonitete?

I

1. *O vprašanju družbenih znanosti pri nas* smo že ničkolikokrat govorili v naši družbi, še posebej na Slovenskem. Dejstvo je, da se *tako sprašujemo* o znanosti le v deželah z birokratsko kolektivističnimi sistemi in ne v zahodni družbi; le v prvih deželah je vprašanje vnedrenja znanstvenih izsledkov, vprašanje zaostajanja znanosti za potrebami itd. na dnevnikih redih sej CK. In zakaj?

Zato ker *razvita zahodna družba* funkcionira relativno učinkovito po svoji notranji ureditveni logiki, tako da za svoj razvoj znanost preprosto potrebuje. Vse, kar je znanstveno razvojno vredno, podpira in uporablja. Iz razloga, da je *tako*

dvopolno urejena, da so tako *producenti znanosti* kot njeni *uporabniki* zainteresirani – da eni producirajo znanost, drugi pa jo uporabljajo. Vse kaže, da pri nas veliko znanosti druga – uporabniška stran družbe – še ne potrebuje. Pa je zato tudi produkcija znanosti revna ali le bolj »larpurlartistična«.

2. Takšno razmišljanje velja za celotno jugoslovansko družbo, ne glede na nacionalnost republike, čeprav verjetno za nerazvite predele še bolj.

Na Slovenskem pa imamo še nekaj posebnih lastnih, neugodnih razmer. Ne morem se otresti vtisa, da nam je (v širokem pomenu besede) relativno malo mar za lastni znanstvenotehnoški razvoj; da je naš prevladujoči vrednostni sistem zgoščen v narodno zabavno vižo. Kar prav gotovo ni kaj perspektivna vstopnica za 21. stoletje. Vse kaže, da je bilo dosedanjemu političnemu »faktorju« več do zbiranja delovnih ljudi okrog oblasti kot pa okrog znanosti in Univerze kot središča – »naj bi bilo znanja«. Menim, da so napačna izobraževalna reforma, spreminjanje Univerze v šolo ter napačna kadrovska politika velik madež v novejši zgodovini slovenske družbe in dejavnik njenega nerazvoja.

Skratka, *moja teza je*, da je naše celotno družbeno okolje, *da so*: naša vrednostna naravnost, filozofija življenja in razvoja, struktura moči in oblasti, sestav nosilcev družbenoekonomskega napredka itd. proti prežemanju produkcije in življenja z vse globjim znanjem in znanostjo. Ali nočemo videti ali pa nam ni mar, da sistemsko vladujoče pretežno *rutinsko (združeno) delo preobrazimo* v vse bolj na znanju in znanosti temelječe ustvarjalno, tekmovalno, življenjsko iskalno, radostno delovanje, z vgrajenimi strogimi merili strokovnosti in znanstvenosti (tudi mednarodnimi). In narobe, *da se že enkrat zavemo*, da je takšna »produkcija znanosti« pri nas, ki sloni celo na slabem in zakasnelem prepisovanju znanstvenih izsledkov, na neustreznem kadrovanju znanstvenega potenciala, na organizacijski okostenosti znanstvenoraziskovalnih institucij, povezanih s sisovskim sistemom financiranja nalog-raziskav, torej na birokratizaciji in etatizaciji znanstvenega dela, neredko ozko povezan s političnimi strukturami, tisti *način sterilizacije možgan slovenske družbe*, ki nas potiska vse bolj na rob estradne-turistične kulture, pogosto začinjene z nostalgijo po Vodnikovih časih ali časih taborništva.

Če pa še dodamo *razbitost slovenskega prostora* po dialektno-lokalnih (dolinško-višinskih) območjih, na vse štiri strani neba, še po deželnih mejah iz Avstrogrske ali po banovinskih mejah stare Jugoslavije, potem je naravnost očitno, da v takšnih razmerah znanost (ki je po bistvu internacionalna, občečloveška) nima kaj dosti možnosti za vmesitev v naše razvojno delovanje.

Še več, *celotni koncept združenega dela*, ki je bil izoblikovan na podlagi Marxovega koncepta »produktivnega dela« (delavca) iz 19. stoletja – torej iz prve industrijske revolucije in ne iz tretje znanstveno tehnološke revolucije, in ki mu naj bi bila podrejena (služila) znanost, je antiproduktivni milje za vgraditev znanosti v družbo kot motorja razvoja.

Celotna jugoslovanska neustvarjalna razvitost in odsotnost motiva ter okolja za znanstveno ustvarjalnost-tekmovalnost sta samo razlog več za slovensko samovšečnost in »ponos« na visoko razvitost in produktivnost, ki pa po mednarodnih merilih vse bolj postaja »zaostalost«.

3. Zato je *moja druga teza*, ki sledi iz prejšnje, da slovenska družba nima kaj iskati v 21. stoletju, celo v okviru Jugoslavije, kaj še med razvitimi, zunaj Jugoslavije, če se ne bo *znanstveno izobraževalno, kulturno vrednostno obnovila, prenovila oziroma razvila*. Dokler bosta vladala mediokretenska miselnost in družbeni položaj na temelju delovnega mesta (razmerja) in funkcije, ne pa na temelju kreativnosti, naša družba nima perspektive. Ljudje v svetu ne poznajo našega

naroda po rudarjih, ki so delali in umirali v ameriških rudnikih za napredek ameriške družbe, ampak po naših velikih mislecih, znanstvenikih in umetnikih – ustvarjalcih, pa naj gre za Trubarja ali Prešerna, Cankarja ali Plečnika . . .

Trdim, če bi danes imeli v vsaki disciplini (dejavnosti) pet velikih mednarodno znanih mož – mislecev, znanstvenikov, umetnikov, potem pa še deset ali dvajset mednarodno znanih, sposobnih gospodarstvenikov, bi imela slovenska družba tisto »avantgardo«, ki bi nas vendarle lahko pripeljala vsaj k pragu 21. stoletja. Tako pa se izživljamo v tipično slovenskem »kavarniškem« vzdušju, kaj je kdo rekel in kako ga je za . . .

4. *Takšna prenova* pa ne more priti od nobene »usodne« seje CK ali konferen- ce, ampak samo od samobitnega, samozavednega jedra slovenske družbe, kolikor in kjer ga je, ki ga bo ustrezno podprl tudi politični dejavnik. Pot do takšne prenove je torej prav obratna modelu, kot ga nekateri ponujajo.

II

Če bi se strinjali s takšnim splošnim pogledom na stanje znanosti na Sloven- skem, potem to velja še tem bolj za znanost o družbi in človeku ali za družboslovne in humanistične vede. Pri čemer bi še posebej poudaril *tele dodatne ali specifične probleme*:

1. *Sam pojem družboslovne znanosti* ali družbene znanosti (?) ni identificiran niti po njenem predmetu niti po njeni vlogi.

2. Družboslovna znanost se je *preveč »udinjala« ali situacijam ali politiki*, tako da celo govori z njenim jezikom ali pa se »kosa« z njo, kdo ima prav.

3. Družboslovna znanost je *teoretično sistemsko in kategorialno (konceptual- no) v »razsulu«*. Nimamo niti notranjega povezovalnega jedra ne po izhodiščni ideji: kategoriji, ne po izhodiščnem vrednostnem, svetovno nazorskem sistemu, tako da se mešajo pod nazivom jugoslovanska oziroma slovenska ali tudi samo- upravna ali celo marksistična znanost najrazličnejše ideje in teorije, v resnici pa gre praviloma za parcialno analitične opise ali prepise z dodanim priokusom po neki prevladujoči teoriji v svetu.

4. Namesto da bi se ta neredko anarhični pluralizem in honorarna skriptološka družbologija po nekih temeljnih izhodiščih pluralistično sistemsko uredila v *teore- tične sisteme in celo šole*, vedri pod njegovo navidezno »enotno streho« vse kot in kar kdo napiše – po njegovem osebnem mnenju ali po njegovem »recenzentu« kot znanstveni prispevek. Tako se pod »družbeno« znanostjo pojavlja nekaj, kar je povedano le bolj abstraktno, pogosto nerazumljivo, ki pa praktično nima nobene udarne razlagalne, napovedne moči.

5. Če pa ni teoretične, konceptijske družboslovne znanosti, *ni tudi uporabne*, in je praksa pač prepuščena sami sebi. Ali pa se pojavlja le kot druga oblika ideologije ali nadomestilo zanjo.

6. Zato moramo gledati *vsesplošno krizo družbe* tudi s tega vidika *kot krizo družboslovja*, kot njegovo (vsaj doseданjo) podređitev ideologiji in praktičnim reševanjem situacij z že vnaprej določenim ali vsaj zaželenim izhodom. In to nakljub ogromnemu številu »znanstvenikov« z najrazličnejšimi nazivi.

7. *Kriza družboslovne znanosti* pa je tudi v *njeni diskomunikaciji*. Čeprav je prav, je šel njen razvoj v smeri specializacije, je pa ta dosegla točko, ko že *onemo- goča interdisciplinarno, relativno enotno razpravo o problemih družbe*. Pri tem ne gre za stapljanje različnih ved v neko novo »enotno« vedo, ampak za vzpostavljanje tiste minimalne skupne informacijske, komunikacijske baze, ki je pogoj za kolikortoliko suveren nastop in uspešno analitično delovanje družboslovne znano-

sti na tem ali drugem področju. Le tako bi bila t. i. multivalentnost družbenih procesov sistemsko celovita obdelana.

8. *Kriza družboslovnih znanosti* pa je tudi *metodološka*. Dosedanje ostro zavračanje vsakega pozitivizma se je spremenilo v literarni ideološki, abstraktni »konstruktivizem«, brez »pozitivne vsebine«. Pa bi bilo treba redefinirati celoten metodološki aparat in marksizem kot neki splošni konceptijski okvir družbene znanosti (če je ta sploh še potrebna). Po mojem empirični pozitivizem tudi ni rešitev.

Če se po tem razmišljanju spustim na raven ekonomske vede, potem imamo opravka s temi istimi in še z novimi problemi. 1. Moto tega III. dela je, da je revno urejeno gospodarstvo vir za relativno revno razvito ekonomijo kot znanstveno disciplino, in narobe, revna ekonomija (kratak naziv za ekonomsko vedo) je zopet eden od virov revno urejenega gospodarstva. Gospodarska kriza pri nas je povezana tudi s *krizo ekonomije kot vede*.

– Najprej v pomenu, *kaj je sploh ekonomska veda*? Ali je to le neko védenje o gospodarjenju kot vedó o njem tudi drugi strokovnjaki, ali je to le kritika (politične) ekonomije, torej praktično neveda o gospodarjenju, ampak samo kritično spoznavanje o protislovljih družbe v gospodarski funkciji? Ali je veda in (še bolj) večšina? Ali obstoje sploh neki ekonomski zakoni kot osnova vsake, torej tudi ekonomske vede?

– Nadalje, ali ni *ekonomija* »postala šele« *veda s proučevanjem blagovnega (tržnega) in kapitalskega gospodarstva* in je zunaj njega ni. Če bi socialistično gospodarstvo ne bilo blagovno oziroma tržno gospodarstvo, potem ne bi bilo neke ekonomske vede (glej stališče Buharina, Luxemburgove, Mandela itd.). Kaj je potem socialistična (politična) ekonomija? Ali je sploh nekaj takega, kot je socialistično gospodarstvo ali socialistični produkcijski način?

– Predpostavimo, da je *ekonomija kot veda zaradi redkosti dobrin*. Ali je gospodarjenje le alternativno tehtanje, izbiranje . . . zaradi redkosti in s tem, ali je v tem bistvo ekonomije kot iste vede? Ali obratno, če je gospodarjenje takoj tudi sistem odnosov med ljudmi, odnosov ljudi do narave pa torej tudi socialna-psihološka, ekološka, tudi tehnološko organizacijska disciplina, ali ni potem ekonomija nečista veda?

– Na drugi strani gospodarska dejavnost sestoji iz analize, iz odločitvenega upravljalkega procesa in iz gospodarske aktivnosti kot »kombinacije« ljudi in sredstev. *Ali potem sestoji ekonomska veda iz več »podved«*: analitične – teoretične in aplikativne, upravljalke – odločitvene – na mikro- in makroravni. Nadalje, ekonomsko védenje je danes oprto na *informacijsko bazo*. Ta sestoji iz kvantitativnih kategorij. Toda kaj so te kategorije, kaj je vsebina kategorialnega aparata, zakaj ni kategorialne enotnosti, zakaj je ekonomska veda v svetu (pri nas bolj aformno) razdeljena na toliko smeri in šol, ne le na marksistično in nemarksistično? Ali je mogoče te kategorije homogenizirati, da bi bila ekonomska veda dejansko neka enotna, pozitivna, celo eksaktna veda? Torej tudi neodvisna od družbenopolitične ureditve.

Še bi lahko naštevali odprta vprašanja ekonomije kot vede, ki jih ni rešila svetovna srenja ekonomistov, kaj še jugoslovanska ali slovenska zveza ekonomistov.

2. Pa bo vsakomur razumljivo, da so tudi *zaradi tega analize našega gospodarstva s kaj različnimi, da ne rečem nasprotnimi sklepi*, kar pride prav politikom, ki poudarjajo, kako ekonomisti sami nimajo enotnega stališča, enotne rešitve, kako iz krize itd. Vprašanje tako razširjam, *kako naj izide samo ekonomska veda iz lastne krize!*

Hipotetično bi navrgel *samo nekaj tez*: 1. Ekonomsko vedo bi najprej morali

očistiti tiste ideologije kot »napačne« ali »tendenciozne« zavesti, zaradi katere izdelujejo ekonomisti napačne (rekel bi falzificirane) predloge za nepravo »realnost« (to ni zahteva po izganjanju vsakega vrednostnega sistema iz ekonomije). Čeprav *ekonomija ostaja »politična« ekonomija* v dvojnem pomenu: a) kot kritično angažirana socialna, razvojna veda in b) kot temelj za vodenje »politike« upravljanja z narodnim gospodarstvom ali tudi s poslovnim sistemom. 2. Glede na to, da ekonomija operira z abstrakcijami – kategorijami, tudi postulatnimi, ki so lahko različne (po izboru in kombinaciji), bi bilo pravilneje, da *se oblikujejo neke standardne smeri (šole)*, ki bi v »boju mnenj« odkrivala neko relativno resnico (kategorijo). 3. S tega vidika je *preživela kategorizacija ekonomije* le na marksistično in nemarksistično. Ker je sama marksistična »znanost« pod znakom vprašanja. 4. Prav gotovo *Marxova ekonomija*, rojena sredi 19. stoletja, ni več v stanju, da odgovori na največ vprašanj (kaj šele na vsa vprašanja). Sama vsebina t. i. »produkcijske funkcije« se je tako kakovostno spremenila, da bi morali razviti novo teorijo vrednosti (vrednotenja-izbire), saj nam teorija delovne vrednosti, ki temelji na pojmovanju produktivnega dela (delavca) Marxove dobe, ne more odgovoriti na vrsto vprašanj (ali celo napačno). To pa bi zahtevalo nadaljnjo revizijo celotne teorije produkcije, delitve, menjave, reprodukcije, družbenega računovodstva, ekonomskega sistema, ekonomske politike, ekonomske strukture družbe itd.

Kakor hitro pa bi napravili ta »carski rez« v temelje ekonomskega nauka, sledi, da bi bilo treba revidirati celotno množico npr. ustavnopravnih norm pri nas, na katerih sloni ustavna zasnova t. i. sistema združenega dela; torej napraviti *fundamentalni rez tudi v strukturo družbenega bitja*.

3. Dozdaj nisem nikjer poudarjal, da gre za *poseben problem ekonomije na Slovenskem*. Menim, da se dozdaj niti ni mogla razviti neka specifična »slovenska smer« ekonomije. Dejstvo, da je dobila ideja o preobrazbi našega gospodarstva v bolj pluralistično zasnovano, razvito tržno gospodarstvo, večji poudarek in podporo na Slovenskem, je samo dokaz, da pri nas hitreje prodira védenje (zavedanje) o omenjenih vprašanjih.

Čeprav imamo opravka z *mnogimi posebnimi slabostmi ekonomije kot »bolj« vede na Slovenskem*: 1. V majhni deželi se ne more roditi mnogo (vodilnih) ekonomistov, še posebej z zelo specializiranim znanjem, in obratno, če je takšna tendenca iz drugih razlogov (še posebno zaradi kontrole politike nad temeljnimi vprašanji sistema in razvoja), nastaja velika deficitarnost pri razvijanju temeljev ekonomske vede. 2. Čeprav bi glede na večjo »slovensko« poslovnost kazalo, da je mikroekonomija bolj razvita kot makroekonomija, je stvarnost nasprotna. Toda mikroekonomija bo zopet slepa ali le tehnična veščina, če nima neke okvirne makroekonomije. 3. Če bi upravičeno ugotovili, da je na Slovenskem precej več inovativne prodornosti na nekaterih ekonomskih področjih kot v drugih republikah, pa je še vse v silnem skromnem »status nascendi«. Z dodatno mislijo, da med ekonomisti ni prav velike vneme za takšno raziskovalno dejavnost. Preveč je drugih, dobro plačanih dejavnosti ter premajhne »nagrade« – spodbude za uporno in naporno teoretično ekonomsko raziskovalno dejavnost z mnogimi »nevšečnostmi« in ovirami. Čeprav temeljni vzrok za to vidim že v napačnem pedagoškem oziroma izobraževalnem procesu ekonomistov, ki jih ne spodbuja k odprtemu, kombiniranemu, teoretično-aplikativnemu razmišljanju (analiziranju). Zato je kriza ekonomije na Slovenskem tudi kadrovska kriza in kriza izobraževanja. Če pa še dodam nestabilnost gospodarskih in družbenih razmer, ki so v nasprotju z dolgoročnim teoretičnim raziskovanjem, potem nam bo jasno, zakaj je na Slovenskem (le še) nekaj ekonomistov, ki (še) vztrajajo pri razvijanju ekonomije kot znanosti.

Pravna znanost in kriza pravnega sistema

Tako kot druge družbene znanosti si je doslej tudi pravna znanost v različnih obdobjih svojega povojnega razvoja sem in tja poskušala izprašati vest, bodisi zaradi lastne nelagodnosti ali zunanjega pritiska in ocenjevanja. Praviloma je spregovorila bolj o svoji kakovosti in spoznavni (ne)moči kot o lastnostih svojega predmeta. Izpraševanje vesti se je običajno zgodilo ob vprašanjih, koliko nam je uspelo razviti marksistično teorijo prava, v čem zaostaja (zlasti metodološko) za razvitimi pravnimi znanostmi, in zakaj se ustrezno ne odziva na domnevno inovativnost in dinamičnost pravnega sistema. Njen predmet je zaradi učinkovite ideološke zaščite praviloma ostajal merilo njene kakovosti in smisenosti. Skoraj nemogoče je bilo postaviti in preveriti tezo, da je kakovost pravne znanosti vendarle predvsem odvisna od njenega predmeta. Kolikor bolj je ta izgubljal svojo relativno samostojnost in postajal golo sredstvo ideologije in politike, toliko bolj je pravna znanost (zaradi istih razlogov, ki so jemali pravo njegove bistvene značilnosti) izgubljala tla pod nogami. V svojih prevladujočih sestavinah je postajala apologetska in torej neznanstvena. Kriza pravne znanosti (predvsem na tistih področjih, kjer je bila nasilna inovativnost najizrazitejša, to pa so bila ključna področja pravnega urejanja) je bila tako več kot očitna, toda ta ugotovitev ni smela voditi h sklepu, da je tudi njen predmet v globoki krizi.

Ko je tudi ugotovitev o krizi pravnega sistema postala legitimna, se nelagodnost pravne teorije še zdaleč ni nehala.

Spoznanju, da je vseobsegajoča kriza zajela tudi pravo, se je pridružila še ostrejša ugotovitev, ki postavlja pravni sistem (ali širše vzeto normativno institucionalni sistem, kot radi pravijo sociologi) v samo središče krize, ki se razkriva v taki »napetosti med normativno-institucionalnim in realnim redom, da je očitno, da normativni projekt ni noben projekt, temveč fantazmagorični svet (Županov). Če ta ugotovitev drži, potlej se kar precejšnjemu delu pravne znanosti kot predmet ni ponujalo pozitivno pravo s povprečno mero učinkovitosti, temveč predmet, sestavljen iz slepil, prividov, blodenj (če poskušamo vsaj približno prevesti fantazmagorijo). Pravni znanosti sta tudi ob takem predmetu vsaj hipotetično ostajali dve poti: upreti se tem prividom, kritično odmakniti se od zakonodajalca ter se približati konkretni pravni sferi ter ohranjati funkcijo znanosti kot racionalnega družbenega dejavnika, ali pa se podrediti prividom, odreči se lastnim zakonitostim, postati tudi sama iracionalna in tako še prispevati k iracionalnosti pravega sistema.

Zaletava in prenagljava bi bila sodba, da je pravna znanost izbrala predvsem drugo pot, toda dejstvo je, da v obdobju neobzdrane ideološkopolitične inovativnosti ni zmogla učinkovitega opozorila, kakšne meje postavlja tej inovativnosti pravo, ki po svoji temeljni funkciji ne more biti predvsem radoživo sredstvo ideološko-oblastniškega poigravanja, temveč vsaj v moderni družbi objektivna tvorba in samosvoja prvina, ki je vse prej kot izum gole volje in moči nosilcev oblasti. Ko se je sociološki kritiki normativnega sistema pridružila še ideološka kritika (ki sicer ni segla v jedro problema, saj so jo zanimale predvsem nekatere posledice in veliko manj njihovi pravi vzroki), se je slaba vest pravne znanosti le še poglobila (ali bi se vsaj morala): kaj neprijetno se je ukvarjati s predmetom, ki je deležen tako hudih

očitkov, toliko bolj, če v njem niso znali ali zmogli odkriti njegovih patoloških prvin (kako očitno nesmiselno bi se zdelo tako početje, je ostreje vidno na kakem drugem področju, le kaj bi si mislili o medicini, ki bi namesto odkrivanja bolezenskih znakov in iskanja ustreznih zdravil, prispevala k razraščanju bolezni in v skrajnem primeru celo razglašala bolezenska stanja za izjemne dokaze zdravja in moči).

2. Te nevšečne ugotovitve nikakor ne pomenijo, da se mora pravna znanost poslej podrežati drugim družbenim znanostim in šele z njihovo pomočjo odkrivati lastnosti svojega predmeta. Pozitivno pravo, ki pojmovno mora vključevati povprečno mero učinkovitosti, je ne le pomembna, temveč osrednja sestavina modernih družb, zato ga ne more spregledati nobena družbena veda, ki se loteva proučevanja posamezne globalne družbe. Če je to tako, potlej tudi pravna znanost po naravi stvari ni zgolj ena izmed družbenih znanosti, temveč osrednja družbena znanost. Prav ta središčnost ji nalaga posebno odgovornost in izrazito izostren posluš za dopolnjujoče družbene znanosti. Vsako njeno odmikanje od temeljnih prvin znanstvenega dela pomeni tudi neustrezno oblikovanje referenčnih okvirov za druge družbene znanosti. Če le-te ugotovijo, da jim pravna znanost ni več sposobna ponuditi pregledne slike pozitivnega pravnega sistema, si poskušajo to slako ustvariti same, vendar brez znanja, ki ga premore pravna znanost, in zato je taka slika nujno pomanjkljiva.

Sociologi si tedaj radi kot svojo nalogo postavijo bodisi odkrivanje »pravega« normativnega sistema (ki je sestavljen iz različnih plasti prikritih normativnih podsistemov, ki se sicer ponašajo s svojo učinkovitostjo, a se prav zaradi svoje prikritosti bistveno odmikajo od temeljne pojavne oblike modernega pozitivnega prava – njegove javnosti), bodisi iskanje prvin novega javnega normativnega sistema, ki bi bil sposoben opraviti funkcijo pozitivnega prava (prim. natančno analizo teh problemov v: Ivan Padjen: (Ne)čudorednost mednarodnog prava, dokt. dis., Ljubljana 1987, str. 194 in nasl.). Sociološko odkrivanje normativnih podsistemov je sicer koristno, toda že zaradi njihove narave vselej močno omejeno in nezanesljivo in zato ne more ponuditi pravne slike pozitivnega normativnega sistema. Oblikovanje predlogov za novo pozitivno pravo pa lahko ponudi le bolj ali manj ustrezen »surov« material, ki lahko (če so seveda izpolnjeni tudi drugi pogoji, potrebni za nastanek pozitivnega prava) prerase v »pravni material« samo z ustreznimi posegi pravne znanosti (če na primer sociologija in ekonomska znanost terjata kot model pozitivnega prava tako pravo, ki bo upoštevalo tržne zakonitosti, je več kot očitno, da je le pravna znanost sposobna ponuditi ustrezne pravne institute za oblikovanje takega pozitivnega prava in poiskati poti za njegovo udejanjanje in bližanje posebnim pravnim vrednotam, ki se prilagajajo takemu pravnemu sistemu).

Sedanja kriza pravnega sistema in z njim povezana kriza pravne znanosti zato ne smeta pomeniti izrivanja pravne znanosti na obrobje znanstvenega in družbenega dogajanja, terjata pa rehabilitacijo pravne znanosti, pri čemer so ji dopolnjujoče znanosti lahko v dragoceno oporo.

Samo družbene znanosti skupaj, ne pa brez pravne znanosti, bodo sposobne prispevati k vzpostavitvi pozitivnega prava v Jugoslaviji, se pravi takega prava, ki bo vsaj povprečno učinkovito in v svojih temeljnih prvinah vsaj približano standardom modernega prava. To spoznanje bi moralo spodbudno delovati na pravno znanost, na njeno samozavest in ofenzivnost, širše vzeto pa tudi na drugačno vrednotenje njenega prispevka, ki bi se moralo kazati tudi v bistveno širokogrudnejšem odmerjanju raziskovalnega denarja. Pri tem pa je seveda odločilnega pomena vprašanje, koliko je pravna znanost voljna in spodobna otresti se vsega tistega, kar jo je oddaljevalo od temeljnih zakonitosti znanstvenega dela.

Pri tem je nadvse pomembno, da prispeva pravna znanost tudi k oblikovanju takega pravnikarja, ki bo videl svojo funkcijo predvsem v posredovanju med oblastjo in civilno družbo in dojemal pravo ne zgolj kot sredstvo, s katerim oblast posega v to družbo, temveč tudi kot sredstvo, s katerim se mora ta družba zavarovati pred arbitrarnostjo oblasti. Pravna znanost mora zato vselej ustvarjati določeno distanco do oblasti (za kar ima na voljo zgodovinsko preizkušena sredstva) in se še posebej učinkovito lotiti preučevanja tistih pravnih prvin, ki so ključnega pomena za urejanje odnosa med civilno družbo in državo (v prvi vrsti temeljnih človekovih pravic!). Pri tem pa se mora nenehno zavedati, da je v družbi s pretirano normiranostjo in organizacijsko nasičenostjo (tipičnimi prvinami totalitarne družbe) kaj malo prostora za pravnikarja. Vsaj za krizne razmere pa je upoštevanja vredno tudi zgodovinsko dognano spoznanje, da politična moč, ki ne prenese racionalnega pravnega urejanja, ni sposobna preseči patološkega stanja družbe.

ALBIN IGLIČAR

Sociologija prava v Sloveniji

I

Sociologija prava kot formalno samostojna znanstvena disciplina se prične v Sloveniji razvijati po letu 1960. Pred tem so se sociološko-pravna znanja pojavljala predvsem v okviru teorije prava in obče sociologije

Nastanek sociologije prava je bil mogoč šele ob ustrezni ravni obče sociologije, ki se je kot priznana akademska disciplina pojavila v Sloveniji šele po drugi svetovni vojni. K nastanku sociologije prava je veliko prispeval tudi pojav pravnega pluralizma oziroma samoupravnega prava. Nastajanje novih normodajnih centrov (delovne organizacije, krajevne skupnosti, samoupravne interesne skupnosti) in novih kontrolnih mehanizmov (delavska kontrola, samoupravna sodišča) je na široko odprlo vprašanja vpliva družbe na pravne norme in pravnih norm na družbo. Nastajanje prava in uveljavljanje v praksi je postalo osrednji predmet nastajajoče sociologije prava.

Zato zasledimo v tem času prve sociološko-pravne razprave o razmerju med državo in pravom ter specifičnosti pravnih norm (Goričar, 1968), o produkcijskih odnosih kot osnovi pravne norme, vplivu javnega mnenja na upravo ter vplivu delovnih in družinskih okolij na pravo (Žun, 1970). Velika pozornost je bila namenjena opredelitvi osnovnih problemov pravne sociologije, socialno kontrolni funkciji prava in vplivu političnih dejavnikov na pravo (Jambreč, 1968).

Sociologija prava se je usmerila tudi v analiziranje interesne podlage pravnega sistema, zlasti zakonodajnega procesa in nastajanja samoupravnega prava (Igličar, 1978). Na področju empirične sociologije prava so bile odmevne raziskave o podružbljanju pravnih norm in pravosodnih institucij. Javnomenjske anketne raziskave o družbenem soglasju glede prava in sodstva so bile dopolnjene s proučevanjem interesnih konfliktov ter institucij za njihovo reševanje (Jambreč 1979, 1982). Sociološke obravnave so bile v ospredju pri raziskavah o normativni dejavnosti občinske skupščine in prikazovanju pravotvorne dejavnosti sploh (Igličar,

1985). V zadnjem času je v empiričnih raziskavah pozornost namenjena pravniškim poklicem (Jambrek-Taylor, 1984).

Sociologija prava je zastopana v sedanjem učnem načrtu (curricula) pravne fakultete v Ljubljani v okviru predmeta sociologija s približno polovičnim deležem. V tistem delu predmeta sociologija, ki je namenjen sociologiji prava, so obravnavane naslednje teme: predmet in metode sociologije prava, ekonomska baza kot osnova prava, interesna podstat prava, vloga politike pri oblikovanju in izvrševanju pravnih norm, pravne institucije, procesi podružbljanja prava, družbene spremembe in pravo, pravniški poklici in pravna kultura. Te teme so prikazane tudi v posebnem učbeniku (A. Igličar: Uvod v sociologijo prava, 1986).

V učnem načrtu Pravne fakultete v Ljubljani je še poseben izbirni predmet – Ustvarjanje prava. Ta predmet v precejšnji meri pomeni praktično aplikacijo nekaterih temeljnih spoznanj sociologije prava. Z obravnavanjem zakonodajnega procesa, metod normiranja ter pogojev družbenega in pravnega odločanja se ta predmet pretežno naslanja na teoretično in empirično sociologijo prava.

Pri podiplomskem študiju Pravne fakultete v Ljubljani je v okviru usmeritve teorija prava in države oblikovan poseben predmet Sociologija prava, ki zaobsega predvsem proučevanje družbenih vzrokov in družbenih posledic prava.

V okviru podiplomske specialistične usmeritve ustvarjanje in interpretacija prava je tudi nekaj predmetov, ki obravnavajo sociološko-pravno problematiko. To so zlasti pravna kultura (sociološka teorija pravniških poklicev in institucij), postopki oblikovanja splošnih pravnih aktov in delno predmet teorije pravnih virov.

V strokovnem tisku se teme iz sociologije prava pojavljajo predvsem v naslednjih periodičnih revijah: Teorija in praksa, Pravnik, Anthropolos ter Revija za kriminalistiko in kriminologijo, ki vse izhajajo v Ljubljani. V teh publikacijah so prispevki, ki neposredno in izključno obravnavajo teme iz sociologije prava, redki, pogostejši pa so članki, ki posredno in delno posegajo tudi v sociološkopravno problematiko.

II

Sociologija prava proučuje tisti del družbenih odnosov, ki so urejeni s pravnimi normami. Za analiziranje samih pravnih norm je uporabljena predvsem dogmatško-normativna metoda, za proučevanje dejanskih odnosov, ki so pravno urejeni, pa sociološko-realna metoda. Sociološki vidik postavlja pri proučevanju pravne sfere v ospredje tiste vzorce vedenja in ravnanja ljudi, ki so povezani s pravnimi normami.

V slovenski strokovni literaturi pogosto naletimo tudi na stališče, da med pravnimi vedami in sociologijo prava ni bistvenih razlik v predmetu in metodi proučevanja, temveč le v namenu. Po Goričarjevem mnenju (1968) smo na območju pravnih znanosti, kadar gledamo na pravni red kot na neodvisno, na globalno družbo pa kot na odvisno spremenljivko.

Žun (1970) je bolj poudarjal razlikovanje med sociologijo prava in pravnimi znanostmi. Sociologija prava naj proučuje predvsem socialna dejstva, ki oblikujejo pravo, in povratni vpliv pravnih norm na socialno življenje. Pravna znanost je usmerjena zlasti na normativni izraz družbenih odnosov. Zato pri raziskovanju pravnih fenomenov predlaga delitev dela. Teorija prava naj proučuje predvsem pravne norme, filozofija prava pravne vrednote in sociologija prava pravne odnose.

Za celotno pojasnitev prava je treba upoštevati vse tri vidike. Šele spoznanja

vseh treh znanstvenih disciplin lahko privedejo do integralnega pogleda na pravo. Pri tem sociologija prava lahko nastopa kot dopolnilna disciplina teorije prava (Igličar, 1968). Seveda pa mora tudi sociologija prava navezovati svoja spoznanja na teorijo in filozofijo prava. Na drugi strani pa je potrebno tesno sodelovanje sociologije prava z občo sociologijo in nekaterimi posebnimi sociologijami, na primer s sociologijo politike, sociologijo družbenih skupin, sociologijo razvoja, sociologijo poklicev, kriminologijo itd.

Žun je zastopal tudi stališče o delitvi sociologije prava na genetično in operacionalno. Genetična sociologija prava raziskuje socialne izvore prava oziroma socialne dejavnike, ki determinirajo pravo. Operacionalna sociologija prava pa pojasnjuje socialno učinkovanje prava. Celovito primerjanje družbenega in pravnega razvoja pa omogoča ugotovitve o tem, kateri deli pozitivnega prava ustrezajo socialnemu razvoju, kateri pa imajo že zaviralne učinke.

Nekateri teoretiki poudarjajo (Jambreč, 1967), da sociologija prava uporablja za pojasnjevanje pravnih norm sociološke metode in sociološki pojmovni aparat. Na te norme gleda kot na specifične družbene odločitve, ki so povezane z institucionalizirano družbeno močjo. Primerjanje dejanskega ravnanja ljudi z normativnimi odločitvami je tedaj med osrednjimi problemi sociologije prava.

III

Praktična usmeritev sociologije prava lahko pomaga snovati takšen pravni sistem, ki kar najbolj odseva objektivne zakonitosti zgradbe in razvoja družbe (Igličar, 1981). To je mogoče doseči z raziskovanjem ekonomskih, socialnih in političnih okoliščin, v katere želi poseči zakonodajalec, s proučevanjem interesno-slojevske strukture družbe, raziskovanjem razmerij med normativnim in stvarnim, analizo delovanja pravosodnih, upravnih in zakonodajnih institucij ter sploh celotnega sklopa družbenih vzrokov in posledic prava.

Znanstvena spoznanja na teh področjih se delno že kanalizirajo v družbeno prakso prek družbenih svetov. Ti organi so v jugoslovanskem političnem sistemu zamišljeni kot svetovalna telesa v procesu določanja in izvajanja družbenopolitičnih odločitev. V družbenih svetih na ravni federalnih enot (republike) in federacije sodeluje s posameznimi znanstveniki ali s predstavniki ustreznih znanstvenih organizacij tudi znanost. Družbeni sveti seveda nikakor ne sprejemajo dokončnih odločitev, imajo pa pomembno posvetovalno vlogo. Za svoja stališča dobivajo sveti določeno oporo tudi v sociološkopravnih spoznanjih, sociologija prava pa z udeležbo v teh svetih dobiva pomembne impulze in usmeritve za svoje raziskovalne teme.

V tem smislu se sociologija prava delno že vključuje v delo teh svetov s proučevanjem temeljnih družbenih vrednot in raziskovanjem načinov pretvarjanja teh vrednot v pravno-institucionalno strukturo družbe, nadaljnje prizadevanje velja iskanju organizacijskih oblik na gospodarskem, političnem in kulturnem področju ter raziskovanju družbenega obnašanja ljudi glede na normativne zahteve. S tem je tesno povezano vprašanje pravne socializacije in pravne kulture.

Skupščinski sistem oblasti v Sloveniji oziroma Jugoslaviji omogoča tudi vključevanje sociologije prava v zakonodajno prakso. Teoretična spoznanja so zlasti pomembna pri predlagatelju, skupščinskih delovnih telesih ter različnih oblikah t. i. izvenparlamentarne konsultacije. Študijozno pripravljane zakonov vpliva na njihovo večjo stabilnost ter učinkovitost. Za doseganje teh ciljev je mogoče uporabiti tudi zakonodajni eksperiment, ki pa je bil v naši praksi izpeljan le izjemoma.

Spoznanja sociologije prava in njene metode so pričeli uporabljati tudi pri

pripravljanju in formuliranju samoupravnih splošnih aktov (statuti, pravilniki, samoupravni sporazumi ipd.). To avtonomno pravo samoupravnih organizacij ne more nastajati mimo analiz ekonomskih in socialnih razmer posameznih delovnih in življenjskih okolij. Z uporabo raziskovalnih tehnik (opazovanje, anketa, testi ipd.) in metod (primerjalna, zgodovinska, statistična, sintetična ipd.) je mogoče oblikovati predloge za racionalno pravno normiranje v mikrosocialnih okoljih.

Spoznanje sociologije prava se delno upoštevajo pri splošnem usmerjanju razvoja pravnega sistema in posameznih pravnih institucij. V ta sklop spadajo – na primer – skupščinske resolucije o dograjevanju pravnega sistema ali – na primer – analiza Skupščine SR Slovenije o uresničevanju ustavnosti in zakonitosti ipd.

LITERATURA:

- Igličar Albin (1978): Pravni sistem in družbeni interesi. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Jambreč Peter (urednik) (1979): Pravo in sodstvo v samoupravni družbi. Ljubljana, Dopsna delavska univerza.
- Jambreč Peter (urednik) (1982): Preobrazba sodstva. Ljubljana, Dopsna delavska univerza.
- Igličar Albin (1985): Pravni sistem in pravotvorna dejavnost. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Igličar Albin (1986): Uvod v sociologijo prava. Ljubljana, Uradni list.
- Goričar Jože (1968): Pravna veđa in sociologija prava. Sodobnost.
- Igličar Albin (1979): Interesni konflikt in samoupravno pravo. Zbornik znanstvenih razprav XXXIX. Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Igličar Albin (1981): Naloge in vloga sociologije prava v splošni krepitvi družboslovja. Ljubljana, Teorija in praksa, št. 8.
- Igličar Albin (1982): Gurvitchev pogled na pravo in sociologijo prava. Zbornik znanstvenih razprav XLII. Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Igličar Albin (1983): Začetki sociologije prava na Slovenskem. Zbornik znanstvenih razprav XLIII. Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Igličar Albin (1985): Uresničevanje suverenosti delavcev v procesih ustvarjanja prava. Zbornik znanstvenih razprav XLV. Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Jambreč Peter (1967): Sociologija prava, problemi, metoda, teorija. Ljubljana, Teorija in praksa, št. 2.
- Jambreč Peter (1972): Sociologija ter kriza veljavnosti pravnega reda. Ljubljana, Pravnik, št. 10–12.
- Jambreč Peter – P. A. Taylor (1984): Vloga pravnih poklicev v procesih družbenega odločanja. Zbornik znanstvenih razprav, Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Žun Anton (1970): Nekaj misli o predmetu teoretične in empirične sociologije prava. Ljubljana, Anthropos, št. 2.
- Žun Anton (1971): Poskus opredelitve znanstvenega področja sociologije prava. Ljubljana, Anthropos, št. 1–2.
- Žun Anton (1974): O nekaterih vprašanih sociologije prava. Ljubljana, Pravnik, št. 4–6.

BOGDAN KAVČIČ

Uporabnost in razvoj

Mnogo je dejavnikov, ki opredeljujejo razvojne trende družboslovnih znanosti pri nas doslej in v prihodnje: razvojna stopnja družbe nasploh, razvitost potreb po dosežkih teh znanosti, sposobnost družbenih znanosti, da prispevajo k reševanju družbenih vprašanj, dosednji razvoj pri nas in v svetu, kadrovski potencial posamezne znanosti, družbena podpora posamezni in družbenim znanostim v celoti, itd. V nadaljevanju bom nanizal nekaj misli o vplivu uporabnosti na razvoj družbenih znanosti, posebej za sociologijo in organizacijske znanosti.

1.

Uporabnost je mogoče opazovati z zelo različnih vidikov. Koristno je razlikovati med:

a. uporabnostjo v stroki sami, ter

b. uporabnostjo za spreminjanje družbenih odnosov.

Teh dveh vidikov seveda ni mogoče v celoti ločiti. Nasprotno, praviloma bi morala biti povezana. Vendar ne kaže mimo dejstva, da je razvoj posamezne znanosti precej odvisen od tega, koliko je ocenjeno v družbi, da je sposobna prispevati k reševanju družbenih vprašanj (zadovoljevanju tovrstnih potreb) in spreminjanju družbenih odnosov. Uvajanje samoupravljanja in s tem povezanega tržnega gospodarstva (ne da bi se spuščali v opredeljevanje vsebine te »tržnosti«) na začetku petdesetih let je npr. imelo za posledico velik razmah ekonomske znanosti. Razvoj avtonomnega urejanja odnosov v delovnih organizacijah je imel za posledico razvoj pravnih znanosti, itd.

Te odvisnosti ne kaže razumeti preveč dobesedno in preveč deterministično. Tudi od znanosti same, njenega kadrovskega potenciala in njenih dosežkov je odvisno, kolikšen bo njen pomen. Gre za dinamičen in dialektičen medsebojni odnos znanosti same in družbenega okolja.

2.

Vendar zagovarjam sposobnost znanosti, da prispeva k reševanju družbenih vprašanj in spreminjanju družbenih odnosov kot bistveni kriterij za presojanje družbenega položaja posamezne družbene znanosti. Pri tem gre za prispevek k reševanju družbeno spoznanih vprašanj, kot tudi za osveščanje o družbenih problemih. To dvoje je obenem lahko kriterij objektivnejšega vrednotenja dosežkov posamezne znanosti.

Ostajanje posamezne znanosti v njenem lastnem okviru, proizvajanje znanj, ki so zanimiva le za tiste, ki se z njo ukvarjajo, je lahko ena pomembnih zavor njenega razvoja. To je lahko za posamezno znanost začetek začaranega kroga neuspeha: ker ne proizvaja znanj, ki so družbeno uporabna, je deležna majhne družbene pozornosti. Zato se znanstveniki obrnejo k sebi, ukvarjajo le z dosežki eden drugega in kasneje le vsak s svojimi. Zato se od realnih družbenih problemov vse bolj oddaljujejo, zapirajo se v svoj »stolp«, so deležni vse manjše družbene podpore, itd. To pa nujno vodi ne le v stragnacijo, ampak v nazadovanje.

Pri tem se srečujemo s povezanostjo objektivnih in subjektivnih elementov, torej prvin v posamezni znanosti in v širšem družbenem okolju. Ovire plodnemu sodelovanju znanosti pri reševanju družbenih vprašanj in spreminjanju stvarnosti so lahko v znanosti ali v družbi ali na obeh straneh. Ali znanost ni sposobna prispevati ali pa pomembni družbeni dejavniki tega ne spoznajo in ne priznajo. Če ne pride do povezovanja, potem je realna verjetnost stagniranje ali celo nazadovanje znanosti. Zgled za takšne odnose je sociologija. Ne da bi sociologija ne imela stika z družbo ali da ne bi proizvajala velike količine rezultatov. Vendar je stik premalo produktiven, zato se družbene potrebe po sociologiji (kakor so opredeljene ali kakor jih »družba« opredeljuje) ne povečujejo, ampak stagnirajo ali se celo zmanjšujejo (ukinitve raziskovalne dejavnosti na RTV, raziskovalnega centra za samoupravljanje na sindikatih, zmanjševanje neposredne menjave dela na FSPN, itd.).

3.

Delitev na čiste temeljne in čiste uporabne raziskave ni možna. Ni nikakršnih povsem temeljnih raziskav, ki ne bi bile tudi uporabne. Uporabnosti ni mogoče razumeti le v smislu neposredne uporabnosti pri reševanju družbenih ali organizacijskih vprašanj, ampak tudi kot podlago za druge raziskave. Če niso izsledki uporabni niti neposredno niti za druge raziskave, je vprašanje smiselnosti in kakovosti takšnega prizadevanja.

Na drugi strani imamo raziskave, ki služijo neposredno kot podlaga za reševanje stvarnih vprašanj. Pogoj za takšne raziskave je obstoj zainteresiranega naročnika. Brez tega ni uspešne akcijske uporabne raziskave. Naročnik je v naših razmerah navadno voljan naročiti raziskave družboslovne vsebine le tedaj, če je to sorazmerno poceni. Pogosto ni pripravljen pokriti niti neposrednih stroškov. Vendar mora tudi takšna raziskava imeti za podlago dovolj trdno in konsistentno teorijo, za kar je mogoče pridobiti potrebna sredstva praviloma le v raziskovalnih skupnostih. Pač pa uporabne raziskave omogočajo testiranje teorije v praksi in s tem ali ob tem tudi dragoceno prispevajo k oblikovanju teorije same. Koliko bodo uporabne raziskave prispevale k oblikovanju teorije, je marsikdaj odvisno predvsem od raziskovalcev samih. Kljub pritiskom naročnika – ta pritisk je v tako imenovani neposredni »svobodni menjavi dela« pogosto kar monopolističen – raziskovalci ne bi smeli raziskave opraviti le z uporabo že obstoječega znanja za reševanje vprašanj naročnika, ampak tudi kot priložnost, da to znanje tudi obogatijo.

4.

Pri uporabi in uporabnosti družbenih znanosti za spreminjanje družbenih odnosov in razmer je treba ločevati tudi med:

- a. neposredno uporabnostjo ter
- b. posredno uporabnostjo.

Kot neposredno uporabnost razumem primere, ko, recimo, sociologi ali organizacijski strokovnjaki neposredno rešujejo neko vprašanje. Recimo: ugotovijo javno mnenje, predlagajo organizacijsko strukturo delovne organizacije, itd. Torej vprašanje rešijo sami ali pa dajo ustrezno in že tudi dokaj operacionalizirano podlago za njegovo reševanje drugim. Kot posredno uporabo razumem učinkovanje raziskovalnih izsledkov na druge družbene ali organizacijske dejavnike z objavljanjem izsledkov, strokovnih analiz itd., ki jih ti družbeni dejavniki spoznajo in sprejmejo kot vodilo za svoje delovanje. Takšnega posrednega delovanja s povečevanjem znanja, oblikovanjem stališč, ipd. drugih družbenih dejavnikov je zlasti pri družbenih znanostih sorazmerno veliko, saj mnogi dosežki teh znanosti niso neposredno uporabni. Problem je v tem, da teh učinkov ne poznamo v celoti, da jih tudi ne znamo meriti in jih je težko identificirati. Vendar jih ne kaže podcenjevati.

5.

Neposredna uporabnost ima nekatera posebna določila. Z njimi je morda mogoče pojasniti relativno majhno družbeno spodbudo za nekatere družbene znanosti. Med taka določila sodijo:

- a. Odvisnost možnosti za družbene znanosti od gospodarskih gibanj. Pri nas vsaj nekatere družbene znanosti še vedno v položaju, ki ga je mogoče primerjati s povpraševanjem po luksuznih predmetih: kadar je gospodarski položaj dober, je

tudi za te znanosti nekaj več prostora, sicer pa so prav te znanosti tiste, pri katerih menijo, da je mogoče kaj prihraniti. So prve, ki jih zadenejo razni stabilizacijski programi, itd.

b. Odvisnost od naročnikov v neposredni menjavi dela. Pri tem gre za dokaj čisto pogodbeno tržno logiko. Naročnik nastopa kot kupec na trgu. In kjer je ponudba sorazmerno večja kot povpraševanje, se tako oblikuje tudi cena. Pri tem se pokaže tudi, da kupec vztraja pri tem, da kupi, kar (sodi, da) potrebuje, ponudnik (znanstvenik, raziskovalec) pa ponuja, kar zna narediti. Pri tem se oba lahko čutita prizadeta. Mislim, da se družbene znanosti premalo prilagajajo potrebam družbene prakse, da bi bolj delale tisto, po čemer je večje povpraševanje, da bi se bolj približale uporabnikom. To seveda ne pomeni, da bi se odrekale znanosti in njenim kriterijem. Nasprotno, profesionalni kriteriji morajo obveljati kljub pritiskom uporabnikov, da naj bi družboslovci zgolj potrjevali njihove nazore in/ali ukrepe.

c. Hitrost raziskovanja in dajanja rezultatov. Neposredni uporabniki so navadno zainteresirani za isledke raziskav, če so opravljene v zelo kratkem času, takorekoč »čez noč«. To izhaja iz narave predmeta, s katerim se ukvarjajo družbene znanosti – odnosov med ljudmi. Ti so sorazmerno hitro spremenljivi. Zato mora biti ukrepanje naglo. To pa zahteva primeren raziskovalni vsebinski in metodološki vzorec.

d. Individualnost predmeta raziskovanja. V neposredni menjavi gre pogosto za posamezne organizacije ali skupnosti. Raziskovanje mora upoštevati njihovo posebnost, individualnost.

e. Nazornost predstavitve rezultatov. Izsledki raziskav pri neposrednih uporabnikih morajo biti predstavljeni na način, ki ga ti sprejemajo in razumejo. Ker so mnogi naročniki pomanjkljivo družboslovno izobraženi, je to za družboslovce posebno težavna naloga. Zaradi raznovrstnih, predvsem družbenih spodbud, smo vsaj v nekaterih družbenih znanostih nagnjeni k pisanju obsežnih raziskovalnih poročil (kajti kot kriterij uspešnosti šteje kvantiteta, število avtorskih pol). Tega pa naročniki praviloma niso pripravljene brati. Hočejo izsledke na kratko, na nekaj straneh.

f. Predlogi ukrepov. Naročniki običajno želijo, pa če to povedo naravnost ali »okrog ovinkov«, da raziskovalci na podlagi izsledkov raziskave formulirajo tudi predloge za konkretne ukrepe. Temu se ne da izogniti; če raziskovalci tega ne naredijo, drugič ne bodo več zanimivi za uporabnika. Seveda pa je jasno, da bodo te ukrepe izvajali uporabniki. Zato jih morajo sprejeti, se z njimi identificirati. Če ni v organizaciji dovolj moči za njihovo izvajanje, bo raziskava brez učinka. Raziskovalci torej lahko sodelujemo pri diagnozi stanja in predlagamo ukrepe.

6.

Vzorec, po katerem so oblikovani družbeni odnosi, znatno opredeljuje tudi položaj, možnosti in razmere delovanja družbenih znanosti. Kaj je v neki družbi problem (ki bi ga lahko pomagale obvladati družbene znanosti), ni odvisno samo od objektivnih razmer, ampak tudi od spoznanj, zavesti, osveščenosti. Tako, recimo, organizacijska znanost nima posebnih perspektiv, če je organizacijska struktura delovnih organizacij definirana od zunaj, z zakonom.

Sociologija, izobraževanje in sociologi/nje

Tako kot se sicer pri obravnavi družbenih pojavov pogosto zanemari nekatere nujne okoliščine, ki niso samoumevne, čeprav se kot take kažejo – pri tem mislim na presojanje, ki temelji pretežno na implicitni domnevi, da ljudje vstopajo v najrazličnejše odnose že izoblikovani, medtem ko se »predzgodovina« (= produkcija ljudi) tega delovanja preprosto zamolčuje – se tudi pri razpravljanju o položaju in vlogi družbenih znanosti namenja zelo malo ali pa sploh nič pozornosti tistemu procesu, ki je pravzaprav *conditio sine qua non* kakršnegakoli razmišljanja o znanosti in kakršnegakoli delovanja znanosti sploh. Čeprav se zdi morda celo smešno, pa je vendarle treba zapisati, da družbene znanosti obstajajo (in da v njih delujejo) iz konkretnih nosilcev, ki pa se morajo pred svojo aktivno vlogo ustrezno usposobiti zanje. Verjetno se nemški sociolog J. Matthes ni po naključju vprašal: »Sociologija brez sociologov?«, ko je obravnaval položaj študija sociologije v ZRN (1973a).

Kljub temu, da me mika razpravljanje o drugih – bolj »usodnih« – vidikih delovanja sociologije, bom svojo pozornost v tem prispevku naravnala predvsem na vprašanje sociološkega izobraževanja in izobraževanja za sociologijo; to vprašanje je obravnavano skorajda vselej dokaj mačehovsko in navadno takrat, kadar je treba preskrbeti akademski izobraževalni »obrat s surovinami«. Ob ocenjevanjih odziva dijakov za študij sociologije (zlasti za samostojni študij na FSPN) in ob spoznanjih, da kakovostnih potencialnih študentov/tk ni ravno na pretek, se že leta vnamajo (razmeroma površinske) presoje, ki večkrat bolj nagibajo h kozmetiziranju kot pa k razkrivanju celostnega spleta določilnic, ki oblikujejo poklicne aspiracije mladih. S tega vidika gotovo ni dovolj poudarjanje »imagea« fakultete kot glavne določilnice, čeprav je tudi ta podoba kot sestavina širše kulture in vsakdanje zavesti nedvomno pomembna, temveč je treba premisliti tudi o drugih sestavinah, ki v poprejšnjem izobraževanju krojijo nagnjenja do posameznih poklicnih vlog. K temu prepričanju me spodbuja zlasti spoznanje o tem, kaj lahko stori (slab) pedagog pri poprejšnjem izobraževanju na tistih področjih, ki so daleč od kakršnihkoli negativnih stereotipov in ki imajo že utrjen položaj v akademskem izobraževanju (npr. kemija) in v strukturi strok.

Z usmeritvijo pozornosti na izobraževalni vidik nikakor ne zanikam izjemne pomembnosti vseh drugih vidikov obravnave položaja in vloge družbenih znanosti, temveč le dopolnujem »mrežo relevantnosti«, kajti tudi v izhodiščnih tezah za to posvetovanje nisem našla (niti namigov) problematizacije tega področja. Seveda pri izobraževalnem vidiku ne moremo zajeti le ozke – čeprav z vidika stroke ključne – sfere neposrednega oblikovanja nosilcev poklicnih¹ znanj, ker se »korenine tega drevesa« spuščajo globlje in širše.

V vse razsežnosti in širjave vključenosti sociološkega zornega kota se ne moremo spuščati, zato se bomo omejili na izobraževalno ozadje, kajti v vseh stopnjah

¹ Oznako »poklicno« uporabljam zato, ker v svetovni sociološki srenji pojem »profesija« ni enotno sprejet (glej npr. Zvekić U., Savin K., 1981), in ker tudi v tistih okoljih, kjer so zelo veliko storili za pojasnjevanje in določanje mnogih razsežnosti praktičnega delovanja sociologov, ne prevladuje sklicevanje na »profesijo«, temveč uporabljajo »poklic« (pr. ZRN, o čemer pričajo že naslovi del: Reimann H., Kiefer K., *Soziologie als Beruf*, 1969; Allemann H., *Berufsfeld und Berufsperspektiven der Soziologen in aussenuniversitären Bereich*, *Soziologie*, 1978, št. 2, 45–62).

predakademskega izobraževanja gre za sistematično prenašanje znanj in oblikovanje miselnih podlag pri vsakem posamezniku/ci; pozneje se lahko na teh podlagah ustvarjajo določena pričakovanja glede socioloških znanj (ki jih ponujajo producenti novih znanj) in tudi odprtost za upoštevanje teh znanj v vsakdanji praksi. Brez ustrezne navzočnosti socioloških znanj pri najširšem krogu ljudi (pri večini populacije) je težko pričakovati, da bi obstajale kakšne posebno velike »možnosti za vsestransko uveljavitev družbenih znanosti kot dejavnika bogatitve in razvoja osebnosti ter kakovosti in smiselnosti življenja sploh...«² S tem nikakor ne mislim, da bi vsi morali biti sociologi, hočem le poudariti, da je potrebno toliko socioloških znanj pri vsakomur, da je sploh možno razsejevanje novih znanj ali da je možen ploden stik med »izvedensko« in »laično« javnostjo (Matthes, 1973b: 49–50). Pri tem spet ne gre le za to, da bi bili le drugi (ozko oblikovani) strokovnjaki z visokošolsko izobrazbo sposobni spremljati sociološko produkcijo.

Zelo lahko bi bilo pisati o navzočnosti socioloških znanj v posameznih stopnjah izobraževanja, če bi razpolagali z analizami dejanskega stanja. Teh je zelo malo in še te ne zajemajo vseh stopenj: najnižje so dosegle srednješolsko raven. Mnoga temeljna nagnjenja pa se izoblikujejo že v osnovni šoli, zato ne moremo mimo vprašanja, kako so sociološka znanja predstavljena na tej stopnji.

1. Če se omejim na tisti predmet, kjer bi učenci lahko neposredno dobili največ socioloških znanj (ta omejitev je nujna zaradi nepoznavanja celostnega položaja in tudi zaradi neizdelanosti spoznavnega instrumentarija za to analizo – npr. katalog znanj), potem stanje ni ravno rožnato. Gre za predmet Družbeno-moralna vzgoja (ki ima v 7. in 8. razredu skupaj 65 ur), pri katerem je že naziv povezan z najrazličnejšimi razlagami in asociacijami, ki se potem odlikavajo v drugih dimenzijah njegovega položaja v osnovni šoli. Omenimo le najbolj pogosta razumevanja in prakso: to je predmet, kjer se dajejo moralni nauki, učinkuje podobno kot verouk v času povezave šole s cerkvijo; to pravzaprav sploh ni predmet, kajti vzgoje ni mogoče vkalupiti v en predmet, zato sploh ni posebej potreben; ker gre pri tem predmetu za vzgojo, lahko nosilec prevzame vse tiste naloge, ki bi jih morali sicer pri svojem vsakdanjem pedagoškem delu opravljati drugi učitelji – torej, če učenci ne kažejo očitnih znakov lepe vzgojenosti, je »kriv« ta predmet (oz. ne-predmet).

Zaradi temeljne nedoločenosti in nejasnosti predmeta Družbeno-moralna vzgoja (ki pa je tudi povezana s pičlim sociološkim znanjem tistih, ki odločajo o predmetniku osnovne šole ter z različnimi strahovi, ki pa koreninijo v veliki meri v premajhnem znanju), zaradi tega, ker je to »nikogaršnja sfera«, so tudi nosilci predmeta temu ustrezno »dodeljeni« – glede na to, kdor pač potrebuje še kakšno uro, da bi mogel zapolniti delovne obveznosti. Pri dodeljevanju ni posebnih meril, zato tudi ta predmet »učijo« učitelji od telesne vzgoje do matematike.

Verjetno ni naključje, če je zaradi te zmedenosti in nestrokovnosti v predstavljanju vsebin predmeta (kar povzroča veliko škode za cele generacije učencev in sploh za družboslovje, zlasti za sociologijo) navzoča tudi ideja, naj bi pri tem predmetu bolj »razmišljali o družbi« – takole neobvezno, brez poznavanja znanstvenih spoznanj, kot se pač razmišlja o vsakdanjih stvareh: malce senzacionalizma, nekoliko lastnih izkušenj, malo žurnalističnih informacij, malo moral(istič)ne presoje (glede na moralno podobo vsakokratnega nosilca, itd). To, da je učbenik obstajal že dalj časa (čeprav morda premalo prilagojen učencem), in da je 1987

² Gradivo za posvet »Stanje, vloga in razvojne perspektive družbenih znanosti na Slovenskem«, TiP, 22. 3. 1988, str. 1).

izšel za učence pripravljen (za vsakdanjo rabo) učbenik (Družba in socialistična morala, DZS, 1987), še ni prodrlo do vseh nosilcev tega predmeta. Mimogrede: pred nekaj dnevi sem se pogovarjala z eno od učiteljic tega predmeta, ki nadomešča kolegico zaradi porodniškega dopusta, in niti ne ve, da bi kakšen učbenik obstajal. Le kako potem »uči«?!

Večkrat razmišljam, kako bi se počutili najuglednejši predstavniki fizike, ali pa katere druge stroke, če bi namesto predmetov fizika, biologija, kemija, itd. začeli »poučevati« razmišljanja o fiziki, biologiji, itd. To, kar se zdi za te vede nemogoče, je praksa na področju sociologije, in storjeno je bilo premalo, da bi se stanje spremenilo. Ni dovolj učni načrt, ne zadošča tudi le učbenik (če ga premalo ali sploh ne uporabljajo tisti, ki naj bi ob temeljnih znanjih na podlagi svojih vsakdajšnjih opažanj oblikovali svoje znanje in si pomagali razlagati smiselnost obstoječega družbenega sveta): potrebni so tudi »sejalci«, ki bodo znali uporabljati obstoječe pripomočke in pripravljenost učencev za novo znanje in ki bodo to počeli z največjo možno odgovornostjo.

Če opozarjam na Ahilovo peto sociološkega izobraževanja v osnovni šoli, s tem ne mislim, da tudi pri kadrih ni bilo prav nič storjenega. So nekateri posamezniki/ce, ki se trudijo in imajo tudi bogate izkušnje, takšni, ki so s svojim delom razbili negativne stereotipe v ožjih okoljih. Vendar pa to dejstvo ne zanika potrebe po celostni ureditvi tega področja in zagotovitvi ustreznega kadrovskega potenciala.

Na podlagi seminarjev, ki smo jih organizirali v zadnjih nekaj letih, zlasti pa v letošnjem letu 1987/88), ob uvajanju novega učbenika, se je nedvomno pokazalo, da pri nosilcih tega predmeta večinoma obstaja velika pripravljenost za dopolnilno izobraževanje in za spreminjanje položaja tega predmeta. Kaj je resnično nujno, da bi se spremenil položaj tega predmeta in da bi sociološka znanja iz obrobnosti in zavrženosti prišla na raven enakovrednih znanj z drugimi vedami?

Omenjam le najvažnejše točke: – spremeniti naziv predmeta in povečati obseg ur (seveda na škodo katerega od predmetov, ki ima več ur), da bi bilo mogoče v dveh šolskih letih izpeljati učni načrt; – dokončno razjasniti smotre predmeta in pretehtati vsebino načrta; – izoblikovati merilo, kdo lahko uči ta predmet in – zagotoviti, da se bodo vsi tisti, ki nimajo ustrezne izobrazbe, v nekaj letih (npr. v štirih) dopolnilno izobrazili v tečajih, ki naj bi jih skupaj organizirali FSPN in FF; – zagotoviti dolgoročni načrt stalnega izobraževanja učiteljev (lahko bi se izobraževali skupaj s profesorji sociologije in STM); – med učitelji in pisci učnih gradiv zagotoviti stalen pretok informacij o vsebinskih in didaktičnih vprašanjih: – sprotno javno sporočanje o tem, kakšno je stanje na področju tega predmeta (v množičnih občilih); – seznanjanje staršev z novostmi pri predmetu (na roditeljskih sestankih).

2. Na ravni srednješolskega izobraževanja je stanje nekoliko boljše, vendar ne takšno, da ne bi porajalo cele vrste potreb po presojanju in ukrepanju. Predno preidem na samo sociologijo, naj opozorim, da se je nasploh položaj družboslovja v tej stopnji izobraževanja z družbeno krizo poslabšal. To velja zlasti za predmet STM, ki ga še vedno (ali pa morda celo vedno bolj) spremlja cela vrsta negativnih stereotipov in podmen. Verjetno je (podobno kot pri DMV) del teh vnaprejšnjih zavračanj predmeta povezan že s samim nazivom, ki ga mnogi enačijo s skrajno vulgarizirano predstavo o ideološki indoktrinaciji in popolni neznanstvenosti. Mimogrede: kako bi reagirali učenci in tudi profesorji, če bi namesto poimenova-

nja biologija uvedli poimenovanje »temelji darvinizma in sodoben razvoj«, ali kaj podobnega pri fiziki.³

Na podlagi enačenja predmeta (katerega cilj je pojasnjevanje družbenih procesov) z obstoječimi (skrajno kriznimi) družbenimi razmerami se ustvarjajo predstave (ki pa imajo tudi praktične posledice), da je ta predmet tudi kriv za sedanje stanje. Spet mimogrede: ali je že kdo razmišljal o tem, da bi izgnal kemijo iz srednje šole zaradi tega, ker živimo v zastrupljenem okolju in/ali da bi (radikalno!) zmanjšal obseg biologije zaradi tega, ker imajo vsa živa bitja najrazličnejše bolezni? Morda se bo kdo smejal, toda logiko praktičnega početja samo prenašam na druga področja, da bi postala bolj razvidna enostranska praksa pri ocenjevanju družboslovja.

Na podlagi analize (marec 1986) odgovorov na vprašalnik, ki so ga izpolnili profesorji sociologije na srednjih šolah in na podlagi srečanja teh profesorjev (19. 3. 1986 ter zlasti 8. 4. 1988, ko je bil ustanovljen aktiv in ko je začela učinkoviteje delovati pedagoška sekcija Slovenskega sociološkega društva) lahko sklepamo, da je stanje pri pouku sociologije na srednješolski ravni nekoliko boljše, kot je navzočnost socioloških znanj v osnovnošolskem izobraževanju. Pri tem seveda moramo odmisлити to, da v naravoslovno-matematičnem programu sociologije sloh ni (o tem je tekla javna polemika pred dvema letoma)! Status sociologije kot predmeta ni obremenjen z vnaprejšnjimi negativnimi sopomeni – vsaj ne nasploh, drugo je vprašanje konkretnih nosilcev, čemur pa ne uide nobena stroka.

V začetku osemdesetih let sta bila pripravljena učbenika (Sociologija 1 – DZS 1983, Sociologija 2 – DZS 1984) za splošno sociologijo, ki pa ju tudi ponekod ne uporabljajo, kar je gotovo posledica strukture učečih. Velik del profesorjev sociologije na srednjih šolah namreč nima ustrezne izobrazbe, torej niso samostojni sociologi ali s sociologijo kot glavno (A) študijsko usmeritvijo. Ne mislim, da tisti, ki so študirali sociologijo pod B, ne bi smeli poučevati tega predmeta na srednji šoli, vendar bi to smeli početi ob določenih pogojih. Nujno bi bilo, da vsi tisti, ki so poslušali sociologijo kot B predmet, v nekaj (4–5) letih izpopolnijo svoje znanje tako, da nadomestijo primanjkljaj do A študijskega programa. To bi morala biti jasno določena obveza, ki bi bila tudi vsestransko sankcionirana, ne more pa ostati to zgolj (pobožna) želja, ki naj bi jo poskušali uresničiti najbolj zavzeti. Odgovorne za to so tako upravne službe (komite za izobraževanje) kot strokovne (Zavod SRS za šolstvo) ter fakulteti (FSPN – katedra za sociologijo, FF – oddelek za sociologijo). Stanje, kakršno je, lahko označimo kot prehodno in nujno potrebno spremembe: če diploma B sociologije lahko zadošča za poučevanje na ravni osnovne šole, pa ne more zadoščati na ravni srednje šole.

Že v analizi leta 1986 je bilo zajeto tudi vrednotenje učbenikov. Večina jih je pozitivno ocenila in predlagala tudi nekatere spremembe (npr. tistih poglavij, ki so jih označili kot zelo težka – res pa je, da so zelo težka predvsem za tiste, ki nimajo ustrezne prejšnje izobrazbe!). Ponovna ocena in predlogi za dopolnitev in spremembe učbenikov so potrebne do konca osemdesetih let; to je povsem normalno pri vsakem učbeniku in razumljivo velja tudi za sociologijo. Vendar pa posamično kritično vrednotenje enega ali drugega poglavja (ali le dela poglavja) nikakor ne more in ne sme biti vzrok za to, da učbenika sploh ne bi uporabljali (kar pa se – po zanesljivih opažanjih – ponekod dogaja, celo na družboslovni usmeritvi!). Na zadnjem srečanju profesorjev sociologije (8. 4. 1988) je bilo zato posebej poudarje-

³ Zdi se, da so dokaj poenostavljene sodbe o STM botrovale tudi pri oblikovanju alternativnega osnutka »Onstran samoupravljanja s temelji marksizma« (april 1988), ki je trenutno v javni presoji.

no, da so učbeniki za to, da jih učenci uporabljajo (in z uporabo lahko tudi spoznamo, kaj bi bilo treba spremeniti). Samo tisti učitelji, ki so ozki in nimajo dovolj ustreznih znanj, zavračajo učbenik, češ, da gredo oni »bolj v širino«, kar pa večinoma pomeni to, da sploh zapuščajo sociologijo in »se gredo« razmišljanje v stilu filozofije ali česa podobnega, kar jim je pač blizu. Neposredno odgovoren za to, kakšen je pouk sociologije, je nedvomno svetovalec na Zavodu za šolstvo, ki pa trenutno sploh ni sociolog!

K večji privlačnosti in utrjenosti sociologije v srednji šoli lahko pripomorejo tudi (dobro organizirane) dejavnosti v okviru gibanja Znanost mladini in v okviru različnih drugih dejavnosti, s katerimi poskušajo (če sploh poskušajo in kolikor poskušajo!) posamezne šole spodbujati učence k samostojnemu raziskovalnemu delu. Nekaj takšnih izkušenj imamo (npr. SDS Vide Janežič v Ljubljani), dobro bi bilo, če bi takšna usmeritev zajela širši krog šol. Zadreg z izbiro tem nikakor ne bi smelo biti – če drugače ne, je veliko spodbud mogoče najti že v učbenikih sociologije, kjer se vsako poglavje končuje z navajanjem vprašanj in nalog, ki jih lahko učenci sami obdelajo (ne le lahko, za družboslovne programe bi verjetno moralo kaj biti kar obvezno!). Pri teh in podobnih dejavnostih je treba stalno skrbeti za stik s FSPN oziroma FF (na določenih področjih). Mimogrede, čeprav ni nepomembno, naj omenim, da bi bil že skrajni čas, da se prenehajo medsebojna onemogočanja med katedro za sociologijo na FSPN in oddelkom za sociologijo na FF, ki so zlasti nekaterim silno pri srcu. Odgovornost do položaja celotne stroke bi morala biti na prvem mestu in glede na to predvsem sodelovanje v vseh ozirih.

K boljši povezanosti profesorjev sociologije na srednjih šolah in FSPN (ter tudi FF) naj bi v prihodnje pripomoglo sprotno obveščanje o raziskovalnem delu, novih knjigah, znanstvenih srečanjih, itd. (zlasti je pomembna TiP in tudi Novice SSD). Zdi se, da pa že sedanje zmogljivosti informativnih sredstev niso dovolj izrabljene – tako pri profesorjih kot tudi pri dijakih.

Kvalitetni profesorji na srednjih šolah so izredno pomemben dejavnik pritoka potencialno dobrih študentov na fakulteto, zato je treba njim namenjati odločno večjo pozornost kot doslej. V sodelovanju z najbolj prizadevnimi in uspešnimi profesorji bi bilo treba pripraviti katalog različnih vizualnih in drugih pripomočkov, s katerimi bi popestrili pouk sociologije in ga naredili bolj privlačnega ter tudi bolj prepričljivega. En film – denimo – lahko pove veliko več o nekem pojavu kot še tako gostobesedna razlaga (kot zgled omenjam A. Wajde *Obljubljeno deželo* pri razlaganju kapitalizma v zgodnjem stadiju razvoja). Takšni pripomočki bi bili zlasti potrebni pri pouku na osnovnošolski ravni, zato je to ena nujnih nalog aktiva profesorjev (in tudi učiteljev na osnovni šoli). O tem, da bi morali matični fakulteti imeti poseben »družboslovni laboratorij« in spremljati ter razvijati novosti na tem področju, ni treba posebej pisati.

3. Končno se lahko usmerimo v presojo izobraževanja na visokošolski ravni. Najprej nekaj besed o socioloških znanjih in izobraževanju nedružboslovno usmerjenih študentov. Sociološke teme nastopajo kot del Osnov družboslovja (poleg politologije, politične ekonomije in filozofije). Čeprav je že več let živa težnja, da bi pouk sociologije prilagodili posamezni stroki, je verjetno v zvezi s tem narejeno premalo. Žal nimam podatkov, ki bi to podrobno pokazali, bo pa ta vidik prej ali slej potrebno resno raziskati.

Zdi se, da bi bilo treba odpraviti stanje, v katerem nastopa sociološka razsežnost kot nekakšen tujek, ki je umetno (in povsem nepotrebno) dodan temeljnemu strokovnemu znanju in ki v takšni zastavitvi vnaprej zbujajo odpor in nezaupanje ter enačenje z ideološko indoktrinacijo. Sociološko izobraževanje (v omejenem obse-

gu – se razume) na akademski ravni za različne stroke je smiselno kot nujna sestavina ozaveščanja posamezne stroke in njenih nosilcev o družbeni določenosti, proizvedenosti posebnih strokovnih znanj in njihove uporaba ter o odgovornosti posamezne stroke za celoten družbeni (in individualni) razvoj. Skratka, gre za to, da se s sociološkim znanjem, prilagojenim posebnostim posameznega področja (npr. medicine, tehnike, ipd.), meje stroke razširijo od ozko tehnicistične do široke družbene določenosti.⁴ Če sociološko znanje nima te funkcije, potem je (in tako se pogosto tudi kaže) nepotrebno, moteče in nastopa le kot podlaga za »disciplinarni revanšizem«.⁵ Verjetno pa tudi ne gre samo za to, da bi lahko ozko usmerjen nedružboslovni strokovnjak mogel komunicirati s sociologi, ki bi bili spet le ozko tehnicistično izobraženi (socialni tehnologi); v tem primeru se ozaveščenost nedružboslovnega strokovnjaka ne bi nujno (ali pa se sploh ne bi) povečala toliko, da bi se mogla celostno osmisliti njegova pozicija v strukturi produkcije vsakdanjega življenja.

Pripomoček za študij (Sociološke teme, 1987) bi bilo torej treba jemati za podlago, ki bi jo moral vsak učitelj na posamezni univerzitetni enoti ustrezno prilagoditi, pač glede na potrebe matične stroke. Tako bi bilo treba npr. pri študiju medicine (čeprav je število ur minimalno, pa vendarle!) dati toliko specialnih socioloških znanj o družini,⁶ da bi ta pomagala bodočemu zdravniku pri odkrivanju družinskega ozadja za nekatere bolezni in pri zdravljenju v družinskem okolju (sedaj ni nikakršnih informacij o tem področju). V prihodnje pa bi bilo treba raziskovalno in pedagoško sistematično pokriti praznine v drugih strokah (kjer te še obstajajo).

FSPN bi morala biti vsaj spodbujevalka pri oblikovanju aktiva univerzitetnih učiteljev, ki sodelujejo pri pouku sociologije na nedružboslovnih fakultetah. Takšen aktiv bi lahko deloval kot plodno jedro za inovacije v pouku na posameznih posebnih področjih in tudi kot gibalno pri načrtovanju podiplomskega (med- in več-disciplinarnega) študija. Delovni stiki bi morali biti stalni in ne omejeni le na bolj izstopajoče manifestacije.

4. Končno se lahko usmerim še na izobraževanje kot podlago poklicne sociološke dejavnosti, ali preprosto k vprašanju, kako se izobražujejo diplomirani sociologi. Pri tem se bom omejila samo na nekatere ključne vidike izobraževalnega programa, ki omogoča samostojno poklicno vlogo, medtem ko bom pustila ob strani izobraževanja za stransko poklicno vlogo (B študijska smer), ki poteka na Filozofski fakulteti.

Na podlagi analize študijskih načrtov pred reformo (Jogan, 1974; Jogan, 1982) in po njej ter na podlagi ocen študentov lahko kot temeljno značilnost študija sociologije omenimo predvsem izredno heterogenost in preveliko število predmetov, pri čemer pa ni dovolj močno navzoča tista skupina predmetov, ki daje podlago za celoten sociološki študij (obča sociologija in razvoj socioloških teorij sta

⁴ Da se »strok« razlikuje od fiste »stroke« tudi na področju tehničnih ved predvsem zaradi dimenzije širše družbene odgovornosti, je lahko vsakdo spoznal ob gledanju TV tednika (28. 4. 1988) in ob razmišljanju dveh inženirjev o gradnji HE Boštanj.

⁵ S to oznako zajemam tiste vrste presoj, ki izhajajo iz stališča: če vi nam nekaj vsiljujete, bomo pa še mi vam. Takšna revanšistična praksa spregleduje vendarle omejeno možnost uporabe načela reciprocitete v razmerju med družboslovnimi in drugimi vedami.

⁶ Kako zelo je potrebno to znanje (ki je nujna sestavina stroke, če človek ni razumljen le kot vsota organov), je pokazala tudi razprava v dveh učnih delavnicah za mentorje v splošni medicini (»Osnove družinske medicine«, 17. 9.–19. 9. 1987 in 30. 9.–2. 10. 1987, organizatorja – Medicinska fakulteta v Ljubljani in Slovensko zdravniško društvo – Sekcija splošne medicine). Mimogrede naj omenim, da so v ZRN uvedli sociologijo medicine v program študija medicine šele leta 1970 (1977 pa jo je imelo 13 od 27 medicinskih fakultet v ZRN).

v načrtih navzoča v tako majhnem obsegu kot na nobeni drugi fakulteti ali univerzi v Jugoslaviji in tudi v drugih evropskih okoljih). V takšni usmeritvi bi mogli videti posledico organizacijske povezanosti fakultete (kot »troedine«) in premajhno upoštevanje potrebe po prilagoditvi dodiplomskega študija specifičnim zahtevam poklicnega dela.

Sklicevanje na to, da je vzrok za takšno heterogenost predvsem način financiranja (ki da preprečuje večjo homogenizacijo), zanemarija notranje fakultetne razmere, za katere pa je značilno reševanje bolj ad personam kot ad rem, kar se izraža v zagovarjanju enake pomembnosti vseh predmetov za sociologijo. Ni treba posebej poudarjati, do kako absurdnih kombinacij bi lahko prišlo, če bi enako načelo veljalo ob morebitni povezavi z drugimi disciplinami. Pomembnost (temeljnost) in dopolnilnost posameznega predmeta bi se morala meriti glede na (pripravo za) poklicno vlogo, ne pa glede na nosilca predmeta (ki ga predava); predmet, ki je v eni smeri temeljnega pomena, je lahko v drugi le dopolnilni, morda tudi izbirni. Čeprav se zdi odveč, da to sploh omenjam, pa je vendarle vredno omembe, kajti tako lahko pojasnimo, da imamo (od leta 1984 naprej, prej je bil presežek približno dve tretjini) približno eno tretjino več predmetov, kot jih imajo na podobnih drugih visokošolskih študijih sociologije.

Prevelika razpršenost zmanjšuje možnosti strokovno bolj zaokroženega in poglobljenega študija sociologije. Čeprav je oprtost sociološkega študija na nekatere druge discipline (npr. politična ekonomija, filozofija, psihologija, antropologija) zelo pomembna, pa mora biti vseskozi jasna sociološka os zbiranja teh znanj; to pomeni, da je treba določiti meje, ki jih mora doseči sociološki študij, pri čemer je treba upoštevati tako disciplinarno odprtost kot oprtost na druge stroke – ter končno tudi zmogljivosti študentov (ki niso neomejene) na dodiplomski ravni. Sama izbirnost, ki se – delno – sedaj (začetek v št. letu 1987/88) prakticira v tretjem in četrtem letniku pri seminarjih, brez ustreznih dodatnih usmerjevalnih zahtev, ki bi vodile k sociološki homogenizaciji, ne more prenesti zadostnih rezultatov. Relativiziranje pomena jasno določene specifike študija gotovo ne prispeva k boljšim izhodiščnim možnostim za opravljanje (katerekoli) poklicne vloge. Kot vodilo za prihodnje oblikovanje (in preoblikovanje) programov bi gotovo morali upoštevati večjo homogenizacijo ob nedvoumno postavljenih temeljih stroke in večjo izbirnost v okviru te zamejitve (ne pa zunaj okvirov).

Druga značilnost študija sociologije kot samostojnega poklica, ki je delno določena programsko, delno pa izvedbeno, je prešibko usposabljanje študentov za samostojno analitično raziskovalno delo na različnih področjih. Za izboljšanje stanja bi bilo treba zmanjševati število predmetov, pri čemer pa ni mogoče zahajati v skrajnosti (kar se včasih pojavlja kot izhod) in določiti le tri ali štiri predmete, temveč je treba kot obvezne upoštevati vse tiste, ki so nujna podlaga za usposabljanje strokovnjaka, sociologa za specialna poklicna opravila.⁷ Ob takšni usmeritvi bi se mogla (seveda ob veliko večji stopnji medsebojnega sodelovanja učiteljev pri različnih predmetih) učinkoviteje uresničevati tudi zamisel metodološkega seminarja o pripravi sintetičnih nalog (ki bi povezovale več predmetov). Vsaj eno samostojno raziskovalno nalogo bi moral vsak študent opraviti že pred pripravo diplomske naloge.

K večjemu spoštovanju realnih zmogljivosti študentov, kar je eden od pogojev za učinkovitejši in poglobljen študij, bi sodilo tudi to, da bi določili skupno število strani obvezne literature, ki jo zmorejo študentje predelati in osvojiti v določeni

⁷ Več o nujnih in dopolnilnih skladih znanj v: M. Jogan, 1983.

časovni enoti (v semestru, študijskem letu) in ki bi bila strogo obvezna. To pa bi seveda terjalo, da bi uskladili literaturo med posameznimi predmeti in da bi enkrat osvojena literatura morala veljati kot poznana (ne pa tako kot sedaj, ko se velikokrat pojavi isti vir, nihče pa ne preverja – ali vsaj resno ne – njegovega poznavanja).

K poglobljenemu študiju bi verjetno lahko pripomogla tudi preobrazba izvedbe programov. Z letnimi učnimi načrti bi lahko določili, katere teme bodo celostno obdelane (zlasti kadar gre za temeljna znanja), kaj pa bodo študentje preštudirali sami ali pripravili na vajah. Pri vodenju samostojnega dela študentov bi bilo treba usmerjati in navajati študenta k timskeemu delu (s takšnim načinom dela se bo namreč večina srečevala tudi pri poklicnem delu). Večja gibkost pri izvajanju pa ne more pomeniti svojevoljnosti, temveč institucionalno določeno in načrtovano dejavnost. V ta okvir sodi nedvomno tudi didaktično izobraževanje univerzitetnih učiteljev ter permanentno ocenjevanje njihove pedagoške vloge (za kar je bil na FSPN izoblikovan instrumentarij leta 1985).

Spremembe v izobraževanju na dodiplomski ravni bi bilo treba dopolniti z nekaterimi novostmi, ki so povezane z zaposlovanjem. Ob tem, ko bi moral (poseben) referat na FSPN skrbeti za medsebojno obveščanje o možnostih zaposlitve za diplomante in o potrebah po diplomiranih sociologih, bi morala katedra (in verjetno tudi SSD) začeti postopek za javno priznanje potrebnosti sociološke izobrazbe pri zasedbi posameznih mest oziroma pri opravljanju posameznih nalog (določiti mesta, kjer je nujno, da nastopa ustrezno specialno usmerjen sociolog) in začeti oblikovati mrežo *zaposlitvenih točk* (z minimalno in optimalno razčlenjenostjo); to bi opravili v sodelovanju z že doslej delujočimi sociologi in z drugimi ustanovami (GZS, upravni organi, itd.). Potrebna bi bila tudi natančna *mreža mentorskih organizacij*, organiziranje in usposabljanje mentorjev za vodenje diplomantov v začetku zaposlitve. O tem smo že razpravljali, treba bi bilo kaj več storiti za uresničenje teh nujno potrebnih ciljev, kajti zaenkrat je še delno tako, da se institucionalna neurejenost pretvarja v množico težav posameznikov pri utiranjih poti (med in) ob že uveljavljenih strokah.

Kljub precejšnjim prizadevanjem v zvezi s podiplomskim izobraževanjem bi bilo treba tu razširiti dejavnost; glede na stalno naraščanje novih znanj je treba pripraviti natančne načrte podiplomskega stalnega in razvejenega izpopolnjevanja. Pri tem ne bi šlo le za utečene oblike magistrskega in specialističnega študija, (ta je kljub izraženim željam diplomantov dokaj narazvit), temveč za številne dopolnilne tečaje, ki bi bili obvezni in katerih uspešno obiskovanje bi bilo pogoj za priznavanje diplome. Seveda mora takšna usmeritev postati tudi normalna sestavina normativnega urejanja podiplomskega izobraževanja. Vendar ni treba posebej čakati na to, temveč se lahko naredi prve korake prej (potreb je veliko, o čemer končno govorim v začetku prispevka); fakulteta bi se morala pri tem tesno nasloniti na strokovnjake, ki so si v praksi že pridobili mnoge izkušnje, in na najširši krog raziskovalcev na področju sociologije.

Nakazala sem samo nekaj izhodišč, ki se mi zdijo vredna posebne pozornosti pri presojanju položaja in vloge sociologije v naši družbi. Vem, da to področje ni najbolj priljubljeno, o tem pa, da ne prinaša posebnega ugleda, ni treba zgubljeni besed. Vendar pa je resno ukvarjanje s tem področjem potrebno, kajti stroka, ki znotraj nima dovolj trdnega institucionalnega in personalnega ogrodja za svoj obstoj in delovanje, tudi ne more prepričljivo nastopati navzven – kljub zvenečim oznakam, kot so npr. profesija, profesionalizem, profesionalizacija. Te oznake »pokrivajo« namreč veliko napornega dela tudi na področju celostne produkcije kadrov.

- Jogan M. (1974). Sociologija in dejavnosti sociologov v razvoju naše družbe. Ljubljana, FSPN, raz. por., 134 str.
- Jogan M. (1982). Sociologija in dejavnosti sociologov v razvoju naše družbe II. Ljubljana, FSPN, raz. por.
- Jogan M. (1983). Sociologija i društvena praksa. Sociologija, 1983, 1: 77-92.
- Matthes J. (1973a). Soziologie ohne Soziologen. Zur Lage des Soziologiestudiums in der Bundesrepublik. V: Zeitschrift für Soziologie, 2. let., 1973, 1.
- Matthes J. (1973b). Einführung in das Studium der Soziologie. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Zekić U., Savin K. (1981). O profesiji. Sociologija, 1981, 1-2:59-92.

VLADO BENKO

Akumulacija in specializacija raziskovanj

(v znanosti o mednarodnih odnosih)

1. Ni tvegano trditi, da je raziskovanje mednarodnih odnosov kot predmeta znanosti na Slovenskem dobilo močno vzpodbudo z njegovo institucionalizacijo v okviru nekdanje Visoke šole za politične vede oz. današnje Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo. S tem ne želimo podcenjevati nekaterih dosežkov na tem področju iz časa pred letom 1961 – torej pred ustanovitvijo prej omenjenega visokošolskega zavoda – hočemo le poudariti, da so bili s to institucionalizacijo storjeni prvi in pravi koraki za sistematično obravnavo mednarodnega pojava kot družbenega pojava v njegovi specifični artikulaciji na mednarodnem prizorišču.

Naj navedemo samo nekaj argumentov v prid temu stališču. Z graditvijo pedagoških programov v začetkih in še dlje kot kontinuiranega procesa, se je neizogibno vzpostavljalo razmerje med možnostmi in potrebami tega raziskovanja; najprej glede na izhodiščne, fundamentalne in tekoče dosežke znanosti o mednarodnih odnosih našega prostora, nato pa razvoja naše družbe, njenega mesta in njenih potreb v teh odnosih. Razumljivo je, da so zahteve, izhajajoče iz nalog in usmeritev v pedagoškem prostoru, slejkoprej narekemale tudi vstop v območje sistematičnega raziskovanja, saj je bilo od tega v marsičem odvisno, kako ga vsebinsko oblikovati, dograjevati in tudi spreminjati. Poudariti velja, da se akumulacija raziskovanj, bodisi v obliki disertacij, ki so jih napisali učitelji mednarodnih odnosov in mednarodnega prava na tem visokošolskem zavodu, nadalje vse večjega števila strokovnih in znanstvenih tekstov predvsem v »Teoriji in praksi«, pa tudi drugod, nadalje nastopov na simpozijih in drugih srečanjih, posvečenih mednarodnim odnosom in zunanji politiki naše države, dokaj zvesto zrcali v programu predmeta Mednarodni odnosi I. kot temeljnega predmeta na mednarodni usmeritvi politološkega študija, brez posnemovanj drugih vzgledov, torej kot avtonomna podoba lastnih prizadevanj. Odtod je bila odprta pot v raziskovanja, ki niso izhajala iz temeljnih potreb v pedagoškem procesu, marveč so že segla v območje potreb t. i. družbene prakse, četudi le-te niso bile izrecno formulirane ali kako drugače formalizirane, s čimer se je tako rekoč že vnaprej omejevalo njihovo uporabo.

2. Iz bibliografije del pedagoških in znanstvenih sodelavcev Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, posvečenih raziskovanju mednarodnih odnosov in zunanje politike Jugoslavije ter »razpršitvi« znanj o enem in drugem,

so v veliki meri razvidne posebne usmeritve, ki so jih sprejeli in v znanstvenoraziskovalnem smislu razvijali, kot tudi rezultati, ki so jih dosegli. To velja za dvojico izdaj knjige o mednarodnih odnosih V. Benka, dvojice del o »mednarodnopravnem varstvu manjšin« in problematiki samoodločbe E. Petriča, za številne tekste S. Južniča o sindromu nerazvitosti in mestu dežel v razvoju v sodobni mednarodni skupnosti, pa za delo istega avtorja o Novejši politični zgodovini, ki rabi študentom prvih letnikov na fakulteti za uvodna zgodovinska znanja o mednarodnih odnosih. Razširjajoči se krog piscev s tega področja je nadalje razviden iz prispevkov, ki jih je napisal A. Bebler, med katerimi velja opozoriti zlasti na tiste, ki zadevajo vojaške vidike mednarodnih odnosov in pa konflikte med socialističnimi državami, ki so bili objavljeni pri nas in na tujem. Ne gre tudi zapostaviti dejstva, da v ta krog sodijo že mlajši sodelavci, kot je to npr. B. Bučar, ki se postopoma specializira za vprašanja regionalnih integracij, I. Brinarjeva s povezovanjem ekonomske in politične razsežnosti mednarodnih odnosov, pa seveda tudi prihajajoča generacija nedavno diplomiranih B. Pahorja, M. Petroviča in D. Verčiča, ki obetajo v mnogočem napolniti doslej še šibko zasedeni prostor metodologije mednarodnih odnosov. Z obžalovanjem moramo omeniti veliko izgubo, ki je zadela to področje s smrtjo D. Dolinarja, sicer že povsem profiliranega analitika-komentatorja mednarodnih odnosov, ki je dozoreval in dozorel v izvrstnega pedagoga na območju mednarodnih ekonomskih odnosov – s poudarjeno politološko razsežnostjo. Z doktorsko disertacijo, ki jo je pripravljal o strateških interesih SR Slovenije v mednarodnih odnosih, pa bi nedvomno zaoral ledino v problematiko artikulacije specifičnih »nacionalnih interesov« Slovenije, njenih danosti in njenih potreb, kar bi bil vsekakor imeniten prispevek k povezovanju teorije s prakso.

Veliko število tekstov kot rezultatov znanstveno-raziskovalnih dejavnosti je še neobjavljenih. Tako ostaja še na policah obsežen elaborat V. Benka o »neuvrščenosti kot mednarodnopolitični praksi«, kamor sodijo tudi raziskave o konfliktih med neuvrščenimi državami, nadalje elaborat E. Petriča o »mirnem reševanju sporov med neuvrščenimi državami« ter elaborat A. Beblerja o konfliktu med socialističnimi državami. V skupino še neobjavljenih tekstov sodi še raziskava o odnosih SR Slovenije s sosednimi državami A. Bučarja, če ne naštejemo vsega, kar se je že nabralo na policah Centra za mednarodne odnose.

S tem ko izpostavljamo dejavnosti pedagoških in znanstvenih sodelavcev fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, ki so – to velja poudariti – zaorali ledino v raziskovanju mednarodnih odnosov pri nas, vsekakor ne želimo zmanjševati pomena piscev z drugih ustanov, ki so se pojavljali in se še pojavljajo na tem področju. V prvi vrsti želimo opozoriti na dragocene prispevke tej tematiki S. Peterina, ki je – po našem mnenju – sicer redkeje, zato pa visoko kvalitetno segal v povezovanje pravnih s političnimi vidiki mednarodnih odnosov, nadalje na študije J. Stanovnika o mednarodnih ekonomskih odnosih s posebnim ozirom na problematiko dežel v razvoju (bil je – med drugim – tudi učitelj na tej fakulteti), spise nekdanje sodelavke fakultete M. Drčar-Murko s širokim diapazonom obravnave, hkrati pa z veliko analitično močjo, monografijo D. Türka o intervenciji v mednarodnih odnosih, številne objave I. Simonitija; skratka, v primerjavi z začetki šestdesetih let se danes v raziskovanju mednarodnih odnosov in zunanje politike Jugoslavije pojavlja veliko imen, ki imajo svojo težo ne samo pri nas, to je v Sloveniji in Jugoslaviji, marveč tudi zunaj naše dežele.

Ni tvegano trditi, da se je – vsaj kar zadeva fakulteto kot matično ustanovo za raziskovanje mednarodnih odnosov in za posredovanje znanja o njih preko pedagoškega procesa – v zadnjih nekaj letih izoblikovalo več širših problemskih sklo-

pov, ki dobivajo značaj ožjih specializacij, kot to npr. velja za teorijo mednarodnih odnosov, nevrščenost, konflikte med nevrščenimi državami, pa konflikte med socialističnimi državami, nadalje problematiko narodnih manjšin, manjšinskega varstva in zahtevno področje uveljavljanja pravice do samoodločbe itn. Sprejeti velja stališče, da je takšna specializacija smotrna spričo tega, da so z vidika potreb v pedagoškem procesu – v okviru predmetov »Mednarodni odnosi I.« in »Mednarodni odnosi II.« praktično razrešena vprašanja njihove strukture (vsekakor na ravni dodiplomskega študija, medtem ko so v podiplomskem študiju še problemi bolj dolgoročnega kot kratkoročnega značaja). S tem ne zanikamo tega, da velja zlasti za »Mednarodne odnose I.« vzpodbuditi njegovo nadaljnjo »sociologizacijo«, kot tudi, da še niso izkoriščene komparativne prednosti, ki po našem mnenju obstajajo za razvoj sociologije mednarodnega prava, ki nedvomno sodi v pedagoške in raziskovalne programe te fakultete.

3. Ko je govoriti o odmevnosti, ki jo v »pozorni« (strokovni) in politični javnosti dosegajo dejavnosti fakultetnih sodelavcev – če razpravo omejimo le nanje – je ta v prvem primeru zadovoljiva, medtem ko za drugi primer ni mogoče dati pozitivne ocene. Tako objave fakultetnih sodelavcev, kot tudi prikazi in recenzije njihovih del tako v Sloveniji kot v Jugoslaviji pričajo o pozornosti, kakršne so deležni, čemur je dodati – v posameznih primerih dokaj izrazito – tudi ocene, izšle v tujem tisku strokovnega značaja, kot to npr. velja za Petričevo delo o varstvu manjšin. Zato pa je odmevnost na njihove tekste v »politični« javnosti skoraj povsem zanemarljiva. Stika med sfero znanstvenega in strokovnega dela na področju mednarodnih odnosov in raziskovanja zunanje politike Jugoslavije po eni in sfero »politike« kot neke vrste uporabnika rezultatov, ni, kar je še posebej razvidno tedaj, ko gre za pripravo programov raziskovalnega dela in pričakovanje pobud, ki naj bi jih zanj dala politika. V določeni meri se t. i. družbeni interes t. i. uporabnikov pojavlja v raziskavah o mednarodni dejavnosti SR Slovenije, nadalje tedaj, ko gre za problematiko varstva manjšin, domnevamo pa, da bodo večje pozornosti deležne tudi raziskave, ki se nanašajo na uveljavljanje principa pravice do samoodločbe, ki dobiva v naši javnosti vse širši politični pomen.

4. V zapisku k drugi izdaji dela »Mednarodni odnosi« je avtor V. Benko zapisal, da je bilo aktualiziranje snovi iz prve izdaje (ko gre za politične procese po 1978. letu) samo del njegovega programa. Sodil je namreč, da mora bolj kot mu je to uspelo v prvem natisu, poglobiti rapravo o razvoju mednarodne skupnosti, tako da bi bila neke vrste empirična interpretacija določenih temeljnih kategorij, teoretičnih stališč, morda tudi hipotez, ki so sicer bolj ali manj sistematično razgrnjene v poglavju o znanosti o mednarodnih odnosih. S tem naj bi bil olajšan pristop do znanosti o mednarodnih odnosih oziroma do razumevanja treh temeljnih usmeritev v njej, globalnih pojasnjevalnih hipotez, ki jih vsebujejo, in ocene rezultatov, ki so jih doslej dale. Kar zadeva slednje, je bilo njegovo stališče v tezi, da empirična dejstva o obstoju svetovnega trga, svetovnega gospodarstva in svetovne politike kot izrazov globalizacije družbenih odnosov na mednarodni ravni, zahtevajo izpeljavo teoretičnih konsekvenc v smislu postavitve globalne teorije mednarodnih odnosov. V tem je bilo izhodišče za ocenjevanje prispevkov, ki so jih znanosti o mednarodnih odnosih dale teorija naravnega stanja z realizmom, sociološke teorije – behaviorizem in funkcionalizem – in marksistična razlaga mednarodnega pojava.

Kot je razbrati iz imenovanega teksta, je dal avtor tej razlagi privilegirano

mesto vzlic pomislekom, ki jih je moč imeti glede na njeno pojasnjevalno moč, ne toliko, ko gre za interpretacijo procesov v mednarodni skupnosti v preteklosti, kolikor za sposobnost njenega instrumentarija zadovoljiti potrebam prognoze, ki je več kot nakazovanje najsposobnejših razvojnih smeri. Kajti kot priznava celo L. Kolakowski, le-ta »daje pravila, ki omogočajo, da se na nek način reproducira skelet, fundamentalno strukturo sleherne družbe, zasnovane na analizi njenih proizvodjalnih sil in iz nje direktno nastajajoče razredne delitve«. Kot taka ostaja še vedno najkoherentnejši in najsprejemljivejši odgovor na vprašanja, ki se pojavljajo tudi tedaj, ko se lotevamo operacionalne analize mednarodnih odnosov in na tej osnovi predvidevanja njihovih perspektiv v razmerah vse bolj enotnega in nedeljivega sveta.

Grobi osnutek za raziskavo v tem smislu že obstaja, in domnevamo, da bi z njo mogli dosegati in doseči integracijo doslej parcialnih dosežkov in usmeritev v znanosti o mednarodnih odnosih na naših tleh.

ANTON GRIZOLD

Obramboslovju – novi družbeni znanosti na pot

Praksa v številnih sodobnih državah kaže, da je področje obrambe in varnosti na današnji stopnji družbenega razvoja tako po obsegu kot po vlogi pomemben del njihove pozitivne politične in gospodarske ureditve. Zlasti po drugi svetovni vojni si je področje obrambe in varnosti v večini sodobnih držav utrdilo svoj položaj znotraj obstoječih političnih struktur. Prav tako lahko ugotovimo, da sta družbena delitev dela ter zlasti proces specializacije tudi na področju obrambe in varnosti zelo intenzivna še danes. Na konkretni ravni je to najbolj vidno zlasti v nekaterih večjih sodobnih državah. Tako je na primer v ZDA področje obrambe in varnosti ne samo v kolikostnem pomenu (obsegu) največje v okviru zvezne države, ampak je tudi okostnica za preostala področja zvezne administracije. Bolj konkretno to pomeni, da se vsebina ameriškega t. i. nacionalnega interesa oblikuje pod močnim vplivom oziroma v neposredni povezavi s tako imenovanim obrambno-varnostnim interesom, vsebino katerega opredelijo vsakokratne vladajoče politične elite.

V kakovostnem smislu je pomen obrambno-varnostnega področja v sodobnih državah poudarjen tudi tako, da se z njim ukvarja vse več strokovnjakov z različnih področij znanosti (od vojaških ved, naravoslovno-tehničnih znanosti, družboslovja, umetnosti idr.) bodisi na svojih matičnih ustanovah – univerzah, raziskovalnih inštitutih, umetniških akademijah idr. – bodisi da postanejo raziskovalci tega področja družbenega delovanja operativni delavci v okviru konkretnega sistema obrambe in varnosti sodobne države.

V Jugoslaviji se je področje obrambe in varnosti še do nedavnega raziskovalo in obravnavalo skoraj izključno v okviru raziskovalnih institucij vojaške organizacije. To seveda ne pomeni, da določenih vidikov tega področja niso obravnavale tudi različne civilne vede neposredno ali pa so s svojimi raziskovanji prispevale

k skupnim spoznanjem, pomembnim za vojaško organizacijo, kot tudi za obstoj in delovanje celotnega obrambnega sistema. Slednji je vendarle del celotne družbene stvarnosti. Na splošno lahko ugotovimo, da se je z družbenoekonomskim in političnim razvojem jugoslovanske družbe po drugi svetovni vojni razvijal tudi njen obrambni sistem in njena obrambna politika. V tem smislu je zlasti pomemben razvojni mejnik v letu 1969, ko je bila v Jugoslaviji uradno (po sicer dolgotrajnih, predvsem internih strokovnih in političnih razpravah v vojaški organizaciji, v katerih so sodelovali tudi člani partijskega in državnega vrha) sprejeta doktrina »splošne ljudske obrambe«, ki je v svojem bistvu pomenila reafirmacijo nekaterih pomembnih strateških prvin narodnoosvobodilne vojne Jugoslavije, ki so bile do tega trenutka iz različnih vzrokov zanemarjene (kopiranje sovjetskih izkušenj).¹

Z novo doktrino »splošne ljudske obrambe« (SLO) je Jugoslavija dobila možnost za bolj kleno odpravljanje monopola zvezne države in njene vojaške organizacije na obrambnem področju ter možnost za utemeljevanje obrambnega sistema na zmožnostih celotne jugoslovanske družbe. To je bil obenem tisti korak v razvoju jugoslovanske obrambne organiziranosti, ki je slednjo postavil teoretično na izvirne temeljne marksistične koncepcije oboroženega ljudstva.²

Skratka, z doktrino »SLO« se je v jugoslovanski družbi v teoriji in praksi razvijala specifična enačica oboroženega ljudstva, kar pomeni, da so bile ustvarjene teoretične možnosti za večjo udeležbo državljanov pri obrambnih pripravah celotne družbe. Prav tako je razvoj obrambnega sistema Jugoslavije na temelju doktrine SLO pomenil, da se v njegovem okviru poleg oboroženega elementa (oboroženih sil) razvijajo tudi drugi načini in oblike sodelovanja in delovanja prebivalstva na obrambno-zaščitnem področju (ki so skupaj z oboroženimi silami zaključena celota, usmerjena na uresničevanje obrambno-zaščitne funkcije globalne družbe). Obrambno-zaščitni sistem Jugoslavije se namreč pri svoji organizaciji in delovanju neposredno nanaša na celoten družbenoekonomski sistem družbe. Prav razvoj obeh omenjenih vitalnih sistemov družbe je pogojeval med drugim tudi razvoj obrambne strukture družbe, ki se izraža zlasti v njeni širši specializaciji in organizacijski razvejanosti.

Vojaške znanosti,³ ki so doslej še lahko proučevale in pojasnjevale zakonitosti organiziranja, pripravljanja in uporabe oboroženih sil v vojni ter zakonitosti pripravljanja in vodenja vojne (t. i. obrambne priprave), so se pri razvitejši in kompleksni obrambni strukturi jugoslovanske družbe znašle v situaciji, ko je bilo treba

¹ Več o tem glej v člankih A. Beblerja: O mejnikih vojaškega razvoja nove Jugoslavije, *Naša obramba*, št. 5 in 6/7, 1985.

² Marx in Engels sta z oboroženim ljudstvom razumela vojaško silo proletariata, ki jo je le-ta v povezavi z ostalimi ljudskimi množicami organiziral in uporabil za osvojitve oblasti ter obrambo razvoja družbe v smeri socializma. Pri tem je zlasti pomembno pričakovanje, da se bo vojaška sila pri razvoju socialističnih družbenih odnosov (v katerem bosta potekala temeljna procesa osvoboditve človeka in njegovega dela ter deatizacija oziroma odmiranje države skozi proces podružbljanja odpravljala sama oziroma se bo odpravljala vsakršen monopol na vojaškem področju).

³ V jugoslovanski teoriji in praksi obstajata dva prevladujoča pogleda glede vprašanja vojaške znanosti: prvi priznava obstoj širokega sistema vojaških ved, drugi pa obstoj vojaške znanosti le v ožjem pomenu besede s tremi temeljnimi disciplinami – strategije, operatike in taktike.

Drugi pristop izhaja iz stališča, da poleg vojaške znanosti v ožjem pomenu obstajajo tudi nekatere »civilne« znanosti in vede, ki obravnavajo različne vidike vojaške organizacije ter njeno delovanje. O problematiki vojaške znanosti je Višja akademija JLA organizirala znanstveno posvetovanje v Beogradu 1970. leta, na katerem si udeleženci (vojaški in civilni znanstveni delavci) niso bili enotni o nekaterih pomembnih vprašanjih, kot na primer: kaj je predmet vojaške znanosti – vojna kot družbeni pojav ali priprava in vodenje oboroženega boja; vojaška znanost v ednini ali množini; kakšni so odnosi med vojaškimi in »civilnimi« vedami; kakšno je razmerje med »vojno večino« in vojaško znanostjo idr.

(Več o nakazani problematiki glej v Zborniku *Vojna nauka*, urednik podpolkovnik Mičo Radonić, VIZ Beograd, 1971).

pojasniti tudi vprašanje, ki se nanaša na načrtovanje, organizacijo in delovanje, poleg oboroženega, še preostalega dela zapletenega obrambnega sistema. Ta sistem naj bi opravljal temeljno funkcijo zaščite in varovanja družbe pred različnimi viri ogrožanja (vojaške intervencije, podtalna vojna, asocialni in antisocialni pojavi, naravne in druge nesreče) ter odpravljanja njihovega delovanja. Vrzal pri proučevanju nove obrambne stvarnosti v Jugoslaviji je postopno zapolnjevalo interdisciplinarno raziskovanje, ki se razvija v okviru novo ustanovljene družboslovne smeri (1974–75, v začetku imenovane smer SLO) na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani in drugih podobnih študijev v Jugoslaviji. Na tem mestu se ne spuščam v globljo analizo celotnega razvoja in problemov najmlajše študijske smeri na FSPN ter ene najmlajših ved pri nas (razvoj vsebine študijskih programov, predmetnih disciplin, raziskovalnega dela in kadrovanja ipd.), zato se zadovoljimo le s splošno ugotovitvijo, da se je po desetih letih pedagoškega in nekaj manj empirično-raziskovalnega dela ta interdisciplinarna študijska smer poimenovala Obramboslovje.

Kaj je torej obramboslovje?

Danes poznamo več oblik človekovega spoznavanja stvarnosti (na primer zdravorazumsko praktično spoznavanje, umetnost, filozofija, znanost). Znanost je ena od oblik človeškega spoznanja, za katero je značilno, da pride do svojih spoznanj z raziskovanjem obstoječe stvarnosti z uporabo ustreznih (znanstvenih) postopkov, metod, tehničnih sredstev idr. Znani jugoslovanski sociolog in metodolog Vojin Milić je pri obravnavanju najsplošnejše teoretično družbene znanosti – sociologije takole opredelil teoretično znanost:

»... je organizirano in metodično prizadevanje, da se po racionalno – izkustveni poti pride do objektivnega, zanesljivega in natančnega; splošnega in sistematičnega spoznanja o stvarnosti oziroma o tistem njenem delu, ki ga kaka znanost preučuje.«⁴

Potemtakem lahko trdimo, da so za dvig zdravorazumskega spoznanja na raven znanstvenega oziroma za utemeljitev kake znanosti potrebni vsaj trije pogoji:

1. Obstajati mora predmet proučevanja; to pomeni, da mora v naravi ali v družbi obstajati pojav oziroma večje število dejstev, katerih ne proučujejo druge obstoječe znanosti ali pa jih proučujejo le obrobno. Tako nastane v družbi realna potreba, da ta pojav oz. dejstva prouči posebna znanost.

2. Potreben je lasten znanstveni instrumentarij, ki ga sestavlja celota natančno določenih in načrtovanih postopkov, ki tvorijo pot, način odkrivanja, preverjanja in dokazovanja znanstvene resnice. Za vsako znanstveno proučevanje pojavov in problemov je namreč značilen natančen postopek, ki se uporabi pri proučevanju dejstev. Poleg tega, da kaka znanost uporablja znane splošne metode raziskovanja, pa naj bi razvijala tudi svoje posebne metode za odkrivanje, preverjanje in dokazovanje znanstvene resnice.

3. Znanost mora raziskati objektivno resnico oziroma zakone, ki delujejo v naravi in družbi tako, da v praksi preverja hipoteze in rezultate, do katerih je prišla po teoretični poti.

Seveda so poleg omenjenih potrebni še drugi pogoji, ki določajo kako znanost,

⁴ Vojin Milić: Sociološki metod, NOLIT Beograd, 1978, str. 256 idr.

na primer funkcionalna povezanost kake nove znanosti z drugimi obstoječimi znanostmi, obstoj večjega števila že preverjenih hipotez, ki so temelj za nadaljnja raziskovanja in poseben jezik oziroma znanstveno kategorialni aparat.⁵

Predmet proučevanja (raziskovanja) obramboslovja kot interdisciplinarne družbene znanosti je tisti segment družbenega življenja in delovanja, ki mu pri nas pravimo obramba v najširšem pomenu te besede. S pojmom obramba razumemo celotno stvarnost na tem področju jugoslovanske družbe, v katero sodijo zlasti:

1. Ideje in teorija o vojaški sili na sedanji stopnji družbenozgodovinskega razvoja ter njej ustrezne oblike organiziranja, pripravljanja in uporabe za izvajanje obrambno-zaščitnih funkcij celotne globalne družbe. Dejstvo je, da je zlasti znanstvenotehnološka revolucija v zadnjih dveh desetletjih povzročila, da je vsebina vojaške sile zelo široka in lahko danes objektivno zajema vse možnosti družbe (gospodarske, demografske, kulturne, vojaške, politične idr.), ogrožanje sodobne družbe pa je globalno in zlasti z visoko stopnjo razvoja proizvajalnih sil za vojaške namene totalno. Predvsem nenehen in hiter razvoj sistemov orožij, različne uporabe jedrske energije vse večjega števila sodobnih držav, razvoj komunikacijskih sistemov idr. povzročajo vse tesnejšo usodno povezanost ljudi na Zemlji.

2. Viri in vrste ogrožanja jugoslovanske družbe ter konkretna oblika njenega obrambnega organiziranja.

3. Vsebina in razvoj obrambne politike kot dela splošne politike Jugoslavije.

4. Struktura, organizacija in delovanje obrambno-zaščitnega sistema.

5. Oblikovanje in razvoj posameznikove in družbene obrambno-varnostne zavesti kot dela obče kulture globalne družbe idr.

Teoretični cilj obramboslovja je torej raziskovanje tako opredeljene obrambne stvarnosti pri nas (viri in vrste ogrožanja danes, načela in oblike organiziranja za opravljanje obrambno-zaščitnih funkcij globalne družbe v konkretnih družbenozgodovinskih okoliščinah v njej in v svetu; zakonitosti, ki potekajo v obrambno-zaščitnem sistemu – organizacije delovanja načel učinkovitosti in racionalnosti, odnosi med posameznimi elementi, odnos obrambno-zaščitnega sistema s preostalimi sistemi v družbi – političnim, gospodarskim, vzgojno-izobraževalnim idr.) ter vojaško/obrambnega področja v drugih sodobnih državah. Temelj znanstvenega spoznanja v obramboslovju je splošna ideja družboslovja o celovitosti oz. povezanosti in relativni samostojnosti posameznih delov globalne družbe (vsebinsko različne dejavnosti globalne družbe imajo različna načela organiziranja ter posebne načine in oblike zadovoljevanja družbenih potreb v konkretnih razmerah in okoliščinah tako na svojih ožjih področjih kot v okviru globalne družbe v celoti) ter ideja o spoznanem obrambno-zaščitnem interesu in potrebi sodobne jugoslovanske družbe, ki terja priprave in organizacijo za uspešno opravljanje obrambe in zaščite kot ene od funkcij na današnji stopnji njenega razvoja.

Pri tem znanstvenem delu (raziskovanju) izhaja obramboslovje iz družboslov-

⁵ Razvoj novih znanosti je objektivna potreba vsake sodobne družbe. Kljub vsemu pa bi pri nas »namesto posplošene obravnavanja znanosti kazalo več pozornosti posvečati tako

a) bolj diferenciranemu reševanju zadev, specifičnih po posameznih (sub-)disciplinarnih področjih, kot tudi

b) zavestnemu iskanju in razkrivanju tiste vsebine, ki presega že ustaljene okvire omejenega sektorskega delovanja.

V tem smislu potrebujemo na znanstveno-raziskovalnem (podobno kot na izobraževalnem) področju dosti več diferenciranja ter individualizacije, pa bodisi da gre za subjekte ali predmet raziskovanja. – Z. Mlinar: Profesionalna kultura, družboslovno raziskovanje in družbena praksa, TiP št. 5/88, str. 550.

ja, vojaških ved, naravoslovja ter drugih ved in pri tem oblikuje svoj specifični znanstveni pristop, za katerega je značilno, da se ne zadovoljuje z deskripcijo t. i. obrambne stvarnosti pri nas in v svetu, pač pa analizira bistvo procesov in dejavnosti na tem področju življenja in dela sodobnih družb.

Pri tem pojasnjuje obstoj in delovanje pojavov (organizacij, institucij, odnosov, zavesti), ki zadevajo tisti del strukture sodobnih družb, ki je namenjena obrambno-varnostnim dejavnostim, in sicer ne samo z vojaškega vidika (tj. oboroženega delovanja), pač pa iz širšega družbeno-zgodovinskega konteksta danih globalnih družb in procesov v njih.

Ko govorimo o obramboslovju, imamo v mislih znanstveno vedo v SRS (FSPN), ki proučuje jugoslovansko obrambno stvarnost na temelju znanstvenega instrumentarija družboslovja.⁶

Poleg teoretičnih ciljev so spoznanja obramboslovja lahko izhodišče za oblikovanje konkretne obrambno-zaščitne politike, doktrine in sistema. V tem se med drugim obramboslovje najbolj razlikuje od vojaške znanosti v ožjem pomenu (t. i. teorija vojne veščine), ki prek svojih temeljnih disciplin (strategija, operatika, taktika) proučuje zakonitosti oboroženega boja.

Iz tega je razvidno, da obramboslovje, v primerjavi z vojaško znanostjo v ožjem pomenu (ki proučuje oboroženi boj, zakonitosti njenega načrtovanja in delovanja v različnih družbenozgodovinskih razmerah in okoliščinah ipd.), proučuje celotno obrambno-zaščitno strukturo z vidika delovanja globalne jugoslovanske družbe.

Pri tem raziskovanju obramboslovje uporablja interdisciplinarni pristop, uporablja tako splošne metode družboslovnega raziskovanja kot tudi nekatere posebne postopke in načine, s katerimi analizira različne vidike (vojaške, gospodarske, politične, kulturne, humanistične, zgodovinske, organizacijske vidike ter racionalnost in učinkovitost področja) obstoja in delovanja obrambno-zaščitnega področja, ugotavlja sintezo njihovega učinkovanja na obrambno-zaščitni sistem ter globalno družbo v celoti.

⁶ V drugih sodobnih državah problematiko vojsva in obrambne dejavnosti raziskujejo različni profili (poleg strokovnjakov iz vojaške znanosti – military science, še profili iz družboslovnih, naravoslovno-tehničnih ... idr.). Na ameriški univerzi Maryland razvijajo v okviru fakultete za javne zadeve (School of Public Affairs), ki izobražuje specialiste (podiplomski študij) za javne službe, od 1980 tudi poseben oddelek, imenovan Koncentracija nacionalno-varnostne politike (National Security Policy Concentration), na katerem se izobražujejo bodoči specialisti tako za obrambno-varnostne zadeve ZDA kot tudi drugih sodobnih držav. Največji uporabnik teh kadrov je ameriško obrambno ministrstvo (Pentagon), možnosti zaposlitve pa so tudi drugje (v organizacijah, kot so Komite za nacionalno varnost – Committee for National Security idr.).

V okviru oddelka za nacionalno varnostno politiko imajo raziskovalni center, uradno imenovan Center za varnostne študije (Center for Security Studies), ki izvaja teoretične in empirične raziskave s področja obrambe in varnosti ZDA in sodobnega sveta v celoti. Kljub temu doslej svoje tovrstne pedagoške in raziskovalne dejavnosti še niso opredelili kot posebne stroke, čeprav v različnih priložnostih pogosto uporabljajo izraz obrambne ali pa varnostne vede (defence, security studies). Zadev s področja obrambe in varnosti se lotevajo z znanstvenim instrumentarijem družboslovja, pa tudi drugih znanstvenih ved (naravoslovno-matematičnih strok).

Nekatere stične točke obramboslovja pri nas in področja t. i. obrambnovarnostnih ved na univerzi Maryland bi torej bile:

1. bolj ali manj opredeljen predmet proučevanja (obrambna stvarnost doma in v svetu).
2. predvsem družboslovni temelji znanstvenoraziskovalnega dela,
3. znanstvenoraziskovalno delo ter posredovanje znanstvenih spoznanj s pedagoškim procesom posebne študijske smeri oddelka,
4. proučevanje tako nacionalne kot mednarodno obrambno-varnostne ureditve in problemov idr. (na FSPN je ORC, na univerzi Maryland pa Center for Security Studies).

Ena temeljnih razlik pa je v tem, da je pri nas vidna težnja po znanstveni opredelitvi interdisciplinarnosti oz. drugače povedano, stroka pri nas se želi sama identificirati kot interdisciplinarna, medtem ko v ZDA stvari rešujejo pragmatično (področje obrambe in varosti raziskujejo obstoječe znanosti glede na vsakokratno potrebo razmerja med strokami(mi).

Temeljno izhodišče obramboslovja kot posebne družbene znanosti je torej teoretično in empirično raziskovanje obrambno-zaščitnega segmenta jugoslovanske družbe kot tudi ustreznega vojaškega/obrambnega področja v drugih sodobnih državah.

Za neposredno raziskovanje je treba poudariti, da se v zadnjih nekaj letih izvajajo empirična raziskovanja v okviru različnih raziskovalnih projektov.⁷ Po obsegu izstopata zlasti dva raziskovalna projekta, in sicer:

»Pripravljenost družbenopolitičnega sistema za SLO in DS« (kot samostojni del zveznega, vsejugoslovanskega raziskovalnega projekta: »SLO IN DS SFRJ«) in »Slovinci in vojaški poklici«.

Oba raziskovalna projekta sta že dala relevantne in uporabne rezultate za nadaljnji razvoj obrambnega organiziranja jugoslovanske družbe. Ta in druga raziskovanja obrambno-zaščitne stvarnosti v Jugoslaviji se izvajajo preko Obramboslovnega raziskovalnega centra (ORC), ki deluje v okviru Raziskovalnega inštituta FSPN in združuje pedagoške in raziskovalne delavce na študijski smeri Obramboslovje na FSPN.

Naj sklenem razmišljanje o interdisciplinarni družboslovni vedi – obramboslovju z ugotovitvijo, da so prav obsežnost in zapletenost obrambno-zaščitne strukture kot dela celotne strukture, pestrost odnosov med posameznimi deli obrambno-zaščitne strukture, odnosov slednje do preostalih delov družbe kot posledica delitve dela in intenzivnega procesa specializacije na področju življenja in delovanja globalne jugoslovanske družbe prispevali k temu, da se s posameznimi vidiki teoretičnega in empiričnega raziskovanja o obstoju, razvoju in delovanju obrambno-zaščitnega sistema ukvarja večje število relativno samostojnih znanstvenih disciplin v okviru Obramboslovja (na primer Teorija vojne in vojaške sile, Temelji obrambnih priprav, Družbena samozaščita, Zasnova in sistem SLO in DS, Temelji vodenja in poveljevanja idr.). Spoznanja teh znanstvenih disciplin prispevajo k zakladnici znanstvenih spoznanj celotnega obramboslovja.

S tem zapisom nisem imel namena podati celovitega in poglobljenega pregleda razvoja in položaja obramboslovja v sistemu družboslovnih znanosti, pač pa sem poskušal vsaj deloma sintetizirati ideje in prakso za oblikovanje znanosti, ki bo zadeve vojstva in obrambe preučevala z družboslovnim-znanstvenim instrumentarijem, ki se na FSPN združujejo na študijski smeri Obramboslovje, od njene ustanovitve (1974/75) do danes.

⁷ Pregled teoretičnih in empiričnih družboslovnih raziskovanj vojstva, obrambe in s tem povezanih zadev v Jugoslaviji po letu 1945 je moč najti v: Anton Bebler, *On Military Sociology in Yugoslavia*, referat za simpozij raziskovalnega komiteja, št. 1, Mednarodnega sociološkega združenja, julij 1988, München (str. 15).

HERMAN STRASSER*

Razredne strukture in razredne teorije

(Nove razvojne težnje v zahodnih družbah)**

1. Uvod: na Marxovih in Webrovih ramenih

Razredna družba je slojevit sistem bolj ali manj »zaprtih družb«, ki jih v strokovni literaturi imenujejo razredi ali sloji. V tem sistemu si stojijo nasproti skupine posameznikov, ki razpolagajo v različnem obsegu z družbeno priznanimi dobrinami kot so denar, moč in ugled. Te razlike v nadzoru dobrin vplivajo na različno udeležbo v družbenem življenju. Posledica je družbeno distanciranje teh skupin, ki se izteka v hierarhični določenosti njihovih družbenih položajev in v diferenciaciji njihovih življenjskih stilov.

Komajda bi lahko govorili o tradiciji teorije neenakosti, čeprav proučevanje neenakosti v zadnjih letih potrjuje nenehni vpliv Marxa in Webra – zdi se, da na ramenih obeh velikanov zavzemajo skoraj vsi naslednji palčki analize neenakosti udoben miren položaj (prim. Parkin 1978). Prav tako pa ni mogoče preslišati tožbe, češ da splošne pojasnjevalne sheme praočvetov ne vodijo vedno in vselej do plodnih raziskovalnih izsledkov.

Po Webru (1964:679) prinaša kapitalistična družba vzorec neenakosti, v katerem družba ne opremlja ljudi z močjo nad drugimi ljudmi zaradi njihovih osebnostnih kakovosti, temveč zaradi njihovih *družbenih položajev*. Gospodarjenje in produciranje človeka opazuje Weber z vidika trga, na katerem so individualne zmogljivosti (»tržne zmogljivosti« ali življenjske priložnosti) nagrajene na podlagi izmenjave. Nasprotno hoče Marx usmeriti pozornost na »temno stran« produkcije, po kateri izhaja izkoriščanje iz organizacije produkcije (prim. Wright 1985b:107). V nasprotju z Marxom Weber ne vidi v načinu produkcije edine določilnice oblikovanja strukture. K družbenemu razslojevanju naj bi vodile tudi etnične, religiozne, spolne in kulturne pripadnosti, mimo katerih ne bi smela iti teorija neenakosti.

Ekonomski razredi, statusne skupnosti in politična razvrščanja v skupine po moči so ločene, vendar ne med sabo neodvisne poti povezovanja ljudi z dobrinami. Posebna struktura družbene neenakosti obstaja po tem iz razvrščanja v skupine, kar se uresničuje s skupnimi gospodarskimi interesi, skupnim stilom življenja in stalnim prizadevanjem, da bi izboljšali življenjske možnosti lastne skupine z *izključitvijo* drugih (zunanjih) (Bendix 1974:153). To Webrovo sporočilo vsebuje izpijen raziskovalni program, katerega empirično uresničevanje se je šele začelo. Te Webrove vodilne poteze so vodile v zadnjih letih glede na mnogovrstne težje k individualizaciji v moderni državi blaginje k dvema konfrontacijama: po eni

* Herman Strasser, doktoriral 1967, avtor znanega dela *The Normative Structure of Sociology* (1976), je bil profesor na univerzah v Oklahomi in na Dunaju, sedaj je profesor na Gesamthochschule na univerzi v Duisburgu (ZRN). Objavljamo njegov nekoliko skrajšan referat na plenarni seji 10. kongresa avstrijskih sociologov v Grazu (22.–24. 10. 1987).

** Za TiP posebej spremenjen in skrajšan referat na plenarni seji 10. kongresa avstrijskih sociologov v Grazu (22.–24. 10. 1987).

strani k razpravi med ortodoksnimi marksisti in neomarksisti (prim. Wright 1985 a, 1985 b) in po drugi strani k presoji o spoznavnih učinkih tradicionalnih razrednih in slojnih modelov (prim. Hradil 1987). V nadaljevanju bom poskušal orisati te presoje glede na nekatere razvojne težnje, da bi tako pojasnil razredne obrise zahodnih družb in sedanje stanje razredne teorije.

2. Družbena neenakost onstran sloja in razreda?

2.1 Poklic kot zarodna celica razrednih položajev v kapitalistični družbi

Pri presojanju sodobnih razvojnih teženj ob razredni fronti nam je v pomoč, če priznamo, da so kapitalizem in država blaginje, trg in demokracija strategije, ki določajo pot k »bogastvu držav« in k izboljšanju individualnih življenjskih položajev v meščanski družbi (prim. Dettling 1985). Razviti kapitalizem združuje demokratično državo blaginje kot sredstvo kompenzacije in udeležbe s posameznikom s pomočjo stalno rastočih kapitalskih družb, ki delujejo kot mehanizmi reorganizacije delovnega procesa.

Vpliv trga in demokracije, kapitalizma in države blaginje se povezano izraža v *poklicu* kot pridobitveni dejavnosti. Biografija dela – pa naj bo še tako kratka, pogosto prekinjana in spremenljiva – je zrcalo objektivnih možnosti pripadnikov družbe, da uresničujejo splošno sprejete cilje materialne ali nematerialne vrste. To velja tudi za tiste, ki nimajo plačanega »poklicnega dela«, kot npr. otroci, upokojenci, študenti, brezposelni in samo-gospodinje. Kot je znano, ostajajo ti pripadniki družbe zvezani z vzročnim poljem poklicno-tovarniško-proizvedene strukture neenakosti na podlagi prejšnjega ali kasnejšega položaja, ki ga ustvari poglavar gospodinjstva.

Bilo bi zgrešeno domnevati, da v analizi neenakosti upada pomen poklica v taki meri, kot naj bi se spreminjali poklici (npr. Hagelstange 1986), ali kot naj bi se krajšala pridobitna dejavnost in se diferenciral življenjski stil (npr. Hradil 1987), ali kot naj bi izpadalo delo iz delovne družbe in bi ta postajala družba storitev (npr. Dahrendorf 1983), ali kot bi bili glasni teoretični dvomi o »delu kot temeljni sociološki kategoriji« (Offe 1983; Gorz 1980). Kot je že jasno pokazal Weber (1984, 1. zv.:188) je moderni človek v svojem racionalnem vodenju življenja navezan na idejo poklica. Poklicev tudi ni mogoče skrbno na tehnične vsebine človeških dejavnosti; poklici so bolj členitvena načela za postopke učenja in dela, s katerimi se povezujejo delovne sposobnosti z osebami, za katere se prav tako določajo njihova področja vlaganja in vzorci razvoja. Poklici kažejo razdelitev obremenitev in prednosti, zahtev in pravic. (Ne)pristojnosti, ki sodijo k poklicu, odpirajo oziroma omejujejo možnosti delovanja. Z vso pravico velja poklic za »šivankino uho družbene participacije« (Beck in Brater 1978:42).

Poklicna oblika delitve dela končno ni postala nujna v razmerah menjalne trgovine zato, da bi trajno zagotovila pridobitne priložnosti. Kapitalizem kot razredna družba je konstituiral povezavo trga dobrin in dela na kraju produkcije (Giddens 1979b:298).

V povezanosti oseb, poklicev in položajev se torej izraža vsakokratna pogajalska moč različnih posameznikov in skupin kot udeležencev na trgu (Giddens 1979a:123; Kreckel 1980:528–529). V *zaposlitvenem razmerju* se izražajo tako konjunktura panoge, privatni ali javni značaj in rentabilnost podjetja, kot tudi vsakokratni položaj imetnika mesta v poklicni delitvi dela in v razvrstitvi dela po obratih. Zato Goldthorpe (1985:182–183) upravičeno razlikuje med delovno-pogodbe-

nimi in birokratskimi zaposlitvenimi razmerji. Delovno-pogodbena zaposlitveno razmerje je usmerjeno na učinkovitost zunanje kontrole in zadeva predvsem ročne delavce, pa tudi preproste nameščence in uradnike. Nasprotno pa temelji *birokratsko* zaposlitveno razmerje na navezanosti na obrat, ki je razviden v uporabi strokovnih znanj, v visoki stopnji avtonomije in možnostih vzpona vodilnih nameščen- cev, tehnikov in akademsko izobraženih. Interni trgi dela torej niso le posledica prizadevanj managementa po povečanju tehnično-organizacijske učinkovitosti. Vedno izhajajo tudi iz izvajanja različnih oblik družbene kontrole nad delojemalci in iz učinkovitosti družbenega distanciranja (oddaljevanja) med delojemalci.

2.2 Razvojne težnje v razredni strukturi kapitalističnih družb

V kapitalističnih družbah – tako se glasi naš dosedanji dokaz – pridobitne možnosti in poklicne izkušnje določajo mejne pogoje, pod katerimi delujejo posamezniki, določajo stanje in se spoprijemajo z neenakostmi znotraj in zunaj pridobitne sfere. Od Marxovih in Webrovih časov je predvsem razvoj države blaginje ustvaril *nove* možnosti za oblikovanje in delovanje razredov ter spremenil stare okoliščine. Ob tem navajajo v strokovni literaturi najpogosteje štiri dejavnike: (1) delno očitno izboljšanje življenjskega standarda večine prebivalstva; (2) širjenje izobraževanja; (3) razširitev javnega sektorja; (4) koncentracijo in birokratizacijo privatnih gospodarskih obratov (npr. Beck 1983; Haller 1986). Ti dejavniki gredo tudi v analitični model (prim. skico 1), ki ga bomo osvetlili v nadaljevanju.

Skica 1: Model nove vertikalizacije družbe

Gospodarski napredek in zviševanja dohodkov so sicer vsekakor zboljšali življenjske razmere ljudi v kapitalističnih družbah, komaj pa so spremenili razmerja družbene neenakosti (prim. Beck 1983:36–37; Hradil 1987). Ne bi bilo treba najprej dokazati o »delavcu blaginje« (Goldthorpe et. al. 1969) v šestdesetih, ali o »novem delavcu« (Hörning 1971) in o »novem razredu« (Gouldner 1980) v sedemdesetih letih, da bi spoznali učinke pomnoženih možnosti mobilnosti, potrošnih dobrin in prostočasnih možnosti pri množici delojemalcev na eni strani in učinke novih oblik vpliva, privilegijev in življenjskega stila pri razširjajočih se srednjih plasteh na drugi strani. *Nesporno* je, da so se povečale individualne razvojne možnosti predvsem v privatni sferi. *Sporno* pa je, ali sta in koliko sta zaradi tega nastopili »diverzifikacija in individualizacija življenjskih položajev in življenjskih poti«, ali da bi skopnele celo »subkulture razredne identitete« . . . , kot meni Beck (1983:36). Institucionalizacija merila uspešnosti v kapitalistično določeni industrijski družbi je gotovo zrahljala prepletenost posameznih statusnih

dimenzij (razsežij) (prim. Simmel 1950:41–44; Nisbet 1966:216:220, Wesolowski 1979:XVIII–XIX). Toda, ali je relativna avtonomizacija statusnih hierarhij razveljavila tudi procese oblikovanja slojev in razredov?¹

Povišan povprečni dohodek je tesno povezan s širjenjem javnih služb nasploh in posebej izobraževanja in s tem s profesionalizacijo mnogih področij življenja ter z birokratizacijo obratov. Iz tega lahko izpeljemo *tezo*, da je poviševanje življenjskega standarda v zadnjih desetletjih v kapitalističnih družbah potegnilo za sabo horizontalno in vertikalno raztegnitev strukture neenakosti.

2.2.1 Terciarizacija kapitalistične družbe

Gospodarska rast in rastoči življenjski standard veljata od pionirskih del A.G.B Fischerja (1935) in Colin Clark (1940) za nujna pogoja preobrazbe pridobitne dejavnosti, posebej za rast terciarnega sektorja. Kot je znano, z dviganjem dohodka povpraševanje po storitvenih dejavnostih narašča močneje kot po proizvodih drugih sektorjev.² Lahko bi šli celo tako daleč in trdili, da se z naraščanjem tim. »plaščnega prebivalstva« (Mantelbevölkerung) dviga povpraševanje po storitvenih dejavnostih na področju nege, poučevanja in načrtovanja. Če dobi okroglo 40% prebivalstva svoj (primarni) dohodek iz plačanega dela, potem živi drugih 60% od prerazdeljenih sredstev oz. sredstev za gospodinjstvo. Kolikor bolj se razkrajata skupnostno življenje, ravno v družinski zvezi, toliko se povečuje delež tistih (od teh 60%), ki jih je treba institucionalno oskrbovati in ki postajajo potencial za ravnanje socialnih, pedagoških in medicinskih izvedencev. Naraščajoče povpraševanje po storitvenih dejavnostih pelje končno do večjega zaposlovanja v terciarnem sektorju, ker je dviganje produktivnosti pri storitvenih dejavnostih omejeno in ker morajo biti mnoge – zlasti socialne – storitvene dejavnosti tudi na razpolago, ne da bi se stalno uporabljale (Singelmann 1985:4–5; Berger in Offe 1984:241). Ta negotovost časovne in kakovostne potrebe po storitvah spet vodi do *razveze* storitve in dohodka in dolgoročno do razširitve birokratskih zaposlitvenih

¹ Družbe se ne razlikujejo samo po razvrstitvi položajev znotraj statusnih dimenzij, temveč tudi po vrsti položajev, ki so razporejeni v statusne hierarhije. Eden od problemov oblikovanja razredov v razvitih družbah je npr. v tem, da avtoriteta, ki jo vsebuje določen položaj, ni opredeljena v odnosu do vseh drugih položajev. Razredne strukture preprečijo alternativne verige poveljevanja in kažejo na podobnosti v razrednem položaju različnih poklicnih položajev in različnih organizacijskih hierarhij, ko se priteguje, npr., velikost teh hierarhij, funkcionalni pomen njihovih produktov, kot tudi plačilo in ugled, ki ga uživajo v javnosti. Nasploh je treba videti v plačilu ter ugledu najpomembnejše vezne člene med organizacijskimi hierarhijami, ki potiskajo raziskovalca v položaj, da oblikuje razrede iz poklicnih pozicij, ki so razmeščene v različnih strukturah moči. Z drugimi besedami, kristalizacija razredov je tako lastnost sistema družbene slojevitosti kot celote, kakor tudi posebne statusne ravni (Landecker 1981:40).

Oblikovanje razredov se tu razume kot posledica monopolizacije virov na podlagi odnosov odvisnosti, ki določajo delovno mesto kot »teren bojevanja« (Edwards 1981:25). Razslojevanje se razume kot posledica socializacije, podobnega stila življenja in slojev kot skupnosti z določenim stilom življenja (Strasser 1987).

² S tem opozorilom se ne sme nadaljevati (brezplodna) razprava, ali bi se moglo v tem videti le nadaljevanje industrijskega produkcijskega sistema ali trend k družbi storitvenih dejavnosti v ožem smislu (prim. Kern 1976; Gershuny 1981; Singelmann 1985). Če se ne oziramo na močan upad deleža samostojnih in ročnih delavcev med pridobitnim prebivalstvom nasploh, se je delež nameščencev in uradnikov npr. v ZRN od približno 5% v času Marxove smrti 1883 do danes povečeval (prim. Kleber 1983:70). Vendar je v ZRN že leta 1980 odpadlo 61,8% pridobitno dejavnih na storitveni sektor; 1950 jih je bilo 38,2% in 1970 55,2% (Müller 1983:148). V teh številkah se izraža nazadovanje zaposlenih v neposrednih produkcijskih poklicih, terciarizacija sekundarnega sektorja in razširitev večinoma državno organiziranih storitvenih dejavnosti na področju zdravstva, blaginje in izobraževanja. To se še jasneje izraža pri kohortnem učinku: od sedemdesetih let pritekajo poklicni začetniki v močno zmanjšanem obsegu v produkcijske poklice, toliko številnejši pa je priliv v večinoma visoko kvalificirane poklice storitvenih dejavnosti. Ta »modernizacija« poklicne in gospodarske strukture se navadno opravlja v sosednji generaciji. Od konca šestdesetih let spremlja ta proces v ZRN in Avstraliji, pa tudi v mnogih drugih deželah, izrinjevalno tekmovanje med srednje in visoko kvalificiranimi (Blossfeld 1985:83 ff.; Müller 1983:154–155).

razmerij. Na mesto povezave rezultata storitve in plačila so stopili mnogokratno standardizirani pristopni in promotivni postopki, zlasti v javni službi. V teh postopkih igrajo odločilno vlogo kot dokazi za upravičenost formalne stopnje kvalifikacije in službenih let.

Vrhu tega je še neodgovorjeno vprašanje, ali je »tiha revolucija« spremembe vrednot industrijskih družb zadela storitveno prizadevanje, ali je, kar se more domnevati, postavila storitveno pripravljenost na širšo podlago družbenih aktivnosti (prim. Hondrich et al. 1987).

»Politična« določitev višine dohodkov, priznanje posebne varnosti delovnega mesta in izoblikovanje poklicnih možnosti napredovanja po normativno-simboličnih merilih izkazovanja (npr. senioriteta) so povzročili, da se terciarni in vedno bolj tudi sekundarni zaposlitveni sektor dosega s *pripisanimi* znaki. Ti znaki so delno nove podlage za družbena zapiranja in za tvorbo razredov znotraj in zunaj posamezne delovne organizacije.

2.2.2 Otroci izobraževalnega razširjanja

Odločilni pogoj za terciarizacijo je razširitev možnosti izobraževanja v zahodnih družbah od konca druge svetovne vojne. Razširitev *izobraževanja* ustvarja skupaj z birokratizacijo politike in gospodarstva *profesionalizacijo* javnega življenja. Profesionalizacija pomeni v prvi vrsti zagotovitev poklicno-obratne oblasti (avtoritete) ter pridobitvenih in oskrbnih možnosti vsakokratne poklicne skupine (Johnson 1972). V najboljšem primeru ustvarja v drugi vrsti razširitev izobraževanja tudi izenačevanje pristopnih možnosti do različnih izobraževalnih ustanov in s tem tudi do poklicev za različne skupine prebivalstva. Če pa vendarle natančneje pogledamo, je enakost možnosti glede na povratne učinke neenakosti rezultatov in vlaganja »kulturnega« in »socialnega kapitala« teh, ki so premožnejši, za množico prebivalstva ostala vizija. Razširitev izobraževanja pa je pri »otročih izobraževalne ekspanzije« (Hurrelmann 1983) povzročila meritokratizacijo zavesti. V profesionaliziranem in birokratiziranem svetu sedanosti se izkazujeta izobrazba (izobrazbene izkušnje) in kvalifikacija (posedovanje kvalifikacije) kot sredstvi družbene *klasifikacije*. Ti sredstvi olajšujeta hierarhično uvrstitev absolventov na pozicije.

Zato je dvomljivo, ali izobraževalna ekspanzija upravičuje podmeno o spremeni sestavi različnih razredov in slojev, o čemer je nedavno govoril Haller (1986: 172, 174) ob naslonitvi na Michaela Younga (1961). Kolikor bolj se pa pridobiva izobrazba, toliko bolj izgublja sistem izobraževanja vlogo določevalca statusa. Kjer sta postali srednja zrelost in matura »normalna civilizacijska opremljenost«, je šola izgubila pravo funkcijo dodeljevanja na kadrovske oddelke v obratih. Kot rečeno, izobraževalni sistem razdeljuje predvsem formalne pravice in podeljuje predstavniškemu načelu birokracije vsebinsko legitimacijo (upravičenost), klasificira osebe in uradno utrjuje njihove statusne razlike.

Nasproti znanemu pričakovanju prispeva izobraževalna ekspanzija v zahodnih družbah k *diferenciaciji* in *poglabljanju* njihovih hierarhičnih struktur. Zdi se, da poteka vzporedno s politično razlastitvijo prek političnih strank – kar od Maxa Webera in Roberta Michelsa vedno znova opisujejo in obžalujejo – birokratska hierarhizacija družbe v povezavi s profesionalno postavitvijo pod skrbstvo širših delov prebivalstva; to pa spet predpostavlja izobraževalno ekspanzijo (prim. Illich 1978).

2.2.3. Blagoslovi birokracije

Profesionalizacije s pomočjo izobraževalnih patentov si ni mogoče zamisliti brez državnega blagoslova. Prav tako malo sta možna sodobna razširitev in učinkovanje birokracije brez količinske rasti privatnih obratov in ustanov države blaginje. Različna opremljenost s pooblastili moči mora biti porok za učinkovito delitev dela glede na doseganje vsakokratnega cilja organizacije. Kot pravilno opaža Edwards (1981), so predvsem tri metode, ki pomenijo koordinacijo delovnih nalog in nadzor delovnih storitev v hierarhično strukturo družbenih odnosov zlasti s pomočjo »terciariziranih« poklicnih položajev znotraj obratov: (1) navodila, s katerimi delodajalci in managerji določajo delovne naloge in dodeljujejo sredstva za njihovo opravljanje; (2) ocena, s katero delodajalci in managerji ugotavljajo uspeh (delo) zaposlenih in popravljajo napake; (3) discipliniranje, s katerim delodajalci in managerji nagrajujejo in kaznujejo delojemalce, da bi zagotovili kooperacijo. Posledica terciarizacije poklicne strukture pa je, da lahko tudi industrijsko-obrtno področje, kjer prevladujeta tehnična kontrola in delovnopogodbena zaposlitvena razmerja, dosega v rastoči meri zaposlitvene znake primarnega trga dela. Po drugi strani birokratska kontrola in ustrezna zaposlitvena razmerja preprečujejo napredujoč kompromis med delodajalci in ročnimi delavci, pa tudi preprostimi nameščenci.

Posledice so očitne: stopnjevanje hierarhične diferenciacije znotraj obratov vodi k *naraščanju* notranje neenakosti, ne nujno po dohodku, temveč glede na razpolaganje z močjo in glede na težnje po monopolizaciji nadaljnjih zmogljivosti delovanja, ki izhajajo iz moči (Haller 1986:178–180; Stinchcombe 1979; Lutz 1983). Iz tega sledi *teza*, da z velikostjo obrata ne narašča le stopnja diferenciacije poklicnih položajev in profila navodil, temveč tudi zahteve po kvalifikacijski ravni in s tem možnosti za hitrejši vzpon in za vstopanje v stabilnejša zaposlitvena razmerja.³

Birokratizacija je v povezavi z izobraževalno ekspanzijo v razvitem kapitalizmu dala slovo homogenemu delavskemu razredu v smislu tradicionalnega proletariata. Nasproti splošni *heterogenizaciji* razreda nesamostojnih pa stoji *homogenizacija* manjših enot razrednih položajev (strokovnjakov, znanstvenikov, menežerstva). Sestava razredov se je spremenila, vendar ne zaradi tega, ker bi se, npr. inteligenca ali nek drug dejavnik na novo razdelila med razrede, temveč zato, ker dajejo stari dejavniki vplivanja, kot so lastnina, zmogljivosti organizacije in kvalifikacije v organiziranem kapitalizmu razredom *nove obrise*.

³ To tezo potrjuje tako proučevanje vzorcev mobilnosti v nemških podjetjih, ki sta ga opravila Carroll in Mayer (1986) in reprezentativno poizvedovanje o interesu za poklicno dejavnost, ki ga je izvedel Inštitut za gospodarstvo in družbo v Bonnu (Miegel 1987), kot tudi nacionalna proučevanja v okviru internacionalne primerjave razredne strukture (npr. Erbslöh et. al. 1987:389–392). Seveda pride do nacionalnih razlik vedno glede na stopnjo standardizacije in diferenciacije. V ZRN, kjer je izražena standardizacija poklicnih položajev in karier znotraj in zunaj javnih služb, v Švici in v skandinavskih državah, ki imajo relativno malo velikih obratov, je pričakovati, da bo raztegnitev oz. utrditev hierarhičnih struktur videti manjša. Na to pa vpliva tudi drugačna konstelacija dejavnikov, če mislimo na prepad med »gornjim« in »spodnjim slojem« tostran in onstran Severnega Atlantika. Razdalja med zgornjim in spodnjim slojem je predvsem manjša v Severni Ameriki – tako v psihološko-ideološkem kot tudi v praktično-vsakdanjem oziru – kot v večini evropskih držav. Vendar se zaradi večje razširitve hierarhičnih struktur ameriških organizacij učinek neenakosti doživlja z občutno korekturo (prim. Dogan in Pelassy 1984:41).

3. Nova razprava o neenakosti: razstrukturiranje razredne družbe z individualizacijo življenjske poti?

Od začetka tega stoletja sta v raziskovanju neenakosti dva toka, katerih vsebina je razstrukturiranje razredne družbe (prim. Berger 1986).

Od časov Edvarda Bernsteina in Enrika Ledererja je po eni strani med marksistično usmerjenimi teoretiki razreda potekala razprava, ali ne bi gledali plasti nameščencev in uradnikov, ki se ne more izčrpati v *polarnosti* podjetnikov in delavcev, kot »novi srednji sloj« ali kot »proletariat trdih ovratnikov« (Lederer 1912:21–22).

Neomarksisti so si v zadnjih letih prizadevali premestiti prepad med abstraktno analizo razredne strukture na ravni produkcijskega načina in konkretno razredno analizo na ravni kolektivnih udeležencev z uvajanjem marksističnega koncepta srednjega razreda. Ponudili so tri razrešitvene strategije, da bi s tem potrdili razredni značaj srednjerazrednih položajev: srednji razred kot segment tradicionalnih razrednih kategorij v podobi »novega malomeščanstva« (prim. Pulantzas 1975) ali »novega delavskega razreda« (prim. Mallet 1975); srednji razred kot samostojni razred, ki se je pri Gouldnerju (1980) pojavil kot »novi razred«; in srednji razred kot oznaka za vse »protislovne položaje znotraj razrednih odnosov« (Wright 1985a:245). Skupno vsem tem predlogom je prizadevanje, da bi dokazali razredni značaj srednjih razredov ali z iztjanjenim pojmom izkoriščanja (npr. pri Wrightu), z diferenciranim katalogom meril za pripadnost razredu (npr. pri Poulantzasu), ali z novo ocenitvijo vloge srednjih razredov v možnih razrednih bojih (npr. pri Malletu). V funkcionalistični maniri ti avtorji skupaj opozarjajo na nove družbene funkcije srednjih razredov, ki jih ti izpolnjujejo na delovnem mestu z naraščanjem kvalifikacije in avtoritete.

Izhodišče drugega toka razprav je sporočilo Maxa Webra o *mnogodimenzionalnosti* družbene slojevitosti, kar pomeni relativizirati vzroke in učinke stratifikacije, ker naj bi bil tržni sistem nujna, vendar ne zadostna okoliščina za obstoj razredov. V žarišču te razprave ni sporna ocena srednjega razreda kot pri marksistih, temveč dvomljiva homogenost delavskega razreda.

Pripadniki teze o individualiziranju so v ZRN in drugod nedavno podvomili o uporabnosti pojma razreda (npr. Beck 1983; Hradil 1987). Zahtevajo slovo od tradicionalne stratifikacijske in razredne teorije, in sicer z utemeljitvijo, da naj bi zgodovinske spremembe razrahljale konsenz v ozadju. Ta konsenz naj bi obstajal v tem, da bi družbeno neenakost koncipirali v horizontu »vertikalne strukture ‚delovnih družb‘, ki so narodno-državno določene« (Kreckel 1983:5). Jedro teh zgodovinskih sprememb vidijo v treh vrstah razvoja: (1) v organiziranem kapitalizmu naj bi se življenjske razmere velikih skupin prebivalstva v zadnjih desetletjih opazno izboljšale, kar naj bi se kazalo zlasti v višji ravni dohodkov in izobrazbe (primerjaj Miegel 1983; Mooser 1983). (2) V novejšem času naj bi postala učinkovita domnevno nova merila družbene neenakosti, pri čemer so v ospredju dokazovanja: neenakost delovnih pogojev, preskrbljenosti na infrastrukturnem področju, socialne varnosti, neenakosti spolov kot posebna oškodovanost marginalnih skupin, kot so tujci, invalidi in brezposelni (prim. Hradil 1983; Heckmann 1983). (3) Naraščajoče možnosti mobilnosti, obsežni sistemi varnosti države, blaginje in spremenjena dinamika na trgu dela naj bi povzročili diverzifikacijo družbenih položajev in individualizacijo življenjskih poti. Ta *premikanja ravni* in pojav *novih* neenakosti naj bi sploh zbrisali tradicionalne meje razredov in naj ne bi več dopustili, da bi se pojavil občutek razredne pripadnosti. Pod vplivom »zelene politike«

v novejšem času razlagajo tako tudi marksisti ter Gorz (1980). Ti vidijo delavski razred vedno bolj potisnjen na rob kapitalistične industrijske družbe. Ko pa je delavski razred enkrat obroben pojav, naj ne bi bil revolucionarna sila, ki bi mogla osvoboditi družbo iz jarma kapitalizma; namesto tega naj bi veljalo, da naj bi človeka osvobodili dela.

Je pa več kot dvomljivo, če so rastoča blaginja, več izobrazbe, mobilnost in socialna varnost – po tezi o individualizaciji – izravnale razredne ovire do nespoznavnosti. Glede na utrjevanje vertikalnih struktur z birokratizacijo in ekspanzijo izobraževanja na eni strani in s stalnostjo razmerij materialne neenakosti na drugi strani ta teza komaj vzdrži. Avtorji, ki vidijo v *vertikalni* metafori spoznavno oviro, prelahko spregledujejo, da vertikalnost ni niti svojevoljen niti zgodovinsko naključen navezni okvir za analizo neenakosti. Kot prepričljivo dokazuje Barry Schwatz (1981:141–142), je prednost, ki se izraža v vertikalnosti, naravni simbol družbene neenakosti. Soglasje glede razvrstitve, npr. poklicev po rangi, ki prevladuje pri prebivalstvu, naj ne bi bilo artefakt metod, ki se uporabljajo za predstavljane individualnih ocen v rangirane položaje. Bolj naj bi bilo posledica skupnih kategorij razumevanja in sporočanja med pripadniki družbe (primer, npr. Hodge et al. 1985).

Vrhu tega stoji trditev o novih neenakostih, ki naj bi jih zajeli koncepti, kot so družbeni položaj, kulturni kapital, družbeno okolje, center in periferija, na majavih temeljih.⁴ V najboljšem primeru je pri teh konceptih »novo« dejstvo, da se o njih široko razpravlja šele v novejšem času in da se jih splošno zavedajo ter da so politično pomembni, medtem ko so družbeno že dolgo učinkoviti. Kot se mi zdi, zagovorniki teze o individualizaciji enačijo racionalizacijo modernih družb, ki se izraža v birokratizaciji in profesionalizaciji, z individualizacijo. Učinek individualizacije precenjujejo v tej meri, kot podcenjujejo učinek racionalizacijskih teženj, ki se osamosvajajo. Če spregovorimo s Heinrichom Böllom, leži resnično vedno malo naprej od aktualnega. »Če hočemo zadeti letečo ptico, moramo streljati *pred* njo.« Kljub temu lahko vidimo zaslugo teze o individualizaciji v tem, da je empirično opozorila na različen pomen določenih dimenzij družbene neenakosti za vzorec življenja posameznikov in skupin. Zato se kritika teze o individualizaciji usmerja predvsem proti precenjevanju njene empirične plodnosti in njene teoretične pomembnosti.

Empirično sega teza prekratko, ker je bila individualizacija potekov življenja in transformacija tradicionalnih, družinskih, poklicnih in kulturnih vezi od začetka naprej znak kapitalistično oblikovanega industrializma. Ni pa odpravila učinkovitosti načela stanovskega podružbljanja v razrednih položajih, ki jih posreduje trg. *Teoretično* je teza o individualizaciji pomanjkljiva, ker z zmedo delno protislovnih ugotovitev in novih pojmovnosti napaja upanje, da bi sociološke teorije lahko kdaj dosegle konkretno raven dejstev. Trditev, da naj bi se družbeni razredi in sloji sedaj razkrajali v difuzna družbena okolja in da bi zaradi tega nadomestili analitično-teoretični pojem razreda z deskriptivno koncepcijo družbenih položajev in okolij, izziva nevarnost, da bi empirično raziskovanje družbene neenakosti pojasnili kot odvečno, njeno teoretično utemeljenost pa izročili »sociologiji variabel« ali opisu posameznih primerov. Videti je, da so zagovorniki teze o individualizaciji zanemarili, da pomeni teorija neenakosti najpoprej zalogo *elementarnih* načel, ki

⁴ Zabloda je verjeti, da je mogoče z novo metaforo – kot center in periferija – nove neenakosti in konstelacije sil združiti pod teoretično streho, ki je hkrati sposobna diferenciacije in posploševanja. Tudi model-centra-periferije družbene urejenosti izhaja iz dominantnega centra, ki stoji nad podrejeno periferijo. Center je naravnost zavetje moralne avtoritete, družbene kontrole in izvir družbenega vpliva (prim. Shils 1975:16).

izražajo odnose med osrednjimi znaki družbene slojevitosti. Teorija, tudi teorija razredov, naj bo preprosta, naj poenostavlja, seveda ne zaradi preprostosti, temveč zato, da bi razkrila urejenost družbene resničnosti glede na specifično zastavitiv vprašanja (prim. Turner 1984; Strasser 1985).

Onstran sloja in razreda ni obnovitev teorije neenakosti niti na vidiku niti smiselna. Institucije družbene slojevitosti so v prvi vrsti izid kolektivnega ravnanja. Družbeno slojevitost je treba razumeti najpoprej kot hierarhijo skupin, ne pa kot položaje ali osebe, ki posedujejo v neenaki meri dohodek, moč in prestiž. Družbene skupine pa obstajajo le toliko, kolikor so odnosi med osebami strukturirani. Neenakost omejuje interakcijo, enakost pa privede ljudi skupaj. Tudi razrede si moramo predstavljati kot strukturirane enote v sistemu neenakosti (primer Landecker 1981:5). Kot skupine obstajajo razredi v večji ali manjši stopnji. Ta stopnja se meri po opremljenosti pripadnikov z viri za delovanje (zlasti lastnina produkcijskih sredstev, organizacijska pooblastila, kvalifikacija). Pojem razreda je toliko relacionalističen, kolikor se v njem izraža nasproten odnos do drugih razredov. Temelj za to nasprotje je v izključitvi drugih, v *monopolizaciji* virov delovanja, ki so pomembne za vsakokratni način udeležbe v pridobitnem življenju.

Monopolizacija virov (resursov) delovanja vodi prek izbirnega učinkovanja od odnosov med enakimi oziroma neenakimi k *družbenim zapiranjem*. Z monopolizacijo družbeno pomembnih resursov delovanja se ne omejuje le dostop do teh virov, temveč se spodbuja tudi nadaljnje obstajanje »zaprtih družb«. Zato lahko gledamo na razrede kot na rezultate družbenih zapiranj, toda tudi kot na kolektivne strategije za nadaljnjo učinkovitost družbenih zapiranj. Seveda se spreminjajo strategije družbenega zapiranja s pomenom virov (resursov), ki so vredni prizadevanja (npr. zemlja, znanje, orožje, dohodek, posest), z metodami izključevanja, ki so na razpolago (npr. rod, volitve, jezik, religija, moč, prepričanje, spretnosti) in z velikostjo skupin, ki jih zanimajo zapiranja.

En razred torej označuje podobna opremljenost pripadnikov z viri delovanja, pri čemer so lahko strategije monopolizacije od razreda do razreda različne. Razred je *družbeni* razred, če se podobnost znakov opremljenosti useda tudi v podobnih posledicah, kot so višina dohodkov, stališča in stil življenja. Pojem razreda je najprej le analitična kategorija, ki strukturiranih razrednih položajev še ne dela za družbene kolektive. Analiza razredne strukture sicer more s pomočjo statističnih metod ugotoviti razredne vplive. Razredna analiza pa je šele, če pojasni proces, s katerim postajajo »prazna mesta« v razredni strukturi razredni akterji. To spet omogoča trditve o homogenosti učinkovanj v družbeni resničnosti, ki jih proizvaja članstvo razreda. Kot je ne dolgo tega dokazal Goldthorpe (1985), je mogoče te učinke pričakovati samo, če je pri pripadnikih razreda sprejeta ustreznna stopnja *demografske identitete*. Ta stopnja je odvisna od njihovega izvora in stalnosti kot razrednih pripadnikov.

Tako so si *samostojni* v večini zahodnih dežel kljub upadajočim deležem v skupnem številu pridobitno dejavnih ohranili znatno razredno jedro in s tem kolektivno zmožnost delovanja. Pri *ročnih delavcih* je v zadnjih letih naraščal delež samorekrutiranja, ki je dosegel 80% v takšni meri, kot je upadal priliv iz kmetijstva. Raztegovanje družbene hierarhije je povzročilo – kot je omenjeno – heterogenizacijo tradicionalnega delavstva. Poenostavljeno se more razumeti to heterogenizacijo kot razcepitev v dvoje relativno homogenih razrednih položajev: na eni strani razredni položaj strokovnjakov, katerih slovo od tradicionalnega delavskega razreda povzroča predvsem izpolnitev povečanih zahtev po kvalifikaciji v zgodnjem obdobju življenja; na drugi strani se nahaja razredni položaj priučenih in

nekvalificiranih delavcev, »zelenih« pomožnih delavcev z dežele in pomočniških moči.

Do podobne cepitve je prišlo tudi pri *neročnih delojemalcih*, pri t. i. srednjem sloju. Rekrutiranje za vodilne položaje »službečega razreda« nastaja sicer iz tujih izvorov, vendar je mobilnost iz »službečega razreda« zaradi »zaviralnega učinka« zelo majhna (Goldthorpe 1985:188). Kljub veliki širini rekrutiranja tujih pripadnikov pa se razredno jedro pri nameščencih in uradnikih razteguje v birokratska zaposlitvena razmerja. Tu gre za tisto razredno jedro nameščencev in uradnikov, za katerega bi lahko rekli, da kot managerska buržoazija in izobraženska buržoazija oblikuje pendant posestniški buržoaziji. Druga polovica neročnih delojemalcev se nahaja na poklicnih položajih, ki imajo v najboljšem primeru *mešane* zaposlitvene okoliščine (npr. preprosti nameščenci, ki se ukvarjajo z rutinskimi nalogami). Majhna privlačnost in različna podlaga za rekrutiranje vodita tukaj komajda v kakšni zahodni deželi do konsolidacije razrednega jedra. Prej bi lahko to polovico neročnih delojemalcev gledali kot stalno se spreminjajoč rezervoar odskočnih, etapnih in potrošnih mest. Navsezadnje je feminizacija pisarniških, trgovskih in gospodinjskih poklicev nasploh, posebej pa zaposlitev v delnem delovnem času, tista, ki preprečuje oblikovanje trajnega razrednega jedra v spodnjem »srednjem sloju«.

Zato bi bilo zgrešeno, če bi zamenjali izenačevanje načina življenja v zahodnih družbah glede na potrošnjo, prosti čas in znanje kot tudi glede na naraščanje dohodka, glede na socialno varnost in končano izobraževanje z zagotovitvijo enakosti možnosti ali celo z odpravo mehanizmov izkoriščanja in gospodovanja, ki tvorijo razrede. Prav nadaljnje obstajanje diferencirane razredne strukture in prav tako diferencirane – manj vpadljive – razredne zavesti, zlasti v Evropi, dokazuje, kako šibki so kazalniki teze o individualizaciji (prim. Dogan in Pelassy 1984:46–47). Raziskovanje neenakosti mora – če različne definicije razredov dovoljujejo ustrezne prognoze o razredni zavesti v organiziranem kapitalizmu – najprej prilagoditi svojo strategijo novim konstelacijam oblikovanja razredov, šele potem je mogoče pričakovati zadovoljive rezultate, oz. je možno zavreči tradicionalna pojmovanja. Tako politični pomen povečevanja neročnih poklicev kot tudi spremenjene oblike, vsebine in fronte konfliktov v organiziranem kapitalizmu zahtevajo novo ovrednotenje učinkov razredov. Tako je šele Touraine (1985) nedavno postavil vprašanje, ali bi se glede na zginevanje carstva produkcije, glede na spremenjene linije konfliktov in strank sploh še lahko vzpostavila zveza med objektivnim razrednim položajem in subjektivno razredno zavestjo.

4. Sklepna opomba: Na poti k obnovitvi razredne teorije?

Na podlagi orisanega razvoja so v zadnjih letih postali opazni nastavki za sintezo teorije razredov. Večinoma nehoteni nosilci te sinteze seveda ne morejo tajiti svojega neomarksističnega in neoweberjanskega izvora. Sicer tako različno usmerjeni raziskovalci neenakosti, kot Giddens (1979a, 1979b), Wriht (1985a, 1985b) in Parkin (1978, 1979), toda tudi Guldner (1980), Bourdieu (1983), Goldthorpe (1985) in Haller (1983), pa se vendarle strinjajo v zahtevi, da je treba razredno teorijo in empirično raziskovanje neenakosti usmeriti v sistematično dognanje vzrokov in učinkov monopolizacije virov (resursov) delovanja in nastajanja razrednih jeder. Za analizo razredne strukture to pomeni, da stopijo takorekoč

analitično enakopravno ob tradicionalno spremenljivo lastnine produkcijskih sredstev vsaj pooblastila organizacije in resursi kvalifikacije.

Tudi Parkin (1979, 1983), če ga upoštevamo kot zastopnika drugih avtorjev, dvomi, da bi lastnost ustvarjanja razredne strukture sodila izključno k sistemu produkcije. Ob institucijah lastnine in profesionalne kvalifikacije kaže, da bi lahko bil v temelju vsak družbeni vir izhodišče za strategijo monopolizacije, kolikor bi bil poraben, da bi omejeval dostop do poklicev in položajev v družbi. Pripadnost religiji in rasi, spolu in narodu zato nastopa kot funkcionalni ekvivalent strategij zapiranja, ki so v ospredju, kot lastnine, pooblastil organizacije in spričevala o izobrazbi. Ti viri so posebej dobro uporabni za zapiranje gornjih razredov in slojev, tako da je tam izključitev ali monopolizacija vodilna metoda zapiranja (Parkin 1979:45). Povsod tam, kjer ni možna izključitev od določenih virov, ali je možna le delna izključitev, uporabljajo tudi oblike solidarnega prisvajanja. Potem pride do »dualnega zapiranja«. To se dogaja predvsem pri »novem srednjem sloju«, pri delavskem razredu je pa (bolj) zelo omejeno.

Podobno kot z Giddensovimi možnostmi trga in z Wrightovimi odnosi izkoriščanja je zato po Parkinu razredni položaj pripadnika družbe (»igralca«) določen s tisto obliko zapiranja, s katero mu pripada največi del virov.

Seveda raziskovalci neenakosti ne tajijo, da konstruirajo svoj predmet družbene slojevitosti, ko uporabljajo pojmovno-metodični aparat na raziskovalnem izseku družbene resničnosti. Pri tem ni problematična uporaba pojma razreda ali kakšnega drugega koncepta. Pomisleka vredno je le, kadar gre za zagovarjanje konceptov in definicij samo zaradi pragmatičnih ali operacionalnih razlogov. V tem primeru bi teoretično utemeljevanje empirične raziskave družbene slojevitosti prepustili sociologiji, ki se zadovoljuje s koncepti kot okrajšavami za splet variabel, sociologiji, ki bi pogrešala vsako samostojno resničnost in ki bi spreminjala dvomljivo resničnost družbenih razredov v dejansko duhovne skupnosti. V teh konceptih bi se nahajali le posesti in ustanove, potrošne dobrine in končane izobrazbe, ne pa ljudje, ki so drug z drugim v mnogovrstnih odnosih harmonije in konflikta, nadrejenosti in podrejenosti (Wrong 1976:122).

(Prevod: M. Jogan)

SEZNAM LITERATURE:

Beck, Ulrich (1983), »Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten.« v Reinhard Kreckel, ur., *Soziale Ungleichheiten*. Sonderband 2, Soziale Welt. Göttingen: Schwartz: 35–74.

Beck, Ulrich und Brater, Michael (1978), »Berufliche Arbeitsteilung und soziale Ungleichheit – Konzeption einer subjektbezogenen Theorie der Berufe.« v: Ulrich Beck und Michael Brater, ur., *Die soziale Konstitution der Berufe*. Bd. 2. Frankfurt/M.: Campus.

Bendix, Reinhard (1974), »Inequality and Social Structure: A Comparison of Marx and Weber.« *American Sociological Review* 39: 149–161.

Berger, Johannes und Offe, Claus (1984), »Die Entwicklungsdynamik des Dienstleistungssektors.« v: Claus Offe, *»Arbeitsgesellschaft«: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt/M.: Campus.

Berger, Peter A. (1986), *Entstrukturierung Klassengesellschaft? Klassenbildung und Strukturen sozialer Ungleichheit im historischen Wandel*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Bourdieu, Pierre (1983), »ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital.« v: Reinhard Kreckel, ur., *Soziale Ungleichheiten*. Sonderband 2, Soziale Welt. Göttingen: Schwartz: 183–198.

Blossfeld, Hans-Peter (1985), *Bildungsexpansion und Berufschancen. Empirische Analysen zur Lage der Berufsanfänger in der Bundesrepublik*. Frankfurt/M.: Campus.

Carroll, Glenn R. und Mayer, Karl Ulrich (1986), »Job-Shift Patterns in the Federal Republic of Germany: The Effects of Social Class, Industrial Sector and Organizational Size.« *American Sociological Review* 51: 323–341.

- Clark, Colin (1940), *The Conditions of Economic Progress*. London: Macmillan.
- Dahrendorf, Ralf (1983), »Wenn der Arbeitsgesellschaft die Arbeit ausgeht.« v: Joachim Matthes, ur., *Krise der Arbeitsgesellschaft?* Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982. Frankfurt/M.: Campus Verlag: 25–37.
- Detting, Walfried (1985), »Krise des Wohlfahrtsstaates.« v: Jürgen Krüger und Hermann Strasser, ur., *Soziale Ungleichheit und Sozialpolitik: Legitimation, Wirkung, Programmatik*. Regensburg: Transfer Verlag, 1986: 193–199.
- Dogan, Mattei und Pelassy, Dominique (1984), *How to Compare Nations: Strategies in Comparative Politics*. Chatham, N. J.: Chatham House Publishers.
- Edwards, Richard C. (1981), *Herrschaft im modernen Produktionsprozess*. Frankfurt/M.: Campus.
- Erbslöh, Barbara, Hagelstange, Thomas, Holtmann, Dieter, Singelmann, Joachim und Strasser, Herman (1987), *Klassenstruktur und Klassenbewußtsein in der Bundesrepublik Deutschland*. Endbericht eines DFG-Forschungsprojekt, Duisburg.
- Fisher, A. G. B. (1935), *The Clash of Progress and Security*. London: Macmillan.
- Gershuny, Jonathan (1981), *Die Ökonomie der nachindustriellen Gesellschaft. Produktion und Verbrauch von Dienstleistungen*. Frankfurt/M.: Campus.
- Giddens, Anthony (1979a), *Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Giddens, Anthony (1979b), *Postscript*. v: isti, *The Class Structure in Advanced Societies*. 2. Aufl. London: Hutchinson: 295–320.
- Goldthorpe, John H. (1985), »Soziale Mobilität und Klassenbildung. Zur Erneuerung einer Tradition soziologischer Forschung.« v: Hermann Strasser und John H. Goldthorpe, ur., *Die Analyse soziale Ungleichheit: Kontinuität, Erneuerung, Innovation*. Opladen: Westdeutscher Verlag: 174–204.
- Goldthorpe, John H., Lockwood, David, Bechhofer, Frank und Platt, Jennifer (1969), *The affluent worker in the class structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gorz, Andre (1980), *Abschied vom Proletariat*. Frankfurt/M.: Europäische Verlagsanstalt.
- Goldner, Alvin W. (1980), *Die Intelligenz als neue Klasse*. Frankfurt/M.: Campus.
- Hagelstange, Thomas (1986), *Die Entwicklung von Klassenstrukturen in 10 EG-Ländern, den USA und Kanada von 1960 bis 1982 vor dem Hintergrund der Marxschen Theorie*. Habilitationsschrift, Universität -GH- Duisburg.
- Haller, Max (1983), *Theorie der Klassenbildung und sozialer Schichtung*. Frankfurt/M.: Campus.
- Haller, Max (1986), »Sozialstruktur und Schichtungshierarchie im Wohlfahrtsstaat: Zur Aktualität des vertikalen Paradigmas der Ungleichheitsforschung.« *Zeitschrift für Soziologie* 15: 167–187.
- Heckmann, Friedrich (1983), »Einwanderung und die Struktur sozialer Ungleichheit in der Bundesrepublik.« v: Reinhard Kreckel, ur., *Soziale Ungleichheiten*. Sonderband 2, Soziale Welt. Göttingen: Schwartz: 369–388.
- Hodge, Robert W., Kraus, Vered und Meyer, Garry S. (1985), »Politische Ideologie und Berufsprestige. Eine vergleichende Analyse.« v: Hermann Strasser und John H. Goldthorpe, ur., *Die Analyse sozialer Ungleichheit: Kontinuität, Erneuerung, Innovation*. Opladen: Westdeutscher Verlag: 70–97.
- Hörning, Karl H. (1971), *Der neue Arbeiter: Zum Wandel sozialer Schichtstrukturen*. Frankfurt/M.: Fischer.
- Hondrich, Karl Otto et al. (1987), *Krise der Leistungsgesellschaft? Empirische Analysen zum Engagement in Arbeit, Familie und Politik*. Frankfurt/M.: Campus Verlag.
- Hradil, Stefan (1987), *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hradil, Stefan (1983), »Die Ungleichheit der 'Sozialen Lage'«. v Reinhard Kreckel, ur., *Soziale Ungleichheiten*. Sonderband Soziale Welt 2. Göttingen: Schwartz: 101–118.
- Hurrelmann, Klaus (1983), »Kinder der Bildungsexpansion.« *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie* 3: 291–310.
- Illich, Ivan (1978), *Fortschrittsmythen*. Reinbek: Rowohlt.
- Johnson, Terrence J. (1972), *Professions and Power*. London: Macmillan.
- Kern, Lucien, ur. (1976), *Probleme der postindustriellen Gesellschaft*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Kleber, Wolfgang (1983), »Die sektorale und sozialrechtliche Umschichtung der Erwerbsstruktur v: Deutschland 1882–1970.« in Max Haller und Walter Müller, ur., *Beschäftigungssystem im gesellschaftlichen Wandel*. Frankfurt/M.: Campus: 24–70.
- Kreckel, Reinhard (1980), »Unequal Opportunity Structure and Labour Market Segmentation.« *Sociology* 14: 526–550.
- Kreckel, Reinhard (1983), »Theorie sozialer Ungleichheiten im Übergang.« v: Reinhard Kreckel, ur., *Soziale Ungleichheiten*. Sonderband 2, Soziale Welt. Göttingen: Schwartz: 3–14.
- Landecker, Werner S. (1981), *Class Crystallization*. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press.
- Lederer, Emil (1912), *Die Privatgestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung*. Tübingen: Mohr.
- Lutz, Burkart (1983), »Bildungsexpansion und soziale Ungleichheit. Eine historisch-soziologische Skizze.« v: Reinhard Kreckel, ur., *Soziale Ungleichheiten*. Soziale Welt Sonderband 2. Göttingen: Schwartz: 221–245.
- Mallet, Serge (1972), *Die neue Arbeiterklasse*. Neuwied: Luchterhand.
- Miegel, Meinhard (1983), *Die verkannte Revolution (1): Einkommen und Vermögen der privaten Haushalte*. Bonn: Bonn Aktuell.
- Miegel, Meinhard (1987), »Die Kasten der Industriegesellschaft.« *Die Zeit* Nr. 27 vom 26. 6. 1987.

- Mooser, Josef (1983), »Auflösung der proletarischen Milieus.« *Soziale Welt* 34: 270–306.
- Müller, Walter (1983), »Wege und Grenzen der Tertiärisierung: Wandel der Berufsstruktur in der Bundesrepublik Deutschland 1950–1980.« v Joachim Matthes, ur., *Krise der Arbeitergesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982*. Frankfurt/M.: Campus: 142–160.
- Nisbet, Robert A. (1966), *The Sociological Tradition*. New York: Academic Press.
- Offe, Claus (1983), »Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie?« v Joachim Matthes, ur., *Krise der Arbeitergesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982*. Frankfurt/M.: Campus Verlag: 38–65.
- Parkin, Frank (1978), »Social Stratification.« v: Tom Bottomore und Robert A. Nisbet, ur., *A History of Sociological Analysis*. New York: Basic Books: 599–632.
- Parkin, Frank (1979), *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: Tavistock.
- Parkin, Frank (1983), »Strategien sozialer Schließung und Klassenbildung.« v: Reinhard Kreckel, ur., *Soziale Ungleichheiten*. Sonderband Soziale Welt 2. Göttingen: Schwartz: 121–135.
- Poulantzas, Nicos (1975), *Klassen im Kapitalismus – heute*. Westberlin: Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung GmbH.
- Schwartz, Barry (1981), *Vertical Classification: A Study in Structuralism and the Sociology of Knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shils, Edward A. (1975), *Center and Periphery*. Chicago: University of Chicago Press.
- Simmel, Georg (1950), *The Sociology of Georg Simmel*. ur., von Kurt H. Wolff. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Singelmann, Joachim (1985), »Wirtschaftliche Entwicklung und beruflicher Wandel.« v: Joachim Singelmann et al., *Strukturen der modernen Industriegesellschaft*. Stuttgart: Klett: 3–18.
- Stinchcombe, Arthur R. (1979), »Social Mobility in Industrial Labor Markets.« *Acta Sociologica* 22: 217–245.
- Strasser, Hermann (1985), »Was Theorien der sozialen Ungleichheit wirklich erklären.« v Hermann Strasser und John H. Goldthorpe, ur., *Die Analyse sozialer Ungleichheit: Kontinuität, Erneuerung, Innovation*. Opladen: Westdeutscher Verlag: 155–172.
- Strasser, Hermann (1987), »Diesseits von Stand und Klasse: Prinzipien einer Theorie der sozialen Ungleichheit.« v Bernhard Giesen und Hans Haferkamp, ur., *Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Opladen: Westdeutscher Verlag: 50–92.
- Touraine, Alain (1985), »Klassen, soziale Bewegungen und soziale Schichtung in einer nachindustriellen Gesellschaft.« v Hermann Strasser und John H. Goldthorpe, ur., *Die Analyse sozialer Ungleichheit: Kontinuität, Erneuerung, Innovation*. Opladen: Westdeutscher Verlag: 324–338.
- Turner, Jonathan H. (1984), *Societal Stratification: A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press.
- Weber, Max (1964), *Wirtschaft und Gesellschaft*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Weber, Max (1982/84), *Die protestantische Ethik*. ur. Johannes Winckelmann. Bd. 1 (1984), Bd. 2 (1982). Gütersloh: Bertelsmann.
- Wesolowski, Włodzimierz (1979), *Classes, Strata and Power*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Wright, Erik Olin (1985a), »Was ist neo und was ist marxistisch in der neomarxistischen Klassenanalyse?« v Herman Strasser und John H. Goldthorpe, ur., *Die Analyse sozialer Ungleichheit: Kontinuität, Erneuerung, Innovation*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag: 238–266.
- Wright, Erik Olin (1985b), *Classes*. London: Verso.
- Wright, Dennis H. (1976), *Skeptical Sociology*. New York: Columbia University Press.
- Young, Michael (1961), *The Rise of the Meritocracy*. Harmondsworth: Penguin Books.

ERNEST PETRIČ

Trajni detant ali le predah?

Po obetavnih srečanjih v Washingtonu in Moskvi in na njih doseženih sporazumih med Reaganom in Gorbačovom se proučevalcem mednarodnih odnosov zastavljajo številna vprašanja. Ne le vprašanja, o čem vse sta se sporazumela in kakšne so razsežnosti dogovarjanja, kaj vse je podpisano in kaj je tisto, kar utegne roditi rezultate v prihodnjih mesecih. Zastavlja se predvsem temeljno vprašanje, ali smo dejansko, kot pišejo mnogi opazovalci, proučevalci mednarodnih odnosov, na pričetku nove ere v odnosih med super silami. Se začenja obdobje trajnega sodelovanja ali vsaj razumevanja med ZDA in SZ? Se začenja obdobje, ki naj bi trajalo nekaj desetletij in bilo torej vsaj relativno trajno obdobje sodelovanja? Gre dejansko za preobrnitev dosedanjega dolgoročnega trenda, saj se je vse povojno obdobje ravnotežje vzpostavljalo na vedno višji stopnji oborožitve med supersilama oziroma med njunima blokoma? Smo res na začetku obdobja, ki ga bodo označevali omejevanje oboroževalne tekme, postopna razorožitev, morda navsezadnje celo uničenje človeštvu najbolj grozečih vojaških arzenalov, predvsem nuklearnega orožja? Se bo v prihodnjih obdobjih ravnotežje moči vzdrževalo na vedno nižji stopnji oboroženosti? Bo ravnotežje strahu le zamenjalo vzdušje zaupanja in sodelovanja?

Vsak poskus odgovoriti na vprašanje, ali je sedanja otoplitev v odnosih med SZ in ZDA le kratek predah v zaostritvah odnosov med super silama, ali pa gre za v bistvu novo, trajnejše obdobje detanta, je seveda tvegano početje. Znanost mednarodnih odnosov, podobno kot druge družboslovne vede, ne razpolaga z metodami, ki bi omogočale čvrste, zanesljive in kolikor toliko natančne predikcije in predvidevanja. Seveda pa to ne pomeni, da analitiki mednarodnih odnosov niso poklicani vsaj poskusiti napovedati tok bodočih dogajanj, predvsem najpomembnejših globalnih procesov, in da za svoja predvidevanja nimajo na razpolago prav nič otipljivega.

Predno poizkusimo tvegati odgovor na zgoraj zastavljeno temeljno vprašanje, velja opozoriti, da je celotno obdobje mednarodnih odnosov po II. svetovni vojni označevalo ciklično ponavljanje obdobji zaostritev z obdobji otoplitev. Vsaki otoplitvi je sledila zaostritev, tej spet otoplitev, in tako dalje. To ciklično ponavljanje zaostritev in otoplitev je potekalo v relativno kratkih razmikih, vedno krajših od desetletja. Sodelovanju ob koncu II. svetovne vojne (1944/45), evforičnemu vzdušju zmage in vzpostavljanju (čeprav ob številnih zapletih v odnosih med zmagovalci) novega mednarodnega sistema, v čigar središču naj bi bila Organizacija združenih narodov, je kaj hitro, že po nekaj letih, sledila zaostritev, obdobje t. i. »hladne vojne«. Ta je dosegla višek v letih 1949–1953 – z berlinsko krizo in korejskim konfliktom. Otoplitev, ki je sledila zlasti po smrti J. V. Stalina, je dosegla svoj vrh nekako sredi petdesetih let s sestankom v Ženevi, uspešno razrešitvijo konflikta v Indokini, sklenitvijo avstrijske državne pogodbe, in še marsičem drugim. To

obdobje otoplitve tudi ni bilo kaj posebej trajno. Zmoti ga že sovjetski vdor na Madžarsko in sueška kriza (1956), prava zaostritev pa nastopi v začetku šestdesetih let z vrhuncem v kubanski krizi (1962), z začetkom odkritega ameriškega angažiranja v Vietnamu in s celo vrsto tveganih konfrontacij med super silama na lokalni ravni v raznih območjih sveta. Nova otoplitev, ki je nastopila kmalu po zatrtju češkoslovaške pomladi (1969) v začetku sedemdesetih let, je rodila svoj najbolj spektakularen rezultat – sprejem helsinške sklepne listine o evropski varnosti in sodelovanju leta 1975. Tudi temu detantu je kaj hitro sledila zaostritev. Številni tako imenovani »lokalni konflikti« koncem sedemdesetih in v začetku osemdesetih let (Etiopija, Kambodža, Afganistan, jug Afrike, tj. Angola, Mozambik, Srednja Amerika itd.) so odnose med supersilama oziroma med blokoma obremenili do te mere, da mnogi začetek osemdesetih let upravičeno imenujejo nova »hladna vojna«. Drugi Reaganov predsedniški mandat pa je že najavljal otoplitev in pravzaprav spektakularno hitro smo v lanskem in v letošnjem letu prišli v fazo odnosov med obema super silama, ki ji po razsežnosti stikov in sodelovanja ter po širini sporazumevanja pravzaprav ni enake v vsem povojnem obdobju.

Če stvar nekoliko poenostavimo, bi torej lahko zapisali, da si nekako v razmiku petih, nekaj več ali nekaj manj let, vse povojno obdobje v odnosih v svetu, predvsem v odnosih med super silama, ki pa so vendarle za odnose v svetu še vedno dominantni, sledijo obdobja otoplitve in zaostrovanja. Naj torej po tej logiki pričakujemo že v začetku devetdesetih let novo zaostritev? Ali pa je otoplitev, ki smo ji sedaj priča, po svojih kvalitativnih in kvantitativnih razsežnostih dejansko tako svojstvena in pomembna, da si lahko obetamo daljše, trajnejše obdobje detanta?

Predno preidemo k razreševanju tistih značilnosti sedanjega detanta, ki utegnejo biti pomembne pri poizkusu predvidevanja bodočih mednarodnih odnosov oziroma odnosov med super silama, velja opozoriti, da je vse povojno obdobje nihanj v odnosih med super silama vendarle spremljalo nekaj stalnic. Najpomembnejše med njimi so vsekakor te: v bistvu se je vseskozi ohranjalo oziroma na vedno višji ravni vzpostavljalo v II. svetovni vojni ustvarjeno ravnotežje sil med obema super silama – tako v vojaškem kot v političnem pogledu; oboroževalna tekma se je nadaljevala z nezmanjšano močjo in priča smo bili le dokaj skromnim dosežkom v omejevanju oboroževalne tekme (npr. SALT 1, SALT 2, moskovski sporazum o poizkusih z jedrskim orožjem, nekateri drugi sporazumi, npr. o nerazširjanju jedrskega orožja itd.), vendar pa v nobenem od teh primerov ni šlo za zmanjševanje oborožitve. Kvečjemu je šlo za dogovore o manjšem tempu pri razvijanju določenih novih orožij, šlo je le za zadrževanje, omejevanje oboroževalne tekme. Sedanji washingtonski sporazum o odpravi raket srednjega in kratkega dosega iz Evrope in njihovem uničenju pa je dejansko prvi povojni sporazum, ki vsebuje tudi določila o zmanjšanju že obstoječe jedrske oborožitve, o uničenju, torej o odpravi določenih orožij. V tem pogledu je pomen tega sporazuma morda prav simboličen. Morda je dejansko znanilec neke nove epohe v mednarodnih odnosih.

Druga značilnost preteklega obdobja, njegova dokaj čvrsta konstanta je – tako rekoč do nedavnega – stalna ideološka ofenziva Sovjetske zveze, ofenzivno uveljavljanje tako ali drugače sovjetske ideologije v širša, predvsem v izvenevropska območja sveta. Ideološki naboj sovjetske zunanje politike je bil tako močan in prodoren, da je prav Sovjetska zveza do nedavnega nastopala v mednarodnih odnosih kot izrazit ofenziven dejavnik. Sovjetska zveza je prav zaradi svoje ideološke ofenzivnosti in celo agresivnosti delovala kot tipična »nova« sila, kot ofenzivna

spreminjevalka obstoječega mednarodnega reda in ravnotežja moči. Značilnost vsake »nove« sile v novejši evropski in svetovni zgodovini je bila vedno prav v tem, da je nastopala kot rušilka starega, kot *ofenzivni dejavnik* v mednarodnih odnosih. V povojnih desetletjih je Sovjetska zveza prav na temeljih svoje vojaške in ideološke moči dejansko postala nova svetovna sila, globalna sila v pravem pomenu besede.

Združene države Amerike pa so bile v povojnem obdobju kljub svoji vojaški in predvsem ekonomski moči vseskozi v položaju sile, ki brani obstoječe, obstoječi mednarodni red in ravnotežje moči. Ohranjale, branile so svoj položaj pred grožnjo in pritiski nove ofenzivne sile, Sovjetske zveze.

Videti pa je, da se je prav v zadnjih nekaj letih v tem pogledu marsikaj kardinalno spremenilo. Očitno je otopela ost sovjetske ideološke moči, hkrati s tem pa je v neevropskem svetu – kot posledica realnih dejstev – zbledela privlačnost sovjetskega družbenega modela. Družbene ureditve in režimi, vzpostavljeni v imenu socializma in z bolj ali manj neposredno sovjetsko pomočjo, pa naj gre za Vietnam, Kubo, Nikaragvo, Angolo, Mozambik, Etiopijo, Južni Jemen in še mnoge druge, doživljajo globok zastoj in krizo; neevropski svet, ki je bil prvenstveno torišče sovjetske ideološke in zunanjepolitične ofenzive, vse bolj preplavlja spoznanje, da je sovjetska moč sicer pomembna, pogosto celo odločilna pri prevzemu oblasti, pri osvobajanju izpod kolonializma ipd., ni pa sposobna zagotoviti dinamičnega (ne ekonomskega in ne družbenega) razvoja svoje klientele.

Sovjetska zveza je s svojo v bistvu vendarle ekspanzionistično zunanjo politiko v povojnih desetletjih spravila pod svoj bolj ali manj neposredni vpliv območja širom sveta, ki pa jih s svojo ekonomsko močjo ni sposobna obvladovati. Pokazalo se je, da so številni režimi v svetu, oprti na sovjetsko ideologijo in sovjetsko neposredno pomoč, pravzaprav zašli v še bolj krizne razmere kot tisti, ki so ostali vključeni v različne povezave z bivšimi kolonialnimi metropolami ali ostali v krogu dominantnega vpliva Združenih držav Amerike. Privlačnost sovjetskega modela, sovjetskega vzora in s tem Sovjetske zveze kot take je po številnih neprijetnih izkušnjah in očitno pičlih razvojnih rezultatih njenih klientov seveda zbledela.

Poleg vojaške sestavine sovjetske moči je zato sčasoma drugi najpomembnejši element moči Sovjetske zveze, njena ideologija, postopoma zbledel. Prišel je učinkovati celo kontraproduktivno. Sovjetskemu sistemu s ideološkim arzenalom, s kakršnim je razpolagal, ni uspelo zagotavljati vsaj relativno optimalne ekonomske in druge ustvarjalnosti, ni mu uspelo zagotoviti dohajanje »preživelega« kapitalističnega sistema. Narobe, zaostajanje je postajalo prav v zadnjih desetih in nekaj letih vedno večje in vse bolj očitno in otipljivo. Sovjetska zveza je postala, kot upravičeno pišejo številni teoretiki, zlasti seveda tisti na Zahodu, *enodimenzionalna velika sila* v pravem pomenu besede; velika sila torej, katere moč je utemeljena samo na eni sestavini, na vojaškem dejavniku. V ekonomskem in tehnološkem pogledu je Sovjetska zveza še vedno le sila druge vrste, v zadnjem desetletju pa je to v določenem smislu postala tudi v ideološkem pogledu. Pa ne le zaradi svojih notranjih razvojnih težav. V modernem svetu so namreč stopila v ospredje mnoga nova, za človeka danes in jutri usodna vprašanja. Končalo se je obdobje preнове mednarodnega političnega sistema. Za nami je obdobje dekolonizacije, ki je gotovo bilo obdobje, v katerem je kapitalizem doživel doslej najglobljo družbeno krizo. Danes je obdobje evropske kolonialne dominacije z nekaj preostanki zgodovinsko gledano že za nami, preseženo. In s tem tudi prestiž Sovjetske zveze kot nekolonialne sile. Še več. Z ohranjanjem številnih mej in vplivnih področij, ki sta jih v kolonialnem obdobju zagotovili carska Rusija in stalinistična zunanja

politika kot meje in vplivna območja Sovjetske zveze bodisi na Daljnem vzhodu bodisi v Centralni Aziji, bodisi na Baltiku in v Vzhodni Evropi, je Sovjetska zveza v očeh mnogih ostala ena tistih redkih držav, ki so ohranile svoje imperialno bistvo.

Sovjetska pomoč številnim narodom v neevropskih delih sveta v njihovem boju za osvoboditev izpod kolonialnega jarma, bodisi da je šlo za vojaško pomoč bodisi za ideološka izhodišča vrste antikolonialnih gibanj, je bila pomembna in neprecenljiva. Danes pa, kot ti novi narodi in države stojijo pred temeljnimi razvojnimi vprašanji, ne več pred vprašanji svobode ali nesvobode, suverenosti in politične neodvisnosti, temveč pred vprašanji razvoja ali nerazvoja, je Sovjetska zveza v precejšnji meri nemočna, pa najsi gre za ekonomsko in tehnološko pomoč ali za ideologijo.

Poenostavljeno rečeno: Sovjetska zveza se je iz ofenzivne sile v mednarodnih odnosih, sile, ki uveljavlja novi red, postopoma spremenila, prerasla, degenerirala v silo, ki brani obstoječe. Sovjetska zveza zaradi svojih stvarnih zmožnosti ni sposobna več širiti področja svojega vpliva. Skorajda ni več sposobna vzdrževati niti tistih vplivnih področij in dominirati tam, kjer se je v preteklosti že utrdila, pa naj gre to za Vzhodno Evropo in še bolj za območja v Afriki, kot so Angola, Mozambik, Etiopija, ali v Aziji, npr. v Afganistanu, Vietnamu in še marsikje drugje.

Seveda je spremenjen mednarodni položaj Sovjetske zveze povezan in prepleten z notranjimi dogajanjem v Sovjetski zvezi. Lahko bi celo rekli, da so spremembe v mednarodnem položaju Sovjetske zveze posledica prav teh dogajanj, zastojev in blokad v sovjetskem sistemu, ki so preprečili, da bi sovjetska družba dosegla vsaj približno takšno raven ustvarjalnosti, kakršno zmore razviti Zahod. Prav v notranjih zastojih so temeljni vzroki za sovjetske omejitve v mednarodnih odnosih in za degeneracijo sovjetske mednarodne pozicije. Bremena sovjetskega angažmana v svetu in bremena oboroževalne tekme, ki so s tem neposredno povezana, so seveda bila še prav poseben dodaten zaviralni dejavnik za razvojno dinamiko sovjetske družbe in gospodarstva. Sovjetski zvezi so torej nujno potrebne razbremenitve v mednarodnih odnosih in hkrati globoke notranje reforme, reforme njene družbe in gospodarstva, ki naj bi omogočile, da Sovjetska zveza dobi svojim stvarnim, naravnim in demografskim možnostim ustrezen ekonomski in razvojni zagon. Zaenkrat pa je očitno, da Sovjetska zveza z ekonomskimi zmogljivostmi, z ideologijo, s svojim modelom družbenega razvoja, z ustvarjalnostjo svoje družbe, s kakršno dejansko razpolaga, v svetovnih razsežnostih zaostaja in ni več sposobna nastopati kot ofenziven mednarodni dejavnik. Potisnjena je v položaj, ko svoje pozicije, pridobljene tako ali drugače, skuša kvečjemu ohraniti.

Verjetno se bo Sovjetska zveza za daljše obdobje morala posvečati prvenstveno svoji notranji preobrazbi. Ta bi šele omogočila, da znova nastopi kot kompleksna velika sila, kot velika sila prve vrste, kot super sila v pravem pomenu besede. To bi ji zagotovil le širok arzenal njene moči, ki bi poleg vojaške vključeval tudi ekonomsko, tehnološko in ideološko komponento moči.

Hkrati je videti, da tudi Združene države Amerike nikakor niso sila, ki bi težila po spreminjanju obstoječe mednarodne ureditve in razmer v mednarodnih političnih in ekonomskih odnosih v svetu. Res je sicer, da Združene države Amerike v primerjavi s Sovjetsko zvezo poleg svoje vojaške moči premorejo tudi druge sestavine moči, ki naj bi bile lastne veliki sili našega časa: razpolagajo poleg vojaške predvsem z ekonomsko in tehnološko močjo, lastna jim je izjemna ustvarjalnost. Vendarle je že dalj časa jasno, da Združene države Amerike ne morejo biti

gospodar sveta in prav gotovo tudi ne »svetovni žandar«. To ne zmorejo najprej v vojaškem pogledu, kar je dokazala bridka izkušnja v Vietnamu. Ne zmorejo pa take vloge tudi ne v ekonomskem in tehnološkem pogledu. To dokazujejo vse povojno obdobje upadajoč delež ZDA v svetovni trgovini, v bruto proizvodu, v zadnjem obdobju pa tudi v naložbah, inovativnosti in izvozu kapitala, in še marsikaj. Še zlasti seveda ne zmorejo obvladovati sveta v ideološkem pogledu. Že vsaj dobra tri desetletja so Združene dežave Amerike potisnjene v položaj branilk obstoječe ureditve. Ni bila le Kissingerjeva politika usmerjena k zagotavljanju obstoječe mednarodne ureditve in sprememb te ureditve le v dogovoru z drugo veliko silo. Združene države Amerike so prav tako soočene tudi s številnimi notranjimi problemi v ekonomskem in družbenem razvoju. Predvsem pa so soočene – po ekonomski in tehnološki oziroma tehnični plati – s silovitima tekmicama – Japonsko in Zahodno Evropo.

Z nekaj poenostavitvami je moč skleniti, da sta oba glavna protagonista sodobnih mednarodnih odnosov, Sovjetska zveza in Združene države Amerike, morda prvič v povojnem obdobju *hkrati* v položaju, ko so njuni interesi glede temeljnih vprašanj sodobne mednarodne ureditve močno sovpadajoči, če že ne identični. To je, usmerjeni sta k vzdrževanju obstoječega stanja, obstoječega reda. Obe sta, na določen način, potisnjene v položaj ohranjanja obstoječega. Obe sta sili, če to nekoliko patetično izrazimo, sili reda, sili obstoječe ureditve, in ne sili sprememb, rušenja tega reda. Obe sta, kot se temu včasih reče, »stari« veliki sili. In ker na obzorju zaenkrat ni videti, vsaj kakšno desetletje in tudi več, kakšne potencialno nove kompletne velike sile prve vrste, moremo tvegati trditev, da se morda resnično obeta desetletje ali celo daljše obdobje brez resnejših zaostritev ali tveganj v odnosih med supersilama. Zahodna Evropa in Japonska nimata resnih možnosti, da bi postali pravi veliki sili v vojaškem pogledu. Kitajska pa vsaj še nekaj desetletij, ne glede na svojo potencialno vojaško moč, ne more postati prava globalna sila. Njene omejitve se nahajajo v ekonomski in tehnološki sferi, pa tudi v njeni ideologiji.

Pomembno dejstvo, na katerega velja opozoriti, je tudi, da je Združenim državam Amerike mnogo lažje dosegati njihove zunanjepolitične cilje, zlasti tiste v odnosih z drugo super silo, z nevojaškimi sredstvi, z uporabo svoje gospodarske in tehnološke moči in ekspanzije. In videti je, da tako utegne ostati vsaj še kako desetletje. Če je torej v mednarodnih odnosih Sovjetska zveza *objektivno v položaju*, ki ga ne more preseči le z modernizacijo in dinamizacijo svoje družbe, z vzponom ustvarjalnosti in gospodarske moči in se je zato prisiljena izogibati vsakršni konfrontaciji in oboroževalni tekmi z drugo super silo, saj bi to njene, že tako šibke ekonomske zmogljivosti še dodatno obremenilo, so po drugi strani Združene države Amerike objektivno v položaju, ko jim uporaba vojaške komponente njihove moči za doseganje zunanjepolitičnih ciljev ne more obetati kaj veliko. Prav na vojaškem sektorju – in edino na njem – je Sovjetska zveza njihov resni tekmeč. ZDA mnogo lažje uresničujejo svoje globalne zunanje politične cilje z uporabo ekonomskih, finančnih, tehnoloških in drugih sredstev svoje moči. V tem pogledu pa pravzaprav Združenim državam Amerike Sovjetska zveza niti ni najbolj nevaren tekmeč. Kolikor gre namreč za te »nevojaške« sestavine moči, ki pa so v sodobnem svetu vse pomembnejše, saj vsaka uporaba vojaške moči nosi v sebi prevelika tveganja, ki jih nobena država, tudi super sila, ne more zlahka sprejeti, so nevarnejši tekmeč Združenim državam Amerike drugi. Vsaj v obdobju, dokler se notranje ustvarjalne sile Sovjetske zveze ne sprostijo, sta to gotovo Japonska in Zahodna Evropa.

Zapletanje v vojaško konfrontacijo na kateremkoli področju sveta, najsi bo v lokalne konflikte prek »posrednikov«, ali v oboroževalno tekmo s Sovjetsko zvezo, tudi Združene države Amerike slabi in obremenjuje prav v odnosu do njenih najresnejših tekmecev na ekonomskem in tehnološkem področju. Glavno breme vsakršne medblokovske konfrontacije in zaostritev odnosov s Sovjetsko zvezo namreč vsakič vendarle predvsem nosijo Združene države Amerike.

Z desetletji medsebojne konfrontacije obeh super sil je torej nastal trajnejši in obojestranski interes za razbremenitev tako oboroževalne tekme kot tudi za razbremenitev medsebojnih odnosov in vseh tistih konfliktnih situacij, ki obe super sili vodijo v medsebojno konfrontacijo, v medsebojno izčrpavanje.

Še eno dejstvo je pomembno poudariti. Vojaška komponenta moči je predvsem pomembna, kolikor gre za teritorialno ekspanzijo določene države, bodisi da gre za širjenje njenega teritorija, kar je danes seveda nekaj preživelega in nestvarnega, bodisi za širjenje vplivnih področij v teritorialnem smislu. Teritorialni vidik mednarodnih odnosov z vsemi implikacijami, kot so strateška lega, naravna bogastva, obvladovanje posameznih geografskih področij, je v sodobnih mednarodnih odnosih močno izgubil na pomenu. Danes moč in varnost države nista odvisni predvsem od tega, katera območja na svetu obvladuje, katere pomorske poti nadzira, nad katerimi naravnimi bogastvi ima oblast. Čeprav tudi v sodobnih mednarodnih odnosih teritorialnega vidika moči določene države ne gre docela zanemariti, pa je postalo neizpodbitno res, da tako z vidika vojaške strategije, še bolj pa z vidika zagotavljanja ekonomske moči obvladovanje teritorijev nima več tistega pomena, kot ga je imelo v preteklosti. Tehnološka komponenta moči, obvladovanje znanja in tehnologije je danes pomembnejša od obvladovanja nahajališč surovin.

Ne gre sicer zanikati izjemnega strateškega pomena nekaterih surovin, kot so nafta in nekatere kovine, vendarle je moč dostop do njih veliko bolj varno in uspešno zagotoviti z mednarodnim sodelovanjem in v obdobjih otoplitev, kot pa v razmerah, v katerih vladajo napetosti in prihaja do konfrontacij. To, da v Zahodno Evropo in Združene države Amerike nemoteno doteka nafta iz Bližnjega vzhoda, je kaj malo odvisno od tega, da imajo Združene države ali Zahod svoje vojaške baze ali vojaško in politično dominacijo na tem območju. Najpomembnejše je, da na teh območjih vlada mir, da se na njih nemoteno razvijajo ekonomski odnosi; potem je dostop do nafte neproblematičen in njena cena nizka. Vsak poizkus vojaško ali politično obvladovati to območje pa je povezan s tveganji in lahko pomeni zaplete in konfrontacije. Prav zaradi njih zlahka nastane položaj, ko ne bo nafte ali pa bo njena cena enormno poskočila.

Podobno, vsaj v bistvu, velja tudi za druge strateške surovine. Resnejša konfrontacija med obema super silama, na primer na jugu Afrike, čeprav prek posrednikov, bi za Sovjetsko zvezo pomenila skoraj nedosegljiv ekonomski in finančni napor in angažma, za Združene države Amerike pa tveganje, da viri strateških surovin na tem področju postanejo nezanesljivi. Nič čudnega zato, da tako ena kot druga super sila očitno in vse bolj kažeta zanimanje in pripravljenost za obvladovanje tako imenovanih regionalnih konfliktov, četudi morda celo na škodo in zoper interese lokalnih dejavnikov.

Celotna mednarodna skupnost, obe super sili pa še posebej, se danes sooča tudi s številnimi problemi, ki dolgoročno pomenijo resno grožnjo sodobni mednarodni ureditvi. S tem pa tudi grožnjo dominantnemu položaju obeh super sil v njem. Najsi gre za potencialne razsežnosti ekološke problematike, najsi gre za obvladovanje demografskih gibanj in problemov lakote v Afriki, pa tudi v nekate-

rih drugih področjih sveta, najsi gre za problem mednarodnih dolgov, ki bi mogli ob določenem scenariju porušiti celotni mednarodni finančni sistem z neslutnimi posledicami – vsa ta vprašanja je v skupnem interesu mnogo lažje obvladovati in razreševati v sodelovanju.

Upoštevajoč povedano je torej vendarle moč tvegati oceno, da objektivni procesi v sodobni mednarodni skupnosti vodijo oba glavna protagonista mednarodnih dogajanj, obe super sili, v daljše obdobje detanta in medsebojnega sodelovanja. Če kdaj v povojnem obdobju, potem gotovo danes prvič in najizraziteje doslej obstoje za to *objektivne možnosti* v mednarodni skupnosti. Obstoje pomembni *konvergentni* skupni interesi obeh super sil, ki nakazujejo, da lahko verjamemo, da sedanje obdobje otoplitve v mednarodnih odnosih, sedanji detant ni le eden od tistih kratkotrajnih ciklusov v medsebojnih odnosih ponavljajočih se obdobji zaostrovanj in popuščanj, ki smo jim bili priča v preteklosti. Sklepati je mogoče, da je pred nami daljše obdobje medsebojnega sodelovanja med obema super silama in s tem splošne otoplitve v mednarodnih odnosih.

Seveda ne gre prezreti tudi številnih tveganj, ki bi mogla predvideni tok dogajanj močno spremeniti. Ne gre toliko za to, da nista super sili navsezadnje edini in izključni akter v mednarodnih dogajanjih. Pomembni so tudi drugi. Vendarle, kot smo že zapisali, ne Zahodna Evropa ne Japonska ne Kitajska vsaj v naslednjih desetih, dvajsetih, morda tudi več letih ne morejo postati resni tekmeči dominantni poziciji obeh super sil. Še toliko bolj velja to za druge države. Le-te se sicer utegnejo zapletati v take ali drugačne regionalne konflikte in spopade in utegnejo vnašati takšno ali drugačno dinamiko v mednarodne odnose. Vendarle je sistem sodobnih mednarodnih odnosov – naj to hočemo ali ne, dejstva so pač taka, kruta, resnična – tak, da je v sodobni mednarodni skupnosti še vedno dominantna in odločilna vloga obeh super sil. Njuni medsebojni odnosi dajejo osnovni ton mednarodnim odnosom, kar se tiče varnosti in oboroževalne tekme, pa še posebej.

Mednarodna skupnost dejansko enakopravnih in polno suverenih držav je – tako kot v časih westfalskega kongresa – tudi danes uresničljiva le v območju mednarodnega prava in načelno. V stvarnih mednarodnih odnosih pa je v vsej novejši zgodovini obstajala skupina vodilnih držav, katerih medsebojni odnosi so dajali osnovni ton mednarodnim odnosom v svetu, pa naj je šlo za sveto alianso, za evropski »koncert« velikih sil, za veliko koalicijo v drugi svetovni vojni, ali za obdobje, v katerem živimo mi in kjer imata dominantno vlogo dve blokovski super sili. Prav zaradi tega *objektivno dominantnega položaja* obeh super sil in zaradi njunega sodelovanja in usklajenega delovanja drugi akterji ne morejo bistveno spremeniti temeljnega značaja globalnih mednarodnih odnosov. Seveda pa lahko nanje vplivajo. Rizični dejavnik v bodočem trajnejšem obdobju otoplitve mednarodnih odnosov sta predvsem oba glavna svetovna protagonista sama. Polom perestrojke v Sovjetski zvezi bi mogel imeti usodne posledice. Morda je prav z usodo perestrojke povezano najbolj realno tveganje v zvezi z bodočim razvojem mednarodnih odnosov. Obrat v notranjih procesih v Sovjetski zvezi bi pomenil, da se Sovjetska zveza dejansko odreka prizadevanjem, da bi sprejela izziv Zahoda v območju gospodarske in siceršnje ustvarjalnosti. Polom perestrojke bi nujno pomenil ponovno zapiranje Sovjetske zveze pred svetom. Postavil bi Sovjetsko zvezo izrazito in dolgotrajno v položaj, ko bi ji kot temeljno in pravzaprav edino sredstvo za doseganje ciljev v mednarodnih odnosih ostala vojaška moč. Polom perestrojke bi pomenil dokončno izgubo »velike tekme« z Zahodom in po njem bi se sovjetski sistem mogel vzdrževati samo z grobo represijo. Sovjet-

ska zveza bi pri uresničevanju svojih zunanjepolitičnih ciljev bila potisnjena v položaj, ko bi morala uporabljati predvsem vojaško silo.

Gledano zgodovinsko seveda tak trajen preobrat nazaj v Sovjetski zvezi ni možen, saj bi pomenil zgodovinsko regresijo. Kratkoročno pa so taki preobrati v Sovjetski zvezi seveda možni, in sicer z vsemi tveganji, ki jih z vidika mednarodnih odnosov še posebej nosijo v sebi. Sistem, ki bi se ne bil sposoben v razvojnem pogledu soočiti z drugimi družbenimi sistemi, bi bil nujno potisnjen v položaj, ko bi se zapiral vase in bi namesto sodelovanja v ospredje postavljala konfrontacijo. »Zunanji sovražniki« in »tuja« nevarnost so vedno bili in še dolgo bodo v neproduktivnih in nedemokratskih družbenih sistemih najboljša sredstvo za vzdrževanje notranje kohezije in stabilnosti.

Manjša nevarnost za trajnejši detant pa obstaja tudi na drugi strani, čeprav – vsaj kratkoročno – z njo ni treba posebej resno računati. Skrajno reakcionarni krogi v Združenih državah Amerike bi mogli nastali položaj v Sovjetski zvezi in v medsebojnih odnosih razumeti kot dobro priložnost za stopnjevanje pritiska zoper Sovjetsko zvezo in za agresivnost v medsebojnih odnosih. Navsezadnje je tudi Reagan v svojem prvem mandatsnem obdobju obilo govoril, da je treba Sovjetsko zvezo zaplesti v izčrpljujočo oboroževalno tekmo, jo oslabiti in sovjetski ekonomski in družbeni sistem na ta način še bolj kastrirati. Taka naravnost vladajočih krogov v Združenih državah Amerike, ki pa je ni zaenkrat videti ali slutiti, ne pri Bushu in ne pri Dukakisu, bi mogla pokopati Gorbačova in prispevati k temeljitemu preobratu v medsebojnih odnosih. Vendar, ker je videti, da reforma sovjetskega sistema postaja globoko doživeta in vse globlja, ker je zgodovinska nuja, in ker ni videti možnosti, da bi agresivne tendence nekaterih ameriških vladajočih krogov ne mogle prevladati, so tudi omenjena tveganja bolj hipoteza kot pa možna stvarnost. In če je tako, če torej držijo temeljne postavke v naši analizi, potem vendarle moremo tvegati določnejši odgovor na vprašanje, postavljeno v začetku. Moremo se pridružiti tistim, ki menijo in utemeljujejo, da je v sedanjih odnosih med obema velikima – ki jih navsezadnje označujejo tudi desetine sestankov na ravni voditeljev obeh držav in zunanjih in drugih ministrov – nekaj, kar nima v preteklih desetletjih nobene primerjave. To dejansko je začetek novega obdobja, obdobja, ki je obetavno; obdobja, ki utegne priti v sodobno zgodovino kot resnično prvo daljše, morda vsaj nekaj desetletij trajajoče obdobje normalnih odnosov in sodelovanja med obema glavnima protagonistoma mednarodnih odnosov.

Če bi se uresničilo, potem ne bomo pričeli le resnim preobratom pri oboroževanju. Nastal bi in se utrdil močno potreben občutek medsebojnega zaupanja, nastale bi – prvič v povojnem obdobju – možnosti za revitalizacijo sistema Organizacije združenih narodov, za uveljavitev sistema kolektivne varnosti, kakršen je bil z Ustanovno listino določen. In, navsezadnje, nastale bi možnosti za uresničitev tistih ciljev, o katerih je človeštvo sanjalo ob koncu II. svetove vojne: o svetu, ki bi sicer bil še daleč od stvarne in polne enakopravnosti in blaginje vseh narodov in ljudi, ki bo vedno in še dolgo svet, v katerem bodo imele dominantno vlogo nekatere države, predvsem obe super sili, ki pa bi bil vendarle predvsem svet varnosti in mednarodnega sodelovanja, torej svet upanja in ne svet strahu.

SAVIN JOGAN

Kardeljeva zamisel demokratičnega pluralizma samoupravnih interesov in naš čas

K samemu družbenemu, zgodovinskemu pomenu Kardeljeve zamisli o pluralizmu samoupravnih interesov ni kaj dodati, verjetno pa je potrebno poudariti, da je bila takratna dilema, ali je »pluralizem« sploh načelno sprejemljiv in združljiv s samoupravno socialistično demokracijo, prav tako kot še danes, v središču razprav. Vendar je, če razumemo te vrste pluralizem, pluralizem konkretnih interesov delovnih ljudi v smislu njihovega neoviranega izražanja, kot enega bistvenih vidikov samoupravljanja,¹ za katere so značilne prvine integracije in sinteze, usmerjene k oblikovanju skupnih in splošnih interesov, jasno tudi danes, da teh strani procesa ni mogoče ločevati. Neredko se namreč danes mnogi zavzemajo za enotnost, pri tem pa mislijo na popolno homogenost interesov delovnih ljudi v naši družbi, spričo česar bi bil povsem odveč tudi sam delegatski sistem, prav tako pa tudi procesi sporazumevanja in dogovarjanja, ki naj različne interese ne le upoštevajo, temveč jih predvsem skušajo uskladiti oziroma kanalizirati v smeri skupnih oziroma splošnih interesov. Sedanje krize prav gotovo ne moremo jemati za alibi takšnega pragmatizma, ki hkrati pozablja tako na motivacijsko stran demokratično razvitega procesa izražanja in kasnejšega usklajevanja izvirnih, življenjskih interesov ljudi, kakor tudi na vlogo in odgovornost organiziranih sil socialistične zavesti v tem okviru.

1. Razdalja, ki jo je Kardelj naznačil med to zamisljo in političnim večstrankarskim sistemom parlamentarnega tipa, je ostala enako pomembna v praksi, priznavajo pa jo tudi v novejših teoretičnih raziskavah. Gre za kritiko položaja človeka kot »spolitizirane«, abstraktne osebnosti, ki je prisiljen prenašati odločanje na stranke in druge institucije, na katere lahko v najboljšem primeru le zelo malo vpliva. Drži tudi sodba o široki sferi zunajparlamentarne oblasti v teh sistemih, ki zajema pretežen del življenjskih interesov delavcev, iz katere pa ga izrivajo v imenu pravic zasebne lastnine.

Čeprav je torej ta smer še »v igri«, prihaja prav v zadnjem desetletju v državah parlamentarne demokracije do novih, zanimivih procesov, ki v marsičem spreminjajo dotakratno »konfiguracijo« tako odnosov kot možnosti. Predvsem gre za dve pomembni novosti: za odločnejši nastop sindikatov v prizadevanjih za uveljavitev pravic delavcev v različnih oblikah in sistemih soudeležbe ter delavske kontrole, prav tako pa tudi za dograjevanje normativnih možnosti za premike v tej smeri.²

¹ Takšno povezanost posebej omenja A. Bibič; glej zbornik *Socializem in demokracije*, Komunist, Ljubljana 1978, str. 67.

² Primerjaj v zvezi s tem zlasti številne navedke in podatke v knjigi D. Weissa: *Industrijska demokracija: samoupravljanje ili radnička kontrola*, Globus, Zagreb, 1980.

Po drugi strani prihaja v tem desetletju, zlasti v času družbenih spopadov, tudi do sprememb v modalitetah in razmerjih znotraj v ožjem pomenu razumljene »zunajparlamentarne« oblasti. Problemi se vedno bolj rešujejo v posebnih pogajalskih telesih, v katera so vključena poglobljena združenja interesnih skupnosti na državni ravni, ministerialna birokracija in regionalna telesa. Gre zlasti za reševanje takšnih kompleksov vprašanj, kakor so: inflacija, storilnost, tehnološki razvoj, zaposlovanje, katerih ni več mogoče z »uradnimi« političnimi oblikami niti zajeti niti zatreti.³ Kakor vidimo, pa jih ni mogoče več reševati niti v »lastni« režiji lastnikov kapitala. To podoba v marsičem spreminjajo tudi številna nova družbena gibanja, ki se le stežka vključujejo v strankarske okvire. Vse to skupaj vodi v nenehen proces deparlamentarizacije javne politike in hkratnega zamenjavanja teritorialnih s funkcionalnimi oblikami političnih procesov.⁴ Ti premiki že v marsičem napovedujejo bistveno nove procese in razmerja v parlamentarnih pravilih in vsebini političnega življenja zahodnih držav, do katerih je prišlo v dobršni meri pod vplivom in zaradi pritiska delovnih množic.

Vendar vse to ne pomeni, da je s tem do konca izkrčena pot za izražanje in uresničevanje konkretnih, življenjskih interesov delovnih ljudi in občanov, prav tako pa je jasno, da se monopolni položaj strank in parlamentov razkriva v zelo spremenjeni luči.

2. Kar zadeva socialistične države in njihove, na monopolni vlogi ene partije in v tesni španoviji z državo zasnovane politične sisteme, nedvomno držijo vsi očitki in kritike, ki jih na njihov račun izreka Kardelj, predvsem glede birokratizacije te vladavine v imenu delavskega razreda. V tem smislu je zanimivo, da je bila v novi sovjetski ustavi (sprejeti leta 1977) vloga države oziroma splošnega državnega interesa celo veliko močnejše podčrtana v primerjavi s tako imenovano »stalinsko ustavo«, oblike neposrednega upravljanja ljudi v temeljnih skupnostih pa so bile puščene vnemar in zapostavljene. Toda v zadnjih letih, kar zadeva ta vidik, poka v tem monolitu; smo priče kakovostnih novih opozoril, stališč in ukrepov v nasprotni smeri. V tej zvezi je zanimiva sodba, po kateri so socialistični sistemi v petdesetih letih veljali kot ideološki, zahodno-demokratični pa kot pragmatiki.⁵ Danes prihaja v številnih socialističnih državah do pogostih pragmatičnih potez, ne le v smislu znane kitajske mačke, in to glede lastnine, trga, volilne demokracije, ki že resno napoveduje spremembe v samem sistemu ali vsaj v njegovih pomembnih delih. Tudi v tem delu sveta se torej stvari gibljejo in ena izmed bistvenih značilnosti procesov je priznanje in javno izražanje različnih interesov z znano formulo o javnosti in glasnosti.

3. V zvezi s samo strukturo, obsežnostjo in nosilci pluralizma interesov v našem sistemu socialističnega samoupravljanja se kaže na kratko pomuditi le pri nekaterih vprašanjih.

a) Na vprašanje, ali gre za segment, fazo ali širši pomen demokratičnega pluralizma samoupravnih interesov, jasno odgovarja že Kardelj sam, ko opredeljuje to zamisel kot novo obliko demokratičnega političnega sistema.⁶ Le tako jo je mogoče primerjati z bistvenimi potezami obeh vladajočih modelov političnega sistema v svetu, o čemer smo govorili. Ta formulacija prav tako pomeni, da ni mogoče iz te zasnove izločiti le nekaj elementov (na primer samo priznavanje in izražanje različnih interesov) in jih postavljati nasproti drugim, marveč je potrebno

³ C. Offe: Družbena moč in politična oblast. DE, Ljubljana, 1985, str. 147 isl.

⁴ N. d., str. 130-133.

⁵ Primerjaj: K. von Beyme: Suvremene politične teorije. Stvarnost, Zagreb, 1977, str. 279.

⁶ Smeri... (1977), str. 80.

v tem okviru videti celotno vertikalo samoupravnega in političnega procesa odločanja, od izražanja do uresničevanja interesov in demokratične kontrole nad tem procesom,⁷ kakor tudi jasno Kardeljevo povezovanje te specifične oblike demokracije z ustreznimi družbenoekonomskimi odnosi in določeno stopnjo v razvoju družbene zavesti.⁸

S tega vidika se ta zamisel bistveno razlikuje tudi od nekaterih postmarksističnih koncepcij tako imenovane socialistične civilne družbe, ki se zavzemajo za nekatere vrste opozicijskih odnosov in ostro ločevanje pluralizma interesov oziroma na njem temelječe civilne (nedržavne) družbe od države oziroma za poglobljanje teh razlik.⁹ Dialektika zamisli pluralizma interesov izhaja iz težnje, da se v »mrežo«, ki obvladuje proces pluralizma samoupravnih interesov, zajame tudi delovanje državnih organov, pri čemer je jasno izhodišče funkcioniranja celotnega političnega sistema v znanem ustavnem načelu, po katerem pomeni samoupravljanje delovnih ljudi v temeljnih samoupravnih skupnostih in organizacijah podlago enotnega sistema samoupravljanja in oblasti delavskega razreda in vseh delovnih ljudi.¹⁰

b) Drugo vprašanje se nanaša na to, kako ta zasnova zajema obstoječe interese in njihove nosilce. Tudi v našem sistemu obstajajo drug poleg drugega in celo drug nasproti drugemu različni konkretni interesi in potrebe ljudi in ti se med seboj razlikujejo v razmerju do vprašanj, ki naj bi jih reševali z vsakdanjo politiko in dejavnostjo. Pri tem prihaja do razlik tudi zaradi socialne slojevitosti delavskega razreda in različnih položajev posameznih skupin, kar zadeva pogoje gospodarjenja ter pridobivanja in delitve dohodka, zaradi različnega položaja delovnih plasti zunaj delavskega razreda, ki pa niso v nasprotju z njegovimi razrednimi interesi; prihaja seveda tudi do različnosti na področju družbene misli. Toda do različnega oblikovanja, konfrontacije in celo konfliktov takšne vrste interesov prihaja po Kardelju na tleh *socialističnih* družbenih odnosov,¹¹ se pravi, da so ti tako po vsebini kot po nosilcih samoupravni ali imajo vsaj takšne težnje.

Po drugi strani Kardelj izrecno izključuje iz tega kroga tiste *interese*, ki živijo na robu družbe kot interesi ostankov protirevolucije ali dogmatičnih branilcev tehnobirokratičnega monopola, zasnovanega na ideologiji državlastniških odnosov¹² in monopolov.

Danes je aktualno vprašanje, kako z vidika zasnove pluralizma samoupravnih interesov ravnati z zahtevami državnih organov, ki skušajo razširiti moč in zlasti možnosti za razpolaganje s sredstvi in skladi. Za te zahteve vemo, da neredko izvirajo tudi od »pravih« nosilcev, po svoji vsebini in logiki pa so vendarle naravnane k ideologiji državno-lastniških odnosov. In drugo, katere probleme in dileme nam v tem pogledu prinaša ustavna razprava, v kateri gre tudi za opredeljevanje glede širjenja prostora za krepitev zasebne, združne in skupinske lastnine, vlaganja tujega kapitala in mešane lastnine?

c) Kardelj postavlja pluralizem samoupravnih interesov v bistvene družbene kroge, v katerih se ti izražajo in hkrati rešujejo, od združenega dela v gospodarstvu

⁷ Primerjajo o tem: S. Jogan, Zgodovinski smisel in bistvene razsežnosti demokratičnega pluralizma samoupravnih interesov, objavljeno v Aktualnih problemih marksizma. DE, Ljubljana, 1980, str. 45-53.

⁸ Smeri..., str. 80.

⁹ Primerjaj zlasti C. Pierson, Nove teorije o državi in civilni družbi, objavljeno v Zborniku Socialistična civilna družba? Krt, Ljubljana 1986, str. 95 in 96.

¹⁰ Ustava SFRJ, Temeljna načela, IV.

¹¹ Smeri..., str. 86-89.

¹² N. d., str. 87.

in družbenih dejavnostih do družbenopolitičnih organizacij, družbenopolitičnih skupnostih ter delegatskega sistema;¹³ ti krogi ali področja pomenijo vsak zase sestavljen demokratičen sistem. V teh okvirih je nedvomno tudi danes težišče uresničevanja celotne dialektike, od izražanja do udejanjanja interesov na samoupravni podlagi. Toda podobno, kakor smo ugotovili za države parlamentarnega sistema, se tudi pri nas pojavljajo interesi, ki se povezujejo mimo vseh institucionalnih okvirov ali ki presegajo njihove meje ali se vzpostavljajo v docela drugačnih funkcionalnih okvirih (različna nova gibanja, društva ipd.). Izhajajoč iz temeljne razmejitev interesov, ki se vključujejo v koncept samoupravnih interesov, so za nas zanimivi le tisti, ki ne nastajajo s protisocialističnih in protisamoupravnih pozicij. Toda tudi za te danes še niso ne uhojene, ne pretehtane poti za njihovo ustrezno vključevanje v proces družbenega odločanja, reševanja pomembnih družbenih problemov ipd. Potrebno, še več: nujno je, da začnemo to vpraševanje reševati.

d) Pomembna in danes, v času krize, še aktualnejša je Kardeljeva zahteva, naj ne bi te koncepcije skrčili na pluralizem empiričnih, niti samo parcialnih interesov. Hkrati gre tudi za pluralizem idejne, znanstvene in politične misli, za odsev gibanja (in razvojne stopnje) družbene zavesti,¹⁴ kar pomeni, da izhaja ta pluralizem iz konkretnih interesov, ki pa se v procesu svojega oblikovanja, soočanja in usklajevanja »dograjujejo«, primerjajo, prilagajajo drugim interesom in dobivajo nekatere značilnosti skupnih in splošnih vrednot družbe. V tem okviru je izjemno pomembna vloga in odgovornost družbenopolitičnih organizacij in drugih organiziranih oblik socialistične družbene zavesti, med katere se uvršča tudi znanost. V tej točki govori Kardelj izrecno tudi o potrebi nekaterih oblik *političnega pluralizma*¹⁵ kot izrazu ideologije, posploševanja parcialnih interesov in opredeljevanja splošnih smeri družbene politike. Toda te vrste pluralizma ne opredeljuje kot nasprotja samoupravnemu pluralizmu interesov, marveč kot njegov integralni del.¹⁶ Da pa ne bi tega vidika politizacije interesov jemali kot cilj in smisel naše družbene ureditve, Kardelj posebej podčrtuje zahtevo, naj se ZK in druge napredne socialistične sile naše družbe odločno postavljajo po robu vsem težnjam in omahovanjem, ki zameglijo bistveno razliko med demokracijo političnega in samoupravnega pluralizma.¹⁷

Današnja praksa pa v nasprotju s tem razkriva, da te meje ne le da nismo jasno postavili, marveč da smo priča njenega premika na račun sfere samoupravnega pluralizma interesov z njemu ustreznimi mehanizmi za oblikovanje in uresničevanje splošnih in skupnih interesov. Ker je jasno, da krizno stanje zaostre meje med konkretnimi interesi in širi možnosti konfliktov med njimi, je še bolj opazna premajhna učinkovitost družbenopolitičnih organizacij in drugih organiziranih oblik družbene zavesti, zlasti v smislu opredeljevanja nujnega obsega političnega pluralizma (in kulture), ki bi ga lahko vključili kot učinkovit katalizator v proces kristalizacije splošnih in skupnih ciljev in interesov v sleherni pomembni fazi in področju našega samoupravnega razvoja. V teh procesih zlasti občutimo pomanjkanje razčlenjene, aktivne in odgovorne vloge družbenopolitičnih organizacij v funkciji notranje gibalne sile delegatskih procesov in procesov sporazumevanja

¹³ N. d., str. 89–90.

¹⁴ N. d., str. 95.

¹⁵ N. d., str. 95 in 96.

¹⁶ V tesni povezavi s tem je Kardeljevo pojmovanje družbenopolitičnih organizacij kot notranje gibalne sile delegatskega sistema.

¹⁷ N. d., str. 84.

in dogovarjanja. Toda način tega »vmešavanja« mora variirati in izhajati iz specifične vloge posameznih DPS, kar pomeni, da mora na primer SZDL poleg te, neposredne vloge, zagotavljati tudi potrebno politično ozračje za neovirano izražanje in enakopravno obravnavanje različnih interesov; da se sindikat neposredne in učinkoviteje istoveti z interesi delavcev, zlasti v konfliktnih slednjih s tehnokratskimi in birokratskimi strukturami, ipd.

e) Pisec »Smeri« govori na več mestih s posebnim poudarkom o pomenu in posameznih fazah v procesu družbenega odločanja na podlagi pluralizma samoupravnih interesov. Kot nujne elemente tega procesa omenja boj mnenj, kritiko prakse, pa tudi neposredno konfrontacijo parcialnih interesov;¹⁸ naš sistem demokracije mora biti sposoben ne le, da izraža pluralizem samoupravnih interesov, marveč da tudi demokratično rešuje konflikte med njimi.¹⁹ Pri tem bi morali biti skupni interesi izhodiščna točka za opredeljevanje strategije, smeri in metod nadaljnega razvoja družbe kot celote, v vsem tem procesu pa naj bi ti (konkretni) interesi doživljali takšno svojo idejno, znanstveno in politično sintezo, ki lahko odpira progresivne perspektive in vizijo socialističnega napredka.²⁰ Kar zadeva samo *odločanje*, omenja avtor samoupravne sporazume in družbene dogovore, le delno pa naj bi razlike in konflikte interesov reševali s političnim odločanjem z večino glasov.²¹ Bistveni obrisi tega procesa so torej dovolj jasni, čeprav bi bilo koristno, da bi se določene postavilo, denimo, razmerje med konkretnimi in skupnimi interesi, ki naj na koncu pomenijo sintezo, na začetku procesa pa naj bi opredelili predvsem skupne cilje in okvire za proces odločanja.

Sedanjo krizo občutimo tudi kot krizo legitimacije nekaterih interesov na eni strani in problemov v zvezi z jasnim oblikovanjem elementov skupnega in splošnega v procesu odločanja o pomembnih družbenih, zlasti razvojnih vprašanjih, po drugi strani. Opazujemo ne le zaostrovanje, marveč tudi pretirano politizacijo nekaterih interesov v tem okviru. Pogosto prihaja tudi do prevlade nekaterih interesov, ki upoštevajo le današnje, ne pa tudi jutrišnjih potreb razvoja. Zapoštljajoč potrebo po vzpostavitvi produktivnega dela kot merila položaja delavcev in kolektivov, trga kot dejavnika selekcije med dobrimi in slabimi gospodarstveniki, pogumnega odpiranja v smeri svetovnega trga, danes s predlaganjem in izvajanjem ukrepov ekonomske politike – dodobra zagotavljamo zgolj nekatere kompromise, ki izgubljajo vizijo dolgoročnejšega reševanja problemov. Če tehtamo ta aktualni proces samo z enega vidika – kot neovirano izražanje konkretnih interesov – so rezultati do neke mere logični. Toda pri tem zavestno zapostavljamo tisti element, ki ga Kardelj označuje kot potrebo po vključevanju določene transformacije konkretnih interesov za zagotovitev sinteze, ki lahko odpira perspektive in vizijo napredka. Očitno je že Kardeljeva zamisel tudi za danes opozorila na morebitne nevarnosti – vendar pa se nam kot družbi ni posrečilo razčleniti in uveljaviti mehanizmov in elementov procesa takšnega usklajevanja interesov, in to ne le med interesi, marveč tudi upoštevati in usklajevati različne vidike znotraj posameznih interesov (kratkoročnih, dolgoročnih, zgodovinskih, splošnih in posamičnih ipd.). Po drugi strani pa se danes organizirane sile socialistične zavesti večkrat obnašajo »parlamentarno« – tako, da odpirajo pota za vse interese, niso pa teh sposobne rangirati z vidika perečih dolgoročnejših interesov in vrednot v tem okviru.

¹⁸ N. d., str. 95.

¹⁹ N. d., str. 98.

²⁰ N. d., str. 95.

²¹ N. d., str. 96.

4. Ostanе nam še, da na kratko opišemo za sedanjí trenutek *pomen in aktualnost zamisli o demokratičnem pluralizmu* kot eni najpomembnejših teoretičnih paradigem, ki jih je Kardelj izoblikoval v razvoju našega samoupravnega sistema:

Zamisel o demokratičnem pluralizmu samoupravnih interesov je Kardelj zasnoval ne kot skico, oris splošnih značilnosti našega sistema socialistične demokracije, marveč kot novo obliko demokratičnega političnega sistema, ki je v nekaterih delih razvijal že poprej, ki pa je šele z vzpostavitvijo delegatskega sistema postal »integralni demokratični organizem«²² in jedro celotnega družbenega in političnega sistema. Če upoštevamo dejstvo, da delegatski sistem ob pisanju »Smeri« še ni bil normativno do konca postavljen ter da je praksa dela delegacij in delegatskih teles pustila za seboj šele prvo polovico svojega mandata, je jasno, da takrat še ni bilo mogoče podati kaj več kot obrise neke koncepcije, ki ni mogla imeti za podlago ne analize, ne sinteze prakse, zaradi česar ostaja v številnih elementih predvsem idejna, teoretična konstrukcija.

Kardelj se je sam zavedal, da so potrebni – kakor pravi – za uresničitev takšnih revolucionarnih preobrazb v družbi čas, izkušnje, znanje in nova zavest ljudi. In naprej: za presojo vrednosti takšnega sistema ne morejo biti podlaga njegove trenutne pomanjkljivosti in nedorečenosti, marveč perspektive svobode, ki jo ustvarja.²³ Opozarjal je na številne takratne in možne nevarnosti v tem procesu (vloga ZK kot sile nad sistemom ali zunaj njega, pomanjkanje kontrole nad delom organov oblasti, zapiranje izvršnih svetov vase, v svoj aparat ipd.). Zarisal je obrise nadaljnje politike in družbene akcije za razčlenitev tega koncepta, vendar od nje ni ostalo kaj prida v praksi.

Spričo vsega tega je še danes težko zanesljivo soditi, kateri elementi Kardeljeve zamisli o demokratičnem pluralizmu samoupravnih interesov, zlati pa v kakšnem obsegu, so se izkazali v praksi. Zanesljivo pa lahko trdimo, da je njegova *obdelava modela* socialistične samoupravne demokracije v zrelejši fazi njenega razvoja *konsistentna*, da izhaja iz *resne analize razvoja naših in drugih političnih sistemov*, njihovih prednosti in slabosti in da je ne samo spodbudna za nadaljnje raziskovanje in dograjevanje v opisanih smereh, marveč da je mogoče tudi *številne njene elemente* – delovno je to že storjeno – *neposredno uporabiti* v ustvarjanju učinkovitejše in humanejše družbene ureditve, zasnovane na samoupravljanju.

Odprtost in nedogmatično strukturo te zamisli velja danes izkoristiti, če je potrebno pa tudi dograditi, v zasnavljanju družbene politike, gospodarskega in pravnega sistema v razmerju do nekaterih izzivov, ki jih prinaša praksa, zlasti v duhu širšega odpiranja naše družbe za procese sodobnega sveta: od močnejšega vgrajevanja in uveljavljanja tržnih zakonitosti, drugačnega odnosa do različnih tipov lastninskih razmerij in prilagajanja organizacije združenega dela in družbe tem zahtevam – prek večjega pomena znanja in ustvarjalnosti na vseh področjih družbenega življenja, večje javnosti dela, javne odgovornosti in učinkovite demokratične kontrole, modernejše kadrovske politike in posodobljenih metod dela družbenopolitičnih organizacij, do realnega upoštevanja pluralizma interesov v samoupravni družbi, ki želi postati humana in učinkovita. Izhajajoč iz človeka kot bogastva in kot možnosti, se bomo morali skupaj z drugimi sodobnimi družbami truditi, da bi zaustavili procese, ki so trenutno v teku: da vse več ljudi dobiva vtis, da se politika ne tiče njihovega življenja.²⁴ Šele vse to skupaj bo omogočilo, da se bo začela ta ambiciozno zamišljena zasnova v danem ali dograjenem smislu uresničevati v polnem obsegu.

²² N. d., str. 137.

²³ N. d., str. 90.

²⁴ Primerjaj v zvezi s tem: P. Glotz, Manifest za novo evropsko levico, DE, Ljubljana, 1987, str. 51.

MILAN PODUNAVAC*

Gramscijeva teorija legitimnosti

(legitimnost kot teorija civilne družbe)

V preučevanju »elementov politike« in moderne države obnavlja Antonio Gramsci (Moderni knez) Heglov argument o »prvem elementu politike«, ko ugotavlja: »Povedati moramo, da najprej pozabljamo prav na prve elemente, najbolj elementarne stvari . . . Prvi element je, da zares obstajajo upravljalci in tisti, ki jim upravljajo, voditelji in vodeni. Celotna politična znanost in večina politike temeljita na tem osnovnem dejstvu, neodpravljevem (v nekih splošnih razmerah) dejstvu. Poreklo tega dejstva je problem zase.¹ Ko Gramsci razlaga ta prvi element politike, identificira tri temeljne »momente«, ki opredeljujejo vsebino tega razmerja: kako upravljati najučinkoviteje; kako najbolje usposobiti politične upravljalce in kako smotno določiti »mejo rezistence« v razmerju do upravljalcev in zagotoviti poslušnost tistih, ki so upravljani. Razmerje med upravljalci in vladanimi temelji na »nekaterih utrjenih načelih«, ki jih Gramsci spravlja pod skupni pojem »generativnih načel države«. V razpravi, ki je posvečena splošnemu pojmu »državnega duha«, beremo: »Razvoj splošnega koncepta je vsebovan v izrazu 'državni duh'. Ta izraz ima povsem jasen, zgodovinsko determiniran pomen . . .; 'državni duh' domneva kontinuiteto bodisi s preteklostjo, tradicijo ali prihodnostjo, domneva, da je vsak akt moment kompleksnega procesa, ki se je že začel in ki se bo nadaljeval. Odgovornost za ta proces, da postaneš akter v teh procesih in v skladu s silami, ki so materialno 'neznane', ki pa so navzlic temu aktivne in operacionalne, je tisto, kar se po svoje imenuje 'državni duh'.² Državni duh je tisti skelet, ki povezuje politične upravljalce in tiste, ki so vladani, v njem so vsebovani »razlogi« in temelji politične poslušnosti. Temu nevidnemu skeletu, s katerim se pojasnjujejo in razlagajo tudi pravice do političnega vladanja in »razlogi« politične obligacije, je Gramsci v okviru svoje politične teorije posvetil obširne diskurze. Ta pojem, ki ga Gramsci izpelje iz Heglove politične filozofije in filozofije zgodovine Croceja in Vicoja, je ostal zaradi poudarjenega pejorativnega naboja, ki mu ga je dala teorija demokracije, močno zapostavljen v okviru neomarksistične teorije politične legitimnosti. Prevlado dobiva pojem hegemonije, s katerim se odkrivajo temelji reprodukcije politične moči in legitimiziranja politične oblasti v moderni evropski državi. Toda Gramsci ni v domala neponarejeni obliki prevzel samo pojma »prvega elementa politike«, ko je sublimiral v njem probleme legitimiziranja politične oblasti in temeljev politične poslušnosti, marveč je to kategorijo – spet po Heglo-

* Dr. Milan Podunavac, profesor Fakultete političnih ved Univerze v Beogradu.

¹ Antonio Gramsci. Selected from Prison Notebooks (ed. Q. Hoare and G. N. Smith), International Publisher, New York, 1980, str. 147.

² A. Gramsci, SPN . . . , str. 146.

vem zgledu – situiral na območje »civilne družbe«. Legitimnost je kategorija »civilne« družbe. Heglova lastnoročna opomba k 49. členu (edina v Temeljnih filozofije prava) je metodični napotek: »Legitimnost – Enakost v neskončnem, ne v končnem – ogromna razlika – Zmaga pravne civilne družbe« (podčrtal M. P.).³

Gramscijeva ideja, da problem legitimnosti v bistvu odkriva notranjo anatomijo »prvih elementov politike«, je vtkana v »staro evropsko tradicijo politične misli«. To je tista politična tradicija, ki šteje potrebo po legitimnosti za pogoj sleherne vladavine, obstoj legitimnosti pa za lastnost »dobre« vladavine.

Pri ugotavljanju splošnega okvira Gramscijeve teorije legitimnosti zaslužijo posebno pozornost trije »momenti«, in ti bodo pojasnjeni v tej razpravi: a) opredelitev politične vede kot konstitutivnega »momenta« marksizma, b) opredelitev odnosa med civilno družbo in državo kot središčnega jedra politike in c) »teoretska utemeljitev pristanka z novo marksistično metodo« v okviru splošne teorije o reprodukciji politične moči.

Gramscijevo misel opredeljujejo kot »novo poglavje v marksistični politični teoriji« (Biaggio de Giovanni), ali pa tako, da je bil Gramsci, kot poudarja Jacques Texier, »teoretik superstrukture, drugače povedano, politične vede, odnosa med civilno družbo in državo, boja za hegemonijo in osvoboditev oblasti, momenta konsenza in sile, razmerja med etično-politično in ekonomsko-politično zgodovino«. Tako najdemo v eseju *Moderni knez temeljni stališči*. Prvo: »Temeljno vprašanje v zvezi s *Knezom* je, da to ni sistematična študija, marveč 'živo' delo, v katerem sta v dramatični obliki spojena politična ideologija in politična znanost«. In drugo: »Prvo vprašanje, ki mora biti postavljeno in rešeno v razpravi o Machiavelliju, je vprašanje *politike kot avtonomne znanosti*, položaja, ki ga zavzema politična znanost ali ki bi ga morala zavzemati v okviru sistematične (koherentne in logične) koncepcije sveta, v filozofiji prakse«. Naj je še tako pomembna, je ta Gramscijeva ugotovitev samo prvi pogoj za zasnovanje avtonomne politične znanosti. Drugi, substancialni pogoj, je opredeljen s temeljnim problemom, z vprašanji, okoli katerih se gradi teoretična in metodična matrika politične znanosti. V besedilu, za katerega sodimo, da je pomemben za to, ker legitimizira utemeljenost politične znanosti v marksizmu, naletimo na tole idejo: »Enotnost je dana v dialektičnem razvoju nasprotij med človekom in materijo (narava – materialne sile produkcije). V ekonomiji je središče enotnosti vrednost oziroma razmerje med delavci in industrijsko produktivnimi silami . . . , v filozofiji je to praksis, se pravi razmerje med človekovo voljo (superstrukturno) in ekonomsko strukturo. V *politiki (je to) razmerje med državo in civilno družbo*, se pravi posredništvo države (centralizirane volje), da izoblikuje tistega, ki oblikuje druge, v filozofiji prakse«. ⁴

V neki obsežni diagnozi razlike v razmerju med civilno družbo in državo v Rusiji ter v zahodnih demokracijah je Gramsci v okviru splošnejših razprav o tipih reprodukcije in legitimiranja politične moči opredelil to vprašanje kot središčno vprašanje politične znanosti. »To se mi (razmerje med civilno družbo in državo – M. P.) dozdeva kot najpomembnejše vprašanje politične teorije, ki je bilo zastavljeno v povojnem obdobju, in seveda tudi vprašanje, ki ga je najtežje rešiti.«⁶

³ G. W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava* . . . , Veselin Masleša, Sarajevo, 1964, str. 321.

⁴ A. Gramsci, SPN . . . , str. 238.

⁵ A. Gramsci, SPN . . . , str. 403.

⁶ Zanimivo je v tem teoretičnem kontekstu, da Gramsci v obsežnem ekskurzu o Trockem imenuje le tega »politični teoretik frontalnega napada v času, ko je lahko slednji vodil le v porazu«. Drugače povedano, niti Trocki ni razumel prenosa političnega boja iz politične v civilno družbo. Nasproti temu stališču ponuja Gramsci drugačno razlago Leninove zamisli »združene fronte«. Tako beremo: »Videti je, da je Lenin razumel nujne spremembe iz maneverske vojne, ki so jo uporabljala

Problem transfera (»menjalnega procesa«) med (civilno) družbo in državo ostaja eno središčnih vprašanj politične teorije, pa tudi, kot je trdil Gramsci, vprašanje, ki v pogledu razreševanja zbuja največ dvomov. Poskusi reševanja tega dualizma v okvirju sodobne politične teorije (Habermas, Offe, Poulantzas, Miliband itd.) to potrjujejo. Zasnavljanje legitimacijskega motiva terja nujno reinterpretacijo teh izhodišč. Začnimo s podajanjem dveh tipičnih izhodišč v reinterpretaciji Gramscijeve sintagme razmerja med civilno družbo in državo. Po prvi ni bistvenih teoretičnih razlik med Marxovo in Gramscijevo teoretično shemo. Razlike so pretežno v poudarkih. Tako J. Texier navaja: »Ni razlike med Marxovo in Gramscijevo teoretično problematiko, saj je za oba ekonomija v zadnji instanci determinantna. Razlika je v tem, da Gramscija veliko bolj zanima vloga superstrukture, in zato je njegova misel oblika kompletiranja Marxovega projekta . . . Zunaj teorije »zgodovinskega bloka« in »integralne družbe« (države), enotnosti ekonomije in kulture ter kulture in politike, ki rezultira iz tega, gramscijanska teorija superstrukture ne bi bila marksistična. Njegov »historizem« ne bi šel dlje od Crocejevega historizma.«⁷ Iz tega metodičnega stališča sledi teoretična izpeljanka: teoretični nonsens je ločevati kvaliteto od kvantitete, svobodo od nujnosti, ideologijo od ekonomije; Gramscijevo razlikovanje sočenih vidikov (momentov), kot so to »prisila-pristanek«, »civilna družba-politična družba«, diktatura-hegemonija, dominacija-liderstvo, je metodično in ne organsko. Nasproti državi, pojmovani v ozkem smislu aparata vladanja vladajočega razreda, stoji civilna družba v smislu hegemonskih aparatov vladajočega razreda; nasproti vidiku prisile in diktature stoji moment pristanka, nasproti dejavniku ekonomsko-političnega boja, ki preobrazja infrastrukturo, stoji moment kulturne in etične-politične ekspanzije. V teoriji superstrukture civilna družba ne more biti ločena od politične družbe ali države v ožjem smislu: država je v svojem integralnem smislu, pravi Gramsci, diktatura plus hegemonija ali drugače . . . z državo ne bi smeli razumeti samo aparatov oblasti, marveč hkrati »zasebni« aparat hegemonije ali civilne družbe.«⁸ Središčno vprašanje – razmerje med Gramscijem in Marxom – rešuje Texier s filozofsko teoretično razčlenitvijo ključnega problema, razmerja med strukturo in superstrukture in posebej vozliščnega koncepta, pojma »civilne družbe«. Temeljna teza tega avtorja je, da samo dejstvo, da uporablja Gramsci pojem civilne družbe v nekoliko drugačnem smislu kot Marx, ne pomeni hkrati že vsebinske razlike. Če vnaša v analizo »historični razvoj« in etično-politični vidik, še ne pomeni, da zavrača marksistično idejo o utemeljenosti zgodovine v ekonomsko-političnem momentu. Iz tega sledi njegova teoretična izpeljava, da »Gramsci implicitno priznava primat ekonomskega dejavnika«. Človeške ustvarjalnosti ni mogoče razumeti samo z vidika superstrukturnega obzorja. Razvija se in mora biti mišljena kot »moment« razvoja produktivnih sil in družbenega napredla. Po Texieru je to izhodiščna točka tako Gramscija kot Marxa. V to teoretično postavko sodi tudi Gramscijeva (metodična) teza o dualizmu civilne družbe in države kot posebnih ravni superstrukture. Izhajajoč iz že nakazanega stališča o enotnosti strukture in superstrukture v »historičnem bloku« in v skladu s tem iz teze o civilni družbi kot »vidiku« integralne države, sklepa: »Razlikovanje med dvema ravnema znotraj superstrukture – politične družbe in civilne družbe – Gramsciju omogoča, da lahko

li na Zahodu. To je tisto, kar pomeni zame obrazec »združena fronta« . . . Ilič pa ni imel časa razviti te formule – čeprav je bila ta rojena in čeprav je imel časa, da bi jo teoretično razvil«. (A. Gramsci: SPN . . . , str. 237–238).

⁷ J. Texier, Gramsci, Theoretician of the Superstructure, po Ch. Moufe (ed), Gramsci and Marxist Theory, London, 1979, str. 49.

⁸ J. Texier, Gramsci . . . , str. 49.

razmišlja o manj ali bolj posrednih sponah, ki povezujejo intelektualce s temeljnimi družbenimi skupinami, prek teh pa s sfero produkcije«. ⁹

Drugo, zelo vplivno reinterpretacijo Gramscijeve sintagme razmerja med civilno družbo in državo, ki vsebuje tudi idejo o legitimnosti kot »dejavniku« civilne družbe, predstavlja superstrukturalistična izpeljava Norberta Bobbia. Bobbio drugače kot ortodoksna teza o skladnosti temeljnih idej Marxa in Gramscija, čeprav tega temeljnega izhodišča ne zanikuje, izrazito raziskuje vidike inverzije v samem Gramscijevem teoretičnem tkivu. Gre za dve osnovni točki Gramscijevega prevrednotenja; Marxov ekonomizem in Leninov avtoritarizem. Prvo točko prevrednotenja razpoznamo v postavitvi razmerja med strukturo in superstrukturo in redefiniciji pojma civilne družbe, drugič pa v premiku težišča politične analize iz sfere politične družbe (Lenin) k sferi civilne družbe (Gramsci). Tip argumenta, ki ga prepoznamo v interpretaciji N. Bobbia, je mogoče sintetizirati v niz naslednjih tez: Prvič, Gramsci pojma civilne družbe ne izvaja neposredno iz Marxovih del, marveč iz postavk Heglove politične filozofije, zlasti iz tistega dela, v katerem zaznamo juridični naboj naravnopravne teorije. Trdili bi lahko, da tako Marx kot Gramsci deducirata veljavnost različnih vidikov iz okvira iste teoretične paradigme. Kot je že prikazano z analizo *Heglove filozofije*, Hegel v substancialnem smislu ne opredeljuje meščanske družbe zgolj kot sfere ekonomskih odnosov in potreb, marveč v to sfero vključuje tudi njihove spontane in prostovoljne oblike organizacije, se pravi korporacije in rudimentarna pravila politične igre, načela legalitete in legitimnosti. Gramsci je v bistvu naklonjen temu tipu argumentov, ki jim pripisuje velik pomen. Tako v »Zvezkih iz zapora« poudarja, da je »koncept etične države filozofsko in etično utemeljen v Heglu (oz. mu intelektualno pripada)«. ¹⁰ Drugič, civilna družba v Gramscijevi teoretični matrici ne sodi, kakor pri Marxu, v strukturni, marveč v superstrukturi vidik družbe. Ta pojem ne zajema »celote industrijskega in komercialnega življenja«, marveč pretežno ideološko-kulturne odnose. Sestavni del te interpretacije civilne družbe je tudi teoretična izpeljanka o premoči dejavnika ideološke superstrukture nad momentom ekonomske strukture družbe. Prav na tej točki izoblikuje Bobbio tezo o Gramscijevem prevrednotenju (redefiniciji) Marxove analitične matrice. Za Marxa je moment strukture primaren, superstruktura je sekundarna, pri Gramsciju pa je primaren moment superstrukture. Gramsci, kakor ga pojmuje Bobbio, razmišlja o razmerju med strukturo in superstrukturo v večplastnem sistemu antinomij, katerega »dvojnost« je organska in ne metodična. Temeljni pomen za razumevanje razmerja med strukturo in superstrukturo je v »dvojnosti«: ekonomski vidik/etično-politični vidik, nujnost/svoboda; objektivno/subjektivno. V Gramscijevi teoretični matrici je ta vidik inverzije v razmerju do Marxa najbolj opazen, prvi par v nakazani antinomiji (etičnopolitični moment, svoboda, subjektivnost) je primaren, drugi par (ekonomski moment, nujnost, objektivnost) pa sekundaren. V skladu s tem tipom argumentov identificira Bobbio poleg te temeljne Gramscijeve inverzije (prevlada superstrukture nad strukturo) tudi dodatno – premoč ideološkega »dejavnika« nad institucionalnim znotraj superstrukturnega bloka. Če sprejmemo teoretične pare nujnosti in pristanka kot temeljni kamen Gramscijeve analitične sheme, potem se v okviru takšne interpretacije pokaže, da se civilna družba izraža kot pozitivni moment prve antinomije (mutacija nujnosti v svobodo) in aktiven moment druge antinomije (premoč pristanka nad prisilo).

⁹ J. Texier, Gramsci..., str. 63.

¹⁰ Norberto Bobbio, Civil Society, po Gramsci & Marxist Theory (ed: Chantal Mouffe)..., str. 21–47.

Razčlenili bomo temeljne elemente teh »tipičnih« interpretacij Gramscijeve sintagme razmerja med civilno družbo in državo in jih poskušali logično povezati z drugimi (pomembnimi) koncepti v Gramscijevi shemi ter natančneje opredeliti »polje«, v katerega umešča Gramsci probleme legitimiziranja politične oblasti. Kot smo že dejali, so trije momenti, o katerih obstaja soglasje v reinterpretaciji Gramscijeve politične misli. Prvič, temelje Gramscijeve teoretične in analitične matrice sestavlja razmišljanje o razmerju med civilno družbo in državo; drugič, Gramsci se izrazito predstavlja kot teoretik superstrukture; tretjič, Gramsci opazno redefinira Marxov pojem meščanske družbe. Na podlagi analize Gramscijevih besedil in širšega filozofsko-teoretičnega in zgodovinskega okolja, v katerem se je oblikovala njegova misel, lahko v bistvu deduciramo dva temeljna modela: *ekonomsko-korporativni in etično-politični*. Gramsci tudi empirično identificira ti »stanji«. V svoji znani analizi preseganja političnega koncepta »permanentne revolucije« s politično formulo – »meščanske hegemonije« (s čimer se v bistvu identificira tudi nov tip legitimiziranja politične oblasti), ponuja Gramsci razrešitev te antinomije. Gramsci piše: »Politični koncept tako imenovane permanentne revolucije se je pojavil pred letom 1848 kot znanstvena ekspresija jakobinske izkušnje iz leta 1798. Formula označuje zgodovinsko obdobje, v katerem ne obstajajo velike množične stranke in veliki ekonomski sindikati, družba pa je bila še vedno, če se tako izrazim, po marsičem v stanju fluidnosti: ogromna zaostalost politične province ob hkratnem skoraj popolnem monopolu politične in državne oblasti nekaterih mest ali celo enega samega mesta (npr. Pariza v Franciji); relativna rudimentarnost državnih aparatov, občutna avtonomija meščanske družbe v primerjavi z aktivnostjo države; specifičen sistem vojske in nacionalnih armad; dokajšnja samostojnost nacionalnih gospodarstev v razmerju do ekonomskih odnosov na svetovnem trgu itd. V času po letu 1870 – s kolonialno ekspanzijo Evrope – se vsi ti elementi spreminjajo . . . država postaja kompleksnejša in obsežnejša, formula iz leta osemindesetega se razvija in prehaja v politični znanosti v formulo »meščanske hegemonije«. Isto se dogaja v politični znanosti in vojaških veščinah; premična vojna se spreminja v frontno vojno in za državo bi lahko rekli, da se mora nanjo trezno in temeljito pripraviti že v miru, če hoče v njej zmagati. Množične strukture moderne demokracije, tako sistem državnih organizacij kot tudi kompleksne asociacije v meščanski družbi so v politiki isto kot »okopi« in stalne utrdbe v frontni vojni; ti so samo delni element gibanja, ki je bilo poprej uporabljeno kot »celota« vojskovanja.¹¹ V Gramscijevi koncepciji organsko korendirajo tri koncepcije: a) zasnutek civilne družbe, ki v bistvu pomeni dokončanje civilnosti, se pravi, demokratičnega meščanstva v tistem pomenu, kot ga je artikulirala že »predzgodovina« moderne evropske države; b) mutacija ekonomsko-korporativnega v etično-politični stadij; c) porajanje »hegemonije«, s katero se v bistvu izraža notranja substanca politične legitimnosti (moderne) evropske države. Gramscijeva analiza torej zarisuje kot svojo temeljno konstanto »implicitno priznanje ekonomske premoči«. Vendar ekonomsko-korporativni model ne terja razglabljanja o transferu med družbo in državo, to pa je problem, ki je zagotovo pomemben v okviru teorije o politični legitimnosti. Gramsci poudarja v prid tej tezi, da bi lahko temeljne ideje filozofije prakse opredelili s kratko sintagmo: » . . . Menim da je filozofija prakse enako: Hegel plus Ricardo«. ¹² Ricardova odkritja v ekonomski znanosti, sublimirana v pojmu »homo economicus«,

¹¹ A. Gramsci, SPN . . . , str. 242, 243.

¹² A. Gramsci, SPN . . . , str. 247.

niso imela za Gramscija zgolj instrumentalni pomen, marveč so bila zanj »filozofske inovacije«. Ta pojem je Gramsci opredelil kot »abstrakcijo potreb in ekonomskih operacij partikularne oblike družbe«. Vendar Gramsci ne razmišlja o tem razmerju v kategorijah vzrok-učinek. Gramsci ugotavlja (*Ekonomija in politika*, 1923), da »velja o ekonomiji razmišljati skoz sistem političnih kategorij«. Predpostavke za superstrukturalistično interpretacijo so že dane. Ta interpretacija, ki temelji zvečine na predpostavkah politične znanosti, pripelje do konca dvoje pomembnih Gramscijevih ugotovitev: a) teza, da je razmerje med ekonomijo in politiko preveč zapleteno, da bi lahko o njem mislili samo v kategorijah vzrok-posledica; b) redefinicija kategorije civilne družbe. Prva ideja (večplastnosti razmerja med strukturo in superstrukturo) je pri Gramsciju zelo razločna. Tako npr. poudarja: »Med premisami (ekonomska struktura) in posledicami (politična organizacija) razmerja niso preprosta niti neposredna: niso samo ekonomska dejstva tista, s katerimi je možno dokumentirati zgodovino nekega naroda. Zapleteno in kompleksno je tudi vprašanje vzrokov; da pa bi se do njih dokopali, je nujno globoko preučiti vse duhovne in praktične aktivnosti«. ¹³ Ali: »Ni le ekonomska struktura tista, ki neposredno determinira politično akcijo, marveč so to tudi njena interpretacija in tako imenovani zakoni, ki uravnavajo njen razvoj«. ¹⁴ To relativizacijo vplivov ekonomskih dejavnikov na politično področje je mogoče razbrati tudi iz vrste sestavkov, ki ekonomski vidik preučujejo v kontekstu političnega boja. V komentarju k tekstom Rose Luxemburg (*Splošna stavka – partija in sindikat*) je Gramsci zapisal, da je »neposredni ekonomski dejavnik (kriza itd.) kot topniški ogenj, ki v boju odpira vrzeli v sovražnikovi obrambi – vrzeli, ki omogočijo, da čete (stavkajočih) navalijo in dosežejo dokončno (strateško) premoč ali pa v končni posledici pomembno zmago na vsej strateški črti. Seveda pa je učinek ekonomskih dejavnikov mnogo bolj kompleksen«. ¹⁵ Drugi niz argumentov je tisti, ki pri Gramsciju odpira vprašanje o »izobčenosti« ekonomskega vidika iz kategorije meščanske družbe. Navajamo besedilo, ki je lahko temelj takšne interpretacije. Ko Gramsci pojasnjuje notranjo anatomijo države v sodobni formaciji, je zapisal, da je v njej »civilna družba zelo kompleksna struktura, ki je močno odporna proti katastrofalnim ‚prodorom‘ neposrednega ekonomskega dejavnika (krize, depresije ipd.) Superstrukture civilne družbe so kot sistem rovov v moderni vojni. Med bojem pride včasih do napačnega vtisa, da je topniški ogenj razdejal celotne sovražnikove obrambne okope, dejansko pa je porušil samo njihov zunanji del. V trenutku prodiranja in naskoka se znajde napadalec pred obrambno linijo, ki je še vedno učinkovita. Prav to se dogaja med velikimi ekonomskimi krizami«. ¹⁶ Tretji vidik, ki v Gramscijevem opusu odkriva superstrukturalistično interpretacijo, se izraža v tezi o premoči etično-političnega nad ekonomsko-korporativnim vidikom razvoja družbe. Prvič, Gramsci jasno zagovarja idejo, da je etično-politični moment v primerjavi z ekonomsko-korporativnim odločilnejši. Drugič, za ekonomsko-korporativno fazo je značilen neposreden vpliv ekonomije na politiko (korporativizem je enako kot politika neposredno »nasajen« na ekonomijo). V etično-politični fazi se to razmerje omili in vprašanje transfera se rešuje skoz kategorijo »civilne družbe«. Tretja temeljna teza je, da ta tipa predpostavljata različne oblike reprodukcije politične moči in legitimiziranja politične oblasti. Politična legitimnost je v polnem pomenu »aspekt« etično-politične zgodovine

¹³ A. Gramsci, SPN ..., str. 12.

¹⁴ A. Gramsci, SPN ..., str. 266.

¹⁵ A. Gramsci, SPN ..., str. 235.

¹⁶ A. Gramsci, SPN ..., str. 235.

neke družbe. Tako piše Gramsci v znanem sestavku o »strategiji«, v katerem primerja Gentilejevo in Crocejevo teorijo države: »Za Gentileja je vsa zgodovina zgodovina države, za Groceja pa je vsa zgodovina »etično-politična«, kar pomeni, da hoče Croce ohraniti razločevanje med civilno družbo in politično družbo, med hegemonijo in diktaturo; veliki intelektualci izvajajo hegemonijo, ki predpostavlja določeno sodelovanje, se pravi dejaven in prostovoljen konsenz (svobodni pristanelek), kar pomeni demokratično-liberalni režim. Gentile vidi ekonomsko fazo kot etično stopnjo v historičnem dogajanju; hegemonija in diktatura se ne razlikujeta, sila je sama na sebi konsenz; ni mogoče ločevati politične družbe od civilne; obstaja samo država, seveda moderna država-vlada... »Etično-politična faza je uvod v oblikovanje avtonomnega državnega življenja in kreiranje »civilne družbe«. ¹⁷ Ko skušamo na koncu, izhajajoč iz racionalnih elementov, ki smo jih razgrnili, opredeliti temelje Gramscijeve sheme o razmerju med družbo in državo, v katere okvir postavlja Gramsci teorijo politične legitimnosti, bomo predstavili tri skupine tez: Prvič, nasproti običajnemu stališču, ki izhaja iz dihotomnega modela, razvija Gramsci v razmišljanju o razmerju med družbo in državo ter naravo tega transfera triado. Najgloblja plast te triade je ekonomska struktura družbe (naravomaterialne sile produkcije), srednja plast prekriva civilno družbo, tretji vidik triade pa je država. To triado Gramsci tudi eksplicitno razvija (*Il Materialismo Storico*): »Med ekonomsko strukturo družbe in države je civilna družba, ki pa mora biti radikalno preoblikovana in to na konkreten način, ne samo v pravnih dokumentih in znanstvenih knjigah... Država je instrument za prilagajanje civilne družbe ekonomski strukturi, toda država mora to hoteti, biti mora dosleden reprezentant sprememb, ki se dogajajo v ekonomski upravljalni strukturi. Pričakovati od civilne družbe, da se bo prilagajala novim strukturam zgolj s sredstvi propagande in nagovarjanja, hkrati pa pričakovati od starega *homo economicus*, da se zgubi, ne da bi mu določili mesto, ki mu gre, je nova oblika ekonomske retorike«. ¹⁸ Drugič, izhajajoč iz tako opredeljenih momentov »splošno-ekonomsko-kulturno-socialnih razmer« rešuje Gramsci problem transfera med strukturo in superstrukturo skoz kategorijo »katarze«. Ta zapletena razmerja postavlja na področje civilne družbe. Pojem katarze je mogoče uporabiti za opredelitev prehoda od povsem ekonomskega ali egoistično-posesivnega momenta k etično-političnemu momentu, to je k višjemu preoblikovanju strukture v superstrukturo v ljudski zavesti. To pomeni tudi prehod iz »objektivnega k subjektivnemu« in iz »nujnosti v svobodo«. Struktura se iz zunanje sile, ki človeka stiska, ga asimilira in dela pasivnega, spremeni v sredstvo svobode, v orodje za ustvarjanje nove etično-politične oblike, v izvor novih pobud.« ¹⁹ Tretjič, s stališča razmerja med civilno družbo in državo je mogoče deducirati ne dva, marveč tri različne modele, ki v najsplošnejšem smislu odkrivajo temelje reprodukcije politične moči in legitimizirane politične oblasti. Preučevanje tega razmerja je tudi središčni problem politične znanosti ter oporna točka, v kateri se kristalno »zrcali« notranja arhitektika Gramscijevega političnega diskurza, zlasti razmišljanje o notranji anatomiji »hegemonije« kot tiste povezave, na podlagi katere Gramsci teoretizira o problemih pristanka.

Hegemonija je eden ključnih pojmov v Gramscijevi politični misli; zanj je to tisti analitični instrument, prek katerega se odkriva reprodukcija politične moči,

¹⁷ A. Gramsci, SPN..., str. 271.

¹⁸ A. Gramsci, *Il Materialismo Storico*, po Texieru..., str. 68.

¹⁹ A. Gramsci, SPN..., str. 367.

zlasti pa pridobivanje legitimacijskega titulusa (prvenstva), se pravi pravica in upravičenost nekega razreda do političnega vladanja. Gramsci uporablja ta pojem v pomenu izrazito političnega koncepta in mu daje splošnejši in večplasten pomen v primerjavi z dotakratno rabo (Lenin itd.). Hegemonija označuje v bistvu sociopolitično situacijo, »moment« v Gramscijevi matrici, v kateri se politična filozofija, maksime, načela in praksa družbe združujejo ali pa so v stanju ravnotežja; ureditev, v kateri je določen način življenja in mišljenja vladajoč, v katerem »prekriva« en koncept politične realitete celo družbo v vseh njenih institucionalnih in privatnih manifestacijah, pri čemer s svojim duhom začinja vse okuse, moralo, običaje, verska in politična načela na vse družbene odnose, posebej v pogledu njihovih intelektualnih in moralnih posebnosti. Element voditeljstva in nadzora, ne nujno tudi zavesti o vseh odnosih je strnjen v »momentu« hegemonije. Vpliv, voditeljstvo, kulturo, ideje, organizacijo, vse te »vidike« prekriva hegemonija.²⁰ Analiza Gramscijevih del razgrinja troje pomembnih »aspektov« v odkrivanju notranje vsebine hegemonije. Prvi kaže na dejstvo, da razvija Gramsci koncept hegemonije v okviru svojih analiz o vlogi države in oblikah reprodukcije politične moči v povsem določenem obdobju; to je obdobje krize kapitalizma v tridesetih letih in odzivanje kapitalizma na to krizo. Odgovor kapitalistične države na krizo, ugotavlja Gramsci, je pripeljal do rušenja dotedanjih oblik hegemonije v liberalnem tipu politične organizacije. Ta nova sociopolitična situacija prinaša spremenjen tip razmerja med družbo in državo, političnimi upravljalci in ljudstvom. Gramsci prikaže to spremenjeno »podobo« na primeru analize razmerja med individualnim podjetnikom in državo. »Tovarna ni neodvisna entiteta. Ne vodi je lastnik-podjetnik, ki ima trgovsko znanje (spodbujeno z njemu lastnim interesom), da bi modro kupoval surovine in prodajal izdelke ter vlekel profit. Te funkcije so ločene od posamične tovarne in prenešene na sistem tovarn, ki so last iste firme. Toda stvari se tu ne ustavijo; osredotočene so v rokah banke in bančnega sistema. Toda med vojno in zaradi posledic vojne postane država tista, ki oskrbuje industrijo s surovinami in materialom ter jih distribuira v skladu s poprej določenim načrtom. Tako postane kupec celotne produkcije. Kaj se torej dogaja z ekonomskim likom lastnika-podjetnika, nosilca industrije... Ta lik zgineta, je uničen v procesu tehničnih in ekonomskih odnosov, v katerih... individualni podjetnik predaja svoje pravice v roke države. Tako postane država edini lastnik sredstev za delo in prevzame vse tradicionalne funkcije podjetnika.«²¹ V eseju »Ekonomija in politika« je ista ugotovitev: »Politična konstitucija države ima veliko večji pomen za produkcijo kot sama sprememba tehnologije ali delovnega procesa« (L'Ordine Nuovo, 13, 1920). Ko izhaja iz teh ugotovitev, Gramsci zatrjuje, da lahko državo v tej novi vlogi in v tem novem odnosu do družbe razumemo le tedaj, če dominacijo vladajočega razreda analiziramo v vseh njegovih vidikih, kot silo plus pristanek, če države ne opazujemo zgolj kot instrument razredne moči, marveč kot vsoto vseh tistih razmerij, ki ustvarjajo pogoje za reprodukcijo družbenih odnosov. Pojasnjujoč to razširjeno koncepcijo države, ki vsebuje kot svoje ontično jedro tudi momenta etične in družbene preverljivosti, je Gramsci zapisal: »Vsaka država je etična, kolikor je ena njenih najpomembnejših funkcij vzgojiti široke množice prebivalstva do določene kulturne in moralne stopnje (ali vrste), ki ustreza potrebam razvoja proizvodnih sil in potemtakem interesom vodilnih razredov. V tem smislu so šole kot pozitivna vzgojna funkcija in sodišča kot zatiralna in negativna vzgojna

²⁰ Glej razpravo: G. Williams, Gramsci's Concept of »Hegemonia«, Journal of History of Ideas, No 4, 1960.

²¹ A. Gramsci, Political Writings, I. str. 165.

funkcija najvažnejše državne dejavnosti: dejansko pa k temu cilju teži mnogo drugih, tako imenovanih zasebnih pobud in dejavnosti, ki sestavljajo aparat politične in kulturne hegemonije vladajočih razredov.«²² Temu Gramscijevemu tekstu je vrsta njegovih kritikov očitala, da je preveč poudarjal »mehke« cone v reprodukciji politične moči. Analiza Gramscijevih del nas pripelje do ugotovitve, da je hegemonijo opredeljeval kot posebno stanje ekvilibrija med silo in pristankom, torej tisto vrsto razmerja, ki zagotavlja najmanj bolečo reprodukcijo politične moči. Ko Gramsci analizira to vrsto »ekvilibrija« ob primeru tretje republike (Francija), ugotavlja, da »sila temelji na pristanku večine; moč se reproducira na normalen način«. Toda Gramsci prav tako ugotavlja, da zahteva »normalna reprodukcija« posebne pogoje: močan razvoj zasebne energije v civilni družbi, ideološki in ekonomski individualizem, tak razvoj ekonomske podlage, ki ne ruši »ekvilibrija« med centrom in periferijo, kolonialno ekspanzijo in končno manj ali bolj trdno povezavo med splošnimi pravicami in nacionalnimi čustvi, organiziranimi okoli koncepta domovine, ki cementira konsenz na nacionalni ravni. Gramsci prav tako pojasnjuje, kot je videti iz analize različnih modelov reprodukcije politične moči, da se to občutljivo ravnotežje med civilno družbo in državo z razvojem imperializma, monopolnega kapitalizma in Oktobrske revolucije poruši. »Težave nastopijo v vseh aparatih hegemonije, reprodukcija hegemonije pa postaja tegobna in zapletena.«²³ Pri Gramsciju moramo poznati tudi razliko med tipi reprodukcije politične moči (instrumenta regni) in ugotavljanjem različnih stanj v postopkih legitimiziranja politične oblasti (legitimnost, kvazilegitimnost, prelegitimnost, ilegitimnost). Drugi temeljni »aspekt« v razlaganju hegemonije se nanaša na analizo pogojev za »generiranje« hegemonije v moderni evropski državi. Zgodovinski okvir utemeljitve hegemonije v moderni evropski državi je postavljen v prostor francoske revolucije in italijanskega Risorgimenta. Kristalizacijo dihotomije med civilno družbo in državo ter zasnavljanje »masivnih nosilcev demokracije« je spremljal, kakor smo že ugotovili, organski proces mutacije koncepta »permanentne revolucije« v »koncept meščanske hegemonije«. »V antični in srednjeveški državi je bila organizacija, bodisi da je bila politično-teritorialna ali družbena, minimalna. Država je bila po svoje mehanični blok družbenih skupin . . . znotraj tega bloka je bil samo politično-vojaški blok sposoben občasno intervenirati; podrejene skupine so imele svoje življenje, prav tako institucije itd.; včasih so te institucije prevzemale državne funkcije, zaradi česar je bila država federacija neusklajenih skupin, ki niso bile podrejene druga drugi . . . moderna država je nadomestila ta mehanični blok družbenih skupin z aktivno hegemonijo upravljalke in dominantne skupine, kar je avtonomijo prvotnih skupin razjedlo. Toda navzlic temu se je ta avtonomija vnovič rodila v drugačnih oblikah, kot so npr. stranke, sindikati, kulturne institucije.«²⁴ Tretji ključni moment, ki ga odkriva Gramscijev koncept hegemonije, se nanaša na analizo oblik pristanka in širino (ekspanzivnost) hegemonije. S tem postavlja Gramsci poleg problemov *instrumenta regni* (ki so včasih zelo podobni tistemu, kar Mosca označuje s politično formulo) – in to povsem v skladu s staro evropsko tradicijo preizkušanja legitimnosti kot generativnega načela političnih konstitucij – v središče analize tudi probleme kvalitete političnih ureditev. Sestavni del te Gramscijeve analize je zlasti koncept »pasivne revolucije«, s katerim Gramsci pojasnjuje anatomijo temeljnega političnega razmerja – razmerja med političnimi

²² A. Gramsci, SPN . . . , str. 258.

²³ A. Gramsci, SPN . . . , str. 80 f.

²⁴ A. Gramsci, SPN . . . , str. 54 f.

upravljalci in upravljanimi. Gramsci ugotavlja, da je lahko pristanek pasiven in posreden, aktiven in neposreden. V prvem primeru (v prvem tipu pristanka) država »izključuje kakršnokoli intervencijo baze«; država pristanek instrumentalizira in obravnava množico kot »maso za manevriranje«. Po drugi strani pa zahtevajo oblike aktivno usmerjenega pristanka posebno vrsto interakcije med upravljalci in upravljanimi. Ko Gramsci prikazuje implikacije teh splošnih teoretičnih izjav ob primeru Cerkve (ki jo upravičeno analizira tudi kot velik vladavinski sistem), ugotavlja, da bi »kakršnakoli intervencija baze Cerkev razušila«. Ko pa analizira gibanje delavskega razreda, piše: »Toda za druge organizacije je življenjsko pomembno, da ne dobijo pasiven in posreden pristanek, pač pa aktiven in neposreden pristanek, udeležbo vseh, celo če bi to izzvalo dezintegracijo ali nenadne prevrate.«²⁵ Vprašanje aktivnega in pasivnega pristanka razkriva torej naravo temeljnega političnega razmerja – razmerja med upravljalcem in upravljanimi. Gramsci, ki želi pojasniti notranjo anatomijo tega razmerja in kakovost *titulusa*, s katerim se oblast legitimira, uvaja v preučevanje kategorijo *ekspanzivnosti pristanka*. Ekspanzivnost pristanka po Gramsciju izključuje kakršnekoli represivne in birokratske odnose med upravljalci in upravljanimi. Ekspanzivnost pristanka hkrati izključuje zoževanje načela legitimnosti zgolj na legalnost. V tem kontekstu je zlasti zanimiva Gramscijeva opomba o diktaturi proletariata (1924). Takole pravi: »Diktatura proletariata je *ekspanzivna*, ni pa represivna. Kontinuiran proces teče od baze navzgor in prepleta vse kapilare družbe.«²⁶ Gramsci je v Zaporniških zvezkih to svoje stališče redefiniral, ker je dognal, da je stalinistična revolucija »od zgoraj« izgubila obeležje ekspanzivnega pristanka, da je razvila sistem kanalov in institucij, ki je vzpostavil oblike represivnega političnega sistema, v katerem se osnovno jedro politike identificira s statolatrijsko in instrumentalno obliko dominacije (birokratski centralizem, avtoritarni paternalizem, oblike cezarizma itd.).

Gramsci je preizkušal tri temeljne modele reprodukcije politične moči, ki v bistvu koincidirajo s tipom razmerja med civilno družbo in državo.²⁷ To so: model ločenosti civilne družbe in države; b) model ravnotežja ali ekvilibrija; c) model integralne države. Tem temeljnim modelom je prilagojena tudi notranja anatomija hegemonije, s katero Gramsci odkriva konsenzualno-legitimacijske elemente politične moči. Prvi model je zasnovan na primerjavi reprodukcije politične moči v carski Rusiji in na Zahodu. Pri tem je ključna Gramscijeva misel, da je bila npr. »v Rusiji država vse, civilna družba pa pritlikava, medtem ko je bila na Zahodu država samo prednji okop, za katerim je stal zapleten sistem utrdb«. Nauk tega spoznanja je naslednji: v družbah, v katerih je država vse, civilna družba pa rudimentarna, so temeljni vzvodi reprodukcije politične moči sila, represija, prisila – medtem ko je v družbah, v katerih je civilna družba »masivna«, etično-politična vsebina države (»meščanska hegemonija«) poglavitni dejavnik stabilnosti političnega sistema. Ta model ima dve temeljni značilnosti: premoč civilne družbe nad državo in lociranje hegemonije znotraj civilne družbe. Drugi temeljni model, ki ga lahko izpeljemo iz Gramscijeve misli, je model ekvilibrija, uravnoteženosti med civilno družbo in državo. Gramsci ga namreč na primeru Tretje republike analizira kot »normalno obliko reprodukcije politične moči«. V okviru tega modela je država opredeljena kot »aparatus politične in kulturne hegemonije vladajočega raz-

²⁵ A. Gramsci, SPN ..., str. 80f.

²⁶ A. Gramsci, Political Writings, II. str. 212.

²⁷ Glej razpravo: P. Anderson, Antinomies of Antonio Gramsci, nls.

reda«. V okviru tega modela reprodukcije politične moči hegemonija ni locirana v celoti v območje civilne družbe. Deli se na posamične »momente« politične strukture. Obe, država kot civilna družba vsebujeta tako elemente sile kot elemente pristanka. Pomembno je to, da Gramsci v okviru tega modela pojem hegemonije ne označuje samo z momentom pristanka, ampak ga opredeljuje kot kombinacijo sile in pristanka. To mu omogoča, da razkrije poudarjeno legitimacijsko in avtolegitimacijsko vlogo zahodne demokratične države. Zanimivo pa je to, da Gramsci tedaj, ko analizira ideološke državne aparate, če uporabimo ta Althusserjev izraz, povsem zanemarja vlogo parlamenta v reprodukciji konsenzualne komponente političnega sistema; namesto tega pa najdemo pri njem dokaj ekstenzivne razlage vloge prava, moči, običajnih pravil itd. Tretji osnovni model je model integralne države. Gramsci, govoreč v jeziku sodobne politične teorije, prihaja do ideje o subjektivizaciji države. Družba je v tem tipu odnosov manj in manj *societas-societas* (družba-subjekt), spreminja se v naveden objekt (*societas-societata*). Ta tip Gramscijevega argumenta je krepko vplival na sodobne razprave o politični legitimnosti in razpoznamo ga lahko v idejah o ideoloških državnih aparatih (Althusser), v avtolegitimiranju-legitimiranju (Luhman), ali pa v tezah o »fikciji ločenosti civilne družbe in države« (Offe).

Teorija in kritika moderne družbe pri Gramsciju

Torino, mesto od koder prihajam, je bilo Gramscijeva druga domovina, kraj njegovega intelektualnega in političnega dozorevanja in za njegovo življenje odločilnih srečanj. Gramsci je tu srečal mladega intelektualca, deset let mlajšega od sebe, ne socialista, in postala sta prijatelja. Govorim seveda o Pieru Gobettiju: tudi on je bil na svoj način revolucionar, čeprav se je spogledoval z drugačno revolucijo, »liberalno revolucijo«; bil je zavzet član odpora in je umrl, star petindvajset let, za posledicami fašističnega mučenja. V kratkih letih svoje dejavnosti je bil njegov vpliv spodbujevalca intelektualnih in moralnih energij tolikšen, da so se njene sledi poznale še dolgo časa. Tako je poleg delavske in socialistične tradicije, ki je bila v torinski kulturi že trdno vsidrana tudi pred Gramscijevim prihodom, nastala v Gobettijevih letih (in iz prijateljstva med njim in Gramscijem) še ena intelektualna in politična tradicija, izvirna in nezamenljiva, namreč ravno gobettijevska tradicija: libertarna in hkrati solidarnostna s socialističnimi boji za delavsko osvoboditev, nemara pa vendar bolj libertarna, saj jo je razgibaval predvsem duh neodvisnega polemističnega in individualnega kritičstva – razsvetljena in hkrati odprta za Marxov nauk, tako da so mnogi Gobettijevi prijatelji in prijatelji gobettizma postali ali so bili marksisti, vendar pa nemara spet bolj razsvetljenska, saj je bilo njeno edino orožje korozivna in uničujoča moč razuma. Nekateri intelektualci posebne vrste, ki bi jih morda lahko imenovali »dezorganske intelektualce«, so se prepoznavali ali se še prepoznavajo v moralni in politični identiteti te tradicije; z »dezorganskim intelektualcem« je ironično označil nekoč Norberto Bobbio samega sebe. V tej tradiciji se prepoznavam tudi sam, morda s presežkom polemičnega duha. Dopustite mi ga.

1. Pol stoletja

Minilo je pol stoletja po Gramsciju. Za obračun se zdi petdeset let primerno obdobje, primerljivo z dejavnim življenjem človeka in ene generacije. To je predlagal že Hegel v sijajnem odlomku, kjer razmišlja o neizogibnem razkroju lastnih mladostnih idealov, ki zadene vsakega človeka. Hegel je mislil, da človek, ko se po petdesetih letih ozre nazaj, da bi presodil svoje delo v povezavi z dogodki, ki jih je prebrodil, lahko celo spregleda napredovanje sveta, ki napreduje pač samo skozi bolj ali manj skromno ali pomembno delo ljudi, ki pa ga je mogoče prepoznati šele v velikem seštevku dejavnikov. Ta zavest o spreminjanju na veliko, kot spoznanje o napredovanju sveta po njegovi avtonomni racionalnosti in ne po naših subjektivnih željah, je govoril Hegel, »osvobaja (človeka) od turobnega občutka o razkroju lastnih idealov. Kar je v teh idealih resničnega, se ohrani tudi v praktični dejavnosti, kar pa ni resnično, kar so prazne abstrakcije, to mora človek potrošiti v delu«. ¹ Toda tudi Gramsci, ne samo Gobetti, ni prišel na prag let, od koder se velja ozreti

¹ G. W. F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (1830), III. & 396. Zus.: cfr. po izdaji *Werke in zwanzig Bänden*, ur. E. Moldenhauer in K. M. Michel. Frankfurt a. M. Suhrkamp 1970. vol. 10, str. 84–85.

po takšni retrospektivni obravnavi: oba je svet pogoltnil, preden sta lahko izmerila vzdržljivost in učinkovitost, če ne resničnost, svojih idealov. Vendar pa sta imela možnost jasno zaznati zgodovinsko spreminjanje na veliko. Hegel je bil prepričan, da je njegova generacija preživela najbogatejša leta svetovne zgodovine: francosko revolucijo, napoleonska leta, restavracijo, vstajo in konec restavracije, vse to se je zgodilo v loku aktivnega filozofovega življenja, od njegovega osemnajstega do šestdesetega leta. Gramscijevi in Gobettijevi generaciji pa je bilo usojeno, da v mnogo krajšem času, kar najkrajšem, preživi takšne dogodke, kot je bila nečloveška tragedija svetovne vojne, uspela socialistična revolucija na Vzhodu, poskušana na Zahodu, začetek tiranskih časov. To, kar se je Heglu zdelo izjemna doba, se je izkazalo samo za prvo stopnjo intenzifikacije ritma dogodkov, tistih »pospeškov zgodovine«, ki so si odtlej sledili vse do dandanes. Po petdesetih letih, ki nas ločijo od Gramscijeve smrti, bi se utegnilo zdeti, da se je, po prvem obdobju, ki ga je pretresala še ena svetovna vojna in v katerem je dosegla vrh kitajska revolucija, ritem dogodkov, ki bi ga heglovski lahko imenovali kozmično-zgodovinskega, nekoliko ustavil. Na videz prepričljiv vtis, vendar v bistvu varljiv. Pravzaprav bi bilo mogoče trditi ravno obratno, da sta namreč v zadnjem pol stoletju gostota časa in intenzivnost dogajanja proizvedla ne samo in ne predvsem določeno trajno pospeševanje, ampak nemara nekaj takšnega kot je *eksplozija* zgodovine – vsaj Zgodovine z veliko začetnico, v polnosti pojma, ki je v dveh minulih stoletjih, od Hegla do Marxa in Croceja in Gramscija, postal prevladujoči temelj metafizik in politik. Zgodovina je, po tem pojmovanju, v resnici to samó, če ima določen smisel, se pravi določeno smer in naravnost, če dopušča, da se prepozna določena zveza *od kod in kam*. Za sodobno zavest pa se prav zares zdi, da se je njen temelj pogreznil: zgodovina spet postaja zapletena in nadvse težka uganka, za katero ni ene same rešitve in zdi se, da nihče ne ve, kje položiti zanesljivo progo za izhod iz labirinta, zdaj, ko so stari zemljevidi izgubili svojo verodostojnost. Predvsem objektivna možnost, ki se je kot žrelo odprla v začetku tega pol stoletja in v času, ki ga še vedno živimo, možnost katastrofičnega konca človeštva in vsakršne njegove zgodovine, jemlje verjetnost teleološkim filozofijam zgodovine kakor tudi tistim, ki so navdihovale Hegla ali pa jih je mogoče pripisati heglovskemu modelu, ki je poleg tega tudi predhodnik Gramscijeve filozofije; heglovski rečeno: bilo bi to, kot da bi si zamišljali namesto izpolnjevanja zgodovine, dovršitve njenega *telosa* v nastajanju človekovega Boga, možnost samomora boga. In strahotno realna možnost, da se konec lahko zgodi nenadoma, ali zaradi fanatizma ali zaradi napake, frustrira hotenje po tem, da bi v zgodovini prepoznali kakršnokoli objektivno racionalnost. Drugič pa, če je začetek atomskega veka uvedel nekakšno polparalitično stanje »velike politike«, ki se je ohladila v ravnotežju groze, se zdi, da je prihodnost prestopila vse bregove na ravni civilne družbe: tu so zadnja desetletja preplavila zahod z *valovi modernosti*. Kaj je bistvo modernosti, kakšno je njeno načelo, če predpostavimo, da je eno, iz katerega izhaja na tisoče protislovnih procesov in pojavov, ki jim pravimo, moderni – to je dokaj kontroveržno vprašanje. Toda izumljivi obraz modernosti je dobro ujela marksovska formula, ki jo je nedavno spravil v promet Marshall Berman: »vse, kar je trdno, se razblini na zraku«.²

Kljub pomembni inovativnosti, skoraj bi bil rekel modernosti, ki jo je Gramsci uvedel v politično teorijo, marksistično ali ne, menim, da so nosilne konceptualne

² *All that is solid melts into air*: to je namreč izvirni naslov knjige (izšla 1982) Marshalla Bermana, ki je v italijanščino preveden kot *Izkušnja modernosti*, Il Mulino, Bologna 1985.

strukture njegove misli neustrezne modernosti. Tudi čvrsto sistematično jedro Gramscijevega teoretskega proučevanja se je razkrojilo, če ga soočimo z našo izkušnjo modernosti; to pa vendarle ne pomeni, da trdimo, da je popolnoma nekonsistentno tudi problemsko bogastvo in polnost razmišljanja, ki ga vsebuje to jedro. Poskusil bom skicirati nekaj misli v tej smeri.

Značilnosti Gramscijeve politične teorije

Če gledamo formalno ogrodje političnih teorij, zlasti njihova notranja razmerja in specifično težo, ki jo pripisujejo njihovim strukturnim sestavinam, lahko razlikujemo dve veliki skupini teorij, glede na to, ali prevladuje spoznavni interpretativni element nad predlagalnim in predpisnim (preskriptivnim), kar v določenem smislu pogojuje njihovo vsebino; ali pa gre za preskriptivni model, se pravi za predstavitev politične biti, ki pogojuje strukturo teoretskega modela, oziroma konstelacijo konceptov, prek katerih je mogoče dešifrirati realnost.³ Gramscijeva politična teorija, ki sama sebe in svojo kontinuiteto z marksizmom (nikakor ne po naključju) opredeljuje kot »filozofijo prakse«, seveda sodi v drugo skupino, v skupino bolj »ideologiziranih« teorij. To je kompleksna in bogato artikulirana teorija, ki počiva, če lahko tako rečemo, na trdnih temeljih v prihodnosti: skoraj kot bi Gramsci gledal svet iz obzidja bodočega mesta. Nočem trditi, da je bila interpretacija realnosti polna predsodkov, deformirana ali celo napačna, lažna zaradi vnaprejšnjih vrednotnih trditev: v tem primeru bi šlo za ideologijo v slabšalnem pomenu besede. Trdim pa, da strukturne značilnosti preskriptivnega gramscijevskega modela, predstavljanje bodočega sveta v *organicističnih terminih*, prevladujejo nad interpretativnim modelom, oziroma tvorijo mišljenjske lastnosti in konceptualni okvir, v katerega je prepisan in pojasnjen politični in družbeni svet v svoji biti in v svojih dejanskih zgodovinskih pojavnostih. Z drugimi besedami, Gramscijev preskriptivni organicizem daje napotilo in merilo za interpretacijo zgodovinsko-družbene realnosti, ki je pretežno opisana in vrednotena po načinih in stopnjah organskosti, ki jo vsakokrat kaže, to pa pomeni, da preskriptivni organicizem proizvaja v določenem smislu metodološki pa tudi metafizični organicizem.

Kot je bilo še pred nedavnim opozorjeno,⁴ se je v mladostnih letih gramscijevska vizija socializma nekako razdvojila, poenostavila, pač glede na to, ali je socializem obravnavala v libertarni in protietatistični perspektivi emancipacijskih procesov, ki jih vodi delavski razred, ali pa je prevladal totalizirajoči red bodoče države. Pomembni vplivi liberalne utopije v prvem primeru so v nasprotju z že dovolj določnimi težnjami neke vrste laičnega integralizma: v tem drugem primeru nastopa zgodnja vizija partije kot velike vzgojiteljice, sublimacija individualnih delavcev v kolektivnem produktu, določene neenakostne črte konceptov svetov in demokracije svetov, vznemirljivo navdušenje nad napovedovanjem »sveta, ki bo organiziran na podlagi in po vzoru velike mehanične delavnice« (in opozarjam, da Gramsci tu ne opazi nasprotja med dvema pridevnikoma). V letih dozorevanja je torej prevladala organicistična, antiindividualistična in neliberalna vizija. Ko se

³ O formalni strukturi političnih teorij in o možnih razmerjih, ki v njih obstajajo med teoretskim (ali deskriptivnim) modelom in praktičnim (ali preskriptivnim) modelom sem pisal v *Per una meta-teoria della politica* (Za meta-teorijo politike), v »Teoria politica«, II., št. 2. 1986, str. 141–155.

⁴ Sklicujem se na F. Sbarberija, *Antonio Gramsci v več avtorjev, Il pensiero politico contemporaneo* (Sodobna politična misel), ur. G. M. Bravo in S. Rota Ghibaudi, vol. II., izd. F. Agnelli, Milano 1986, str. 845–928; cfr. tudi isti avtor, *I comunisti italiani e lo stato: 1929–1945* (Italijanski komunisti in država: 1929–1945), Feltrinelli, Milano 1980.

Gramsci v *Zvezkih* ponovno vrne h klasični ideji o družbi brez države, vidi njeno možnost v tem, da hegemonija postopno nadomesti gospostvo in to družbo razume kot »regulirano družbo«, ki bo lahko obstajala brez nasilja samo, če bo nastal »novi konformizem«: v takšnem kontekstu individualna svoboda ne more imeti druge oblike kot obliko »samodiscipline«.⁵

Načrtovanje prihodnje družbe seveda nima posebnega pomena in tudi ne zajema največ prostora v gramscijanskih spisih, zlasti ne glede na analizo konkretnih razmer in na celotno prizadevanje, vedno problematično in kritično, za razlago sveta: toda specifična teža tega predvidevanja, ki je tudi teža prepričanosti, s katero je pričakovan nastop prihodnje integrirane skupnosti, ta teža je odločilna. Skladni in uravnoteženi organizem trdne skupnosti prihodnosti, koncipiran kot paradigmatična ideja dovršene in popolne družbe, meče svojo senco nazaj: organskost postane, tudi v svojih nepopolnih in tako rekoč patoloških oblikah, v Gramscijevi teoriji pogoj za obstoj in trajnost družbenih formacij, sleherna zgodovinska realnost je interpretirana na podlagi stopnje organske kohezije med strukturo in superstrukturo, ves univerzum družbenih in političnih pojavov, obravnavan v svojem bistvu in transčasovni dinamiki ali, če naj rečemo heglovski, v svojem »večnem dogajanju«, vse je predstavljeno na podlagi logične sheme organizma.

To, kar bi lahko imenovali gramscijevski teoretski model, je različica heglovski-marksovskega teoretskega modela, katerega temeljna struktura je določena z dihotomijo civilna družba – politična država.⁶ Gramscijevska različica je, kot je znano,⁷ v modifikaciji koncepta civilne družbe, ki prehaja od marksovskega modela ekonomsko-družbene strukture ali od ravni ekonomskih odnosov globalnega družbenega sistema (pomen, ki ga je Marx izpeljeval iz parcialne in omejevalne interpretacije izvirnega heglovskega koncepta) k pomenu ideološko-kulturnega sistema ali k superstrukturni ravni globalnega sistema, ki je ob drugi superstrukturni ravni, politični v pravem smislu besede, in z njo tudi v razmerju napetosti. Na ta način nastanejo trije izrazi, termini modela, med seboj jasno ločeni in določljivi, ki jih ne prizadene pomensko drsenje posameznih izrazov, s katerimi jih je označeval Gramsci: ekonomska strukturna raven in dve superstrukturni ravni, kulturna in politična. Med sklicevanji na Hegla, ki so pogosto nenatančna in zmedena, s katerimi pa poskuša Gramsci pojasniti novi pojem civilne družbe, se mi zdi najbolj prodorno tisto, ki ga približuje heglovskemu pojmu »etične vsebine države«.⁸ Kjer se Gramsci tu in tam v *Zvezkih* sklicuje na »civilne« institucije, o katerih je govoril Hegel – šola in sodišča,⁹ korporacije (združenja, razumljena kot napoved strank in sindikatov,¹⁰ mislim, da to počne zato, da bi poudaril ne toliko pomen institucij kot takšnih, kolikor pomen, ki ga le te so-producirajo, kadar dobro delujejo, pri državljanu: *Gesinnung*, intimna pripadnost posameznika celoti, kar je

⁵ Cfr. A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, ur. V. Gerratana, Einaudi, Torino 1975, str. 863 (od tu dalje je ta izdaja označena z Q, ki ji sledi navedba strani).

⁶ Proučevanju tako pojmovanega »heglovski-marksovskega modela« sem pred leti posvetil razpravo, ki tvori drugi del knjige *Società e stato nella filosofia politica moderna* (Družba in država v moderni politični filozofiji), ki sem jo napisal v sodelovanju z N. Bobbajem, Il Saggiatore, Milano, 2. izd. 1984.

⁷ Predvsem po znameniti razpravi N. Bobbia *Il concetto di società civile in Gramsci* (Koncept civilne družbe pri Gramsciju), ki jo je pripravil za gramscijanski posvet v Cagliariju: objavljen v gradivu posveta (*Gramsci e la cultura contemporanea*) (Gramsci in sodobna kultura), Editori Riuniti, Rim 1969, vol. I, str. 75–100, in potem ponatisnjena, skupaj z drugimi Bobbijevimi spisi v *Gramsci e la concezione della società civile*, (Gramsci in pojmovanje civilne družbe) Feltrinelli, Milano 1976.

⁸ Cfr. Q., str. 703–4.

⁹ Cfr. Q., str. 1049–50.

¹⁰ Cfr. Q., str. 56–57.

po Heglu nujno za obstoj politične skupnosti, tudi v modernih okoliščinah, v katerih posameznik poskuša »shajati brez občega« in kjer se zdi, da tudi obče lahko shaja brez njega.¹¹

Tako je civilna družba pomaknjena v to smer in tudi pomensko spremenjena glede na izvorno heglovsko pojmovanje; pri Gramsciju postane svet konsenza in kulturne integracije, razsežnost, ki ima samo v gramscijevski različici heglovsko-marksovskega modela določen pomen in relativno samostojnost glede na ekonomsko razsežnost in na ozko politično – sama po sebi lahko zavzame prostor tudi zato, ker je Gramsci po Marxu podedoval pretežno polemološki koncept politike, ki je povezan s soudeležbo in gospostvom in se oddaljuje od bogatejšega in bolj artikuliranega heglovskega koncepta. Ta razsežnost, s starim imenom civilna družba in z obnovljeno vsebino v Gramscijevem pojmovanju, ne postane samo avtonomna, ampak postane odločilni vozle sistema, abstraktno pojmovanega družbenega univerzuma in vsake konkretne zgodovinske napovedi: postane mesto *organske zveze* oziroma neizravnosti in *organske krize* med strukturnimi ekonomskimi pogoji in političnim gospostvom. Ideologija in hegemonija, intelektualci in partija, liki, subjekti in procesi, še kako znani procesi, ki se dogajajo na sceni gramscijevske civilne družbe, vsi so obravnavani po poudarjeno organicistični funkcionalni logiki.

3. Organicizem in mehanicizem

Tudi heglovsko pojmovanje politike je v svoji celoti seveda organicistično; tudi konceptualni aparat marksovske analize je mogoče speljati na določeno obliko teoretskega organicizma. Toda pri Gramsciju gre, če naj tako rečemo, za *integralni organicizem*, ki se prevaja v izkrivljujoč in zavajajoč postopek v primerjavi s specifično »mehanicistično« razsežnostjo moderne družbe kot takšne; to pa ni, kot bomo videli, brez posledic za odločanje o vrednotah, projektih in političnih strategijah. Gre za zelo pomembno konceptualno vprašanje, ki zasluži, da se ga lotimo vsaj v najbolj grobih obrisih. Organicizem in mehanicizem sta dve veliki paradigmi, na kateri je mogoče zvesti, brez prevelike muke, vizije družbenega in političnega sveta, kakor so bile izdelane v zahodni kulturi. Razume se, da je vsaka paradigma razčlenjena na bogat niz specifično razločujočih se teoretskih modelov. Obe veliki paradigmi – organicistična in mehanistična – izhajata iz analognih konstruktov: v enem primeru se vzpostavi analogija med družbo in organizmom, v drugem med družbo in mehanizmom, ker je obakrat predpostavka, da je razmerja med temeljnimi elementi družbenega univerzuma, njegovo shemo obstoja in notranjo logiko, mogoče izraziti in razumeti, če so izraženi v besedah, za katere velja, da so prikladne shemi in logiki organizma oziroma mehanizma. To seveda samo premesti vprašanje na raven teh dveh zadnjih pojmov: vse pa je odvisno od načina, kako interpretiramo organizem oziroma mehanizem, ali, drugače rečeno, od značilnosti, ki se zanje predpostavlja, da so bistvene za določitev prvega oziroma drugega.

V različnih rabah ene in druge paradigme, ki jih je nešteto v zgodovini političnih teorij, se premešča poudarek s tega na oni element oziroma vidik analogije z organizmom in z mehanizmom: v nekaterih primerih, je poudarek na razmerju

¹¹ S takšnimi besedami govori Hegel o modernih razmerah v *Predavanjih iz zgodovine filozofije*, izd. La Nuova Italia, Firenze 1977, vol. II., str. 372. O *Gesinnung* gl. predvsem & 268 v *Očrtnih pravne filozofije*.

del-celota, v drugih na procesu vzpostavljanja celote. V abstraktnem smislu je mogoče reči, da je organicistična paradigma hkrati holistična, zaradi strukturnega prvenstva celote pred deli, in naturalistična, zaradi konstitutivnega procesa celote (tudi kadar Naravo kot načelo in temelj kolektivne realnosti nadomesti Zgodovina, razumljena kot celota objektivnih zakonov dogajanja); mehanicistična paradigma pa je, nasprotno, individualistična po strukturi in artefaktna po procesu konstituiranja celote. Seveda pa ni težko najti hibridnih primerov, čeprav to zastavlja precejšnje probleme koherentnosti. Po drugi strani pa je lahko veljava, pripisana paradigmam, v nekaterih primerih metafizična, v drugih pa zgolj metodološka; interpretativno ustreznost ene ali druge je poleg tega mogoče relativizirati glede na določene kontekste: na primer, znotraj teorij, katerih celotna konceptualna struktura ustreza kateri od različic organicistične paradigme, lahko velja za ustrezno tudi mehanicistična shema kot primerna za pojasnitev narave najbolj specifično moderne razsežnosti družbenega življenja. Tak je primer Hegla, za katerega je civilna družba »stvaritev modernega sveta«, in jo interpretira predvsem kot mehanski sistem: »sistem atomistike«, katere prvo načelo je »konkretna oseba«, ki sama po sebi, na podlagi lastnih interesov in individualnih verovanj spleta mrežo družbenih razmerij menjave in sodelovanja.¹²

Tudi za Gramscija se civilna družba, v novem pojmovanju, razvija predvsem v modernih družbah: prav prisotnost razvite civilne družbe je tisto, kar loči moderni Zahod od predmoderne zaostalosti Vzhoda;¹³ toda Gramsci razume civilno družbo predvsem kot mesto *organske rekonstrukcije* celote. V tem smislu sem prej omenjal Gramscijev integralni organicizem, ker sem hotel namigniti prav na ta »organicizem civilne družbe« oziroma na razlago ene razsežnosti modernega družbenega življenja na podlagi neprimerne konceptualne sheme, ki se modernosti ne prilega. V kritični perspektivi, ki jo predlagam, se Gramscijeva civilna družba prikaže kot teoretsko mesto aporij in globokih protislovij. Pojavi, ki jih ima Gramsci za konstitutivne elemente civilne družbe, so kot celotna tipična manifestacija modernosti: pojav načela subjektivnosti, avtonomna pomembnost področja kulture v širšem smislu besede in pojav subjektov in institucij, ki ji pripadajo, skratka odločilna, značilno moderna vloga konsenza in spoznanje, da se prav na strani konsenza dogaja možnost kritike in spreminjanja družbenega sistema. Poleg tega vidi Gramsci v težnji po kulturni integraciji pod hegemonijo te ali one družbene skupine *fiziološki proces* civilne družbe, primeren njeni naravi, in prepozna v novi napredni kulturni enotnosti tudi etično koherentno enotnost,¹⁴ ki je sposobna vsrkati razločke in razhajanja, dovršitev in uresničitvev moderne civilne družbe v prihodnji »regulirani družbi« brez prisile.¹⁵ Toda tu je protislovna točka: kulturna pluralnost, subjektivni in konfliktni pluralizem so bistvena določila moderne družbe: tako, da je njegova ponovna vzpostavitev v organsko enotnost lahko samo patološki proces, oziroma je (je že bila) ena od smrtnih patologij modernosti. Gramsci (pa ne samo Gramsci) ni dojel dramatične narave in dilematičnega značaja modernega: ni dojel, da je mera soglasja nesoglasje, da tam, kjer je nesoglasje preprečeno,

¹² Izraz »sistem atomistike« je v *Enciklopediji filozofskih znanosti*, & 523; glede vse te tematike si dovoljujem opozoriti na moje delo *Hegel e il problema politico moderno* (Hegel in moderni politični problem), izd. F. Agnelli, Milano 1985.

¹³ Cfr. Q., str. 866.

¹⁴ Cfr. Q., str. 2185–86.

¹⁵ Cfr. Q., str. 763–64.

soglasje postane obvezno in prisilno, čeprav ne gre več za zunanjo in fizično prisilo, ampak za notranjo in moralno. Toda prisilno soglasje, to je Gramsci dobro vedel, ni več soglasje.

4. Patologija moderne

Ne bi rad zapustil vtisa, da o modernosti mislim kot da je košara, prenapolnjena pozitivnih vrednot. Tako preprosto pa le ni: in da bi bilo jasneje, se še enkrat vračam k Heglu. Heglovska dihotomija civilna družba-politična država napoveduje in v določenem smislu anticipira opozicijsko konceptualno shemo, ki je značilna za prevladujoče sociološko mišljenje v minulem stoletju: nasprotje med družbo in občestvom, med *Gesellschaft* in *Gemeinschaft* in tendenčno korespondiranje njegovih izrazov z izrazi dvojic kot so moderno-predmoderno, organsko-mehansko. Od Spencerja do Tönnies, celo do Durkheima, ki vendarle poskuša izvesti konceptualno igrico, ko zamenja izraze zadnje dvojice, vsi vedo, da je moderna družba ravno družba, ki ni skupnostni organizem, marveč kraj, kjer ima posameznik svojo veljavo in hoče izbirati svojo pripadnost. Kljub temu, ali nemara prav zato, vsi sprejmejo katero od različic organicistične paradigme: morda zato, ker velja razširjeno prepričanje, da samo organsko družbeno življenje lahko traja oziroma, da se moderna družba lahko ohranja samo, če je nekje nekaj, kar se izmakne individualnim voljam, prvenstvu posameznika, prevladi osebne identitete nad kolektivno – skratka načelu modernosti par excellence: načelu izbire, odločanja, v katerem edino obstaja individualna subjektivna svoboda. Misel, da obstaja neki organski »temelj«, da je moderni družbeni mehanizem koheziven samo zaradi kakšnega organizma, na katerem počiva, ima zapletene zgodovinsko-kulturne korenine in je v določenem smislu navezana nanje. Toda po svoji negativni plati, v skeptičnosti glede možnosti čiste moderne družbe, je to idejo danes popolnoma mogoče predlagati. Če, abstraktno, potisnemo do skrajnosti to idejo modernosti in načela modernosti, pridemo do vrtoglave predstave o »neskončni oblikovalnosti sveta, ki je postal popolnoma relativen, ker imajo subjekti absolutno možnost, da ustvarjajo in uničujejo«,¹⁶ vse do autofagnega uničenja subjekta samega – to je nekaj, kar spominja na heglovsko idejo o »razpršilnem besu«, ki se razširi na družbeno bit modernega sveta.

Morda je ravno ta integralni organicizem, v svojih korenih tako anti-moderen, Gramsciju omogočil, da je vsaj potencialno dojel to negativno stran modernega. V nekem članku mladega Gramscija, ki nosi datum 18. oktober 1918 in naslov *Modernost*, v nenavadnem članku razmišlja Gramsci o grozljivem dogodku iz črne kronike, ki govori o uboju nekega duhovnika – ubil ga je železničarski uslužbenec, imela pa sta med seboj nečedne posle. Ne moremo dovolj ceniti lepote in razumnosti tega članka, če ga ne preberemo v celoti:

»Modernost: uboj ne presune, človekova smrt ne pretrese. Uboj je samo razlog za radovednost. Vednost je ubila čustvo, razum je poteptal srce. Vednost in razum v obliki obrekovanja, morbidne potrebe po obveščenosti o vseh najmanjših podrobnostih grozljivega dejanja. Časopisi pa se okoriščajo s to radovednostjo: izrazito moderen vidik spekulacije.

Modernost: duhovnik špekulira z lesom, je bankir in senzal in trgovski potnik: vse razen duhovnika.

¹⁶ M. Revelli, *Della modernità* (O modernosti), v »Teoria politica«, II., št. 3., 1986, str. 178.

Modernost: železničarski uslužbenec spekulira z vagoni, za svoje osebne zadeve uporablja material, ki ga prevažajo: trguje z lesom, naveže stike z duhovnikom-trgovcem, ki mu ni znano, da posel cvete, ker uslužbenec goljufa.

Modernost: neka grofica oddaja opremljene sobe v svoji družinski palači. Uslužbenec z dvesto lirami mesečno, jih zapravi šeststo za opremljeno stanovanje v plemiški palači. Duhovnik se poda v stanovanje in ve, da ga najema uslužbenec z dvesto lirami na mesec. V trgovanju je vse naravno in prepričljivo, tudi če so trgovci duhovniki, *edelweis* moralnosti in duhovne čistosti. Posli so posli in opravičujejo tudi najbolj umazane zveze.

Modernost: železničarski uslužbenec hoče končati svojo kariero, zagotovi si sredstva za svojo starost. Volčič postane volk. Duhovnik ni nezaupen do volčiča. Zakaj ne? Pa vendar ve, da ima uslužbenec dvesto lir na mesec, da spekulira z vagoni, ki so mu zaupani v upravljanje, da zapravi šeststo lir za stanovanje v Torinu, medtem ko njegovo prebivališče v Aleksandriji ne more biti ravno nekaj svetniškega. Zakaj ni nezaupen? Trgovska tajna duhovništva. Modernost: uslužbenec ubije duhovnika in upa, da bo potegnil štiristo lir iz tega uboja. Če je bil v starih časih Pariz vreden ene maše, potem je v modernih časih življenje poslovnega družabnika gotovo vredno štiristo lir. Volčič se ne zamuja, da bi po moderno postal odrasel volk. Tukaj pa se modernost konča. Grofica stanodajalka; duhovnik trgovec; bankir, senzal; uslužbenec z dvesto lirami na mesec, ki jih zapravi šesto za stanovanje v velikem mestu; zverinske zveze. Tako. Način je star: sekira, ne kloroform ali hipnoza. Volk je ostal tak kot je bil, predpotopni volk v vsem zmagoslavju modernosti: kolje, namaka roke v krvi in počne, kar ljudi zanima; postaja mu všeč. In zmagovita modernost teši trogloditske živalske nagone.¹⁷

Ob straneh, kakršna je ta, se danes skorajda nasmehnemo. In vendar lahko v drobnem tisku preberemo zaznavanje žive igre identitete, menjave oblik, odsotnosti vsake določene meje, v kateri liki, ki se pojavljajo na obzorju modernega, potopijo lastno prazno čisto subjektivnost in se uničijo. V etičnih izrazih lahko tu preberemo predstavitev korupcije kot neukinljive negativne težnje modernega: v svetu, kjer je mogoče vse zamenjati, kjer ima vse svoj ekvivalent in svojo ceno, je tudi identiteta subjekta popolnoma konvertibilna in nič več nima dostojanstva. Toda, če obstaja kakšno zdravilo za to smrtno patologijo modernega (o kateri danes na zahodu lahko opazimo marsikateri opozorilni simptom), potem to zanesljivo ni vrnitev na oblike organskega družbenega življenja in k komunitarnim vrednotam, k prvenstvu pripadništva in kolektivnih identitet, ki se zmeraj končajo, če ne tudi začnejo, s tem, da potopijo načelo individualne subjektivnosti in z njo tudi dostojanstvo človeka – krhko zadevo in samo po sebi pokvarljivo, ki pa se ji ni mogoče odreči. In da bi jo branili in zaščitili, moramo obnoviti prizadevanje, vedno izpostavljeno nevarnosti zmote, po nenehnem pojasnjevanju vrednot, ki nas trajno povezujejo z idejno teoretsko in praktično tradicijo leveice, kakor moramo tudi prevajati te vrednote v kakšne politične projekte, ki se bodo lahko spoprijeli z izzivi modernosti. Zato pa je potrebna neupogljiva moralna drža: v tem kaže poslušati Gramscijev nauk, nauk življenja in misli, in o njem razmišljati.

¹⁷ A. Gramsci, *La città futura* (1917–1918), ur. S. Caprioglio, Einaudi, Torino, 1982, str. 756–57.

Gramscijeva kritika Croceja

Croce* je na Gramscijev intelektualni razvoj zelo močno vplival. Gramsci se je s Crocejem srečal pri študiju lingvistike pri profesorju Cosmu, ki je študente napotil na študij De Sanctisa, enega največjih literarnih kritikov Hegla in Croceja v Italiji. V začetku se je Gramsci nad Crocejem sila navduševal. V pismu Tanji je zapisal, da je bila tedaj njegova celotna intelektualna orientacija »bolj ali manj crocejevsko«, v Zaporniških zvezkih pa, da je bil leta 1917 »bolj crocejanec«.¹ Gramsci je spremljal Crocejevo dejavnost ter bral njegove eseje in knjige, vendar vse do »Nekaterih tem« podrobneje o njem in njegovih stališčih ni pisal.

Croce je imel na začetku 20. stoletja velik vpliv na italijanske intelektualce. Ugled in vpliv si je pridobil v polemikah proti pozitivizmu in s tem nadaljeval kritiko, ki jo je v Italiji začel že njegov učitelj Antonio Labriola.

V začetni fazi svojega delovanja je bil Croce pod vplivom Labriole in je kritiziral tudi Plehanova kot predstavnika ortodoksne struje delavskega gibanja. Kmalu je v Marxovi spreobrnitvi Hegla zagledal le kup prakticističnih napotkov² in se zato odvrnil od marksizma. Gramsci je ugotovil, da predstavlja Crocejevo historično mišljenje »v bistvu reakcijo na ‚ekonomizem‘ in fatalistični mehanicizem.«³ Poseben pomen teh antipozitivističnih polemik je bil v tem, da so jemale pozitivističnemu marksizmu legitimost. Tako so antipozitivisti postavili zahtevo po izgradnji novega, živega marksizma in novega socializma. V teh kritikah sta sodelovala tudi Gentile in Rodolfo Mondolfo. Vsi trije so povezovali misel Marxa in Engelsa s Heglom. S tem in hkrati z ostro kritiko pozitivizma in pozitivistične recepcije Marxa so ustvarili ugodno klimo za intelektualni razvoj mlade generacije, mlade skupine socialistov, ki je tedaj, leta 1911, vštevši Gramscija, prišla študirat v Torino.

Ko Gramsci pojasnjuje Tanji svoj intelektualni razvoj, ugotavlja, da je skupaj s profesorjem Cosmom in mnogimi drugimi intelektualci sodeloval v »gibanju moralne in intelektualne preobrazbe, ki ga je v Italiji sprožil Benedetto Croce in katerega prva točka je bila, da sodobni človek more in mora živeti brez religije.«⁴ V nadaljevanju je zapisal, da je to največji prispevek, ki so ga moderni italijanski intelektualci dali svetovni kulturi.

V zadnjih letih pa so Crocejevi spisi »dali intelektualno orožje dvema največjima revizionističnima gibanjema tistega časa: Bernsteinovemu v Nemčiji in Sorelovemu v Franciji.«⁵ Bernstein je sam zapisal,⁶ zatrjuje Gramsci, da je potem, ko je prebral Crocejeve eseje, ponovno obdelal vso svojo ekonomsko in filozofsko

¹ Zaporniški zvezki, 1233.

² Marx »ni toliko preobrnil heglavske filozofije kakor filozofijo nasploh, vse vrste filozofij, in je zamenjal filozofiranje s praktično dejavnostjo.« (Zaporniški zvezki, 1270, cit. iz: Croce, *Conversazione Critice*, serie I, p. 298).

³ Zaporniški zvezki, 1234-45.

⁴ Pisma iz ječe, 187-88.

⁵ Pisma iz ječe, 254.

⁶ Gramsci navaja to trditev po »Lettere di G. Sorel a B. Croce«, objavljeno v »La Critica«, 20. september 1927.

* Benedetto Croce (1866-1952) je največji italijanski filozof novejšje dobe. Ukvarjal se je tudi s politiko kot liberalec, zgodovino in literarno kritiko. Po svojih običajnih filozofskih pozicijah je bil »neoidealist«, radikalni kritik pozitivizma in empirizma, v določenem obdobju je bil tudi neohegeljanec in blizu marksizmu. Njegovo najbolj znano filozofsko delo je *Filozofija kot znanost duha*.

misel. V Sorelovih pismih pa je jasno razvidna intelektualna podrejenost Croceju. Po Gramscijevem mnenju Croce bolj kot na vse drugo dá na svoj položaj liderja revizionizma. Še ostreje je Crocejeve napore označil v pismu Tanji: Croce se trudi »izpopolniti revizijo tako, da bi postala likvidacija.«⁷,⁸ Gramsci je s tem spoznanjem še toliko ostreje kritiziral Crocejevo filozofijo in pokazal na njeno spečanost z vladajočim razredom v Italiji.

Crocejeve filozofije je Gramsci videl v tem, da je nadrobnjakarsko krožila po celi vrsti drobnih člankov. Poleg tega postaja v času povojne zmede »Croce orientacijska točka za dosego notranje moči zavoljo svoje neomajne gotovosti, da zlo ne more metafizično prevladati in da je zgodovina racionalna.«⁹

Že v »Nekaterih temah« je Gramsci Croceja označil za enega najbolj delavnih reakcionarjev, v pismu Tanji pa je zapisal, da proizvaja Crocejev nauk »največ želodčnih sokov« za vsrkavanje in prebavo novih moči, ki so jih prinesli povojni dogodki. Njegova dejavnost je najboljši stroj za »prilagajanje novih sil življenjskim interesom (ne le neposrednim, temveč tudi prihodnjim), ki jih ima danes vladajoča skupina. . .«¹⁰ Zato je Gramsci Croceja poimenoval »posvetni papež«, saj je zelo »učinkovito orodje za prevlado, četudi je nemara od časa do časa v sporu s to ali ono vlado itd.«¹¹ S tema dvema metaforama je Gramsci zarisal Crocejevo intelektualno, moralno, kulturno in politično vodilno vlogo. Z bojem proti njegovi konceptiji zgodovine, kulture, politike itd., se je Gramsci zavestno zoperstavil hegemoniji vladajočih razredov in vladajočega intelektualnega bloka, ki je pomagal vzpostavljati obstoječo politično hegemonijo.

Crocejevo pojmovanje zgodovine je tista točka njegovega nauka, ki ima neposredno zvezo s pojmom hegemonije. Croce je zasnoval svoje pojmovanje zgodovine kot etično politično zgodovino. V enem od prvih spopadov s Crocejevim pojmovanjem zgodovine, je Gramsci soočil njegovo pojmovanje zgodovine z Gentilejevim. »Za Gentileja je celotna zgodovina zgodovina države«, za Croceja pa je zgodovina zgolj »etično-politična«,¹² zgodovina intelektualcev, soglasja in hegemonije.

Kasneje se je Gramsci ukvarjal predvsem s Crocejevim pojmovanjem zgodovine, saj je bilo to neprimerno bolj vplivno kot Bentilejevo. Kot lider revizionizma se je Croce vzpostavil z zoperstavljanjem etično politične zgodovine ekonomsko pravni zgodovini. Marksizem naj bi zaobjel, po njegovih trditvah, le slednji del zgodovine, to je ekonomsko pravni del. To je ključna teza, s katero Croce kot vodilni intelektualec v Italiji in Evropi napada marksizem in poskuša dokazati njegovo sterilnost. Zato je ravno njegovo pojmovanje zgodovine Gramsci vzel najbolj v pretres, pokazal na njegove omejitve in branil marksistično pojmovanje zgodovine tudi s tem, da ga je poglobil zlasti z razvijanjem koncepta hegemonije.

Za začetek si je Gramsci zastavil vprašanje, kaj sploh pomeni etično politična zgodovina, in ali je sploh kdaj obstajala država brez hegemonije. Etično politična zgodovina je »zgodovina aspekta hegemonije v državi in (. . .) zgodovine intelektualcev in tudi velikih intelektualcev, od drobnega do največjega, do tistega, ki je

⁷ Pisma iz ječe, 258.

⁸ Podobno formulacijo najdemo tudi v Zaporniških zvezkih, 1207. »Croce od 1912 do 1932 (elaboracija teorije etično politične zgodovine) hoče ostati lider revizionističnih tendenc, da bi jih vodil v radikalno kritiko in likvidacijo (politično-ideološko) stanjšanega historičnega materializma in ekonomsko-pravne teorije.«

⁹ Pisma iz ječe, 256.

¹⁰ Zaporniški zvezki, 270.

¹¹ Pisma iz ječe, 195.

¹² Zaporniški zvezki, 961.

izražal centralno jedro idej, ki so v dani dobi vladajoče.«¹³ Tudi tu je Gramsci pokazal, da hegemonije ni mogoče ločevati od intelektualcev, saj prav intelektuali po svoji funkciji »predstavljajo ideje, ki tvorijo teren, na katerem se hegemonija izvaja.«¹⁴

Ob drugem problemu pa Gramsci zastavlja še dve podvprašanji: če lahko obstaja država brez hegemonije, »zakaj pa zgodovine ne dela cesarski princip (cesarske) moči, po katerem se bodo hrvaški kmetje borili proti milanskim liberalom in langobardsko-beneški kmetje proti dunajskim liberalom?«¹⁵ S to absurdno postavitvijo problema je Gramsci pokazal na eno ključnih tem, ki jo koncept državne zgodovine ne more razložiti. Princip moči je vedno učinkovit le ob hkratnem delovanju principa pristanka. Z naslednjim vprašanjem: »ali Borbon ne predstavlja tudi hegemonije nad postopači in južnimi kmeti?«, je prav tako nakazal odgovor z navedbo besed kmetov: »pisali smo v bron, živel Franc drugi.«¹⁶ Tudi iz tega problema je razvidno, da Gramsci vidi hkratno delovanje prisile in pristanka, neločljivo povezavo etično političnih in pravno ekonomskih elementov zgodovine.

V nadaljevanju obravnavane beležke je Gramsci zapisal, da obstaja vedno boj med dvema hegemonijama in se vprašal, zakaj vedno ena zmaga. To mesto je eno ključnih za razumevanje Gramscijeve koncepcije hegemonije in najbolj plodno za njeno nadaljnje poglobljanje. Za Gramscija ni vprašanje le v tem, kako se izogniti vladajoči hegemoniji in jo presnoviti, temveč tudi kako oblikovati kontra hegemonijo zatiranih, najprej znotraj njihovih vrst, vendar vseskozi z ambicijo po nacionalni hegemoniji.

V predelani verziji te beležke je Gramsci sistematiziral vse dotedanje pripombe glede etično politične zgodovine. Croce je izpostavil in poudaril, pravi Gramsci, študij kulturnih dejstev in mišljenja kot elementov političnega vladanja,¹⁷ »vlogo velikih intelektualcev v življenju države, moment hegemonije in soglasja kot nujne oblike konkretnega zgodovinskega bloka.«^{18,19} Na tem mestu mu Gramsci priznava velike zasluge v boju proti ekonomizmu in fatalističnemu mehanicizmu, hkrati pa Gramsci ostro zanika, da je boj proti omenjenima strujama tudi boj proti marksizmu, kot si misli Croce.

Gramsci je kritiziral tudi Crocejevo pojmovanje politike kot momenta strasti, s čimer je Croce negiral politične stranke, saj je strast nepojmljiva kot permanentna in sistematična. Za Gramscija so stranke, nasprotno, eden od glavnih hegemonskih aparatov. Ugotavlja tudi, da Croce na nekaj mestih trdi, kako »ni vedno treba raziskovati ‚državo‘ tam, kjer naj bi naznačevala uradne institucije, ker jo je včasih treba nahajati nasprotno v revolucionarnih strankah: trditev ni paradoksalna glede na koncepcijo država – hegemonija – moralna zavest, ker se lahko dejansko pripeti, da politično in moralno vodenje dežele v določenem fragmentu ne izvaja zakonita vlada, temveč ‚privatna‘ organizacija in tudi revoluci-

¹³ Zaporniški zvezki, 1084.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ V predelavi stoji takole: »... in mišljenja v razvoju zgodovine, na vlogo intelektualcev v organskem življenju civilne družbe in države.« (Zaporniški zvezki, 1235).

¹⁸ Zaporniški zvezki, 1211.

¹⁹ V pismu Tanji je enako stališče oblikoval takole: »Dejansko lahko rečemo, da v svojem zgodovinsko političnem delu Croce poudarja edino tisti moment, ki se v politiki imenuje »hegemonija« – privolitve, moment kulturnega vodstva, da bi ga razlikovali od momenta sile, prisiljevanja, zakonodajnega, državnega in policijskega vmešavanja.« (Pisma iz ječe, 259).

onarna stranka.«²⁰ Gramsci se je s to Crocejevo trditvijo strinjal, vendar je nasprotnoval njeni posplošitvi, kar pa je po njegovem mnenju Croce počel.

Croce je historičnemu materializmu očital, da izključuje etično politično zgodovino. Nasproti temu je Gramsci kot najpomembnejši problem za diskusijo postavil naslednje: »Če filozofija prakse izključuje etično politično zgodovino, se pravi ne priznava dejanskosti momenta hegemonije, ne daje pomena kulturnemu in moralnemu vodenju in realno presoja kot ‚videze‘ dejstva superstrukture.«²¹ Tu je Gramsci spomnil, da je že pri utemeljitelju filozofije prakse »v jedru vsebovan tudi etično politični aspekt ali teorija hegemonije in soglasja poleg aspekta sile in ekonomije.«²² Poleg tega, da filozofija prakse ne izključuje tega momenta, je prav nasprotno, njen razvoj v zadnjem času, trdi Gramsci, zgrajen ravno na zahtevi po »momentu hegemonije kot bistvenem v njeni državni koncepciji in v ‚vrednotenju‘ kulturne dejavnosti, kulturne fronte, kot nujne ob čisto ekonomski in čisto politični.«²³

Hkrati s prikazovanjem, da očitki ne letijo na pravi naslov, pa Gramsci kritizira zoženo zastavitev zgodovine kot zgolj etično politične. Po njegovem mnenju je dejanska razlika med Crocejevim pojmovanjem zgodovine in pojmovanjem zgodovine pri filozofiji prakse v »spekulativnem značaju crocejanstva«. V pismu Tanji je zapisal, da je Croce izdeloval svoj namišljeni kij proti filozofiji prakse ravno v času, ko so njeni največji teoretiki »momentu hegemonije in kulturnega vodstva« sistematično vrnilo veljavo »v nasprotju z mehanicističnimi in fatalističnimi koncepcijami ekonomizma.« Tako je mogoče celo trditi, da je »bistvena poteza najmodernejše filozofije prakse prav v zgodovinsko političnem pojmovanju »hegemonije«.²⁴

V naslednjem pismu je Gramsci zapisal, da je Crocejeva zgodovina »spekulativna« in »filozofska«²⁵ in v tem njenem značaju je v nasprotju s historičnim materializmom. Historični materializem ne izključuje hegemonijskega elementa, vsekakor pa izključuje spekulativno filozofijo in spekulativno zgodovino. V Crocejevi poziciji vidi precej moralnega cinizma in »sodobno obliko makiavelizma«.²⁶

V nadaljevanju kritike Crocejeve etično politične zgodovine se je lotil posameznih Crocejevih del o zgodovini. Ugotovil je, da je njegova »Zgodovina Evrope« zajela le fragment zgodovine, »pasivni aspekt velike revolucije, ki se je začela v Franciji 1789«.²⁷ V pismu Tanji je povzel in bolj jasno zarisal misli, ki jih je prej v beležkah zapisal v obliki vprašanj. Gramsci v tem pismu opozarja, da dejanske zgodovine Evrope ni mogoče napisati, ne da bi upoštevali francosko revolucijo in Napoleonove vojne, ki so ekonomskopravna predpostavka evropskega zgodovinskega bloka, moment moči in boja. Croce pozablja na ekonomski moment, tako da mu etično politični moment pade z neba. To pa zato, ker je »njegova filozofija ‚spekulativna‘ in kot taka v zgodovinskem jeziku v celoti nadaljuje transcendentalnost in teologijo.«²⁸ Po njegovem mnenju predstavlja Crocejeva zgodovina »mehkužne ‚figure‘ brez skeleta, ki so medlega in slabotnega mesa«, »pod ličilom piščevih literarnih ljubkosti«.²⁹

²⁰ Zaporniški zvezki, 1223.

²¹ Zaporniški zvezki, 1224.

²² Zaporniški zvezki, 1317.

²³ Zaporniški zvezki, 1224.

²⁴ Pisma iz ječe, 259.

²⁵ Prav tam, 260.

²⁶ Pisma iz ječe, 263.

²⁷ Zaporniški zvezki, 1227.

²⁸ Pisma iz ječe, 261.

²⁹ Zaporniški zvezki, 1238.

V drugem delu beležk o Croceju se je Gramsci etično politične zgodovine lotil samo dvakrat. Ena ključnih njegovih opomb je v tem, da je koncept etično političnega zgodovinopisja dejansko »krona celotnega Crocejevega dela«. ³⁰ Na naslednjem mestu se je Gramsci spustil v analizo sintagme etično politično. »Etika se nanaša na dejavnost civilne družbe, na hegemonijo; politika na iniciativo (podnet) in na državno vladno nasilje.« ³¹ Kadar obstaja nasprotovanje med etiko in politiko, med zahtevo po svobodi in zahtevo po nasilju, med civilno družbo in državo-vlado, je to kriza. Tedaj je treba pravo državo – za Croceja je to »vodilna sila zgodovinskega impulza« – iskati v »privatnih silah in tudi v tako imenovanih revolucionarnih«, ³² ne pa v pravni državi, kjer naj bi bila. Ta teza je po Gramscijevem mnenju zelo pomembna za razumevanje Crocejeve koncepcije zgodovine in politike. Gramsci je te Crocejeve teze organsko vključil v lastno pojmovanje zgodovine, politike in države, kar se bo še jasneje pokazalo v obravnavi njegove koncepcije države; s tem je bistveno prispeval k devulgarizaciji takratnega marksizma.

V Zaporniških zvezkih 10. je Gramsci opredelil odnos med Crocejem, marksizmom in Heglom. Medtem ko je filozofija prakse prevedla hegeljanstvo v historični jezik, je Crocejeva filozofija »prevedla realistični historizem filozofije prakse nazaj v spekulativni jezik.« ³³ Nato pa ugotavlja, da predstavlja Croce za njegovo generacijo italijanskih marksistov podobno figuro, kot jo je za Marxa predstavljal Hegel. Zato velja teza, da mora nemški proletariat postati dedič nemške klasične filozofije, ustrezno tudi za italijanski proletariat, ki mora Crocejevo filozofijo spraviti v lastno dediščino. Te velike naloge se je, kot lahko razberemo iz njegovih beležk, Gramsci dejansko tudi lotil in jo celo po izvoru Anti-Dühringa naslovil z Anti-Crocejem, s čimer je meril predvsem na podobnost metode obračuna, ne pa enako pomembnost obeh kritiziranih. V izhodišče te naloge je Gramsci postavil tezo: kar je v Crocejevem nauku zdravega in naprednega, ni nič drugega kot »filozofija prakse, postavljena v spekulativnem jeziku«. ³⁴

Na zaključku prvega dela zapiskov o Croceju, sistematiziranih v zvezku 10, je Gramsci navedel elemente etično politične zgodovine v filozofiji prakse: »Koncept hegemonije, prevrednotenje filozofske fronte, sistematično proučevanje intelektualcev v državnem in zgodovinskem življenju, doktrina politične stranke kot avantgarde vsakega naprednega zgodovinskega gibanja.« ³⁵ Etično politična zgodovina, ki obide koncept zgodovinskega bloka, v katerem je vsebovana družbena ekonomija in etično politična oblika, ni nič drugega kot »polemična predstavitev bolj ali manj zanimivih filozofemov, ni pa zgodovina.« ³⁶

V nadaljevanju se je Gramsci lotil Crocejevega pojma svobode in pojmovanja razmerja med intelektualci in ljudstvom. Ob tem ugotavlja, da Croce zamenjuje pojem svobode kot filozofskega načela s pojmom svobode kot ideologije ali kot praktičnim instrumentom oblasti, elementom hegemonistične moralne enotnosti. To zamenjavo je apliciral tudi na kritiko marksizma. Marksizem je po eni strani ljudska religija, po drugi pa filozofija intelektualcev. Kot se je ljudski katolicizem prevedel v termine poganstva in kake religije, tako se dá kakšno slabšo obliko filozofije prakse prevesti v teološke ali transcendentalne termine, torej v termine

³⁰ Zaporniški zvezki, 1268.

³¹ Zaporniški zvezki, 1302.

³² Prav tam.

³³ Zaporniški zvezki, 1233.

³⁴ Zaporniški zvezki, 1268.

³⁵ Zaporniški zvezki, 1235–36.

³⁶ Zaporniški zvezki, 1237–38.

predkantovske in kartezijanske filozofije. Croce pa vidi v tej prevedeni filozofiji prakse, v formi ljudske religije, že ono pravo in edino filozofijo, saj ogenj in žveplo svoje kritike zliva zgolj in samo nanjo, izvorna stališča Marxa in Engelsa pa pušča ob strani. Pri tem pa se dela, kot da kritizira prav njuna stališča. Crocejevo stališče, ugotavlja Gramsci, je tako podobno stališču renesanse do reformacije. Erazem je dejal Luthru, da tam, »kjer se pokaže Luther, umre kultura«. ³⁷ Gramsci se čudi takšnemu Crocejevu stališču, saj Croce ve, da je iz reformacije vzklila nemška klasična filozofija in široko kulturno gibanje. Njegovo stališče je toliko bolj nerazumljivo, ker je prav njegovo razpravljanje o religiji implicitna kritika malomeščanskih ideologij, ki »razglašajo slabosti nacionalnega in državnega organizma z odsotnostjo verske reforme (reformacije)«. ³⁸ V tem Crocejevem stališču se je ponovno izkazal politični in družbeni domet njegove filozofije in njegovo stališče do filozofije prakse. Ravno s tem, ko ni razumel, da predstavlja filozofija prakse s svojim širokim množičnim gibanjem zgodovinski proces, podoben reformaciji.

Gramsci se je spopadel tudi s Crocejevimi očitki filozofiji prakse v pogledu njene znanstvenosti, materialističnega praznoverja in vračanja k intelektualnemu srednjemu veku. Tudi v teh očitkih je Gramsci prepoznal Erazmove očitke reformaciji. Čeprav je Crocejeva filozofija preobrazila intelektualno življenje v Italiji na prelomu stoletja, in še zlasti v prvem petnajstletju 20. stoletja, je ostala po tipu renesančna, se pravi omejena na ozke intelektualne kroge. Croce ni šel med ljudstvo, ni hotel postati nacionalni element, kot to niso hoteli postati ljudje renesanse – kar pa ne velja za luterance in kalviniste. Renesančna je bila ravno s tem, ko Croce ni ustvaril plejade učencev, ki bi popularizirali njegovo filozofijo in iz nje poskušali napraviti vzgojni element že v osnovnih šolah. V nasprotju s tem se je Croce zadovoljil z delitvijo filozofije na ono za intelektualce in na religijo ljudstva. To stališče je argumentiral z dejstvom, da »človeku iz ljudstva ni mogoče vzeti religijo, ne da bi jo takoj nadomestil s čem drugim, kar bi zadovoljevalo tiste potrebe, iz katerih se je religija rodila in še naprej obstaja«. ³⁹ S tem je Croce pokazal tudi nemoč idealistične filozofije, da bi postala ljudska, gibalna sila intelektualne in moralne reforme množic. Zato pa je Crocea toliko bolj jezil uspeh filozofije prakse, ki je to vse bolj postajala. Da bi bojni pohod filozofije prakse proti stari družbi posekal v njenem intelektualnem jedru, je svojo dejavnost v veliki meri posvetil njeni reviziji in jo kritiziral.

Gramsci je imel do Crocejeve filozofije in njegove dejavnosti kritičen in ustvarjaljen odnos. Priznaval je Croceju zasluge v boju proti ekonomizmu, determinizmu in mehanicizmu, v boju za intelektualno in moralno reformo v Italiji, hkrati pa je kazal tudi na polovičnost njegovega početja in obravnaval njegove poizkuse revizije marksizma. Ob spopadu s Crocejevim mišljenjem in njegovo politično dejavnostjo je Gramsci izoblikoval vrsto teoretskih konceptov, ali pa jih je obogatil. Naj tu omenimo hegemonijo, civilno družbo, državo, intelektualce, pasivno revolucijo, zgodovinski blok. Pojem hegemonije nam je nerazumljiv, če ne spoznavamo njegovega nastanka v kontekstu Gramscijevega boja proti vladajoči hegemoniji; na konici tega boja pa je bila prav Crocejeva filozofija, njegova koncepcija zgodovine in politike. Gramsci je pojem hegemonije razvijal predvsem zato, da je dokazal, da filozofija prakse ni crknjen pes, temveč da ima kaj povedati o realnih družbenih razmerjih in projektu njihove transformacije po meri ljudi.

³⁷ Zaporniški zvezki, 1293.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Zaporniški zvezki, 1294.

Učinki socialne politike na socialno strukturo

Teze

1. V socialističnih državah prihaja do prekrivanja dela socialne politike in ekonomije, pri čemer vlada poskuša minimizirati negativne socialne učinke na ekonomskem področju.

To pomeni, da se s političnimi ter normativnimi ukrepi posega v ekonomijo za doseganje socialnih ciljev, ki so pomembni za legitimizacijo socializma. Če so nas ekonomisti prepričali o prevladi politične ideologije nad ekonomijo, je treba posebej poudariti, kakšne so posledice prekrivanja socialne politike in ekonomije ter tudi prevlade ideologije v konceptu sociale.

2. Država se tako odreka holističnemu konceptu socialne varnosti,¹ pa tudi avtonomni ter aktivni socialni politiki.

3. V programih družbenih dejavnosti so opazni previsoka standardizacija storitev glede na dejanske potrebe ter visoki stroški delovanja sistema organizacij. Oboje ob višini dajatev za te dejavnosti povzroča premajhno zadovoljenost potreb prebivalcev v nekaterih okoljih.

Kdo pri nas lahko torej zasnuje celovito socialno politiko in kako zagotoviti njeno usklajeno izvajanje?

Ali je odnos med državno upravnimi organi ter SIS-i takšen, da sta zagotovljena enoten koncept te politike ter samostojnost v strokovnem delu?

Kako lahko uporabniki vplivajo na svojo socialno varnost ter na organiziranost in nudenje storitev, ki jih potrebujejo?

Ali je izvajanje programov dovolj diferencirano glede na socialne, regionalne ali individualne razlike v potrebah?

To so nekatera vprašanja, na katera bom poskušala odgovoriti v argumentirano navedenih tez.

Socialna varnost v sistemu socialne politike

Socialna varnost je v Jugoslaviji proklamirana normativno, uresniči se lahko z delovnim statusom. Storitve in organizacijo družbenega standarda si občani zagotovijo preko institucije samoupravnih interesnih skupnosti (SIS), kjer jih zastopajo delegirani predstavniki. Iz tega splošnega izhodišča so izvzeti fizično ali duševno nesposobni za delo.

¹ Regionalne razlike v razvitosti so vzrok za (velike) razlike v (realizirani) ravni socialistične varnosti. Velike razlike so npr. v stopnji nezaposlenih, možnostih za izobraževanje, dajanju pomoči in celo zdravstvenih storitvah. Nadomestila osebnega dohodka so odvisna od uspešnosti podjetja in zmožnosti občine ter republike. Prav tako so zelo različne možnosti za prekvalifikacijo delavcev. Šele danes v krizi ugotavljamo, da nimamo enotne strategije za reševanje teh problemov.

Ker pa je težnja po tržni usmeritvi gospodarstva povezana z nujnostjo notranje racionalizacije dela, postaja vse bolj nasprotna socialnim ciljem.

Socialna varnost in stalnost dela sta namreč vgrajeni v ekonomsko sfero, zunaj nje pa nimamo izdelanega sistema aktivne socialne politike. Prav takšna politika bi šele omogočila neodvisno racionalizacijo dela v proizvodnji, neodvisnost pa je tudi prvi pogoj za prestrukturiranje gospodarstva.

Dokler trdimo (resolucije sindikata), da naj si delavci socialno varnost zagotovijo z delom, se odrekamo razmišljanju o drugačni – neodvisni, v probleme usmerjeni ter aktivni socialni politiki. Dejansko se tudi odrekamo ustvarjanju nujnih pogojev prestrukturiranja, kot so izobraževanje, prekvalifikacija, socialna varnost ter minimalni družbeni standard zunaj domene racionalno organizirane proizvodnje.

Zahtevati prestrukturiranje gospodarstva, uvajanje tržnih in racionanih meril v proizvodnjo, ne da bi se formirala neodvisna ter aktivna socialna politika, pomeni sprožiti socialne konflikte, za katere se nihče ne bo počutil odgovornega!

Kakšno vlogo imajo pri tem družbene službe s tega področja?

Svetlik trdi (IB, Prestrukturiranje družbenih dejavnosti, 87), da se kriza institucije SIS-ov povečuje z njeno vse manjšo produktivnostjo in neavtonomnostjo od državnoupravnih organov – bodisi neposredno bodisi preko majhnega vpliva na zakonsko urejanje njenih dejavnosti, dodaja Šmidovnik (prav tam).

Oboje v sedanji krizi povzroča razpadanje sistema socialne politike (znotraj nje tudi socialne varnosti) in zniževanje družbenega standarda – kar pa v bistvu pomeni krizo vloge države.

Namesto vloge (re)koncipiranja ter usklajevanja, država s svojim aparatom le še nadzoruje in vzdržuje družbene mehanizme, ki se vse pogosteje vrte v prazno – ali ne proizvajajo (ustreznih) storitev ali ne zagotavljajo njihove kakovosti.

Kakšno je razmerje med socialno politiko v ožjem pomenu (se ukvarja s socialnimi problemi) in socialno politiko v širšem smislu?

Ker je delež zaposlenih večji od tistega dela prebivalcev, ki imajo pravico do socialnih oblik pomoči in so oblike zagotavljanja socialne varnosti obsežnejše za delovno aktivne, lahko trdimo, da je socialna politika v ožjem pomenu sekundarna, oziroma obrobne pomena. To nikakor ne pomeni, da ji odrekamo njeno pozitivno vlogo.

Vendar pa se mnogo širša socialna politika v socializmu odvija zunaj tega sektorja in med njima tudi ni prave konceptualne niti operacionalne povezave. Kaj je socialna politika v širšem pomenu?

Temeljni pojmi in izhodišča

1. Definicija socialne politike v širšem pomenu, kot jo opredeli R. Titmuss (1973), označuje dve področji družbenega delovanja:

a) obsega vse akcije vlade ali socialne skupnosti, ki prispevajo k boljšemu družbenemu standardu prebivalcev – kar vključuje zdravstveno oskrbo, pokojninsko pravico, dostop do stanovanja, možnost za izobraževanje, kulturno življenje, pridobitev osnovnega infrastrukturnega standarda – in jih pri nas zato imenujemo dejavnosti osebne družbenega pomena za zadovoljevanje osebnih in skupnih družbenih potreb. Te dejavnosti so definirane v ustavi, njihovo delovanje se ureja z zakoni in družbenimi dogovori;

b) obsega tudi tiste akcije ali organizacije, ki se ukvarjajo s socialnimi problemi: nezaposlenimi delavci, invalidi, prizadetimi otroci, ostarelimi občani itd.

Podatki naše raziskave² in tudi moje razmišljanje se nanašajo na prvi del socialne politike. S podatki na reprezentativnem vzorcu Slovencev preverjamo dostopnost storitev družbenih dejavnosti, torej kvaliteto opremljenosti bivalnega okolja. Z vrednostmi kazalnikov, ki združujejo več osnovnih informacij o socialnem, družbenem ter infrastrukturnem standardu, merimo kvaliteto bivalnega standarda različnih socialnih skupin v različnih regionalnih kategorijah krajev. Tako ugotovljamo nekatere vplive družbenih dejavnosti na možnosti za zadovoljevanje skupnih in osebnih potreb prebivalcev Slovenije. Preden govorim o rezultatih raziskave, pa se mi zdi pomembno razčleniti osnovna konceptualna izhodišča naše, v širšem pomenu oblikovane socialne politike in njen odnos do ekonomije in politične ideologije.

Katere so osnovne vrednote socialne politike?

Dobronamenskost, koristnost, dajati tistim, ki potrebujejo (in ne tistim, ki jih imamo za zaslužne), zagotoviti minimalni življenjski standard tistim, ki ga ne morejo doseči z delom, izenačevanje splošne (družbeno dogovorjene) življenjske ravni prebivalcev, enakost pravic, solidarnost – to so univerzalne in osnovne vrednote vsake moderne socialne politike. »To implicira, a se teoretično osmislijo in operacionalizirajo tudi ideje o družbeni enakosti, pravičnosti, integraciji, potrebah ljudi...« (Ružica, 87, str. 4).

Z načrtnimi akcijami želimo preprečiti akumuliranje nekaterih socialnih razlik, ki ne izhajajo iz dela. Tako tudi omejujemo reproduciranje neenakih možnosti za življenjske perspektive naslednjih generacij.

Socialna politika je v bistvu redistribucija nekaterih skupnih družbenih dobrin v skladu z dejanskimi potrebami prebivalcev ali skupin v okviru dogovorjenih dejavnosti.

Prav zato je osnovni cilj socialne politike (tudi v Jugoslaviji):

a) zagotoviti vsem delavcem enak in enakomerno dostopen družbeni standard pri zadovoljevanju osnovnih življenjskih potreb. Ta koncept je izrazito poudarjen v večini socialističnih držav, v evropskih državah blaginje ter mnogo manj (ali s toleriranjem večjih razlik) v ZDA po sedemdesetih letih;

b) drugi cilj je zagotoviti socialno varnost prebivalcem in delavcem. Države blaginje jo zagotavljajo na podlagi državljankega statusa (iz njega izhajajočih pravic) in na ugotovljenih potrebah, v socializmu na predpostavki, da so občani aktivni (delavni) člani skupnosti, ki je odločena zgraditi boljši družbeni sistem.

Po vojni smo z drugimi (po ruskem vzoru) reformami prevzeli idejo radikalne transformacije družbe, kjer je socialna politika legitimno sredstvo tega projekta. Ružica se spominja (prav tam, str. 13), da so bile te ideje osmišlene z željo po enakosti, pravičnosti ter realizirane z redistribucijo stanovanjskih ter prehrabnih dobrin. Socialna varnost je osnovna postavka nove socialne politike, ki se uresničuje s polno zaposlitvijo ter stalnostjo dela. V prepričanju, da je treba vse radikalno spremeniti, se ukinjajo humanitarne organizacije; verjame se, da bodo nove oblike mnogo uspešnejše. Kljub krizi v šestdesetih in skromnim rezultatom se »koncept socialne politike ni spremenil, ker so se z njim poudarjali dobri nameni in cilji, pa tudi strategija nove države. Vendar je prišlo do preusmerjanja in restrikcij pri prejemkih ter uslugah, celo do ukinjanja programov ter institucij. Pod vprašaj je bila postavljena ideja socialne politike, saj se je verjelo, da bo razvoj socializma sam po sebi rešil večino problemov« (prav tam).

² Kvaliteta življenja Slovencev, 1987, ISU.

Takšno razmišljanje jasno kaže, zakaj nimamo aktivne socialne politike, ampak le njen nadomestek znotraj ekonomije. Kriza v ekonomiji je torej vsakič povečala socialne razlike, ki pa so se zopet izravnale s posegi v gospodarjenje z dohodkom podjetij. Krog je sklenjen, problem družbene akumulacije ostaja nerešen. Vsako primerjanje z današnjo situacijo ni slučajno.³

Ta vrednota kolektivne udeležbe za posvečen cilj, ki se mu podrejajo posamezniki, je podlaga ne le za razumevanje socializma, ampak tudi za sistem socialne varnosti, ki je vgrajen v delo. Socialna varnost je normativno urejena in torej pripada vsem delavcem.

Obstaja pa še sistem nagrajevanja z različnimi socialnimi privilegiji⁴ za zaslužnost pri delu in graditvi sistema. To meritokratsko nagrajevanje s socialnimi privilegiji v delovni ali družbeni hierarhiji lahko večkrat nadomešča strokovno etiko in napredovanje po sposobnostih ter v bistvu izraža nagrado za lojalnost politiki.

To je eno od področij, kjer se prekrivajo politični, strokovno gospodarski ter socialni dejavniki. »Ne delajmo si iluzij glede pogostih institucionalnih reform – njihova vloga je, da ne menjajo logike sistema« (prav tam, str. 17).

Na primer: na podlagi takšnega izhodišča so bili do nedavnega iz socialnega paketa izvzeti vsi privatni proizvajalci – kajti oni delajo zase in niso vključeni v druženo delo. Tudi potem ko so bili vključeni, so obravnavani z minimalnimi kriteriji pri nadomestilu dohodka ali pokojnine. Še danes ločimo med vojnimi invalidi ter invalidi zaradi nesreč – obravnavani so z različnimi določili pravic do socialne pomoči, ker imajo prvi določene zasluge za gradnjo socializma. Teh oblik pomoči so bili deležni tudi člani ožje družine udeleženca NOB.⁵

Vendarle je jasno, da je takšno razlikovanje potrebno zato, ker je raven socialne varnosti sramotno nizka, hkrati pa dvojna vrata omogočajo posameznikom vstop do virov najrazličnejših privilegijev (posebne dodatke k pokojninam, uporaba zdravilišč ter dostop do boljših in hkrati cenejših stanovanj itd.).

Socialno varnost zagotavlja moč pretežno skozi status zaposlitve, socialne privilegije pa na podlagi zaslug pri delu in graditvi sistema socialističnega samoupravljanja.

»Na kratko, večji del socialnih pravic ima legalno osnovo v zaposlitvenem statusu. Njihova imanentna logika leži v podpori gospodarstva, rasti proizvodnje in produktivnosti« (prav tam, str. 16).

Mnogokrat se misli, da so pojavi diskriminacije, privilegijev, krivic ter gospodarska korupcija rezultat neke anarhije, ki jo posamezniki izkoristijo za nelegalne

³ Ružica: »Nič zato, če je bil delež zaposlenih 1948 samo 10% aktivnih delavcev. Nič zato, če je socialna varnost – po ruskem vzoru – bila bolj podpora industrializaciji države kot v funkciji potreb ljudi (majhne plače, omejitve, kontrola). Ker je bila večšina obče stanje, začeta industrializacija pa je potrebovala velike investicije, je bilo prisotno realno zniževanje plač in skupne potrošnje; tudi realizacija programa socialne politike je prišla pod vprašaj. V obdobju 1947–57 je bila 2% stopnja ekonomske rasti več kot majhna ter je osebna potrošnja padla na 47% skupnega družbenega proizvoda. Po uradni oceni so plače zmanjšane v povprečju za 23% v obdobju 47–54 leta. Stanovanjska gradnja v obdobju 52–60 je dosegla simboličnih 18.934 družbenih stanovanj letno ...« (prav tam, str. 13).

⁴ Privilegiji so dobrine, dostopne po nenormiranih, dvoumno izraženih (npr. moralnopolitična sposobnost) ali skritih merilih: za določena vodstvena in vodilna delovna mesta je treba biti imenovan tudi od strani družbenopolitičnih organizacij in tako ta mesta postanejo dosegljiva za »politično lojalen« kader, ki po njih »rotira«. Zato obstaja poseben privilegij: neodgovornost nekaterih tako postavljenih vodilnih delavcev za slabe delovne rezultate. Privilegiji so možnosti za pridobitev kakovostnih stanovanj, ki jih ni na trgu, ali biti dobro obveščen o stvarih, ki ne pridejo v javnost, čeprav bi morale; ugodnosti pri delu – dostop do npr. pogostih (neupravičenih) potovanj, nenadzorovana uporaba reprezentančnih sredstev, službenega avtomobila, ugodno počitnikovanje – gre za dobrine, ki jih sicer le težko ali sploh ne moreš kupiti in ki lahko substancialno dvignejo kvaliteto življenja posameznika.

⁵ Delo, 25. 11. 1987, objavlja vest, da so v Črni gori pred dvema letoma sprejeti določila, po katerem imajo prednost pri zaposlovanju prvoborci ter njihovi družinski člani.

dejavnosti. Osebnostno mislim, da tako množičnih pojavov nelegalnih dejanj ne moremo razložiti zgolj z osebnostno odklonitvijo, ampak z dvojno (da ne rečem dvolično) naravnostjo sistema. Njegova ideološko verbalna naravnost in pravna nedoslednost te pojave ne samo omogočata, ampak neposredno spodbujata. Z ideološkega stališča so legitimne in tolerirane stvari, ki so pravno nelegalne.⁶

Če pa prilagajamo pravna določila ideologiji, pridobimo kontraproduktivne smernice delovanja z vsemi negativnimi posledicami v praksi.

Kontraproduktivnost ukrepov v socialni politiki je razvidna na primer takrat, ko diferencirane ukrepe, namenjene specifičnim potrebam ljudi, spremenimo v splošno načelo (dostop do vira) za socialno kategorijo, ki ji ljudje pripadajo. Pomoč se torej ne deli več po dejansko ugotovljenih potrebah, ampak po pričakovani (verjetni) potrebi, ki se »pripíše« vsem pripadnikom te skupine.

Iz diferenciranih potreb smo tako pridobili diskriminacijsko načelo. Posamezniki, ki pomoči realno ne potrebujejo, imajo dostop do vira, kjer nihče več ne preverja dejanskega stanja.

Prav takšna praksa je kritizirana tako na Zahodu (Titmuss, ZDA) kot na Vzhodu, vedno pogosteje v državah realsocializma. Socialna varnost in socialni privilegiji, ki se vključujejo v delovanje ekonomskega sistema, so posebnost socialističnih sistemov. Oba ukrepa sta tudi sredstvo družbenega nadzora, družbenega miru (ali poslušnosti) ter sta torej tudi politična regulatorja.

V tej svoji funkciji se ne razlikujeta dosti od kapitalističnih sistemov.

Elementi socialne varnosti pri nas so znani: stalnost zaposlitve, zagotovljen minimalni osebni dohodek, zdravstveno varstvo, brezplačno šolstvo ter pravice do koriščenja pokojninskega sklada. Dodali bi še lahko ugoden delovni čas, ki omogoča ljudem in družinam dodatne aktivnosti, za katere dandanes ugotavljamo, da imajo vlogo socialnega blažilca (Svetlik, DR, 4/87).

Zaposleni imajo načelno tudi ugodnejše možnosti za pridobitev stanovanja ali posojil. Iz tega sistema so izvzeti nezaposleni, ki niso delali vzdržema eno leto ali pa so izgubili službo po svoji krivdi. Pripada jim le zdravstveno varstvo.⁷

Tudi za zagotavljanje socialne varnosti lahko ugotovimo, da so na boljšem tisti aktivni občani, ki so zaposleni v družbenem sektorju.

Predpostavke za realizacijo socialne politike

Neposredna posledica našega koncepta socialne politike (ki se prekriva s politiko in ekonomijo) je pragmatična zahteva po polni zaposlenosti prebivalcev na eni strani in po drugi zahteva, da vsi zaposleni obvezno in nepovratno prispevajo znaten del dohodka (osebnega in DO) v skupne sklade za delovanje družbeno potrebnih aktivnosti, ki takšno socialno politiko uresničujejo (SIS). Govorimo o družbenih dejavnostih, ki jih država preko upravnih organov vsebinsko usmerja, z zakoni pa predpisuje njihovo organiziranost.

⁶ Pravna nedoslednost pomeni, da se zakoni ne izvajajo ali da se celo ob morebitnem sporu ne pristaja na dosledno izvajanje – ker je to npr. politično ali ideološko legitimno – čeprav je to v nasprotju z zakonom, torej nelegalno. Lahko pa gre tudi za pravno nedorečenost; zakon nalaga delovni organizaciji, da opredeli nekatere norme delovanja; če tega ne stori ali pa so norme večinoma nepravilne, pride do prakse, ki jo je zakonsko težko opredeliti v smislu krivde ali sankcije. Pravniki tedaj rečejo: kjer ni tožnika, ni krivde. Pragmatično ugotavljanje pravičnosti zmeraj podlega nekemu merilu – bodisi ideološkemu ali pravnemu.

⁷ Takšni ukrepi postavljajo v zelo težaven položaj mlade, ki po šolanju ne najdejo stalne zaposlitve. Prisiljeni so se zaposlovati za določen čas ali sprejeti neustrezno delo glede na svojo izobrazbo. Prav na tem primeru sta očitna odsotnost aktivne socialne politike v našem sistemu ter odvajanje ekonomskega in socialnega sektorja.

Odločanje delegatov je v tem primeru omejeno le na višino prispevkov, ni pa možno razvijati alternativnih oblik teh dejavnosti zunaj institucije. Če so te institucije togo organizirane, so neučinkovite (se ukvarjajo samo s seboj) ali so predrage, prihaja do blokade širokega dela družbene dejavnosti.

»Družbene službe so podvržene logiki organizacijske rasti in naraščanju kompleksnosti. Zato potrebujejo vse več sredstev oziroma osebja za koordinacijo in druge upravne funkcije, skratka za vzdrževanje sistema. K temu jih spodbuja njihov praviloma monopolni položaj na nekem teritorialnem območju...« (Svetlik, IB, str. 19, 87).

Slabo ali blokirano delovanje te institucije prebivalci občutijo kot znaten padec kvalitete življenja, izvajajo se pritiski na ekonomijo ali pa se za dodatne stroške problemi rešujejo po neformalnih poteh. Dodatno k temu: »v kriznem obdobju država tem dejavnostim vse bolj odteguje sredstva, kar povzroča vse večje motnje v zadovoljevanju potreb prebivalstva. Svoje politike pa ne spreminja. Ne dopusti individualne in skupinske pobude, ki bi mobilizirala dodatne vire za zadovoljevanje teh potreb« (prav tam, str. 20).

Ker nakaj vendarle (vsaj na videz) mora storiti, predlaga reforme normativnega tipa, ki dejansko ne spreminjajo vsebine dejavnosti niti ne vzdigujejo zagozde akumuliranih problemov. Očitne so ideološke ovire in potreba po socialnem nadzoru. Vse jasnejše so tudi meje možnih (mogočih) sprememb, ki ne bi ogrožale tako kompaktno zasnovanega družbenega sistema. Samo dokler ekonomija in ljudje to lahko zdržijo, je zagotovljen socialni mir.

Problem polne zaposlenosti je torej bistven za uresničitev našega koncepta socialne varnosti.

V Jugoslaviji se je že v zgodnjih šestdesetih letih pokazalo, da ne moremo zagotoviti polne zaposlenosti prebivalcev v aktivni dobi. Polna zaposlenost pomeni, da bi za delo sposobni prebivalci morali najti primerno zaposlitev za nedoločen čas, če je uspešno usklajen plan (izobraževanja, zaposlovanja) razvoja gospodarstva v neki prostorski enoti.

Iz takšnih zahtev tudi izvirajo potrebe po planih in prilagajanju izobraževanja proizvodnji. Neuresničen plan, npr. glede polne zaposlitve, je bil med drugim eden racionalnih razlogov, da je Jugoslavija odprla meje in dopustila delovno emigracijo.⁸ Drugi razlogi so bili pomanjkanje kapitala, odsotnost primerne tehnologije za industrijski razvoj, majhna potrošna sposobnost trga za planirano novo proizvodnjo ter želje po demokratizaciji in odprtosti sistema.⁹

V drugih socialističnih državah zapora meja tudi pomeni realizacijo polne zaposlitve. Takšna zahteva pa v ekonomiji sproža večjo strpnost do slabega dela, potrebo po solidarnosti tam, kjer bi morala biti selekcija. Zaščitena pravica do dela (kadar ga imaš) in minimalnega dohodka onemogoča uporabo drugačnih meril. Z omejevanjem ponudbe potrošnih dobrin se »drži« nižji standard prebivalcev, značilna je odsotnost ekonomske ter profesionalne spodbude k boljšemu delu. V sistemu dela te ukrepe nadomeščajo socialna varnost in socialni privilegiji.

⁸ S tem so se odprle možnosti tudi za druge vrste emigracije – npr. politične, zaradi kriminala itd. Podrla se je določena vrsta nadzora, ki je tako tipičen za vse socialne sisteme – to je zapora meje, sistema, ljudi. To je nadzor nad ljudmi in njihovimi dejanji, mišljenjem in nadzor nad življenjskimi alternativami. V praksi se zato dogaja, da je ljudem odzvet potni list, da se ne dovoli po lastni izbiri prijaviti stalno bivališče – kar je vse pravno nelegalno, vendar pa politično legitimno in tolerirano.

⁹ V takratnem javnem govoru (po radiu) je Tito omenil, naj ljudje kar gredo v tujino, saj si bodo pridobili nove izkušnje in znanje, ki ga bodo lahko s pridom uporabili pri nas po vrnitvi. To nakazuje, da je bila emigracija tolerirana začasno ter se je verjelo, da nam bo uspelo doseči polno zaposlitev.

Planiranje in redistribucija dela dohodka sta bistvena za vzdrževanje sistema (navidezne) polne zaposlenosti – kjer so ljudje zaposleni ter prejemajo dohodek ne glede na to, ali imajo realno delo oziroma kako ga opravljajo.

Socialna politika ima tako v socialističnih državah precej različno vlogo od tiste v kapitalističnih. Poudarek na družbeno potrebnih dejavnostih osvetljuje izvor tistih osnovnih načel, ki so namenjena urejanju njihovega delovanja. To so:

vzajemnost in obveznost prispevkov vseh zaposlenih ter delovnih organizacij, nepovratnost vloženi sredstev ter odsotnost alternativnih možnosti za vlaganje v enake namene,

– distribucija skupnih družbenih skladov po načelu solidarnosti, upravljanje s sredstvi po planih občin, KS, SIS ter republike.

Odperto ostaja vprašanje nadzora nad (vsebino) dejavnostmi, nadzor nad dejansko razdelitvijo sredstev. Odperto je vprašanje *alokacije* teh sredstev glede na *potrebe socialnih skupin v različno razvitih okoljih*.

Nerešeno je vprašanje usklajevanja medsebojno nepovezanih dejavnosti ter akcij v posameznih regijah. Prav to pa so tisti problemi, ki politike kot oblikovalca koncepta niti *ne zanimajo* niti ni to osrednje vprašanje za tiste, ki te dejavnosti izvajajo. Zato tudi ne naročajo aplikativnih raziskav oziroma ne morejo (nočejo ali ne znajo), če so narejene, uporabiti njenih rezultatov ter spoznanj.

Dejstvo je, da vsaka družba in tudi politika potrebuje »vizijo« svojega razvoja, da bi iz nje črpala vsebinske koncepte podsistemov. Če pa pri aplikaciji le-teh ni tudi pragmatično usmerjena, lahko postane dogmatična. Zato mora imeti relativno neodvisne podsisteme – prava ter sodstva, socialne politike, znanosti ter strokovnih organizacij in mora biti podvržena javni kritiki.

Samo po sebi je umevno, da ta vprašanja socialne pravičnosti ter pragmatične ustreznosti programov rešuje demokratično zasnovan sistem odločanja. Formalizem takega pristopa dokazujejo praksa in raziskovalni rezultati. Čigavi interesi se realizirajo s formalno demokratičnim sistemom odločanja – to so empirična vprašanja za raziskovalca.

R. Titmuss (73) je to vprašanje postavil kot dilemo – kdo ima dejanski nadzor nad viri. Nadzor nad viri imajo ljudje po njegovem mnenju takrat, ko so jim dostopne storitve socialnih dejavnosti, ko jih lahko uporabljajo. Pod tem se razume, da jih bodisi uporabljajo in jih lahko plačajo, bodisi v ta namen dobijo posebne ugodnosti (subvencije).

Merilo je torej dejansko zadovoljena potreba tistih, ki storitve potrebujejo, ne morejo pa jih zadovoljiti sami zaradi vrste različnih razlogov (nezaposlenost, invalidnost, samohranilske družine z več otroki).

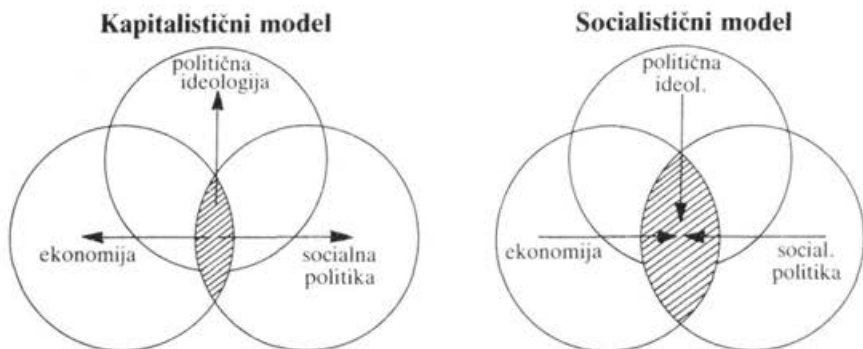
Nobenega zagotovila nimamo, da bo formalno demokratičen proces odločanja takšen nadzor nad viri tudi uresničil. Govorimo seveda o posrednih oblikah demokracije, ki se razvijajo v večjih in celovitih družbenih sistemih – kot oblike participacije, več stranscarski sistemi ali delegatski sistem.

Res pa je, da odprtost sistema institucije, alternativno izdelani koncepti realizacije ter pravno izpopolnjena struktura nadzora nad porabo sredstev povečujejo možnosti za to.

»Zdi se, da je razlog za vztrajanje pri enodimenzionalnem razvoju družbenih dejavnosti v prepletenosti države in civilne družbe oziroma v tem, da hoče država držati področje družbenih dejavnosti, podobno kot ekonomijo, v svojih rokah in pod svojo kontrolo« (Svetlik, IB, str. 20, 87).

Imamo holističen koncept socialistične družbe, zato se ne gre igrati s spremi-
njanjem njenih delov, saj zelo hitro načnemo vrednostno jedro, ki je legitimiteta

sistema in oblasti partije. Da bi to celovito problematiko razjasnili, si pogledjmo na nekoliko poenostavljeni shemi odnos med politiko, ekonomijo in socialno politiko:

Sama shema ne odkriva dinamike prepletanja teh treh področij. Nazorno pa je, da socialistični model bolj prekriva ekonomijo in socialno politiko s politiko samo kot v kapitalističnih sistemih.

V socialističnem modelu obstaja težnja k povečevanju skupnega jedra, kar zmanjšuje avtonomnost podsistemov in razvoj strokovne aplikacije. Ideološki koncepti prevladujejo v praksi do take mere, da so jo pripravljene zanikati.

Mnogi od že naštetih primerov so argumenti, ki govorijo v prid tezi, da naša ekonomija predvsem dosega določene socialne cilje in šele potem produktivnost. Ti socialni cilji so tudi temelj tega, kar sestavlja koncept našega socializma, zato se subsystemi prekrivajo.

Dodajmo še nekatere: mnoge proizvodne enote so zgrajene brez predhodnih tržnih raziskav ali cost-benefit analiz – na lokaciji, ki je bila izbrana (politično-socialni regulativi) zato, ker so ljudje potrebovali zaposlitev. V tej odločitvi je resda drugo racionalno jedro, namreč prihranek pri gradnji infrastrukture za potrebe lokalnega prebivalstva; vendar to ne prispeva neposredno k produktivnosti proizvodnje niti ne k tržni upravičenosti proizvodov. Zaposlovanje v teh primerih ni bilo obravnavano kot ekonomska, ampak kot socialna kategorija. Lahko sicer trdimo, da se obe dopolnjujeta, vendar ostaja odprto, za kakšno proizvodnjo gre in na kateri lokaciji jo je gospodarno postaviti; prav tu pa pogrešamo strokovne odločitve.

Mnoge neproduktivne organizacije nadaljujejo delo, ne da bi imele dosti možnosti za reorganizacijo proizvodnje – bodisi zaradi ovir pri kadrovskih spremembah bodisi zaradi okolja, na katero ne morejo vplivati. Še več, organizacije so bile stimulirane zaposlovati več delavcev, kot bi bilo to potrebno glede na racionalno organizacijo proizvodnje, da bi se zmanjšali proizvodni problemi.¹⁰

Majhna mobilnost delavcev, ovire za mobilnost lokacije proizvodnje, danosti okolja itd. povečujejo entropijo v takšnih, že sicer problematičnih organizacijah. Politika torej na eni strani s socialno zaščito delavcev in na drugi z odločitvami

¹⁰ Res je, da se takšni mehanizmi reševanja socialne problematike v zadnjem obdobju lomijo; vendar je to možno le (ne da spremenimo odnos do ekonomije), če ima vlada na razpolago druga sredstva akumulacije – npr. najemati posojila ali tiskati več denarja.

o tipu in lokaciji proizvodnje, o delitvi dohodka posega v ekonomijo z namenom, da uresniči socialne cilje.

Eden bistvenih v sedanjem trenutku je npr. socialni mir, da bi se ohranila struktura oblasti.

Tega izvršna oblast ne počne zato, ker bi bila nespametna ali celo hudodelsko razpoložena, ampak zaradi ideološkega prepričanja, da s temi odločitvami ter ukrepi uresničuje vizijo nove, pravičnejše družbe. Da pa se potem vse premalo zanima za konkretne rezultate svojega političnega delovanja, izraža bolj kot kaj drugega dejansko nemoč.

Vlada v kapitalističnih sistemih nasprotno reagira s socialnimi akcijami z namenom, da nevtralizira negativne posledice ekonomije, bodisi tako da rešuje sam problem bodisi z vplivom na populacijo tako, da bo problem sama laže reševala. Država ali vlada ima vlogo razsodnika v nekem racionalnem procesu pogajanja med ekonomskimi, skupnimi družbenimi ter socialnimi interesi skupin.

Gre za nasprotja v temeljnem razumevanju pravičnosti in demokracije ter kot posledico tega tudi socialne politike. R. Dahl npr. v svojem razmišljanju o samoupravljanju (*The American Political Science Review*, 67) ni mogel dobro razumeti, zakaj je potrebna demokracija za proizvodnjo aspirinov. Interes za profit je namreč jamstvo za racionalno organizacijo proizvodnje, na drugi strani pa imajo delavci sindikat in demokratične pravice, s katerimi izražajo zahteve vladi, da štiti njihove interese. Nepopolnost demokratičnega načela je očitna, zato Dahl prizna, da bo dokaz o učinkovitosti samoupravljanja pomenil revolucijo za proizvodne odnose v kapitalističnih družbah.

Pri nas (ne le pri nas) se zdi model te »eksterne« demokracije, kot jo imenuje Lipset (*Union Democracy*, 56), nepopoln, saj ne spreminja hierarhičnega ter »odtujenega položaja« delavca v produkcijskem odnosu. Samoupravljanje je torej sprejeta forma demokracije v proizvodnih odnosih, s katero naj bi se presegla odtujenost. Koliko pričakovane vsebine je dejansko v tej formi, je zopet empirično vprašanje.

V nasprotju s tem so v kapitalizmu civilne pravice, forma demokracije, socialne pravice ter pravni sistem deli tako imenovane civilne družbe, torej zunaj ekonomije in zunaj konkretne vladne politike. Vladna struktura je ena od raznovrstnih akterjev, ki oblikujejo družbeni razvoj in predvsem odgovarjajo za njegovo izvajanje.

V socializmu je odnos obrnjen oziroma dinamična interferenda odnosov poteka v nasprotni smeri – ekonomija in socialna politika sta podrejeni politični ideologiji z namenom nadzora nad razvojem socialističnega sistema.

Da pa pri tem bolj ščitimo formo kot pa vsebino, je problem legitimitete neke strukture oblasti, ki vztraja pri tistem, kar pač obvlada. Lojalnost delavcev do teh form je pogojena s socialno varnostjo in s socialnimi privilegiji.

Kljub vsemu ostaja visoka socialna varnost zaposlenih delavcev ena bistvenih prednosti socializma – z nekaterimi posledicami za ekonomijo.

Ali so te posledice za ekonomijo usodnejše od tistih, ki jih povzročata vmešavanje in administriranje politike, bi bilo še treba dokazati. Od tega dokaza so odvisne tudi racionalne – ne ideološke – spremembe sistema družbe ter socialne politike. Če se bo na primer gospodarstvo želelo otresti socialnih bremen, se bo morala povečati organiziranost delavcev, država pa se bo morala lotiti izdelave aktivne socialne politike. Odpuščanje delavcev z dela torej predpostavlja pravico do štrajka in svobodnih sindikatov, v obeh primerih pa se redefinira vloga države in njene socialne politike.

Ali to funkcijo glede socialne politike lahko izpeljejo SIS-i ter kako v tej segmentirani strukturi, polni načelnih in normativnih protislovk (Svetlik, Šmidovnik, IB, 87), zagotoviti strokovno avtonomijo, so nekatera ključna vprašanja bodočega razvoja.

Ker pa se v sedanjem trenutku politično planiranje ekonomije lomi in mu ne uspe zadržati produktivnosti, to neposredno razgrajuje socialno politiko ter socialno varnost delavcev.

Nedavno smo že začeli odštevati – vprašanje je, kdo sedi v tem challengerju?

Kaj nam povedo rezultati empirične raziskave o kvaliteti življenja Slovencev?¹¹

Številni podatki so bili združeni v pokazatelje prisotnosti družbenih dejavnosti v nekaterih prostorskih kategorijah krajev. Lahko rečemo, da s temi pokazatelji merimo, kaj konkretno je prebivalcem na voljo v domeni vsake dejavnosti. Na nek poenostavljen način smo torej verificirali prisotnost (uresničen program) ter učinkovitost socialne politike v širšem pomenu besede za posamezne skupine prebivalcev v različnih okoljih. Realiziran družbeni standard je prav tisto, kar nam omogoča takšno evaluacijo.

Najznačilnejše razhajanje med družbenim ter infrastrukturnim standardom ostaja v regionalni razsežnosti – med mestnim in podeželskim okoljem. Vendar pa ni več tradicionalne vzročne zveze med revščino in podeželjem ter med mestom in blagostanjem (Verlič-Dekleva, DR, 4,87).

Pomembnejše od regionalnih so namreč razlike v standardu treh socialnih skupin prebivalcev Slovenije – višje, srednje in nižje. Pokaže se, da je za Slovenijo značilnejša industrijska stratificiranost kot pa samo regionalno razlikovanje. To pomeni, da sta pomembnejša izobrazba, ki jo ima posameznik, ter poklic, ki ga opravlja, kot pa kategorija kraja, kjer živi.

Razlike v družbenem standardu lahko pojasnimo tudi z družbenopolitično angažiranostjo občanov, predvsem pa z delovno aktivnim statusom (prav tam). Zaposleni, posebno takšni v mestnih centrih, imajo daleč največji vpliv na delitev skupnih družbenih skladov ter kot posledica tega tudi boljši družbeni standard. Zanje je prav tako značilno, da so prostorsko bolj mobilni – bodisi da lažje izbirajo ugodnejše ali boljše opremljeno okolje, bodisi da vplivajo na odločitve, ki so v prid razvoju okolja, v katerem živijo. Značilno je preseljevanje družbeno aktivnih ter boljše izobraževanih delavcev v manjša občinska središča, ki zaradi tega dosegajo ugoden družbeni standard in imajo možnosti za rast in razvoj glede na zaledje podeželja. Medtem pa večja regionalna središča že stagnirajo v rasti, vendar se prestrukturirajo (razvijajo) v svojih dejavnostih. Domnevamo, da so razlike v storitvah med manjšimi in regionalnimi centri v izbiri in kvaliteti, ne pa več na ravni osnovnega družbenega standarda.

Dejstvo je, da višje socialne skupine povsod, ne glede na kraj, živijo relativno dobro. Nasprotno velja za nižje socialne skupine, za katere pa hkrati ugotovljamo, da so manj mobilne. Problem je v tem, da je delež nižjih socialnih skupin nepričakovano velik (Tomec, Pešec, DR 4,87) ter da je opaziti njihovo težnjo k regionalni segregaciji (Verlič-Dekleva, prav tam). Ker govorimo o družbenem standardu, ki je rezultat akcij družbenih dejavnosti, te pa so pomemben del socialne politike, ugotovimo, da so nižje socialne skupine deprivilegirane.

¹¹ Podatki so na voljo na Inštitutu za sociologijo Družboslovnih razpravah, št. 4, 1987.

Pri družbenem standardu namreč prisegamo na enake življenjske razmere. Do regionalnih razlik prihaja torej zaradi več vzrokov.

Ugotavljamo poselitveno koncentracijo nižjih socialnih skupin zunaj mestnih naselij in občinskih središč. Prav nasprotno je res za višje socialne skupine. Na podeželju je več neaktivnih prebivalcev, socialno ogroženih ter ostarelih – za te marginalne socialne skupine pa je prav tako značilno, da imajo majhen družbeni vpliv. Večino med prebivalci podeželja imajo nizko kvalificirani in slabo plačani industrijski delavci.

Marginalizacijo podeželja (kot posledico socialne in gospodarske politike) ugotavljamo zato, ker ti prebivalci prav tako prispevajo svoj delež v skupne družbene sklade, vendar pa so manj deležni dobrin družbenega standarda. Ljudje so revni, ker so slabo plačani in ker je njihova politična moč majhna, ne pa zato ker živijo na podeželju. Njihov politični in družbeni položaj sta marginalna, zato je tudi njihov vpliv na delitev skupnih družbenih skladov neznamenit. To je tudi vzrok, da imajo nižje socialne skupine slabši socialni standard, hkrati pa je to eden od kazalcev neučinkovitosti socialne politike. O razlogih za to lahko le ugibamo:

– preveč administriranja, neustrezna merila za delitev, standardi servisov in gradnje objektov so neprilagojeni aktualnim potrebam različnih skupin ljudi v različnem okolju,

– gre za neobstoje alternativnih načinov spoja formalnega in neformalnega (organiziranja oblik storitev, njihove lokacije, mobilnosti) zadovoljevanja potreb ljudi,

– končno, gre za standardizacijo ter profesionalizacijo storitev, kjer je večja verjetnost, da bomo zgrešili realne potrebe skupin ali posameznikov.¹² Toliko bolj je to res, če ne razpolagamo z analizami stanja, ker ga ne spremljamo, in če pri izvajanju socialnih programov nismo pragmatično, ampak ideološko usmerjeni.

»Mehanizem svobodne menjave dela in SIS-i samo še povečujejo družbene stroške za vzdrževanje družbenih dejavnosti in materialne konstrukcije, ker ustvarjajo velikanski birokratski aparat, ki troši velike količine energije za svoj lasten obstoj in za svoje delovanje, in sicer na škodo neposrednega opravljanja samih družbenih dejavnosti . . . , ki v takih razmerah kljub visoki porabi sredstev ne morejo zagotavljati splošnih pogojev za življenje in delo ljudi in za razvoj gospodarstva na ravni potreb sodobne družbe . . . gre za vrsto neracionalnih in problematičnih rešitev, ki povzročajo neobvladljivost sistema, njegovo finančno in organizacijsko preobremenjenost ter neučinkovitost služb in celo ogroženost posameznih dejavnosti, ki so nujne za obstoj in razvoj družbe« (Šmidovnik, IB, str. 41, 87).

Gre za krizo vloge države na tem področju, ki monopolizira oblike delovanja, obenem pa ne prevzema odgovornosti za izvajanje in rezultate niti za ustrezno financiranje (prav tam). »Država ne dopušča, da bi na tem področju stopili na sceno novi, od nje sorazmerno neodvisni subjekti. Vendar je prav od tega odvisno, ali bo razvoj družbenih dejavnosti v prihodnje bolj pluralen, ali se bodo razvile nove oblike, pojavili novi subjekti in mobilizirali novi viri za zadovoljevanje potreb po storitvah. Seveda bi se država morla odpovedati monopolu ali ga vsaj bistveno zmanjšati in namesto neposredne uvesti posredno regulacijo tega področja. Podobnost z uvajanjem tržnega gospodarstva in z ločevanjem ekonomije od politike je pri tem več kot očitna« (Svetlik, IB, str. 20, 87).

¹² N. d., str. 98.

Obstaja substancionalno nasprotje med policentričnim urbanim ter industrijskim razvojem v prostoru in konceptom razvoja socialnega ter družbenega standarda v Sloveniji. Slednji je usmerjen na centre občinske, regionalne, politične. Razpršena poselitev slovenskega prebivalstva in nekatere tradicionalne vrednote so dokaj podprle težnje k policentričnemu razvoju Slovenije tudi v urbanizaciji manjših naselij (občinska središča) ter industrializaciji podeželja. Žal pa prihaja do razhajanja pri izvajanju programov družbenih dejavnosti, ki so še vedno centralistično usmerjeni, premalo prisotni na podeželju in manjših krajih ter se prepočasi uresničujejo glede na razvoj proizvodnih zmogljivosti.

Žarišče mojega razmišljanja ob teh podatkih so družbene odločitve o alokaciji skupnih družbenih virov v grajenem prostoru, torej življenjskem okolju različnih socialnih skupin prebivalcev. Zanimajo me razlike, ki nastajajo zaradi odločitev o načinu, oblikah organiziranosti na lokaciji, kjer se ta sredstva porabljajo; te razlike se zanemarjajo.

Zakaj je potrebna prostorska razsežnost obravnave problema? Ker se vsako dogajanje odvija v prostoru, se mnogokrat zdi samo po sebi umevno, da je prostorska razsežnost že upoštevana pri obravnavi problema ter da je ni treba posebej poudarjati. Vendar nam empirične analize in pragmatičen pristop k vsakdanjim problemom pokažejo, da vseh razlik v načinu življenja, odločitvah o porabi virov ter posledic, ki jih ima to za možnosti ustvarjanja svojstvene kvalitete življenja, ne moremo razložiti brez upoštevanja sovplivnosti grajenih struktur prostora – pa tudi naravnih danosti prostora – in družbenih pojavov. V nobenem primeru ne gre rehabilitirati fizičnega ali prostorskega determinizma v razlagi družbenih pojavov, saj ne gre za vzročno posledične zveze, ampak za razumevanje nekaterih razlik med ljudmi, ki jih sicer ne moremo razložiti z drugimi vplivi. Upoštevanje takšnih vplivov je pomembno za pragmatično operacionalizacijo programov socialne politike, da bi povečali njeno učinkovitost. Enako kot smo verjeli, da bosta z razvojem ter materialnim blagostanjem izničena nacionalni in etnični dejavniki, smo tudi pričakovali, da bo prostorska razsežnost postala nepomembna z razvojem tehnologije. Tako prvo kot drugo se v praksi potrjuje kot zabloda.

Ideja kulturnega (etničnega) pluralizma se rojeva in širi v postindustrijski družbi ter v gmotno najbogatejših deželah parlamentarne demokracije. Vse bolj se vztraja pri ekonomski integraciji ter pri kulturnem pluralizmu, kar naj bi bil uspešnejši model od asimilacije. Prav tako uporaba tehnologije ni spremenila nekaterih življenjskih stilov, ki se vežejo na podeželje, naravo. Nasprotno, ugotavljamo trend vračanja k tem vzorcem, ker tehnologija omogoča hitrejšo ter udobnejšo komunikacijo, kar nam približa manjše kraje ali podeželje. Tehnologija se usmerja tudi v varstvo okolja, ne le v proizvodnjo. Nove kulturne vrednote zasledimo v pragmatični naravnosti ljudi, da svoje okolje spreminjajo in prilagajajo potrebam, ne da bi čakali na velike politične akcije ali spremembe družbenega sistema. Ljudje preprosto poskušajo živeti drugače, se organizirati in zato vsaka zgolj normativna, standardizirana ali ideološko naravnana politika ne bo zajela njihovega interesa. Prišlo bo do podvajanja sistema, kjer je eden fiktiven in drugi realen.

Od tod tudi kritika tehnološko birokratskega urbanega planiranja, standardiziranja storitev ali servisov ter na drugi strani poudarjanje specifičnih potreb skupin v različnih okoljih, ki zahtevajo tudi specifično zasnovano uporabo skupnih programov v različnih družbenih dejavnostih.

Kaj ali kdo temu pravzaprav nasprotuje?

V odgovor povzamem nekaj Šmidovnikovih misli (IB, 87): zakonske ter formalne spremembe vse bolj legitimirajo (finančno) osamosvajanje SIS-ov in regionalnih služb, dejansko pa se zaradi funkcionalnih nedorečenosti, pogostih reorganizacij, dvoumnosti o tem, kdo o čem odloča, večja intervencijska moč države ter upravnih organov. Formalno legitimni posegi upravnih organov imajo nelegitimne posledice za samostojno in strokovno delovanje družbenih organizacij. Tako npr. finančna osamosvojitev večja birokratizacijo ter manjša javno in politično kontrolo, pravna in formalna reorganizacija pa omogoča vmešavanje v vsebinsko ali strokovno delovanje organizacij. Citiram: »Zaradi ustanovitve SIS-ov ni bil odpravljen noben državni organ. Država ni bila odstranjena s teh področij in tudi ne omejena zgolj na funkcijo zakonodajne . . . Še bolj so prišle do izraza disfunkcije sistemske ureditve in izkrivljene vloge države v tej ureditvi. Država ne opravlja več funkcij, ki bi jih – kljub deetatizaciji – morala opravljati, vmešava pa se v stvari, v katere se ne bi smela vmešavati. Ne opravlja več v zadostni meri svoje neobhodne koordinacijske vloge glede obsega in razvoja posameznih dejavnosti, zaradi česar prihaja do velikih nesorazmerij glede na potrebe in materialne možnosti družbe . . . Država je izpustila iz rok to, kar bi morala obvladovati. Kajti z nekontrolirano ekspanzijo družbenih dejavnosti se njihov smisel spremeni v svoje nasprotje« (prav tam, str. 39).

Znotraj teh in prostorskih nasprotij se vedno poudarjata socialna in regionalna polarizacija družbenih skupin. Zato ni le vedno večji delež nižjih socialnih skupin (Tomc, Pešec, DR 4,87), ampak je vse slabši tudi njihov družbeni standard. Socialna politika v nasprotju s pričakovanim omogoča naraščanje akumulacije privilegijev višjih socialnih skupin. Le zaradi sekundarnih, neformalnih ter družinskih aktivnosti nižji družbeni plasti prebivalcev uspe realizirati ustrezen materialni standard za preživetje (Rus, DR 4,87). Lahko trdimo, da obstaja težnja k negativni ali pozitivni akumulaciji določenih lastnosti posameznih socialnih skupin, zaradi katerih je njihov družbeni standard različen. Če je to sprejemljivo za osebni materialni standard, ki je rezultat delovnega prispevka, pa razlike v družbenem standardu ne bi smele podlegati istim merilom; vsaj ne, če bi bila redistribucija dobrin glede na realne potrebe uspešna. Boljša izobrazba, več političnih moči – laže izbiramo primerno življenjsko okolje, v katerem bomo imeli dobro organizirane storitve družbenega standarda (Verlič-Dekleva, DR 4,87). Takšna ugotovitev ni v prid učinkovitemu konceptu ali realizaciji socialne politike. Le-ta bi morala družbeni (ne pa osebni materialni) položaj različnih skupin izenačevati v okviru dogovorjenih meril. Gre torej za kontraproduktivne posledice socialne politike, saj njeni rezultati bolj koristijo takšnim, ki imajo dober materialni in družbeni položaj. Titmuss bi ugotovil, da imamo opravka z negativnim nadzorom nad viri. Koncentracija nižjih socialnih skupin, predvsem nekvalificiranih in slabo plačanih industrijskih delavcev na podeželju, omogoča začetek getoizacije. Če namreč ugotovimo, da zaradi majhnih ekonomskih razvojnih možnosti ali celo njihovega omejevanja, slabe družbene ter infrastrukturne opremljenosti okolja ljudje živijo slabše, kot bi lahko (kot jim »pripada«), za selitev pa nimajo stimulacije ali realnih možnosti, so izpolnjeni pogoji za formiranje industrijskega geta iz preteklega stoletja.

Neučinkovitost (odsotnost) socialne politike zato ni le funkcionalni ali moralni problem, ampak problem blokiranih možnosti za razvoj, za prestrukturiranje proizvodnje in za kvaliteto življenja ljudi. In to ne le sedanjih, temveč tudi prihodnjih generacij, posebno v tako deprivilegiranih območjih. Zelo verjetno sta bili strukturna in prostorska mobilnost večji v povojnem obdobju kot danes. Kriza je te

možnosti zmanjšala ne le v deželi, ampak je priprla vrata tudi emigraciji v tujino. Če sta socialni mir in revščina nekaj, česar se starejše generacije še spominjajo in kar tudi še tolerirajo, tega ne moremo pričakovati od relativno bolje izobražene mladine, ki bo najbolj prizadeta v svojih življenjskih perspektivah. Odsotnost socialne varnosti za mlade, ki po šolanju ne najdejo zaposlitve, je paradoks ne le za socialistične države, ampak tudi za Evropo. Problem takšne vesplošne getoizacije je prav to, da utegne naraščati delež tistih, ki do storitev socialne politike niso upravičeni (jih ne morejo koristiti ali so jim nedostopne zaradi zelo različnih razlogov), prav tako pa ne morejo zapustiti okolja.

Socialna varnost kot temeljna postavka socializma zato vse bolj postaja čista fikcija: ne ogrožajo je le neproduktivnost v ekonomiji, majhna učinkovitost družbenih dejavnosti, kontraproduktivne posledice socialne politike in ideološko zasnovana politika s partijskim monopolom, ampak predvsem to, da ne obstaja za vse večji del prebivalstva. Končno, zakaj se mi je sploh zdelo pomembno razčleniti obstoječi koncept socialne politike? Gre za spoznanje, da brez aktivne in holistično zasnovane, relativno neodvisne socialne politike ni možno prestrukturirati gospodarstva, ki naj temelji na racionalno tržnih osnovah, vsaj ne brez socialnih nemirov, revščine ter uporabe sile.

VIRI IN LITERATURA

1. R. A. Dahl, C. E. Lindblom (1976): *Politics, Economics and Welfare*, University press of Chicago, USA.
2. R. Dahl (1967): *The City in the Future of Democracy*, *The American Political Science Review*, No 4, dec., USA.
3. Družboslovne razprave 4, 1987, *Kvaliteta življenja*, Inštitut za sociologijo, Veljko Rus s sodelavci, Ljubljana.
4. S. M. Lipset, Trow, Coleman (1956): *Union Democracy*, New York.
5. P. Morris, M. Rein (1982): *Dilemmas of Social Reform*, University of Chicago press, USA.
6. Miroslav Ružica (1985): *Socijalna politika – kritika teorijskih osnova*, Viša škola za socialne radnike, Beograd.
7. Miroslav Ružica (1987): *Sistem socijalne politike u Jugoslaviji: razvoj i otvorena pitanja*, projekt Prestrukturiranje družbenih dejavnosti, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.
8. Richard M. Titmuss (1973): *Social Policy*, Allen & Urwin, London.
9. Informativni Bilten – revija za planiranje, št. 8–9, 1987, tematska številka z naslovom Prestrukturiranje družbenih dejavnosti, avtorji: Hanžek, Kolarič, Svetlik, Šmidovnik; Ljubljana.
10. Zbornik slovenskega sociološkega srečanja 1985: *Razvoj in kriza družbenih dejavnosti*, FSPN, Ljubljana.

Politično predstavništvo in volitve pri nas

(primerjalno-teoretična analiza)

Danes se je kritika našega volilnega sistema, zlasti mehanizma posrednih volitev, razlezla kot kaplja olja na vodi. Drugače kot številni teoretiki, ki volitve in volilni sistem vse bolj postavljajo v gorišče kritične analize, pa dokument zveznega družbenega sveta za vprašanje družbene ureditve, ki ima naslov »Kritična analiza funkcioniranja političnega sistema pri nas«, temu kritičnemu trendu ne sledi. Z znanstvenega stališča je to čtivo, ki nas je povsem razočaralo, saj obravnava volitve povsem rutinsko in površno (str. 13, 37, 38). Pri tem vse pojasnjuje s slabostmi »subjektivnih sil«, ne da bi problematiziralo temelje političnega predstavništva in volilnega mehanizma. Kot da je mogoče izstopiti iz kroga in se hkrati vrteti v njem!

Ker se je proces ustavnih sprememb ravno začel, nekaj daljnosežnih pomanjkljivosti naše družbe pa izvira neposredno iz volilnega sistema, je sprememba tega sistema prvi pogoj za celotno *demokratsko prenovo*. Da bi pojasnili nakazano tezo, bomo opozorili najprej na nekatere pomanjkljivosti ideje političnega predstavljanja, izoblikovane v ustavi SFRJ iz leta 1974, potem pa na pomen in funkcijo pri nas neupravičeno (toda ne naključno) zanemarjenih volitev za družbo v celoti.

1. Politično predstavništvo (reprezentanca)

Glagol *repraesentare* pomeni v latinščini napraviti prisotnega nekoga (ali nekaj), ki je dejansko odsoten. V klasični latinščini se je predstavljanje nanašalo samo na nežive objekte (H. Pitkin, 25, str. 241). Širši pomen je dobil ta glagol v srednjem veku, ko pomeni na političnem področju predstavljanje stanov.

Funkcija predstavljanja je pravno urejena. To zagovarjata M. Prèlot in J. Boulois (26, str. 322). Toda pravna ureditev političnega predstavništva je akcesorna, saj gre pred njo za sociološko zasnovanost (J. Roels, str. 3). Nekoč so bili to božja volja, tradicija, karizma, dediščina ali kooptacija, danes pa je v demokratičnih državah zaupanje, ki ga predstavljeni (volilci) izražajo na volitvah. Prav zaradi sociološke zasnovanosti političnega predstavništva je razprava o njem pravzaprav razprava o legitimnosti ureditve.

Po M. Sobolewskem: »Politično predstavništvo lahko razumemo kot proces medsebojne interakcije, ki zagotavlja podobnost med vladavino politike in stališči ljudstva . . . Podobnost ne pomeni identičnosti in soglasnosti . . . Stopnja soglasnosti občasno niha v zvezi z različnimi vprašanji in različnimi skupinami. Tisto, kar se zahteva od reprezentativne vlade, je nadaljevanje procesa interakcije, odpiranje vseh možnih kanalov zanjo in rezultat tega je minimalna stopnja konsenza glede

aktualne politike vlade« (27, str. 107). V definiciji tega avtorja kot tudi v definicijah nekaterih drugih (C. Friedrich, str. 241, E. Nordlinger, 27, str. 109–110), je konstitutivni element sodobnega političnega predstavnštva konsenz, skratka dejstvo, da ljudstvo sprejema politične predstavnike, kar se zgodi na volitvah. S tem se pravzaprav poudarja relacijska narava ustanove političnega predstavnštva, okoliščina, da je to odnos med volilci in izvoljenimi (A. de Grazia, str. 158). Iz tega dvostranskega odnosa izvira, kar velja posebej poudariti, *politična odgovornost izvoljenih* (C. Friedrich, str. 238).

a) Geneza predstavnštva

Povod za nastanek političnega predstavnštva moramo iskati v nemožnosti, da ljudstvo (ali nekateri njegovi deli) neposredno odloča o vseh javnih zadevah. To izredno nazorno pojasnjuje že opat Sieyès: »Člani družbe so preštevilni in razkropljeni na pretirano širokem prostoru, da bi lahko sami izvrševali svojo splošno voljo. Kaj storijo? Iz nje izločijo vse, kar je nujno, da bi se nadziralo in zaupalo javni skrbi« (po 29, str. 112).

Ideje o političnem predstavnstvu v stari Grčiji in Rimu sploh niso poznali, saj so svobodni državljani odločali o vseh vprašanih neposredno. Iz tega so bili, kakor vemo, izvzeti sužnji, ženske, tujci in (v Rimu) gladiatorji. Čeprav je ta ideja neznana v starem veku, pa so korenine njenega genealoškega debla zelo globoke in sežejo v zgodnji srednji vek. Idejo o političnem predstavnstvu so udeleženi v stanovskih skupščinah (»ki sestavljajo telo države«), ki so jih občasno sklicevali evropski vladarji. V prvi polovici trinajstega stoletja so skupščine sestavljali trije stanovi (plemstvo, duhovščina, meščanstvo), sklicevali pa so jih v Franciji, na Siciliji in v Španiji. Prvo stanovsko skupščino je v Angliji sklical leta 1265 Simon de Monfort. V tej deželi je položaj prvih dveh stanov še posebej utrdila *Magna Charta* leta 1215. Zanimivo je, da so prišla v Angliji v veljavo prva pisana pravila o volitvah predstavnikov stanov že leta 1295.

S krepitvijo moči kraljev v zahodnoevropskih deželah od srede petnajstega stoletja naprej je vloga stanovskih skupščin plahnela. Izjema je bila le Anglija, kjer so se stanovi ogorčeno borili z monarhijo in v tem boju postopno izsilili nove pravice. Tako je bila v tej deželi ohranjena kontinuiteta med stanovsko skupščino in sodobnim parlamentom.

Bistvena je ugotovitev, da je bila v vsem srednjem veku ideja o političnem predstavnstvu povezana s pripadnostjo stanovom. Razlog za to velja iskati v dejstvu, da pojma individua v srednjem veku niso poznali, da je posameznik dobil veljavo šele s posredovanjem pripadnosti stanu. »Seveda se je pojavilo predstavnštvo stanov – je zapisal G. Burdeau – vendar je temeljilo na kolektivni in ne na individualni volji ... Ena od značilnosti takšnega predstavnštva je v tem, da ni bilo nujno povezano z volilnim postopkom« (3, str. 225). Srednjeveško politično predstavnštvo so urejala pravila zasebnega in ne javnega prava: predstavnik je izražal le kolektivno voljo, ne pa tudi lastno stališče, zaradi česar je bil neizogiben instrument takšnega predstavnštva imperativni mandat. Glede na to, da je stanovsko skupščino skliceval kralj, da bi se izrekla o maloštevilnih in že vnaprej znanih vprašanih, predvsem o povečanju davkov in o oblikah oboroženega sodelovanja podanikov v vojni, imperativni mandat sploh ni bil disfunkcionalen. Odveč je poudarjati, da je imelo izrekanje stanovskih skupščin izključno svetovalno naravo. Vrh tega skupščin niso redno sklicevali: omenimo na primer, da je bila pred

revolucionarnim letom 1789 v Franciji zadnjič sklicana stanovska skupščina davnega leta 1614.

Imperativnega mandata so se najprej otresli v Angliji; vzrok za to je bila krepitev vpliva spodnjega doma (katerega mandat je bil leta 1716 določen za štiri leta) in širjenje njegovih pooblastil. Ker je to telo zasedalo praktično nepretrgoma, ni bilo mogoče vnaprej ugotavljati stališč »volilne baze« o problemih, ki so prihajali na dnevni red. K prehodu od imperativnega k tako imenovanemu svobodnemu mandatu (ali predstavniškemu mandatu) in s tem k utrjevanju večje neodvisnosti predstavnikov v razmerju do ozkih lokalnih interesov, je pripomogel tudi spremenjen način financiranja skupščine; namesto iz lokalnih virov so v Angliji od začetka sedemnajstega stoletja zagotavljali denar za plače poslancev iz nacionalne blagajne. Prav v institutu imperativnega mandata vidijo nekateri avtorji vzroke za polom stanovske skupščine v Franciji (J. Roles, str. 161). Drugače kot v Franciji, sta v Angliji odprava imperativnega mandata in *plena potestas* poslancev zagotovili večjo prožnost in vitalnost parlamenta in s tem omogočili, da so se tam izognili revolucionarnim prelomom kot je bil npr. tisti leta 1789 v Franciji. Velike razlike med dvema zahodnoevropskima državama – ki so imele daljnosežen vpliv na njuno politično zgodovino prav do današnjih dni – je v tem, da je monarhiji v Franciji uspelo dolgo preživetje prav po zaslugi nesloge med aristokracijo in buržoazijo, neslogi, ki jo je monarhija sama razpihovala, medtem ko je v Angliji koalicija teh dveh razredov, ki jo je pospeševalo delovanje njunih predstavnikov v parlamentu, prisilila monarhijo k neprestanemu popuščanju.

Smisel svobodnega mandata je jasno opredelil E. Burke v svojem zahvalnem pismu bristolskim volivcem leta 1774: »Gotovo je sreča in čast za predstavnika, da živi v najbolj pristni skupnosti, v najtrdnejšem soglasju s čustvi svojih volivcev. Njihove želje morajo imeti zanj veliko težo, njihova mnenja pa izzvati veliko spoštovanje. Toda svojega formalnega mišljenja, svoje pretehtane sodbe, svoje jasne zavesti ne more žrtvovati ne vam ne kateremukoli človeku ali razredu... Parlament ni kongres ambasadorjev...« (3, str. 237–238). E. Burke povezuje koncept političnega predstavnštva z narodom in narodno suverenostjo. Ta nazor se je uveljavil tudi v francoski ustavi iz leta 1791, po kateri (7. člen) poslanci niso predstavniki konkretnega departmaja, marveč vsega naroda. V tej ustavi se prvič zblížujeta, resda še nepopolno, ideja predstavnštva in ideja demokracije; ustava iz leta 1791 vsebuje izrečno določbo, da je predstavnška. Toda tudi ta listina volitev ne razlaga kot edino podlago političnega predstavnštva, saj je tudi kralj – ki ga določa načelo nasledstva – opredeljen kot predstavnik naroda (2. člen III. poglavja). O hiatu med idejo predstavnštva in idejo demokracije priča tudi stališče opata Sieyèsa, enega izmed najbolj prepričljivih in najbolj vplivnih zagovornikov predstavnškega sistema, katerega zamisli prežemajo politične institucije Francije od osemnajstega stoletja pa vse do danes. Opat Sieyès je zagovarjal idejo političnega predstavnštva, ne pa tudi idejo demokracije.

Do še tesnejše povezave, domala zlitja ideje predstavnštva in ideje demokracije je prišlo, ko je bila leta 1848 sprejeta v Franciji splošna volilna pravica. Vendar še do danes politično predstavnštvo in demokracija nista sinonima; poleg demokratičnega obstaja tudi »nedemokratično predstavnštvo« (D. Apter, 27, str. 278). »Tisto, kar zagotavlja kakovost predstavnštva – realistično opaža G. Burdeau – je samo moč, da izrazi voljo naroda« – ali, kakor je dejal Barnave, »hoteti za nacijo« (2, str. 125).

Temelj demokratičnega političnega predstavnštva je, kot smo že dejali, zaupanje, volitve pa so danes splošno sprejet instrument za izražanje (ne)zaupanja.

Namesto da bi predstavljali stanove, predstavljajo poslanci državljane: zato je načelo enakega predstavnštva ostro v nasprotju s srednjeveško prakso (in teorijo), ko so imeli stanovi enako število predstavnikov, četudi je »tretji stan« številitno daleč presegal ostala dva.

Če naj v zelo skopih potezah zarišemo genezo zamisli o političnem predstavnštvu, moramo omeniti povsem nasprotujoče si teze v doktrini o tej instituciji. Divergentno obravnavanje se je pojavilo že sredi osemnajstega stoletja in sled globokega razkola iz tega obdobja je zaznavna v politični teoriji še danes. Če zanemarimo nekaj drobnih različic, jasno opazimo dve šoli mišljenja: ena, ki kaže do ideje političnega predstavnštva neprikrito nezaupanje, in druga, ki ji pritrjuje. Omenjena kontroverza je prišla najbolj plastično do veljave v spisih dveh velikano politične teorije: Rousseauja in Montesquieuja. Rousseau izraža bistven zadržek do ideje političnega predstavljanja takole: »V tistem hipu, ko ljudstvo sprejme predstavnike, ni več svobodno; postane nič« (*Contrat social*, Liv. III, chap. 15). O samem nastanku ideje in njenih učinkih je zapisal: »Ideja predstavnikov je moderna. Prihaja od fevdalne vlade, te nepravilne in nesmiselne vlade, v kateri je človeška vrsta degradirana in kjer je človekovo ime onečaščeno. V starih republikah in celo v monarhijah ljudstvo ni imelo nikoli predstavnikov; te besede sploh niso poznali« (Liv. III, chap. 15). Resnici na ljubo naj povemo, da avtor »Družbene pogodbe« v tem svojem kapitalnem delu vendarle odstopa od začetnih togih in nespravljivih stališč, saj se zaveda, da ljudstvo ne more neposredno – celo ne v majhni Ženevi, ki jo je imel nenehno pred očmi kot ideal – odločati o vseh vprašanih. Zaradi tega napravi koncesijo in sprejme institucijo delegatov (les deputés), ki niso predstavniki, marveč zaupniki ljudstva in nimajo nobene avtonomije; vsako odločitev delegatov mora ljudstvo potrditi. Iz tako zoženih pooblastil delegatov je nastal imperativni mandat. Naj tu opozorimo na neko protislovje, ki ima daljnosežne posledice: Rousseau, ki je korakal s svojo zamisljo o suverenosti in splošni volji (la volonté général) daleč zunaj ozkega srednjeveškega obzorja, s svojim razumevanjem nesporedne demokracije pa celo daleč pred do danes uresničeni demokratičnimi vzorci, je sprejel imperativni mandat, ki je pravzaprav srednjeveški rekvizit, svojstven stanovskim skupščinam, o čemer smo že govorili. Praktično-politična realizacija imperativnega mandata v predstavnških telesih pa je imela v daljšem časovnem obdobju, vse do današnjih dni – ne oziraje se na Rousseaujeve plemenite, neposredno demokratične pobude – negativne učinke. Povzročala je neučinkovitost in paralizirala predstavnških institucij; njene šibke plati so prepričljivo prevagale nad močnimi.

Druga šola razmišljanja, katere ideje zagovarja Montesquieu, sprejema politično predstavnštvo zato, ker ljudstvo ni sposobno upravljati samo. Montesquieu (in plejada kasnejših piscev) delajo na svojski način iz nujnosti političnega predstavnštva vrlino. Ker ima ljudstvo nekatere imanentne pomanjkljivosti, je dobro (in ne samo nujno), da mora politično delovati prek ožjega kroga, elite. »Velika prednost predstavnikov – poudarja Montesquieu – je v tem, da so ti sposobni razpravljati o zadevah; ljudstvo za to sploh ni primerno, kar je ena od slabosti demokracije« (*De l'esprit des lois*, Liv. XI, chap. VI, str. 145). Sodobni avtorji, ki pripadajo zelo vplivni šoli »demokratičnega elitizma«, so našli trdno oporo za svojo ključno tezo o možnosti sprave demokracije (kot procedure) z obstojem elit v duhu Montesquieujevih nazorov. Po drugi strani pa avtorji, ki težijo k odpravljanju pomanjkljivosti predstavnške demokracije, odkrivajo neizčrpen vir v Rousseaujevem opusu. Aktualen dialog znotraj teorije o demokraciji, o smislu, dosegu in oblikah političnega predstavnštva je v marsičem podaljšana razprava dveh klasikov poli-

tične misli osemnajstega stoletja, svobodnega državljana Ženeve in drugega, pripadnika visokega francoskega plemstva (Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu).

b) *Politično predstavništvo pri nas*

Ustava iz leta 1974 kombinira tri tipe političnega predstavništva, med katerimi sta dva znana v drugih političnih sistemih in izčrpno obdelana v teoriji: ljudsko (občani v krajevnih skupnostih) in funkcionalno (delovni ljudje v različnih družbenih dejavnostih). Tretjega tipa predstavništva, pogojno rečeno, političnega (člani družbenopolitičnih organizacij – DPO), v drugih političnih sistemih ne poznajo, in ga tudi ne omenjajo avtorji, ki se poglobljeno ukvarjajo s to snovjo; zato bi ga šteli za našo »politično inovacijo«. Dejstvo, da ta tip predstavništva nima opore ne v doktrini ne v dosednji politični zgodovini, ni nikakršen problem. Problem je v tem, da nima dovolj trdne opore v stvarnosti. Omenjenim tipom predstavništev ustrezajo na občinski ravni: zbor krajevnih skupnosti, zbor združenega dela in družbenopolitični zbor.

Medtem ko je prvi tip predstavništva, predstavništvo občanov, neločljivo povezan z demokracijo, se drugi (funkcionalni) tip pojavlja v politični praksi precej redko (Irska, Velika Britanija, Portugalska, ZSSR), tretji tip pa je, kot smo omenili, povsem neznan. Zato se bomo pomudili pri funkcionalnem in političnem tipu predstavništva, s katerima se po ustavi iz leta 1974 razmnožuje predstavljenost nekaterih družbenih skupin v institucijah našega političnega sistema.

Načelno vzeto bi lahko posebno predstavništvo vključenih v združeno delo zagovarjali z argumentom, da je to pomemben del populacije, ki s svojo dejavnostjo zagotavlja funkcioniranje celotne družbe in da mu moramo zato omogočiti močnejšo zastopanost in vpliv v političnem življenju. Resnici na ljubo pa bi bil takšen argument trden le tedaj, če bi bila v družbi zagotovljena zaposlitev vsem, ki jo iščejo. Ker je danes pri nas več kot milijon brezposelnih (14%), vidimo, da je njihova ekonomska (in eksistenčna) prikrajšanost podlaga za politično diskriminacijo!

Če naj bi ta tip predstavništva vzdržal kritično preverjanje, bi morali verjetno poleg brezposelnih vključiti še kmete, obrtnike in gospodinje, ki uradno sicer ne »združujejo dela in sredstev«, opravljajo pa družbeno koristno in potrebno delo. V tem primeru bi se ta politično reprezentirana populacija ujemala (z izjemo upokojeincev) z občani. Vrh tega je omenjeni tip političnega predstavništva (funkcionalno predstavništvo) v ustavi iz leta 1974 nedosledno izpeljan. Zbor združenega dela (ZZD) – ob vseh omenjenih pridržkih v zvezi z operacionalizacijo tega tipa predstavništva – ni bil, in to brez prepričljive utemeljitve, vpeljan tudi v skupščino SFRJ. Takšna ustavna rešitev nima podpore v jugoslovanski javnosti, o čemer priča podatek, da se je 74% zaposlenih Jugoslovanov (absolutna večina zaposlenih v vseh republikah in pokrajinah) izreklo leta 1985 v obsežni raziskavi »Zaposleni v družbenem sektorju SFRJ (člani ZKJ in nečlani) o aktualnih družbenih vprašanjih« za uvedbo tega zbora v skupščino SFRJ. Toda številni politični funkcionarji se temu ogorčeno postavljajo po robu (dodajmo še, da je v tej raziskavi 12% vprašanih odgovorilo nedoločno, 19% jih ni odgovorilo na vprašanje in samo 5% – to poudarjamo – se je izreklo proti. Kot razlog za odklonilno stališče politiki največkrat navajajo, da so izkušnje z ZZD na ravni republik in pokrajine neugodne, da se omenjenemu zboru ni posrečilo »upreti etatističnim pritiskom« in izražati

izvirne delavske interese. Zagovorniki tega gledišča, ki posplošujejo te izkušnje tudi na zvezno raven, trdijo, da uvedba novega zbora v skupščino SFRJ ne bi ničesar spremenila, da ne bi prispevala k integraciji na ravni SFRJ razdrobljenega združenega dela. Takoj zbode v oči nedoslednost takšne argumentacije. Kajti, če ZZZD na ravni republik in pokrajin ne dela dobro, bi bilo logično pričakovati pobudo, da se takšne pomanjkljivosti odpravijo. Če pa se sodi, da teh pomanjkljivosti ni mogoče odpraviti, bi doslednost nalagala, da se predlaga odprava ZZZD na vseh ravneh, česar doslej ni nihče storil. Bo že držalo, da gre v tem primeru za nekaj povsem drugega: za boj, da se ohrani sedanja distribucija politične moči na zvezni ravni, ki bi jo uvedba novega zbora ogrozila. Kajti če bi nasprotniki te spremembe dejansko mislili, da bo ostalo vse po starem, je kaj malo verjeti, da bi se novosti tako ogorčeno in brez pravih argumentov postavljali po robu.

Za tretji tip predstavnštva, ki je, kot smo že omenili naš teoretični in praktično-politični novum, ni prepričljivih utemeljitev. Zakaj namreč naj bi nekdo le na podlagi tega, da je član ZKJ ali druge DPO, pridobil pravico do dodatnega predstavnštva v institucijah političnega sistema? Ali ni to v nasprotju s tezo, da »članstvo v ZK ne prinaša nobenih privilegijev«? Tu gre pravzaprav za večkratno, multiplicirano predstavnštvo, saj je možno, da je nekdo član vsaj štirih od skupno petih DPO (članstvo v zvezi borcev in ZSM se seveda izključuje); tako je lahko štirikrat bolj predstavljen kot občan, ki ni včlanjen v nobeno DPO, pa mu naša ustava, to poudarjamo, zagotavlja »enake pravice, dolžnosti in odgovornosti« (temeljna načela, II). Mar ni tako omogočeno, da so nekateri naši občani večkratno bolj »enaki« kot drugi?

Vendar pa problem ni samo v tipu političnega predstavnštva, ki nima racionalne utemeljitve, marveč tudi v nezadržni ekspanziji moči in vpliva družbenopolitičnih zborov, zasnovanih na tem tipu predstavnštva. V praksi je pristojnost družbenopolitičnih zborov enormno razširjena; postali so, kot to razkrivajo raziskovalci, najvplivnejši zbori republiških skupščin. Ti zbori, v katerih so vsi delegati praviloma člani ZK, služijo kot katapult, s katerim lansirajo poklicne funkcionarje DPO v zakonodajna in izvršilna telesa političnega sistema. Mirjana Kasapović to komentira in pravi takole: »Po politični strukturi in po praktičnem odnosu delegacij Zveze komunistov do drugih družbenopolitičnih organizacij, ki je bistveno opredeljen s to strukturo, se družbenopolitični zbori razkrivajo kot tip partijskih zborov« (17, str. 31–32).

Kakor je sporen sam *raison d'être* tega tipa predstavnštva, je sporna tudi njegova operacionalizacija, saj članstvo DPO ne voli svojih delegacij, marveč opravljajo po ustavi »funkcijo delegacij njihova (DPO – V. G.) izvoljena telesa, določena z njihovimi statuti oziroma drugimi akti«. Ustava tako obide članstvo in dodaja lastno avreolo izvršilno-političnim organom DPO in s tem krepí njihovo moč nasproti članstvu!

Daljnosežnega pomena je tudi to, da je ZKJ postala prek družbenopolitičnih zborov pravzaprav del širše razumljenega državnega aparata, česar danes – vsaj formalno – ne prakticira nobena država »realnega socializma«. Takšna rešitev je v vpijočem neskladju z duhom in črko Programa ZKJ, ki se zavzema za ločevanje partije od države. Z obstoječo institucionalno rešitvijo zgublja ZKJ možnost kritične distance do oblasti, s tem pa tudi sposobnost, da bi bila zagovornica sprememb v sistemu; namesto tega učinkuje kot sila *statusa quo*. Slejkoprej moramo tudi v tem iskati enega od razlogov za dolgo oklevanje pri odločitvi, ali naj se v naši družbi lotimo temeljitih družbenih sprememb.

Institucionalno vraščanje ZKJ v državo – na kar opozarja Program ZKJ iz leta

1958 kot na veliko nevarnost – ima še en neugoden učinek: sleherna kritika države se brž razlaga kot napad na ZKJ, kar jemlje teoretični misli pogum in hkrati stopnjuje antagonizem med ustvarjalci-družboslovci ter ZKJ.

Zraščanje ZKJ z oblastjo (predvsem na republiški in pokrajinski ravni) – kot smo to prej napisali – pomeni pravzaprav zraščanje z dano strukturo partikularnih interesov ob hkratnem zgubljanju sposobnosti, da se, kot je zapisano v »Komunističnem manifestu«, razpoznavajo in uresničujejo dolgoročni interesi delavskega razreda. Proces identifikacije z republiškimi in pokrajinskimi (pa tudi nacionalnimi) interesi neizogibno vsiljuje daljnosežno dilemo. Mar ne grozi v tem primeru nevarnost, če povsem svobodno parafraziramo neko Habermasovo misel, da bo partija, ki utemeljuje pravico do pameti v imenu univerzalnih ciljev, to legitimacijsko podlago izgubila, ker univerzalne cilje zamenjuje s partikularnimi? (8, str. 59–60).

2. Pomen in funkcija volitev

Vloga volilnega sistema je, kakor pišeta J. Kottert in C. Emeri, »da dopusti bolj ali manj svobodno komunikacijo med vladajočimi in vladanimi« (4, str. 111). Zato lahko trdimo, da je volilni sistem »centralni živec« političnega sistema.

Volitve v vseh demokratičnih državah so danes podlaga legitimnosti nosilcev politične moči; pomanjkljivosti v volilnem postopku pa krnijo legitimnost celotne politične ureditve. Zaradi teh pomanjkljivosti izvoljeni ne uživajo med volivci nujnega zaupanja in zato ne morejo, zlasti v kriznih družbenih razmerah, delovati kot njihovi avtentični predstavniki. Dva nedavna dogodka na mikro ravni v naši državi sta to ugotovitev prepričljivo potrdila. Mislimo na dolgotrajno stavko labinških rudarjev in ljudsko zborovanje v Kosovem Polju. Kljub razlikam v vzrokih in ciljih teh dogodkov imata neko skupno obeležje: njihovi akterji (delavci, ljudstvo) niso zaupali pajčevinasti mreži obstoječih političnih institucij, marveč so se zatekli k neposrednim volitvam svojih predstavnikov, *katerim zaupajo*. Tako pridemo do ključnega pojma: do zaupanja, vgrajenega v sam temelj demokracije. Brez zaupanja v vodilni sloj se ne more noben politični sistem uspešno spopadati z izzivi. Premajhno zaupanje (ali pa celo nezaupanje) je treba kompenzirati z večjo prisilo ali pa se vse to izrodi v neučinkovitosti in anomijo vsega sistema. To vprašanje se danes pri nas dramatično zastavlja, saj brez zaupanja ni mogoče mobilizirati milijonskih množic, brez tega ne more priti do demokratičnega – to poudarjamo – izhoda iz krize »dolgega vala«. Ko opozarjamo na pomen zaupanja, aktualiziramo pri nas dokaj zanemarjeno vprašanje »personalnega dejavnika« v politiki. Menimo, da W. Hennis povsem upravičeno opozarja: »Personalno upoštevanje osebnosti – ali vsaj del tega – je nujno, da bi človeški razum mogel šteti vladavino za legitimno. Če tega sploh ni, je prezrta in brez dostojanstva« (14, str. 61).

Okoliščina, da pri nas neustrezen volilni sistem dalj časa ni omogočal izvolitve ljudi, katerim občani zaupajo – ker so se volitve na strateških ravneh političnega sistema omejile praktično na samoimenovanje – je pripeljala do tega, da se je večala skepsa do vodilne plasti, kar ima daljnosežne neugodne učinke. Navedimo o tem razmišljanje J. Županova: »Najprej menim, da je potrebna globoka in korenita kadrovska prenova. Ekipe, ki so nas pripeljale do tu, nas ne morejo popeljati iz tega položaja. Smešno je zdaj od njih pričakovati, da bodo spremenili obnašanje, še bolj smešno pa je, ko ti pridigajo drugim, kako naj spremenijo obnašanje. Pomemben vidik, zaradi katerega nas ti ne morejo popeljati iz težav, je v tem, da

jim ljudje ne verjamejo. Če izvajate kakršnokoli politiko, pa ta naleti na nezaupanje, potem bo ta politika propadla celo tedaj, ko bo dobra« (33, str. 34–35). Podobno razmišlja S. Kota: »... Zaupanje ima še neko posledico; daje oblasti pooblastilo, da deluje, vsaja vanjo neko zmožnost za iniciativo, ki je veliko širša in prožnejša, kot pa je tista, ki bi bila zgolj legalna. Spričo zaupanja, ki ji daje oporo, uživa legitimna oblast diskrecijsko pravico ter razpolaga z gibalno in inovativno silo, ki je ne primanjkuje le nelegitimni oblasti, marveč tudi neki povsem legalni oblasti« (18, str. 34).

Nezaupanje zmanjšuje akcijsko sposobnost in podjetnost vodilne plasti, pozivi k spremembam zvenijo prazno, v družbi pa ostaja vse po starem. S. Kota upravičeno poudarja, da je zaupanje povezano s konceptom legitimnosti, saj lahko o legitimni oblasti govorimo le tedaj, če večina članov družbe priznava dominantni skupini pravico, da vlada. To priznanje, kot je bilo že prej rečeno, je mogoče pridobiti le na demokratičnih volitvah. Sicer pa je legitimnost danes eden ključnih problemov držav »realnega socializma«. Iskanje legitimnosti v teh državah je šlo skozi več faz. »Substantivna racionalnost« (Konrad-Szeleny), ki pravzaprav temelji na premisi, da partija na podlagi lastnih dognanj izraža in uresničuje prave interese proletariata, je evoluirala v ZSSR, v času Brežnjeva, v nekakšno vrsto tradicionalne legitimacije, ki je »kombinacija dveh tradicij: ruske nacionalne tradicije in tradicije sovjetske vladavine od leta 1917 do zdaj« (A. Heller, str. 83). Rezultat takšnih poskusov zasnavljanja legitimnosti je tradicionalna, balzamirana družba, nesposobna za spremembe in prilagajanja. O tem danes prepričljivo govorijo uradne sovjetske kritične ocene vladavine Brežnjeva. Od izvolitve Gorbačova za generalnega sekretarja CK KPSZ skušajo inertnost družbe dinamizirati (»perestrojka«), da bi njene uspavane potenciale zdramili iz dolgoletne omrtvelosti. To počno z iniciranjem procesov resnične demokracije, ob čemer se postopno premešča težišče legitimizacije s tradicionalne k racionalni ravni (pravni, formalni). To pa pomeni deritualizacijo volitev in njihovo preobražanje v resnični mehanizem za izražanje volje ljudstva. Madžarska je že leta 1983 sprejela odločitev o obvezno večjem številu kandidatov na parlamentarnih volitvah; podobne spremembe pa so v teku v ZSSR, Bolgariji in na Češkoslovaškem.

Seveda bi bilo prezgodaj in morda tudi naivno zatrjevati, da bo možno začeto demokratično reformo volilnega sistema v državah realnega socializma na hitro izpeljati, da bo »nomenklatura« brez odporov odstopila od privilegija samovolitev. Za tezo, da pozna politična zgodovina malo nebolečih *demokratičnih sprememb* volilnega sistema – ali jih morda sploh ne pozna – bomo navedli primere (ob vseh pridržkih zaradi razlik v družbenoekonomskem in političnem sistemu, politični kulturi itd.) Anglije in Francije. Politični boji med levico in desnico v Angliji so v minulem in v začetku tega stoletja potekali pretežno okoli vsebine volilnih pravic, o čemer pričajo volilne reforme v letih 1832, 1872, 1918 in 1928. Podobno je mogoče trditi za Francijo in za druge zahodne evropske države s to razliko, da so v Franciji vsebino nekaterih volilnih zakonov (ne vseh) diktirali z revolucionarnimi boji (1791, 1793, 1848, 1871), ne pa parlamentarne odločitve, krogle iz pušk, ne pa volilne kroglice, če se izrazimo z besedami Ch. Merriam.

Funkcija volitev, kot realistično ocenjuje G. Sartori, »ni v tem, da demokracijo napravijo še bolj demokratično, marveč v tem, da jo sploh omogočijo. V istem hipu, ko se sprijaznimo s potrebo, da se zatečemo k volitvam, demokracijo minimiziramo, saj dojamemo, da sistem ne more delovati sam po sebi. Jasno je torej, da je smisel volitev selekcionirati vodstvo, ne pa maksimalizirati demokracijo« (31, str. 108). Drži, kot ugotavlja omenjeni avtor, da ljudstvo z volitvami izraža

zaupanje v nosilce politične moči, toda institucija volitev ima, kot bog Ianus, še drug obraz: *periodične volitve so izraz sistematičnega nezaupanja v oblastnike*. Če ti izigravo izkazano zaupanje, če zlorabijo politično moč, kar je – zgodovinsko gledano – prej pravilo kot izjema, jih volivci ne izvolijo več in naklonijo zaupanje drugim. Tako ponujajo volitve, če izpolnjujejo pogoje, o katerih bo še tekla beseda, volivcem možnost – ki je ne gre ne absolutizirati pa tudi ne minimizirati – da vplivajo na obnavljanje in spreminjanje vladajoče skupine v družbi. Ker se v demokratičnih državah ob volitvah določa sestav suverenih teles, se volilni zakoni po svojem pomenu razlikujejo od drugih, saj določajo, kdo bo sprejemal prihodnje zakone. To je vsekakor upošteval že Montesquieu, ko je pred več kot dvemi stoletji zapisal: »Ljudstvo je v demokraciji v nekem smislu monarh, v drugem pa podložnik. Monarh je lahko le v funkciji glasovanja, ki je prepuščena njegovi volji. Volji samega suverena. Zakoni, ki dajejo pravico glasovanja, so v tej (demokratični – V. G.) vladavini temeljni.

Toda globlji uvid razkrije, da funkcija volitev ni v tem, da opravljajo kakršnokoli selekcijo nosilcev političnih pooblastil, pač pa da opravljajo *socialno pristransko* selekcijo v korist skupin, ki v različnih državah držijo v rokah strateške vzvode. V sodobnih parlamentih – ne glede na to, ali gre za kapitalistične, socialistične ali gospodarsko nerazvite države – so nesorazmerno zastopani pripadniki dominantnih družbenih skupin, iz česar bi mogli sklepati, da volitve pravzaprav odražajo obstoječo distribucijo moči v družbi. Drugače povedano: volitve so danes edina legalna baza politične moči, ne pa tudi *causa prima* te moči; volitve ne ustvarjajo nove moči (ali pa k njej primaknejo le malo), marveč zagotavljajo legitimnost obstoječi moči.

Tu pridemo do še dveh povsem neopaznih oz. latentnih funkcij volitev: v vseh družbah so volitve mehanizem transfera (»talilni lonec«) različnih vrst družbenih moči v legitimno politično moč. Zato socialni sestav parlamentov nezmotljivo odseva vrh piramide moči: ta vrh sestavljajo, odvisno od narave družbe (posamično ali v kombinaciji): kapitalisti, poklicni politiki, religiozni, vojaški funkcionarji, menedžerji, pripadniki plemenske aristokracije itd. Naloga znanstvene analize je razkriti metodo, kako volilni mehanizem v dani družbi uresničuje – v nasprotju z uradnimi razglasi o objektivnosti – to socialno pristransko selekcijo nosilcev političnih pooblastil in s tem omogoča reprodukcijo obstoječe delitve moči v družbi. Volilni sistem v bistvu prikriva misterij političnega sistema!

Del pojasnila za to, da na volitvah – primerjalno gledano – dobivajo pripadniki družbene elite nesorazmerno veliko podporo volivcev, velja vsekakor iskati v dejstvu, da je prevladujoča zavest v družbi pravzaprav zavest vladajočih skupin in da ljudstvo z interiorizacijo vladajočih idej in vrednot pretežno glasuje za pripadnike dominantnih skupin namesto za kandidate nižjega socialnega statusa. Vendar je to zares le del pojasnila, saj že površen pogled razkrije, da imajo pripadniki nižjega družbenega statusa zelo redko priložnost vstopiti v »volilno tekmo«, zaradi česar so izločeni že v kandidacijski fazi. Pripadniki neelitnih skupin so šibko zastopani tudi v parlamentih držav »realnega socializma«, kar ni posledica njihovega poraza na volitvah, marveč okoliščin, da so bili onemogočeni že v kandidacijskem postopku. Vse to priča, da volilni sistem ni nevtralen mehanizem, marveč instrument ostre socialne selekcije.

Kot je bilo že poprej povedano, volitve omogočajo obnavljanje politične vladajoče skupine, v kompetitivnih političnih sistemih pa imajo še dodaten učinek, na katerega doktrina upravičeno opozarja. Gre za vpliv volilne tehnike na število političnih strank, s tem pa tudi na celotno politično življenje. Ta vpliv je M. Duver-

ger opredelil takole: »1. Proporcionalno predstavništvo pelje v sistem z več strankami, ki so rigidne in neodvisne... 2. Večinsko glasovanje v dveh krogih vodi k sistemu več strank, ki so prožne in odvisne... 3. Večinsko glasovanje v enem krogu vodi k dvostrankarskemu sistemu« (5, str. 113–114). Ta razlaga je sprožila živahne polemike, ki trajajo z nezmanjšano močjo že od začetka petdesetih let do današnjih dni. Glavni očitke tezi, ki jo je razgrnil M. Duverger v domala aksiomatični obliki, je ta, da preveč poudarja enosmerni vpliv volilne tehnike, zanemarija pa vpliv partij na adaptacijo volilne tehnike. O teh ugovorih smo več pisali že na drugem mestu (7, str. 225–251).

V dosedanjih razmišljanjih o pomenu volitev smo izhajali iz vidika volitev kot pravice državljanov. V delu doktrine in v nekaterih državah razumejo volitve tudi kot dolžnost, zaradi česar je, vsaj v nekaterih obdobjih, z zakonom sankcionirana obveznost državljanov, da sodelujejo na volitvah (Avstralija, Belgija, Italija, Luksemburg). Načelo obveznega glasovanja so uvedli, denimo, v Avstraliji leta 1924 z zagroženo kaznijo plačila 10 \$ za tistega, ki ne bi prišel na volišče. Posledica tega je bila, da se je odstotek udeležbe na volitvah v tej deželi povzpел od 59,4% (1922) na 91,5% (1925).

Ugled volitev (kot tudi demokracije) je danes v svetu tako velik, da jih razpisuje velika večina držav, in sicer ne glede na to, ali gre za kapitalistične, socialistične ali gospodarsko nerazvite dežele, in ne glede na to, ali v njih prevladujejo kompetitivni ali nekompetitivni politični sistemi. »V današnjih časih so postale na vsem našem planetu volitve povsem naravna zveza, ki združuje tiste, ki vladajo, in tiste, ki jim vladajo« (J. M. Cotteret in C. Emeri, str. 5). Toda volitve se med seboj bistveno razlikujejo; v nekaterih državah nimajo nekaterih bistvenih atributov, kar zmanjšuje njihovo demokratično zamisel in jih spreverča celo v zastraševalno manipulativno orožje v rokah oblastnikov; v takšnih primerih so volitve le figov list, ki prikriva nasilno vladavino.

Zdaj se bomo na kratko pomudili pri bistvenih značilnostih demokratičnih volitev. Najkrajše povedano, te volitve predpostavljajo univerzalno volilno pravico (brez vsakršnega cenzusa: premoženjskega, rezidenčnega, spolnega, nacionalnega in izobrazbenega); enako volilno pravico (načelo: »en človek en glas«); tajno in neposredno glasovanje ob obvezno večjem številu kandidatov. Če ta zadnji pogoj ni izpolnjen, ni mogoče *stricto sensu* govoriti o volitvah, marveč o imenovanju. Zato ni naključje, da so bile že proti koncu prejšnjega stoletja v številnih državah izrecno prepovedane »volitve« z enim kandidatom, posmehljivo imenovane »dirka enega konja«. Skupek navedenih atributov – za katere je mogoče trditi, da je danes nujen, ne pa tudi zadosten pogoj za demokracijo – ni nastal naenkrat, marveč je plod dolgotrajnih in ogorčenih bojev naprednih sil, predvsem delavskih strank, ki so korak za korakom širile domet volilne pravice in s tem delež ljudstva v političnem odločanju.

V izogib možnim nesporazumom je nujno poudariti naslednje: ko izpostavljam pomen volitev in volilnega sistema, imamo pred očmi demokracijo *kot obliko politične ureditve*. Ko bodo zginile vse oblike in mehanizmi političnega posredovanja, ne bo več mogoče govoriti o demokraciji, marveč o komunistični skupnosti, v kateri je politika kot izločena sfera odpravljena. Seveda je možno tudi v demokraciji, ki funkcionira kot predstavniška (na glede na to, ali gre za kapitalistične ali socialistične države), krepiti neposredno odločanje državljanov z referendumi in s tem postopno omejevati politično posredništvo, vendar ga v predvidljivi prihodnosti ne bo mogoče odpraviti. To poudarjamo zato, ker je v komunističnem gibanju v času Tretje internacionale prevladovalo in je še danes (tudi pri nas) živo

prepričanje, da je demokracija samo prazna forma buržoazne dominacije, medtem ko je socializem vsebina »sama po sebi«. Na takšni premisi je bilo utemeljeno praktično in politično zavračanje demokratičnih oblik in mehanizmov v državah »realnega socializma«, kar se je končalo z odpravo demokracije *tout court*. Ob oporekanju takšnim nazorom in praksi italijanski komunisti danes upravičeno poudarjajo, da so dosednji dosežki demokracije (načela, mehanizmi) udejanjeni v zahodnoevropskih državah tudi z vztrajnim bojem delavskega razreda in ne samo buržoazije in da sestavljajo »civilizacijsko pridobitev«, »univerzalno vrednoto«. Po mnenju KP Italije morajo biti komunisti gospodarji teh pridobitev in vrednot, jih še naprej razvijati, ne pa jih metati »raz krov«. Zato poudarjanje pomembnosti volitev ni apoteoza »formalne demokracije«, marveč poudarjanje pomena nekega mehanizma, ki se mu ne more – navzlic njegovim omejenostim – odpovedati nobena demokracija.

Literatura

1. Bastid Paul, L'avènement du suffrage universel, PUF, Paris, 1948.
2. Burdeau Georges, Droit constitutionnel et institution politique, Librairie générale de droit et de jurisprudence (treizième édition), Paris 1968.
3. Burdeau Georges, Traité de sciences politiques, LGDJ, tome IV, Paris, 1952.
4. Cotteret Jean-Marie et Emeri Claude, Les systèmes électoraux, PUF, Paris 1970.
5. Duverger Maurice, Droit constitutionnel et institutions politiques, PUF, Paris 1958.
6. Duverger Maurice, Les partis politique, Armande Coline, Paris 1976.
7. Goati Vladimir, Savremene političke partije, Partizanska knjiga, Beograd 1984.
8. Goati Vladimir, SKJ, kriza, demokratija, CEKADE, Zagreb 1986.
- 8a. Federalistički spisi, Red. V. Stanovčić, Radnička štampa, Beograd 1981.
9. Fridrich Carl, La démocratie constitutionnelles, PUF, Paris 1958.
10. Građani i funkcionisanje delegatskog sistema u Beogradu, Rukovodilac: Vojislav Kostunica, IDN, Beograd 1985.
11. Grof Vojislav, Evolucija izbornog prava u Francuskoj, Smljevo, Beograd, 1938.
12. De la Grasserie Raul, Systèmes Electoraux des différents peuples, F. Alcan, Paris 1911.
13. De Grazia Alfred, Political Behavior, vol. 1. Collier Books, New York 1962.
14. Hennis Wilhelm »Legitimitet – prilog jednoj kategoriji građanskog društva«, Gledišta, št. 7–10, 1984.
15. Janković Dragoslav, Političke stranke u Srbiji (v rukopisu), knjiga 1, str. 66.
16. Kasapović Mirjana, Delegatski izbori 1978–1986 – usporedni rezultati, Institut za političke znanosti FSPN, Zagreb 1986.
17. Kasapović Mirjana, Savez komunista u političkom sistemu, Institut za političke studije FPN, Zagreb 1983.
18. Kota Serdo, »Elementi jedne fenomenologije legitimiteta«, Gledišta št. 5–6, 1984.
19. Wojtek Lamentowicz, »Problem legitimizacije u socijalističkom društvu, Gledišta 1–2, 1986.
20. Lo Sidni, Engleski parlamentarizam, Geca Kon, Beograd 1929.
21. Mill, John Stuart, O predstavničkoj vladi, Državna štamparija, Beograd 1876.
22. Mirić Jovan, Sistem i kriza, CEKADE, Zagreb 1984.
23. Montesquieu, De l'esprit des lois, Librairie Garnier, Paris, (nima letnice izdaje).
24. Parliaments an Electoral Systems, A World Handbook, The Institute of Electoral Research, London 1962.
25. Pitkin, Hanna Fenichel, The Concept of Representation, University of California Press, Berkeley 1967.
26. Prélot Marcel, Jean Boulois, Institution politiques et droit constitutionnel, Dalloz (huitième édition), Paris 1980.
27. Representation, Ed. by R. Pennock and J. Chapman, Atherton Press, New York 1968.
28. Heller Agnes, »Legitimacija«, Gledišta št. 7–10, 1984.
29. Roels Jean, Le Concept de représentation politique, Béatrice-Nauwelearts, Paris 1969.
30. Rousseau, Jean-Jacque, Contrat social, Paris 1964.
- 30a. Saint Just, Discours et rapports, Ed. Sociales, Paris 1957.
31. Sartori, Giovanni, Democratic Theory, F. Praeger, New York 1965.
32. Skupštinski izbori 1982, Institut za političke studije FPN, Beograd 1983.
33. Šta da se radi, D. Bogavac in koautorji, Multiprint, Beograd 1986.

PAVEL GANTAR

Planiranje in skušnjave oblasti

Duško Sekulić: *Tržište, planiranje i samoupravljanje. Proturječnosti, sukob i razvoj*. Globus, Zagreb, 1987, 323 str.

Knjiga dr. Duška Sekulića prihaja na trg in upamo tudi do bralcev v pravem času. To je čas sprememb ustave in zakona o združenem delu, ki ga zaznamujejo neskončne razprave o trgu in planiranju, centralizaciji in decentralizaciji, avtonomiji in odvisnosti in tako naprej. Brez posebnega pretiravanja lahko zapišemo, da je ena od značilnosti teh razprav – predvsem tistih, ki potekajo v tako imenovani »strokovno politični javnosti« – globoka strokovna in teoretska erozija, celo amnezija »družbene zaloge znanja«. Marsikatera od teh razprav zato pada globoko pod raven že doseženih spoznanj, včasih dobimo vtis, da smo v Jugoslaviji prvi, ki razpravljamo o trgu in planiranju, pozabljač na bogato, več kot petdeset let trajajočo razpravo na tem področju. Prav zato nekateri poskušajo konstruirati »nove tipe razmerij« med posameznimi družbenimi in ekonomskimi regulativnimi mehanizmi, takšne pač, ki bi ustrezali etičnim in ideološkim načelom jugoslovanskega socializma, ne da bi pri tem upoštevali »kaj gre in kaj ne gre skupaj«. Zdi se, da smo v težnji, da bi premagali voluntarizem normativnih konstrukcij sedemdesetih let, soočeni z novim voluntarizmom, ki utegne stvari še poslabšati.

V tem kontekstu je Sekulićevo delo še posebej pomembno: vsem tistim, ki so še dovzetni za strokovne argumente pri vprašanih družbene regulacije, ponuja avtor razmeroma koherentno in strokovno podlago za razpravo v tej smeri. Pomen Sekulićevega prispevka k razpravi o vprašanih trga, planiranja in samoupravljanja vidim predvsem v

sociološki konceptualizaciji problematike usmerjanja družbenega razvoja, pri čemer osrednje mesto zavzema izjemno tehtna obravnava dveh temeljnih načinov ekonomske in družbene regulacije, to je trga in planiranja;

v obravnavi značilnosti družbenoekonomskega razvoja povojne Jugoslavije z vidika spreminjajočih se razmerij (in pojmovanj) med trgom in planiranjem. Pri tem je še posebej pomembna avtorjeva analiza recepcije planiranja v jugoslovanski »družbenopolitični« in strokovni literaturi;

v analizi vpliva institucionalnih in normativnih sprememb na tokove družbenoekonomskega razvoja in na krizne pojave. Avtor ne poskuša analizirati samo vpliva teh sprememb na družbenoekonomske procese, marveč te spremembe tudi pojasnjuje v kontekstu ekonomskih in političnih konfliktov v zvezi z modeli in strategijami razvoja, v zadnji instanci celo v zvezi z različnimi predstavami socialistične družbe;

v avtorjevem prispevku k predlogom za odstranjevanje anahronizmov v usmerjanju družbenoekonomskega razvoja, saj prav ti očitno nosijo velik del odgovornosti za krizne procese. Avtor sicer ne podaja eksplicitnih napotkov v pomenu, »kaj

bi bilo treba storiti«, pač pa iz njegove analize implicitno izhajajo določene usmeritve, ki jih je mogoče operacionalizirati in konkretne predloge.

Delo je tudi posebna spodbuda za tiste, ki se strokovno teoretsko ukvarjajo s problemi družbenega razvoja in še posebej s problemi njegovega usmerjanja (planiranja). Avtor v zvezi s planiranjem odpira vrsto pomembnih epistemoloških in »delovanskih« vidikov sodobne teorije planiranja.

V nadaljevanju nameravamo podrobneje predstaviti nekatere temeljne »poante« iz Sekuličeve knjige in vsaj delno tudi odpreti razpravo o nekaterih od njih.

V prvem delu, ki nosi naslov **Tržište, planiranje i razvoj**, avtor najprej teoretsko konceptualizira dva osnovna načina regulacije. To sta trg in planiranje. Pri tem je seveda treba opozoriti, da gre za *idealno tipsko konstrukcijo*, torej obeh modelov v njuni *čisti* obliki ne bomo našli nikjer v realnosti.

Pri predstavitvi modela **tržne regulacije** avtor navaja več značilnosti, ki so sicer dobro poznane v ekonomski teoriji. Toda za avtorjevo obravnavo so najbolj pomembni naslednji: a) menjava med akterji, ki nastopajo na trgu, je prostovoljna; b) sistem cen, ki predstavlja *informacijski sistem* za proizvajalce pri alokaciji proizvodnih dejavnikov in c) *suverenost porabnikov*, ki preko nakupa blaga na trgu vplivajo na cenovna gibanja in s tem na alokacijo proizvodnih dejavnikov. Temeljni problem modela tržne regulacije je prav v tem, da proizvajalci *želijo izigrati suverenost porabnikov*, in sicer z reklamiranjem (marketingom), s katerim poskušajo vplivati na *preference* porabnikov ter z *monopolom*, ki *omejuje* njihovo suverenost. Avtor seveda opozarja, da v tržnem načinu regulacije obstaja več trgov, med katerimi so najbolj pomembni trg blaga (široke porabe), trg kapitala in trg delovne sile. Na vsakem od teh trgov so lahko regulacijski mehanizmi drugače naravnani. Na osnovi obsežne literature avtor povzema tudi slabosti oziroma kritiko tržnega modela regulacije. Razvrsti jo v tri osnovne skupine (str. 24–25): 1) tržnemu modelu so inherentna ciklična gibanja, ki ga vodijo pod optimalno raven delovanja; 2) model počiva na nerealni predpostavki, da tako porabniki kot tudi proizvajalci razpolagajo s popolnimi informacijami in 3) ta model je vprašljiv z etičnega in socialnega vidika, ker – še posebej v ekonomsko manj razvitih sistemih – vodi v neenako distribucijo dohodkov in s tem povezane socialne krivičnosti.

Centralistični model družbenoekonomske regulacije pa temelji na *monopolu odločanja*. Planske odločitve so *avtonomne* in ne izražajo predvsem makroekonomskih procesov, marveč *preference planerjev*. Pomembno pri tem modelu je, da gre za *ex ante* planiranje proizvodnje in potrošnje. Druga takšna značilnost tega modela pa je, čeprav menjava določenih dobrin (na primer blaga široke porabe) poteka preko trga, pa preference potrošnikov *nimajo vpliva na alokacijo proizvodnih dejavnikov*. Določenega blaga lahko zmanjka, tako to ne bo povečalo cene tega blaga, niti ne bo preusmerilo proizvodnje v smeri preferenc porabnikov. V sistem ni vgrajen *avtomatizem prilagajanja*. Moč je skoncentrirana v planskem centru, zato so, razumljivo, proizvajalci usmerjeni k planskemu centru, ne pa k porabnikom. Navzlic temu pa, vsaj teoretsko gledano, obstajajo nekatere prednosti tega sistema, ki jih Sekulič tudi navaja in povzema iz literature. Prednosti so v optimizaciji ekonomskega sistema v skladu s preferencami planerjev, pri čemer pa je seveda popolnoma odprto vprašanje, ali so preference planerjev res tiste, ki bodisi ustrezajo večini prebivalcev, ali pa še bolj radikalno, zakaj naj bi bile *ravno preference planerjev* (običajno je to vladajoča politična elita) *tiste, po katerih bi usmerjali delovanje ekonomskega sistema družbe?*

Seveda pa ima centralno planski model regulacije kopico resnih napak, ki jih

Sekulić navaja in tudi podrobneje razčlenjuje. Prvo, tako rekoč nerešljivo vprašanje je problem vnaprejšnjega določanja količinskih in cenovnih (gre za kalkulativno ceno) razmerij med posameznimi proizvodi. Zagovorniki tega modela regulacije trdijo, da je to *tehnični problem*, ki ga je vsaj načelno možno rešiti z uvajanjem računalništva. Kot je pokazal Don Lavoie v knjigi **Rivalry and central planning. The socialist calculation debate reconsidered** (Cambridge University Press, Cambridge, 1985) to vsekakor *ni zgolj tehnični problem*. Nekatere argumente za takšno stališče navaja tudi Sekulić: gre za to, da tudi ta sistem temelji na predpostavki popolne informiranosti, vendar ne predvsem o tem, kaj želijo porabniki, marveč o tem, kakšne so zmogljivosti in performance proizvajalcev. Sekulić je prepričljivo pokazal, da so proizvajalci zainteresirani za, kakor bi dejal Habermas, *sistematično moteno informiranje* »višjih« planskih instanc. Proizvajalci »maksimizirajo« svoje performance v nasprotni smeri kot tržni producenti. Zainteresirani so, da za količinsko določeno proizvodnjo dobijo čim več virov (surovin, energije in delovne sile), zainteresirani so za nepreseganje plana, kajti to bi v naslednjem proizvodno-planskem ciklusu povečalo zahteve planerjev. Temu sistemu sta torej inherentni neracionalna (neoptimalna) poraba proizvodnih dejavnikov in slaba kakovost proizvodov, ki je rezultat »količinskih« ekvivalentov (Sekulić navaja primer proizvodnje gramofonskih plošč in šivank, temu pa bi lahko dodali še poljubno število drugih proizvodov).

Toda, če si privoščimo majhen skok v stran, so ti argumenti proti centralno planski regulaciji z vidika »centralnih planerjev« nepomembni. Planer argumentira takole: cilji, ki jih želimo doseči s planiranjem, so tako pomembni (za državo, partijo, socializem ali karkoli drugega), da je sicer neoptimalna uporaba proizvodnih dejavnikov z vidika tržnega sistema povsem *optimalna z vidika naših ciljev*. Ta problem na nekoliko drugačen način tematizira že omenjeni Lavoie, ko pravi, da je problematika primerjanja zmogljivosti ter prednosti in slabosti tržnega in centralno planskega modela precej zapletana: zagovorniki tržnega modela primerjajo *slabosti praktičnega delovanja* planskega modela z *idealnim tržnim modelom* in obratno, zagovorniki centralnega planiranja ta *idealni model* primerjajo s *praktičnimi slabostmi* tržnega modela. V resnici pa gre seveda za vprašanje, kakšni so *kriteriji optimalnosti in racionalnosti* pri delovanju različnih načinov regulacije, ali so med sabo primerljivi ter ali obstaja kakšen sistem kriterijev na »višji ravni«, ki bi omogočal primerljivost? Entropijski in ekološki kriteriji so gotovo takšni: tisti regulacijski modeli, ki v primerjavi z drugimi porabijo za isto mersko enoto (to bi lahko bila stopnja oskrbljenosti prebivalstva) več energije, surovin, ki bolj onesnažujejo okolje in tako naprej, so manj racionalni in manj optimalni.

Na osnovi dosedanjega prikaza bi lahko sklepali, da se Sekulić nagiba k dihotomni interpretaciji razmerja med trgom in planiranjem, v kateri planiranje izključuje trg, blagovno proizvodnjo in zakon vrednosti. Temeljna usmeritev Sekulićeve analize je **ravno nasprotna**: dokazuje, da tržni regulacijski mehanizem nujno vključuje in celo zahteva določene oblike planiranja. Trg je po Sekulićevem mnenju predvsem »oblika, skozi katero se izraža zakon vrednosti« (str. 40) in ga ni mogoče vezati samo na industrijsko kapitalistični način proizvodnje. S tržnim mehanizmom stoji v nasprotju samo ena oblika planiranja, tista, ki želi *nadomestiti zakon vrednosti izključno s preferencami centralnega planerja*. Vsi takšni poskusi (na primer vojni komunizem v SZ, Kampučija) pa so se tragično končali.

Sicer pa avtor v drugem poglavju prvega dela, ki ima naslov **Socializem in planiranje**, na kratko predstavi Marxov in Engelsov pogled na problematiko planiranja in trga. Ugotavlja, da sta socialistično oziroma komunistično ekonomijo in

organizacijo družbe *brezpogojno* povezovala z ukinitvijo blagovne proizvodnje in tržne regulacije. Toda obenem je še posebej Marx družbo prihodnosti pojmoval kot asociacijo svobodnih proizvajalcev, ki je nujno decentralizirana. Sekulić pravilno ugotavlja, da obstaja protislovje med konceptom asociacije svobodnih proizvajalcev in nujno centralizirano plansko komandno ekonomijo. Avtor tudi ugotavlja, da so domala vsa marksistična razmišljanja o planiranju obremenjena z negativnim stališčem do trga in blagovne proizvodnje, čeprav so nekateri marksistični ali vsaj socialistični teoretiki planiranja (Buharin, Lipinski, Strumlin, Lange) planiranje povezovali s trgov v tem smislu, da naj bi planiranje omogočilo *izražanje zakona vrednosti* v »čisti« in nepotvorjeni obliki, ki ga razne iracionalnosti post-festne čiste tržne regulacije, predvsem pa ciklična krizna gibanja, niso omogočali.

Na osnovi obeh idealnotipskih modelov regulacije Sekulić konstruira kontinuum različnih načinov regulacije. Ena skrajnost na tem kontinuumu je *čisti tržni sistem*, druga skrajnost pa *totalni administrativno planski sistem*. Vmes pa, gledano v smeri čiste tržne regulacije, najdemo še regulirani tržni sistem, tržno gospodarstvo, v katerem obstaja planiranje, planiranje, ki pospešuje delovanje trga, in administrativni sistem, ki uporablja trg (v zadnjem primeru trg ne opravlja alokativne funkcije, lahko pa opravlja distributivno funkcijo). Centralno planske države vzhodne Evrope imajo po avtorjevem mnenju elemente tega in totalno administrativno planskega modela.

V zadnjem poglavju prvega dela knjige, ki nosi naslov **Tržište, planiranje i suvremeni svet**, avtor obravnava različne pristope k konceptualizaciji planiranja. Izhaja iz osnovne opredelitve planiranja kot *racionalne in intelektualne dejavnosti*. Takšna opredelitev temelji na »tradicionalnem filozofskem razcepu med subjektom in objektom, človek se s povečevanjem količine svojega znanja približuje spoznanju objekta in ga tako lahko bolj racionalno planira« (str. 62).

Na osnovi »strategije do objekta planiranja« Sekulić razlikuje dva osnovna pristopa k planiranju. **Adaptivni pristop** pojmuje planiranje kot »preprečevanje negativnih procesov, ki jih predvidevamo na osnovi sedanjih trendov«. **Voluntaristični pristop** pa v »planiranju vidi možnost aktivnega spreminjanja dejanskosti v skladu s cilji, ki si jih človek postavlja« (str. 62). Pri razliki med adaptivnim in voluntarističnim pristopom gre torej za bistvene razlike tako glede pojmovanja narave samih družbenih procesov, ki jih planiramo, kot tudi vloge »subjektivnih sil«, ki posegajo v razvojne procese. V tem teoretskem kontekstu Sekulić prikaže in analizira različna pojmovanja planiranja (Ackoff, Friedmann, Ozbekhan, Kornai). Avtor sprejema Kornajevo pojmovanje planiranja kot »procesa spoznavanja in kompromisov« in torej podobno kot Kornai ne verjame, da je v procesu planiranja možno doseči ideale »celovite racionalnosti«. Planiranje je razgrinjanje razvojnih opcij na podlagi omejenega znanja in sprejemanje kompromisov med posameznimi interesnimi grupacijami. Tako pri Kornaju kot tudi pri Sekuliću lahko zasledimo nedvoumen vpliv Lindblomovega *inkrementalističnega planiranja* (ali »tehnik majhnih korakov«), ki ga je razvil v znamenitem članku **The Science of »Muddling Through«** (Public Administration Review, Vol. XIX, Spring 1959, NO. 2).

Avtorjeva dihotomija *Voluntarizem-adaptizem* je vsekakor primerna za grobo klasifikacijo različnih pristopov k planiranju, kar zadeva odnos do »objekta planiranja«. Za bolj subtilno primerjalno analizo različnih teorij planiranja pa je vendarle prekratka. V okviru te dihotomije je težko pojasniti naslednje protislovje: kako to, da je voluntaristično planiranje najbolj razširjeno v tistih družbenih sistemih (socialistične družbe), kjer je na raven in izključujoče ideologije povzdignjeno

prepričanje, da se družbeni razvoj dogaja po nujnih in od subjektivnih sil in volj neodvisnih zakonitosti (dialektični materializem). V Sekuličevi dihotomiji bi temu načinu pojmovanja družbenega razvoja vsekakor bolj ustrezalo *adaptivistično planiranje*. Prav tako bi bilo potrebno, če bi se avtor želel podrobneje ukvarjati s teorijami planiranja, poudariti *različne teoretske pristope k družbenemu delovanju in različne konceptualizacije problematike racionalnosti*, še posebej tiste, ki izhajajo iz koncepta *racionalne izbire*, saj bi to omogočilo natančnejšo obravnavo razmerij med *spoznavanjem (vedenjem)*, *delovanjem in posledicami*, ki je v jedru sociološke obravnave problematike planiranja. Vendar to ni bil avtorjev namen. Razlikovanje med *adaptivnim in voluntarističnim* planiranjem je povsem ustrezna konceptualna osnova za analizo razvoja jugoslovanskega gospodarskega sistema skozi prizmo odnosov med trgom, planiranjem in samoupravljanjem, ki se je avtor loteva v drugem delu knjige.

Ta del knjige Sekulič začena z obravnavo teoretske in ideološke razprave o planiranju, trgu in samoupravljanju v Jugoslaviji. Njegovo oceno te razprave bi lahko povzeli takole:

kreatorji jugoslovanskega gospodarskega in političnega sistema se niso nikoli, ne glede na to, kako pogoste in obsežne so bile spremembe sistema, odpovedali pojmovanju trga »kot nečesa slabega«, ki sicer še mora obstajati v prehodnem obdobju, končni cilj pa je vendarle njegova ukinitve;

ideje *tržnega socializma* (O. Lange, W. Brus in drugi) niso imele pomembnega vpliva na oblikovanje gospodarskega sistema v Jugoslaviji;

Uvajanje samoupravljanja se povezuje predvsem s politično decentralizacijo in demokratizacijo odločanja v ekonomiji, ne pa z razmejevanjem in omejevanjem političnih intervencij v gospodarstvo. Sekulič je zato kritičen do predlogov tistih ekonomistov, ki kritizirajo element decentralizacije v samoupravljanju (»teritorialna ekonomija«) in poudarjajo demokratično naravo odločanja delavcev in večjo centralizacijo. Avtor ima prav, ko poudarja, da centralizacija ni nujno nezdržljiva z demokratizacijo,¹ vendar osnovni problem jugoslovanske ekonomije sploh ni v tem: naj bo odločanje centralizirano ali decentralizirano, demokratično ali nedemokratično, v vsakem primeru gre za *politični voluntarizem*.

Decentralizacija političnega odločanja v ekonomiji je pomenila domala popolno opustitev planiranja. Sicer pa je značilno, da kadar se v Jugoslaviji govori o planiranju, se misli na direktivno planiranje, ne pa na planiranje, ki je kompatibilno s trgom.

Tudi tedaj, ko so *samoupravljanje* začeli povezovati s trgom, je ostal odnos do slednjega strogo ambivalenten. Tako na primer Bakarić sprejema trg dobrin široke potrošnje, odklanja pa trg kapitala in delovne sile.

V nadaljevanju Sekulič podrobneje analizira regulacijske mehanizme v posameznih razvojnih obdobjih jugoslovanskega gospodarstva.

Pri tem uporablja že uveljavljeno periodizacijo, ki zajema *centralistični sistem, obdobje od samoupravljanja do gospodarske reforme 1965*, gospodarsko in družbeno reformo, ustavne spremembe 1971–1974 in *krizno obdobje*. Avtor meni, da pglavitni razlog za decentralizacijo, ki je bila vseskozi v središču institucionalnih sprememb, leži predvsem v tem, da se republiškim političnim (partijskim) elitam ni več uspevalo sporazumeti o osnovnih ciljih in strategijah gospodarskega in

¹ Prav gotovo zveza med *decentralizacijo* kompetenc odločanja in *demokratizacijo* procesa političnega odločanja ni enoznačna. Številni primeri, predvsem pri odločanju v krajevnih skupnostih, nam pokažejo, da je odločanje na teh ravneh še bolj podvrženo avtoritarnim političnim vzorcem kot na »višjih« ravneh.

družbenega razvoja. Seveda pa bi lahko temu dodali, da je »nezmožnost političnega sporazumevanja« v zvezi z gospodarskim razvojem predvsem *politična posledica*, ki izvira iz dejstva, da se je določena razvojna logika, ki je temeljila na centraliziranem upravljanju, z akumulacijo izčrpala. V to obdobje lahko umestimo tudi *divergentni* razvoj jugoslovanskega gospodarstva, ki se izraža predvsem v tem, da je bil del gospodarstva – ne glede na konkretni gospodarski sistem in politiko – »prisiljen« sprejemati »tržne razmere gospodarjenja«, drugi del pa je iskal svoje možnosti v naslovitvi na politične elite v posameznih republikah.

V tem kontekstu bi bilo vsekakor zelo zanimivo analizirati gospodarske razvojne strategije v posameznih republikah. Na eni strani imamo model razvoja, ki je osredinjen okoli nekaj velikih firm z izrazito privilegiranimi odnosi z republiškim političnim vodstvom (recimo v BiH: Energoinvest, Železarna Zenica, do nedavnega tudi Agrokomerc). Gre za koncept »nosilcev razvoja«, ki koncentrirajo velik del finančnih, kadrovskih in drugih virov, njihov razvoj pa naj bi imel »sekundarne« pozitivne posledice v izobraževanju, zdravstvu ter v skupni in osebni porabi. Že samo analiza pretoka kadrov iz politike na vodilna mesta v takšnih podjetjih in obratno bi omogočila podrobnejše sklepanje o naravi takšnih povezav. Na drugi strani pa imamo model, v kateri relativno diferencirana gospodarska struktura vsaj delno omejuje preveč ekskluzivistične in privilegirane odnose politike z velikimi firmami. Temu modelu se še najbolj približuje Slovenija, v kateri seveda tudi obstajajo privilegirane republiške firme (Iskra, Gorenje), vendar pa je stopnja njihove proizvodne in upravljalске decentralizacije večja, kar pomeni, da jim ne uspe doseči privilegirane vpliva na vseh pomembnejših področjih gospodarskega in družbenega življenja, temveč samo na tistih, ki so pomembna z vidika njihovega razvoja (na primer mikroelektronika, bela tehnika).

Sicer pa Sekuličeva analiza na večih mestih opozarja na *ambivalentnost* jugoslovanskih gospodarskih subjektov do trga in tržne regulacije. Kadar jim določeni elementi tržne regulacije v razmerah nepopolne konkurence in monopolnega organiziranja (na primer svobodno oblikovanje cen) ustrezajo, na vso moč zagovarjajo trg in odklanjajo državno intervencijo. Ko pa gre za investiranje in za preprečevanje tuje konkurence, pa zahtevajo zaščito države. Sekuličeva analiza nedvomno odpira možnost za analizo strategij gospodarskega razvoja v Jugoslaviji, ki presegajo predvsem v Sloveniji uveljavljeno poenostavljeno dihotomijo med politiko, ki je za intervencijo (v strahu pred socialnimi nemiri in izgubo politične kontrole) ter gospodarstvom, ki je za trg zato, ker po notranji logiki teži k podjetniški racionalnosti. Zdi pa se, da so tako politični kot tudi gospodarski subjekti povezani v nerazločljivo zvezo predvsem zaradi strahu pred negotovo prihodnostjo.

V **tretjem poglavju drugega dela** obravnava Sekulič značilnosti planiranja v kontekstu ustavnih sprememb leta 1974. Najprej opredeljuje gospodarske in politične razmere, v katere se umeščajo ustavne spremembe: razvoj gospodarstva je do začetka sedemdesetih let šel v smeri tržne regulacije. Nespretnost (in verjetno ne samo to) pri vodenju gospodarske reforme je pripeljala do vrste nezaželenih posledic in »kar je z vidika značilnosti sistema še pomembnejše, do določenih resnih prerazdelitev moči v sistemu« (169). Sekulič sodi, da je bil politični center pred alternativo, ali dopustiti nadaljnji razvoj v tej smeri, ki je vodil v negotovost, ali pa ga presekati. Ustavne spremembe pomenijo odločitev za drugo možnost.

V nadaljevanju posveča posebno pozornost prikazu in sociološki presoji institucionalnega položaja planiranja, kakor se je izoblikoval po ustavnih spremembah. Kot glavne in za sociološko obravnavo najbolj pomembne značilnosti navaja

samostojnost TOZD in teritorialno političnih enot (krajevnih skupnosti in občin) ter metodologijo integralnega in »srečujočega« planiranja. Avtor se strinja in tudi povzema prevladujoče kritike v jugoslovanski strokovni javnosti, da je takšna institucionalna rešitev privedla do *teritorializacije* jugoslovanske ekonomije, integralno planiranje na ravni občin pa do podrejanja razvojnih ciljev gospodarskih subjektov razvojnim ciljem in aspiracijam občin.

Argument »teritorializacije« jugoslovanske ekonomije se mi zdi presplošen, da bi lahko z njim zajeli vrsto razmerij med družbeno teritorialnimi enotami (družbenopolitične skupnosti – predvsem občine) in gospodarskimi subjekti. Na ta razmerja predvsem vpliva *stopnja diverzifikacije* gospodarske strukture v občini, pa tudi položaj (velikost, število prebivalcev, prisotnost nadobčinskih regulativnih funkcij) občine v širšem regionalnem (republiškem) okviru.

Tipologija razmerij med občinsko politiko in gospodarskimi subjekti bi vsebovala naslednje primere:

a) *občine z enim dominantnim gospodarskim subjektom*, ki tako rekoč neposredno vpliva na vsa področja družbenega in gospodarskega življenja. Občinska politika je v tem primeru le *funkcionalni podaljšek* podjetniškega managementa. Najbolj značilen in negativen primer takšne podreditve občinskih in celo regionalnih političnih in upravnih struktur je seveda Agrokomerc. V tem primeru teza o dominaciji občinske politike nad gospodarskimi subjekti, ki naj bi bila vzrok teritorializacije jugoslovanske ekonomije, sploh ne drži.

b) *Občine z dvema ali tremi močnimi gospodarskimi subjekti*, ki pripadajo različnim gospodarskim sektorjem. Občinsko »politično prizorišče« je v tem primeru »*teren interesnih konfliktov* med temi gospodarskimi subjekti, pri čemer je od gospodarske konjunktore odvisno, kateri od teh subjektov bo v določenem obdobju prevzemal »vodilno vlogo«. Temu tipu razmerij se še najbolj približuje občina Velenje.

c) *Občine z diverzificirano in drobno gospodarsko strukturo*, v kateri nobeden od gospodarskih subjektov ni toliko vpliven, da bi lahko pomembneje vplival na občinsko politiko. V tem primeru lahko občinska politika funkcionalizira gospodarske subjekte v skladu s cilji te družbenopolitične skupnosti. Argument »teritorializacije gospodarstva« velja, vsaj v »čisti obliki«, predvsem za ta tip razmerij.

Pomembno je poudariti, da se jugoslovanski teoretiki družbenega in predvsem ekonomskega razvoja precej negativno izražajo o vlogi družbeno teritorialnih enot (občin in republik) pri gospodarskem razvoju. Značilen argument je pač ta, da *prevelike* pristojnosti družbeno teritorialnih enot omejujejo delovanje enotnega jugoslovanskega trga, preprečujejo mobilnost kapitala, ovirajo konkurenco »domačim« firmam in tako naprej. Ta opažanja so večinoma pravilna, vprašanje pa je, ali res lahko prevelikim pristojnostim družbeno teritorialnih enot pripisujemo tako odločilno vlogo? Menim, da ne.

Prvič, trg je izrazito *diferenciacijski mehanizem*, ki ne ločuje samo med ekonomsko bolj ali manj uspešnimi podjetji, temveč tudi med razvojno bolj ali manj uspešnimi *regijami*. Tržna ekonomija nujno povzroča *neenak* regionalni razvoj in prav te razlike so pomemben vir mobilnosti kapitala in gonilo ekonomskega razvoja, obenem pa tudi razvojnih protislovij ter socialnih in političnih problemov. »Nova industrializacija« v ZDA, ki temelji na visoki tehnologiji in režimu fleksibilne akumulacije kapitala (Prim. Erica Schoenberger *From Fordism to Flexible Accumulation: Technology, Competitive Strategies and International Location*, *International Conference on Technology, Restructuring and Urban/Regional Development*, *International Sociological Association*, Dubrovnik, 25–30 junij 1987) je

značilen primer takšnega razvoja: regije, za katere se je še pred nekaj leti zdelo, da so dokončno zgubile vlogo »motorja razvoja« (ameriški severovzhod – tako imenovani snow belt) so ponovno v vzponu, določeni predeli (Silicijska dolina), če že ne kar cele regije »sončnega pasu«, ki so bile nosilke razvoja »visoke tehnologije«, pa doživljajo resno krizo.

Drugič, če tržna ekonomija pomeni stalen proces razvojne diferenciacije med družbeno teritorialnimi enotami in stalno premeščanje težišč razvoja iz ene v drugo regijo, je tudi jasno, da ima »lokalna politika« lahko pomembno vlogo pri stimuliranju ali pa zaviranju določenih gospodarskih dejavnosti. V vseh družbah, ki temeljijo na tržni regulaciji, imajo družbeno teritorialne (lokalne) enote razmerno pomembno vlogo pri reguliranju lokalnega trga delovne sile, vzpostavljanju grajene infrastrukture, šolstva, socialnih služb, kar vse lahko vpliva na alokacijo kapitala, oziroma tistih dejavnosti, ki jih te enote želijo privabiti ali pa odgnati iz »svojega« teritorija.² **Tretjič**, za določene gospodarske dejavnosti, predvsem tiste iz uslužnostnega in oskrbovalnega sektorja, je značilno, da so lokalno usmerjene (na primer peka in prodaja kruha) in ne težijo k osvajanju širših trgov. Ker so to pomembne dejavnosti za vsakodnevno življenje, nad njimi tudi bolj pogosto – tudi mimo načel tržne regulacije – skrbijo lokalne oblasti.

Ne poznam niti ene države, kjer ne bi potekali stalni spori zastran pristojnosti med »lokalno« in »centralno« državo, pa tudi ne pravila, ki bi ponudil univerzalno rešitev za te probleme.

Torej vzrokov za »teritorializacijo ekonomije« ne kaže iskati v »teritoriju«, marveč v nekaterih **temeljnih »sistemskih« nekonsistentnostih oziroma realsocialističnih družbenih aranžmajih**, kot je na primer status družbene lastnine, ki takšen, kakršen je, ne omogoča mobilnosti kapitala, pomanjkanju pravne države in stabilne pravne regulacije, neposredni administrativno politični intervenciji v sfero gospodarstva in tako naprej. Politična in ekonomska samovolja nekaterih lokalnih (občinskih) oblasti (primer Vevčani) nima svojega temelja v prevelikih pristojnostih občine, temveč v političnem monopolu (pa naj bo ta občinski, republiški ali federalni), ki ga ni moč javno nadzorovati in omejevati, kot je to značilno za politične sisteme s konkurenčno strankarsko demokracijo.

Vendar je treba poudariti, da Sekulić sicer sprejema argument o »teritorializaciji ekonomije«, ne pa tudi vseh »centralizatorskih posledic«, ki jih zagovorniki običajno izvajajo iz tega argumenta.

V nadaljevanju Sekulić eksplicira teoretske okvire, ki bi omogočili, da bi koncept samoupravnega planiranja zastavili bolj realistično, kot enega od regulacijskih mehanizmov v gospodarstvu in družbi. Pri tem se opira na Mesarovića in njegove sodelavce, o večnivojski naravi družbenih sistemov. Vsaka od teh ravni ima tudi svoje cilje in osebne značilnosti delovanja. Implikacije tako zastavljenega pristopa za problematiko samoupravnega planiranja so naslednje:

a) vztrajanje pri *enotni metodologiji* družbenega planiranja, ki je obvezno za krajevno skupnost in za delovno organizacijo in republiko, je *nesmiselno*, saj so cilji, pristojnosti in možnosti planiranja povsem različne;

b) vse ravni niso enako *planibilne*. Zato bi bilo treba ugotoviti, kaj je *smiselno* in kaj je *mogoče* planirati.

c) Sekulić poudarja predvsem *informacijsko funkcijo* planiranja na globalni družbeni ravni. Plan naj ponudi informacije o namerah posameznih agentov plani-

² O funkcijah in politikah »lokalne države« (izraz ni uporabljen v pejorativnem smislu) piše podrobneje Peter SAUNDERS *Urban Politics, A Sociological Interpretation*, London, Hutshinson, 1983, str. 137–197.

ranja. V tem kontekstu Sekulić opozarja tudi na velik pomen znanosti, ki naj bi proučevala »interakcijske učinke«, predvsem tiste, ki se pojavljajo med sistemom in njegovim okoljem.

Sekulić v nadaljevanju predstavlja planiranje po načelih »gnezd«, ki omogočajo oblikovanje ustreznih planskih enot, ter vertikalno in horizontalno povezovanje. Pomembno za takšno organizacijsko strukturo planiranja je, da avtoriteta ni hierarhizirana: »Za različne plane se koncentrira na različnih stopnjah kompleksnosti« (str. 199).

V zvezi z razpravo o »naravi« samoupravnega planiranja se avtor ponovno vrača na že omenjeno razlikovanje med *voluntarističnim* in *adaptivnim* planiranjem, ki ga to pot preformulira v razlikovanje med planiranjem kot *procesom spoznavanja in tehnokratskim usmerjanjem na podlagi znanja ter procesom družbenega dogovarjanja in usklajevanjem med (političnimi) subjekti planiranja*. Pri tem pravi: »Če opazujemo razvoj jugoslovanskega planiranja, bi lahko dejali, da je zaključilo lok razvoja od 'tehnokratskega' pa do 'socialnega' planiranja, pri čemer so se najpogosteje pokazali negativni vidiki obeh sistemov, pozitivnih vidikov pa nismo izkoristili v zadostnem obsegu« (str. 212). Sekulić prikazuje nekatere kritike tehnokratske sestavine planiranja, ki ji teoretiki samoupravljanja zoperstavljajo socialno in dogovorno razsežnost. Navaja Šuvarja, ki meni, da moramo tržno regulacijo nujno dopolnjevati s procesi združevanja dela, ki tržno regulacijo omejuje in ukinja, sicer bomo v celoti ostali v »sferi tržnega posredovanja«. Sekulić odlično argumentira, da prav takšno stališče vodi *direktno v monopolno* organiziranje ekonomije in v vse tiste pomanjkljivosti, ki jih označujemo s pojmom »dogovorne ekonomije«.

V sklepnem delu knjige obravnava avtor razsežnosti in vzroke kriznih procesov v sodobni jugoslovanski družbi. Ni treba posebej poudarjati, da avtor vidi izhod v reafirmaciji idej in prakse tržnega socializma, ki pa se ji zoperstavlja vrsta realnih ovir in omejitev, med katerimi sta najbolj pomembni izrazito *egalitarna vrednotna usmeritev* dobršnega dela delavskega razreda in *problemi redistribucije družbene moči*, ki ga takšen model družbenega razvoja nujno prinaša.

Naj ta dolgi spis sklenem z ugotovitvijo, da je Sekulićeva najnovejša knjiga izrazito intelektualno stimulatívno delo in z upanjem, da učinki tega dela ne bodo ostali omejeni samo na sociologe in ekonomiste.

ALEKSANDER KLINAR

Družboslovje na srednjih šolah

V vseh sodobnih družbah in tudi šolstvu je družboslovje ena izmed najbolj nevalgičnih točk sistema. Zato ni čudno, da je vseskozi izpostavljeno javni kritiki in aktualna tema strokovnih in laičnih razprav.

Razprava je danes toliko bolj aktualna, ker se je pojavil alternativni predlog v članku z naslovom »Onstran STM«, objavljenem v 18. št. Mladine, o katerem pa bom spregovoril kasneje.

Po podatkih, s katerimi razpolagam, so prve javne kritike za predmetno področje STM priče nastajati šele po Titovi smrti, čeprav je bil predmet uveden že v šolskem letu 1974/75. Konkretno sem kritike zasledil v prispevkih: Zgodovinsko mišljenje in naš čas (Bogo Grafenauer, NR, št. 19. okt. 1983); Družboslovje (Tine Hribar, Glasnik slovenske matice, št. 2, 1983); Klasična jezika in moderni živi jeziki (Primož Simoniti, Glasnik slovenske matice, št. 2, 1983); Med pričakovanji in stvarnostjo (Čedo Nedeljkovič, Komunist, št. 28, 1984); Zabloda usmerjenega reformizma (Zoran Božič, NR, št. 18, 1985); Ob (še enem) pripisu (Marjan Kordeš, NR, št. 18, 1985); Pobudo smo preveč prepuščali politiki in ideologiji (Dušan Nečak, Teleks, št. 39, 1985); Čeri pedagogizacije (Franc Malgaj, Mladina, št. 32, 1985).

V zadnjih letih pa se je v sredstvih javnega obveščanja vsul cel plaz uničujočih kritik in predmet je bil razglašen za »rdeči katekizem«. Nsprotnih mnenj glasila niso hotela objavljati, npr. Naši razgledi, objava raziskave dr. Ane Barbič, ipd.

Za vse kritike je značilno, da ne postržejo z nikakršno analizo stanja, ampak si privoščijo le generalno politično-ideološko obsodbo vsebin predmeta STM. Tako meni tudi kandidat za bodočega šolskega ministra v nedavnem intervjuju v Mladini (št. 21,

stran 32). To se je lepo pokazalo v razpravi v sekciji za vzgojo in izobraževanje MC CK ZKS, namenjeni ugotovitvam iz raziskave: Metode vzgojno-izobraževalnega dela pri STM, katere avtor je bil mag. Janez Justin. Slednji na vprašanje dr. Mace Jogan, katere konkretne ideološke vsebine so to, ni znal odgovoriti, niti ni znal svoje teze pojasniti.

Skrajni del kritik pa zahteva celo odpravo STM. Smotri srednje šole se v 1., 2., 3., 4., 7., 8., 9., 10., 17. členu pokrivajo s smotri STM. Ali bo potrebno po tej logiki odpraviti celo srednje šole?

Za STM se je poudarjalo, da gre za predmetno področje, ki vključuje sestavine družboslovnih disciplin: sociologije, politologije, ekonomije, filozofije. Ob ustvarjenem negativnem javnem razpoloženju se je na to izhodišče pozabilo. PIS za družboslovje, FF ter Zavod za šolstvo SRS so nastale razmere hitro izrabili: predmetu so začeli odvzemati vsebine in jih prenašali na filozofijo, zgodovino, geografijo. Prenešana so bila naslednja poglavja:

– v *filozofijo*: družbenozgodovinski pogoji in viri za nastanek marksizma, 3–5 ur; osnovna miselna vsebina marksizma, 16–22 ur; pomen marksizma za spoprijem s protislovi sodobnega sveta in človeka, 18–22 ur; marksistična misel v Jugoslaviji, 8–11 ur;

– v *zgodovino*: marksizem in revolucije, 6–8 ur;

– v *geografijo*: politika neuvrčenosti in vloga Jugoslavije pri razvijanju neuvrčenih držav.

Ob tem bi rad opozoril, da smo na FSPN 24. in 25. februarja 1984 sprejeli »Stališča in sklepe« v zvezi s STM, in lahko ugotovim, da od tega ni realizirano popolnoma nič, prav tako tudi ne »Stališča« predsedstva CK ZKS iz leta 1985.

Eden od razlogov za ustvarjanje javnega stereotipa je povezan z velikimi kadrovskimi problemi. Po podatkih Zavoda za šolstvo SRS je 15. septembra 1985 imelo ustrezno izobrazbo 57,25% učiteljev. Največji delež neustrezno izobraženih je v Ljubljani, in to 31%, ter v Celju – 16,2%. Večina učiteljev

je prvotno usposobljenih za zgodovino, geografijo in filozofijo. Poučevanje STM jim pomeni le mašilo za manjkajoče ure. Temu primeren je tudi njihov odnos do STM, saj je eden med njimi na neki ljubljanski šoli ocenil 400 dijakov z nezadostno oceno. Nobena razprava, nobeno preformiranje srednjega šolstva se ne more posrečiti in ne more biti zrelo niti resno, če ne gradi na učitelju. Za dobro delo potrebuje – ob svojih notranjih pogojih troje:

- zaupanje družbe,
- znosno obremenitev,
- ustrezen dohodek.

Kako je s tem pri učiteljih STM, vemo.

Med učenci ne opažamo tako katastrofalnega negativnega mnenja oziroma občutka ideologizacije pri STM. Raziskave dr. Ane Barbič in A. Klinarja kažejo, da si je predmet pri učencih zagotovil razmeroma visok ugled in da so ga rangirali od 7.–10. mesta med 14 predmeti. Ideološko posredovanost in negativni predznak pa zaznamo pri vrednotah: samoupravljanje, socializem in spoštovanje boja in žrtev jugoslovanskih narodov in narodnosti v NOB. Empirični podatki dovoljujejo sklepanje, da pri učencih ni negativnega razpoloženja do vsebine STM, samoupravljanje in socializem pa zaradi nenaklonjenega javnega mnenja pojmujejo kot malo pomembni vrednoti. Zaradi pretiranega prikazovanja NOB v sredstvih obveščanja pa so proti temu, da bi jih šola naučila spoštovati žrtve NOB.

V današnji razpravi se velja dogovoriti o navzočnosti posameznih družboslovnih disciplin in o standardu družboslovja v srednjem šolstvu.

Za opredelitev standarda v vsakem delu vzgojnoizobraževalnega sistema se zavzema tudi »Program za izvajanje stališč konferenca ZK Slovenije, in sicer v 11. točki programa razvoja vzgoje in izobraževanja (Komunist, št. 21, 27. maj 1988, priloga, str. 20). Za temelje družboslovja (kot v nadaljevanju predlagam novo poimenovanje STM) v varianti (n) bi moralo biti na razpolago najmanj: 2 uri na teden v drugem razredu, 2 uri na teden v tretjem razredu, 2 uri na teden v četrtem razredu. Za družboslovne usmeritve oz. enotnejše splošne srednje šole pa naj bi veljalo $n + 1$.

Ob razpravi na FSPN 19. 5. 1988 se je oblikoval tehten predlog, naj bi pred kakršnokoli prenovo družboslovja v šolstvu pri

nas zbrali informacije o njegovem položaju, vsebini, organiziranosti v drugih evropskih državah. Zbrane informacije naj bi služile kot primerjava z našimi izkušnjami in navsezadnje prispevale tudi k napredku družboslovja sploh.

V javno razpravo je skupina za obdelovanje šolskega polja pri RK ZSMS predlagala predmetno področje, ki ga je ponesrečeno imenovala »Onstran STM«. Poimenovanje izraža nekakšno abstraktno zmedenost in ne opredeljuje ustrezne družboslovne vsebine. Naslov ustreza le časopisni polemiki. Sam predlagam poimenovanje temelji družboslovja, ki je vsem razumljivo in ustreza nominaciji predmetnega področja. Alternativni predlog je sestavljen iz sklopov: civilna družba, državljanska vzgoja, politična ekonomija, psihoanaliza. Ti sklopi so lahko le nadgradnja oz. naj imajo pomen fakultativnih vsebin – ne samo pri temeljih družboslovja, ampak tudi pri psihologiji, sociologiji, filozofiji. Na tej točki je predlog ustrezen in uresničuje načelo »učenec – subjekt« oz. omogoča učno individualizacijo. Za avtentično individualizacijo je značilno, da upošteva predvsem resnične osebnostne lastnosti in učne sposobnosti posameznega učenca, ne da bi ga pretirano primerjala s sošolci (Strmčnik: Sodobna šola v luči učne diferenciacije in individualizacije, Ljubljana, 1987, str. 13).

Poimenovanje »temelji družboslovja« naj potemtakem ustreza sestavinam družboslovnih disciplin. Te pa so: sociologija, politologija in ekonomija. V tem pogledu naj FSPN s svojim zgledom spodbuja razprave o družboslovju, s svojim znanjem pa naj prispeva k stalnemu posodabljanju in ustvarjalno zasnovanemu pouku družboslovja v Sloveniji.

Moj predlog je le eden med možnimi, pridružujem pa se tudi predlogom dr. Andreja Kirna ob obletnici FSPN, posebej dvema: v 3. točki, kjer predlaga, naj se VIP STM na FSPN prekvalificira v pedagoško smer sociologije in politologije in v 4. točki, kjer predlaga, naj bi poimenovanje nadomestili s poimenovanjem temelji družboslovja.

Utemeljitelji predloženega programa se nočejo spuščati v slabosti starega, ampak vabijo k razprav o novem. Sodim, da je na te slabosti, upravičene ali neupravičene, treba spomniti, da bi si bili na jasnem, ali jih novi predlog presega. Staremu programu se je očitalo raznovrstnost vsebin, rekoč, da je

»enolončnica«. Predstavnik skupine šolskega polja Roman Lavtar pa ta omnibus pojmuje kot odliko in »priznava«, da je prav ta različnost prijemov tisto »nekaj več, torej kvalitativni skok od sedanje strukture predmeta STM«. Mislim, da je zmeda pri uporabi meril popolna. Poleg tega se je staremu programu očitalo silno ideološkost. Sedaj se moramo vprašati, ali ideološkosti sploh ni več, ali pa gre samo za drugačno ideološkost? Ali gre sedaj za uspešen čisti znanstveno nevtralni program?

Mislim, da je z veliko strokovno pretehtanostjo treba izbrati tiste teme, ki so v znanstvenem pogledu temeljne, novosti v stroki in družbeni problematiki pa je treba prepustiti učitelju v okviru fonda prostih ur, ki bi moral biti večji kot v veljavnem programu. Drugače se lahko zgodi, da se bo vsakih toliko let pojavila skupina, ki bo hotela spreminjati učni program zaradi tem, ki jih sama obdeluje in jim daje prednost. Takih tem pa v družboslovju v glavnem ne manjka. S tega vidika je treba ponovno premisliti strukturo predlaganih vsebin, ker sem prepričan, da bi se našle še marsikatero tehtne temeljne teme, ki bi morale biti vključene v program.

Čudi me, da so predlagatelji izpustili ekološko problematiko, znanstveno-tehnično ustvarjalnost in komunikološke dileme, ki niso muha enodnevnica in so med mladimi zelo priljubljene. Morale bi biti vključene tudi v izbirne teme za specifične strokovne usmeritve, npr. zdravstvena, metalurška, naravoslovna, strojna itd.

Ne zdi se mi smotno obravnavati avtorje (30) posebej, ampak obratno, avtorje naj se obravnava in bodo vključeni z logičnim in vsebinskim strukturiranjem problemov. Tak način po mojih izkušnjah bolj prispeva k ustvarjalnemu mišljenju.

Vsaka pobuda je gotovo dobrodošla, priprava učnih problemov pa, mislim, je le tipično strokovno delo, ki sodi na strokovno matično institucijo. V tem primeru pa se je pri pripravi predloga, če se ne motim, zaobšlo. Če bi na tak način pripravljali učni program, npr. za fiziko, zgodovino, bi bilo to nedvomno označeno kot nedopusten ideološki odnos in kršenje pristojnosti strokovnih institucij. Zdi pa se, da za družboslovne strokovne vsebine STM to ne velja. Mislim, da je bila s takim načinom kršena in prizadeta strokovna avtonomija FSPN. Upam, da se v bodoče takšni spodrseljaji ne bodo dogajali in da temeljna odgovornost za učni program ostaja v okviru matične institucije. Mislim, da tudi ni sprejemljiv Lavtarjev predlog, naj se matičnost za to strokovno področje razširi še na FF. Kolikor mi je znano, je bil pred leti v zvezi s tem med FSPN in FF sklenjen sporazum. Ko ta ne bo veljal več, bo treba na novo opredeliti cel sklop razmerij med FSPN in FF, ki zadevajo to področje.

PETER KLINAR

Od tradicionalne k moderni (ne)razredni in stratifikacijski družbi

(Zapis o slovenskem sociološkem srečanju '88: Stratifikacijske analize sodobnih družb)

Ob upoštevanju znane triade *nerazredna, razredna, nerazredna družba*, se razprave o razmerah naše sodobne družbe usmerjajo od preteklih ideoloških razglabljanj o prehanju razredne k brezrazredni družbi, k razpravam o nastajanju in spreminjanju razredne družbe. Hkrati gre tudi za kritično ocenjevanje metod, ki na temelju vnaprejšnjih kriterijev in modelov razkrivajo hierarhične razredne in slojne strukture. Med apriorne modele vsekakor sodi omenjena triada, ki določa kriterije, s katerimi naj bi v eni hierarhiji zajeli vse razsežnosti (ne)razrednosti in izhajali iz domneve, da so sociološki konstrukti identični z objektivnimi pojavi. Na ta način se lahko konstruirajo večdimenzionalne kategorije in raziskave zanemarjajo dinamične vidike hierarhičnih struktur. Ker srečujemo tudi pri metodah samouvrščanja (subjektivne razvrstitve) številne pomanjkljivosti, se začnemo v zvezi z razrednimi in stratifikacijskimi raziskavami uveljavljati pri teh raziskavah metode brez vnaprejšnjih kriterijev (metode razvrščanja v skupine) (Tomc, Hafner).

Za jugoslovansko družbo velja, da se v njej kažejo v dokajšnji meri značilnosti tradicionalne razredne družbe in v manjši meri značilnosti moderne razredne družbe.

Družbe klasičnih razrednih struktur so preokupirane z materialnimi problemi, z zagotavljanjem razvoja ekonomije, ki bo pomenila več kot preživetje, kar se skuša dosežati s prevlado političnih dejavnikov.

Moderne razredne družbe spodbujajo tekmovanje za lastnino, kar pomeni, da gre za delitvene (tudi izkoriščevalske) odnose neenakosti, ki temeljijo na funkcionalnem načelu rentabilnosti.

Če te obče značilnosti tradicionalnih in modernih razrednih družb apliciramo na jugoslovansko družbo, se zdi, da je prejšnja hipotetična trditev utemeljena in da jo lahko tudi razširimo. V jugoslovanski družbi lahko govorimo o obstoju kvazirazrednih pojavov, kar pomeni, da se moderna razredna družba še ni razvila. Ideološki pogledi razredov so premalo artikulirani, bolj na ravni psihike kot ideologije, in heterogeni; obstoja nekakšna skladnost med spontano egalitarno psihiko delavcev in uradno ideologijo. Delavci niso organizirani in jih moremo pojmovati bolj kot socialne agregate, kakor pa skupine; razredni konflikti so fragmentirani in razblinjen je tudi antagonizem. K pre malo izraziti artikulaciji razrednih konfliktov prispevajo še razširjeni nacionalni konflikti. Ob teh kvazirazrednih pojavih, ki pričajo o nerazvitosti razrednih struktur, pa se porajajo že bolj tipični razredni pojavi, vidni v: koncentrirani družbeni moči, konfliktih med elito in množico, stvkih in drugih manifestacijah pasivne moči delavcev, omejenih mobilnostnih možnostih.

V jugoslovanski družbi je bil postavljen ideološki cilj, da bo s samoupravljanjem presežena razrednost in da se bo razvila v moderno brezrazredno družbo. Sedanji globoki krizni odnosi pa ne opozarjajo le na to, da je samoupravljanje zamrlo, marveč da je jugoslovanska družba šele na težavni poti od kvazirazrednosti k moderni razrednosti. Hkrati se odpira vprašanje, ali je samoupravljanje zadovoljiv način prehoda v moderno brezrazredno družbo.

Za jugoslovansko družbo so bolj značilne materialne neenakosti, manj pa so še pomembne neenakosti, ki izvirajo iz razpolaganja z informacijami, znanjem. Ob tem velja opozoriti na pomembno razliko med materialno neenakostjo in neenakostjo informacij. Prva vrsta neenakosti pomeni,

da materialni predmeti pripadajo le enemu subjektu, medtem ko informacije hkrati pripadajo več subjektom. Moderne brezrazredne družbe bodo očitno temeljile na razpolaganju z informacijami, kar opozarja na nujnost uveljavljanja znanja v povezavi z različnimi pojavi pluralizma in samoupravne emokracije kot procesov, ki pospešujejo prehode modernih razrednih, v moderne brezrazredne družbe. Med pomembne procese v tem razvoju pa je potrebno uvrstiti procese kooperacije, na katerih sloni timsko delo, nujno za uveljavljanje integracije pluralizma. O pomenu procesov kooperacije priča tudi značilnost informacij, ki – kot smo že dejali – hkrati pripadajo več subjektom.

Prehodi v moderne brezrazredne družbe pa pomenijo tudi razvijanje razredne v slojevsko strukturo. Čeprav obstajata razredna in slojevska struktura ena ob drugi, je razredno strukturo mogoče razumeti kot nižjo, slojevsko pa kot višjo razvojno stopnjo. Razredna struktura namreč odseva hierarhijo, izkoriščanje, koncentrirano moč, omejitve mobilnosti, pomembnost prirojenega statusa, antagonizme, revolucionarne oblike sprememb, pomen institucionaliziranosti, ideologij, političnih organizacij in učinkovanja deviantnih strukturalnih in mobilnostnih dejavnikov.

Za slojevsko strukturo, ki se zdi manj kompleksna kot razredna, pa so značilni odprtejši kanali mobilnosti, povečan pomen pridobljenega statusa, neantagonistična nasprotja in evolucionistične oblike sprememb, tekmovalnost, odpiranje možnosti za neformalne odnose, za mobilizacijsko-funkcionalno neenakost in profesionalizacijo, zmanjševanje pomena skupinske ideologije in političnih organizacij, manj delovanje deviantnih strukturalnih in mobilnostnih dejavnikov (Makarovič, Klinar).

Empirične raziskave kažejo, da je jugoslovanska družba še na nizki stopnji strukturiranja, kar pomeni nerazvitost intra in interrazredne stratifikacije, hkrati gre za razpršeno stratifikacijsko hierarhijo. Zgornji razredi so heterogeni, stratificiranost spodnjih razredov je bolj homogena (Hafner). Opazni so pojavi statusne neskladnosti (inkongruence). Med različnimi dejavniki socialnega statusa se kažejo šibke povezave in posebni socialni statusi so različno hierarhično razporejeni (Tomc, Pešec, Bernik).

Statusna inkonsistentnost ima različne

učinke. Blaži pojave družbene neenakosti in spodbuja družbene spremembe. Dvig izobrazbenega statusa in njegova neskladnost z materialnim položajem in položajem, ki zadeva družbeno moč, na primer spodbuja težnje po individualni vertikalni mobilnosti in po družbenih spremembah.

Vsi nižji sloji z relativno skladnimi posebnimi položaji pa so hendikepirani, ker se jim ne odpirajo možnosti za socialno promocijo. Raziskave namreč opozarjajo na izredno omejene možnosti za vertikalno mobilnost teh slojev (kmetov, NK delavcev). Srečujemo sloje z izrazito statusno neskladnostjo, zaradi katere pa se kaže manjša socialna distanca (na primer med sloji bolj kvalificiranih delavcev in srednjimi uslužbenskimi sloji). Spričo statusne neskladnosti se ne pojavlja glavni socialni rez med belimi in modrimi ovratniki, kar velja za razvitejše družbe, ampak se ta rez očitneje kaže znotraj delavskega razreda, med nekvalificiranimi in kvalificiranimi delavci, kar govori o medsebojni, to je intrarazredni socialni distanci. Izrazitejše meje se odpirajo med elito in drugimi sloji, in sicer zaradi monopolizacije najvišjih položajev in neučinkovana statusne neskladnosti v smislu zmanjševanja socialne distance med zgornjimi in nižjimi razredi in sloji.

Znotraj elite so precejšnje razlike. Tako velja za inteligenco, da razpolaga z intergeneracijskimi privilegiji (samoreproduciranje), hkrati pa razpolaga z majhno količino družbene moči. Po drugi strani je politokracija intergeneracijsko mobilnostno odprta, se pa s krizo, ko pridobiva na pomenu znanje, utegne zapirati za rekrutiranje novih pripadnikov tega sloja, ki je nosilec politične moči. Do sedaj sta temeljna dejavnika družbenega statusa in vertikalne mobilnosti, moč in izobrazba, izražala različne načine reproduciranja politokracije in inteligence. Prihodnost, ki utegne zahtevati znanje za pridobitev politične moči, pa more spremeniti in približati načine reproduciranja politične elite in inteligence, in to v smislu intergeneracijskega zapiranja (Bernik).

Raziskovalni empirični rezultati kažejo na pojave socialne homogenije zakonskih partnerjev pri večini razredov in slojev. Ta homogenija je le nekoliko manjša pri uslužbencih, pri politični in gospodarski eliti pa se pojavlja socialna heterogenost družinskih partnerjev. Pripadniki politokracije začnejo

običajno svojo kariero nižje in napredujejo postopno, skladno s svojo politično konformnostjo; njihov socialni položaj ni pripisan, temveč pridobljen in glede na nižje startne pozicije se v mlajših letih poročajo s pripadniki ustreznih statusov. V obdobju njihovega promoviranja pa se razvijejo pojavi socialne heterogamije med njimi in njihovimi zakonskimi partnerji. Nekakšni poizkusi izravnave te heterogamije se kažejo v tem, da se njihovi zakonski partnerji zaposlujejo v privilegiranih panogah s stabilnimi in ponekod tudi prestižnimi zaposlitvami (politične organizacije in organi) (Lazić). Ker prihaja do heterogamije med pripadniki zakoncev v politokratskih družinah šele s socialno promocijo enega od zakoncev, to pomeni, da so startne pozicije pripadnikov politokracije nižje. Zgodnje nižje pozicije politokracije je delno mogoče povezati s prejšnjo ugotovitvijo o dosednji intergeneracijski mobilnostni odprtosti tega sloja.

Raziskave razredne strukture v jugoslovanski družbi, ki zadevajo odnose v materialni delitvi dela, odnose glede na politično moč, obsežen sklop idejnih in ideoloških odnosov ter razrednih konfliktov, ugotavljajo, da klasična bimodalna razredna struktura ne ustreza več, marveč da je potrebno izhajati iz obstoja več razredov. Analize razredne in slojne strukture izhajajo iz procesov družbene delitve dela na globalni družbeni ravni in procesov tehnične delitve dela na ravni delovnih organizacij. Pri tem se upošteva dejstvo, da ni pomembno, kaj človek dela, kako dela, marveč, kje dela. Dejavnosti na globalni ravni razpadajo na proizvodne in storitvene dejavnosti ter družbene in državnotpolitične, administrativne službe. Na ravni delovne organizacije pa se dejavnosti delijo na neposredno izvršilne v proizvodnji in administraciji, neposredne vodilne, samostojne visoko strokovne dejavnosti in na splošno vodilne dejavnosti (Šiber).

Za ugotavljanje družbenega položaja v stratifikacijski hierarhiji je pomemben delovni položaj posameznikov: izobrazba, kvalifikacija, vloga v organizaciji dela, ki odseva njegovo vključitev v družbeno in tehnično delitev dela, hkrati pa tudi (ne)povezanost z družbeno močjo.

Empirične raziskave jugoslovanske družbe ne kažejo le na nizko strukturiranost družbenih razredov (intrarazredno stratifikacijo), marveč tudi na nerazvitost srednje

razredne in slojne strukture. Če upoštevamo stopnjo razvoja jugoslovanske družbe, ugotavljamo izrazito zaostalost v razvoju modernih srednjih slojev, ali tako imenovanega storitvenega (servisnega) razreda. V Jugoslovanski družbi ne gre le za nerazvitost posameznih razrednih in slojnih struktur, marveč tudi za izrazita nesorazmerja v socialni strukturi med: manualnimi in nemanualnimi sloji, med visoko in srednje izobraženimi sloji, med tradicionalnimi in modernimi srednjimi sloji, ipd. (Klinar).

Razredna struktura odseva pojave kolektivne mobilnosti, stratifikacijska struktura pa individualno mobilnost. V jugoslovanski družbi se je s kolektivno mobilnostjo skušalo doseči večjo statusno homogenost znotraj delavskega razreda, in sicer s tem, da se je po egalitarističnem načelu omejevalo ekonomske neenakosti, kar pa ni vplivalo na večjo politično enakost in enakopravnost možnosti šolanja ter zaposlovanja. Dajanje prednosti kolektivni mobilnosti pomeni omejevanje individualne mobilnosti. Z individualno mobilnostjo postaja delavski razred notranje stratificiran, posameznikom se odpirajo enake profesionalne mobilnostne možnosti in intrageneracijska mobilnost se povečuje. Nerazvitost stratifikacijske strukture v jugoslovanski družbi je mogoče tudi pripisati prevladi kolektivne mobilnosti nad individualno, zaradi česar se je politična pripadnost uvrščala med pomembne mobilnostne dejavnike, poklicna mobilnost pa je bila zavrta (Rus).

Za klasične razredne družbe so značilni antagonistični medrazredni konflikti. Tem se v modernih razrednih družbah pridružujejo procesi tekmovanja in adaptacije, pomembni za razvijanje stratifikacije, temelječe na motivacijski-funkcionalni neenakosti. Prehodi proti modernim brezrazrednim družbam pa ob omenjenih procesih uveljavljajo s teamskim znanstveno-raziskovalnim delom še nujne procese kooperacije. Ker je jugoslovanska razredna struktura še dokaj klasična, tradionalna ali celo kvazirazredna (še nerazviti razredi), se je potrebno ukvarjati s temeljnimi razrednimi antagonističnimi konflikti. Ideološki konstrukti o koncu antagonističnih konfliktov v socializmu so na ta način preseženi. Ideologija je namreč razglašala obstoj prijateljskih razredov in partijo kot glavno gibalno silo, ki zna potiskati naprej razvoj vseh družbenih odno-

sov zaradi njihovega zaostajanja za razvojem proizvodnih sil. Tako zastavljena vloga partije, povezane z državno oblastjo, je pripeljala politokracijo do stvarnega kolektivnega lastništva nad podržavljenimi, ali formalno podružbljenimi produkcijskimi sredstvi. V jugoslovanski družbi spričo obstoja tradicionalnih razrednih ali kvazirazrednih, nepopolno razvitih razrednih odnosov, prihaja do konflikta med politokracijo – elito in množico. Elita ne glede na to, da ni individualni lastnik, uporablja družbena sredstva in upravlja produkcijska sredstva kot dejanski lastnik. Množica ostaja zaradi razvoja bazične industrije pavperizirana, poraba se zavira in akumulacija iz kmetijstva se preliva v industrijo. Ta konflikt med elito in množico spominja na konflikt v zgodnjem kapitalizmu, v času prvotne akumulacije kapitala. V tem konfliktu se pavperizirana množica, kamor sodi seveda tudi proletariat, bori za življenjski standard, pa tudi za politično avtonomno združevanje, za institucionalizacijo konfliktov, stavk. Rezultati tega konflikta so večsmerni. Ne prihaja le do spreminjanja proizvodnih odnosov (ne)skladno z razvojem proizvodnih sil, marveč tudi do stagniranja proizvodnih sil v smislu zaviranja tehnološke modernizacije na račun ohranjanja standarda, ekstenzivne proizvodnje nezahtevnihih potrošnih predmetov itd.

Tendence k razvoju modernih razrednih in brezrazrednih družb odpirajo nove konflikte med strokovnjaki, meritokracijo, tehnokracijo in množico ter strokovnjaki in politokracijo. Prvi konflikt lahko poveže politokracijo in množico na temelju ideologije egalitarizma, socialne varnosti in zavre modernizacijo. Drugi konflikt pa se tudi utegne razpletati neugodno za razvoj. Z uvajanjem tržnega gospodarstva in strukturalnega pluralizma se začenja nujnost depolitizacije ekonomije in odprave neposrednih vtikanj politike v druge družbene sfere. To pomeni naraščanje pomena slojev, ki so nosilci znanja, hkrati s tem pa zmanjševanje pomena nosilcev politične moči. Na idejnem področju gre za konflikt med avtonomijo in totalno politično kontrolo. Politokracija se težko sama odpove politični moči, zato vabi strokovnjake v svoje okvire, kar pomeni nastajanje tehnokracije. Politokracija s tehnokracijo lahko sodeluje in jo kontrolira, da morebitno preveliko moč tehnokracije lahko omeji in vzpostavi prevlado nad

tehnokracijo. V tem razmerju strokovnjaki, meritokracija težko uveljavijo svojo avtonomijo v odnosu do politokracije in dosedanja načini reševanja govorijo o ponovnem vzpostavljanju prevlade politokracije, ki se na podlagi ideje o egalitarizmu, socialne varnosti in formalne participacije povezuje z množico. Tako so družbene reforme nenehno dvomljive stvari. Avtonomija strokovnjakov pa tudi v administrativnem sistemu ni učinkovita. Avtonomne ideje strokovnjakov gre do mimo procesov odločanja in so zanemarjene. Če hočejo postati strokovnjaki v procesih odločanja aktivni, so se zaradi tega nekako prisiljeni transformirati v tehnokracijo. Avtonomija strokovnjakov zahteva globoke spremembe celotnega družbenega sistema v smislu razvoja strukturalnega pluralizma in stvarne, samoupravne demokracije (Sekulić).

Razpletanje obeh konfliktov v nakazani smeri je v jugoslovanski družbi utrdilo prevlado politokracije in politične determiniranosti ekonomije, kar je pripeljalo do izbruha kompleksne in dolgotrajne družbene krize.

Prav takšen razplet obeh konfliktov je zavrl razvoj jugoslovanske družbe proti modernejši razredni in brezrazredni družbi in utrdil njeno kvazirazredno in tradicionalno razredno strukturo s klasičnimi razrednimi antagonizmi. Hkrati pa je tudi ustvaril dvome o tem, da je prek samoupravnega sistema mogoče priti v moderno brezrazredno družbo.

Jugoslovanska družba v globoki krizi začenja z idejami tržnega gospodarstva, konkurence, tekmovanja, funkcionalne neenakosti, različnih vidikov pluralizma, dejanske demokratizacije ipd., kar so pota k moderni razredni strukturi. Vzporedno s temi idejami vznikajo zmeraj glasnejše zahteve po institucionalizaciji konfliktov, po političnih in osebnih svoboščinah, po strukturalnem pluralizmu. Hkrati se v jugoslovanski družbi širijo ideje o nujnosti znanja, znanstvenega raziskovanja kot razvojnega dejavnika, kar hkrati pomeni priznavanje uveljavljanja neenakosti, ki temelji na znanju. Povezava znanja, profesionalizacije s strukturalnim pluralizmom, razširjanjem individualnih političnih pravic in osebnih svoboščin ter razvijanjem stvarne samoupravne demokracije, utegnejo biti kompleksnejše smeri k razvoju modernih brezrazrednih družb in višjih razvitejših sopenj

socialne strifikacije. Prehajanje jugoslovanske razredne strukture v modernejšo razredno in naprej v brezrazredno in razvito stratifikacijsko strukturo, utegne prispevati tudi k odpravljanju nesorazmerij v socialni strukturi in k pospeševanju individualne mobilnosti.

Nepomembni tudi niso konflikti med politokracijo in birokracijo. V navadi je, da politokracija razglasi za glavnega krivca neuspehov in krize birokracijo. Vendar je birokracija treba šteti le kot vzvod politokracije in ta sloj je omejen v svoji samostojnosti, kar izhaja iz hierarhične strukture oblasti, na vrhu katere se nahaja politokracija. Preveliko osamosvajanje birokracije ali pa politike politokracije, ki nasprotuje parcialnim interesom birokracije in prizadeva njene privilegije, zbuja medsebojne konflikte, ki pa jih odpravljajo s kompromisi na škodo družbenega razvoja. Nenehna pripovedovanja politokracije o omejitvi številčnosti birokracije, o debirokratizaciji družbe, o večji vlogi strokovnjakov ipd. se ne uresničujejo: zaveznitvo politokracije in birokracije je pregloboko. Birokracija politokracije vendar ne ogroža, kar pa ne velja za strokovnjake ali tehnokracijo. Politokracija ne more delovati brez birokracije in jo ohranja.

Birokracija rabi politokratski vrh in brez njega ne more uveljavljati svoje politične moči in kontrole.

Za jugoslovanske razmere pa je pomemben tudi konflikt med birokracijo in strokovnjaki. Tukaj prihaja do delitve birokracije na kategorijo, ki razpolaga z znanjem, in kategorijo, ki ji znanje primanjkuje. Druga kategorija birokracije je v izrazitem konfliktu s strokovnjaki in tehnokracijo, kakor tudi s kategorijo birokracije z znanjem. V katero smer gredo izhodi iz tega konflikta, je v marsičem odvisno od tega, kako politokracija tolerira strokovnjake in tehnokracijo.

Končno se postavlja vprašanje, ali so razredni in slojni konflikti še temeljni sodobni družbeni konflikti. Obstajajo mnenja, da je

med temeljne konflikte potrebno šteti vprašanje vojne in miru, ekološke katastrofe in preživetje, pa tudi konflikte med svobodo in nesvobodo, svobodo in determiniranostjo misli in znanstvenoraziskovalnih dejavnosti, proizvodnjo in potrošnjo, znanjem in neznanjem, avtonomijo lokalnih enot in pristojnostmi širših enot, mestom in vasjo, kvaliteto življenja in proizvodnjo za vsako ceno. Analiza razredne in slojne strukture ter razrednih antagonističnih in drugih konfliktov predstavlja le delno podobo sodobnih družb (Sekulić).

UPORABLJENI VIRI:

– Prispevki iz zbornika za Slovensko sociološko srečanje 1988 »Stratifikacijske analize sodobnih družb«. Slovensko sociološko društvo, Ljubljana 1988:

Tomc, G., Pešec, M.: Kako in koliko se razlikujejo med seboj Slovenci? str. 38–60.

Hafner-Fink, M.: Uporaba metod razvrščanja v skupine pri proučevanju socialne strukture – socialna struktura sodobne slovenske družbe, str. 7–38.

Makarovič, J.: Družbena neenakost in logika zgodovine, str. 323–349.

Klinar, P.: Družbena kriza in raziskovanje razredov ter slojev v jugoslovanski družbi, str. 232–253.

Bernik, I.: Slojevitost jugoslovanske družbe, str. 207–232.

Lazić, M.: Problemi klasne homogenizacije u socijalizmu, str. 99–120.

Sekulić, D.: Socijalna struktura; socijalni konflikti i društveni razvoj, str. 253–298.

– Rus, V.: Socialna politika in enakost. Prispevek na posvetu: Slovensko sociološko srečanje 1988, Nova Gorica 3. 6. 1988 (razmnoženo), 41 strani.

– Šiber I.: Socijalna struktura i struktura svijesti. Prispevek na posvetovanju Slovensko sociološko srečanje 1988, Nova Gorica, 3. 6. 1988 (razmnoženo), 36 strani.

DORĐE ŠUVAKOVIĆ

Teorija normalne cene

(Usporedna analiza formiranja cene u – samoupravnoj i kapitalističkoj – privреди), Ekonomski fakultet, Beograd 1986.

Jugoslovanski ekonomisti so o »zgodovinski obliki delovanja zakona vrednosti« razpravljali že v povojnem obdobju. Objektivna podlaga za nastanek zaokroženih ekonomskih teorij pa se je oblikovala šele s postopnim uveljavljanjem samoupravnih in blagovno-denarnih obnosov. Tako sta se v šestdesetih letih pojavili teoriji dohodkovne cene (M. Korača) in specifične produkcijske cene (Z. Pjaniča). Obdobje do sredine sedemdesetih let je po eni strani prineslo številne kritike (in zagovore) dohodkovnega koncepta, po drugi strani pa so se pojavile številne nove razlage normalne cene pri nas. Med temi razlagami omenjam normalno ceno z dohodkom na delavca in mero akumulacije (obrestno mero) I. Lavrača. Številni novi koncepti so v bistvu ohranjali zvestobo ideji, ki jo je M. Todorović zapisal že leta 1962: »V vseh oblikah blagovne proizvodnje, kjer igrajo produkcijska sredstva količkan pomembno vlogo . . . , torej tudi v socialistični blagovni proizvodnji, je naravna, normalna, zakonita cena . . . po obliki nujno produkcijska cena« (M. Todorović, O nekim pitanjima našeg privrednog sistema, Socijalizam, 1962, št. 5). Kljub svoji ognjevitosti in dolgotrajnosti so razprave o normalni ceni pri nas vendarle ostale nedorečene glede vpliva (spremenjenih) samoupravnih, socialističnih produkcijskih odnosov na sestavo »produkcijske cene« in vsebino njenih elementov. Z drugimi besedami, odprta so ostala vprašanja o ceni delovne sile, oportunitetni ceni kapitala, vlogi minimalnih osebnih dohodkov v našem gospodarskem siste-

mu, ter vprašanje planskega ali tržnega določanja minimalne mere akumulacije. Svojevrsten odgovor na omenjena vprašanja ponuja v nadaljevanju predstavljena monografija Đorđa Šuvakovića z naslovom Teorija normalne cene, ki je leta 1986 izšla pri Ekonomski fakulteti v Beogradu.

V poglavju o »fizičnih stroških proizvodnje in delovni teoriji vrednosti« je najprej opredeljena enaka tehnološka podlaga za različne družbeno-ekonomske sisteme. V krožnem modelu produktivne ekonomije brez izbire tehnike v posamičnih proizvodnih procesih (*single production processes*) proizvajajo bazične dobrine. Obseg proizvodnje teh dobrin je po predvidevanjih konstanten. V proizvodnih procesih se uporabljajo obnovljivi inputi (to so homogeno delo in produkcijska sredstva). Neodvisno od narave prevladujočih proizvodnih odnosov se v tako opredeljenem »teoretičnem« ekonomskem sistemu potrjujeta, prvič, Marxov koncept delovne vrednosti, in drugič, koncept vrednostnih cen, ki so določene ob eksogeni meri presežne vrednosti. Prvi del se konča z zgodovinskim pregledom prispevkov, ki so pomembni za analizo sistemov cen v različnih gospodarstvih.

»Metodološki uvod« se nadaljuje z analizo normalne cene v kapitalizmu. Ravnotežne relativne cene so izvedene iz interakcije med opredeljeno občo tehnološko osnovo in ciljno funkcijo kapitalističnega podjetja (to je profitno mero glede na investirani kapital kot končni izraz prevladujočih kapitalističnih proizvodnih odnosov). Struktura teh cen je takšna kot struktura Marxovih produkcijskih cen. Toda, »ker je profitna mera opredeljena neposredno s fizičnimi stroški proizvodnje . . . , je pravilna analiza te mere (in s tem normalnih cen) možna tudi brez delovne teorije vrednosti«. Djordje Šuvaković po tem sklepa, »da je Marxov obrazec profitne mere napačen« (str. 96). »Popravljen« obrazec profitne mere (1) pa je (v splošnem) element cenovnega sistema, zato v njem »ni prostora« za vrednostne agregate.

$$r = \frac{p \cdot z}{p \cdot t} \quad (1)$$

r ... profitna mera

p ... vrstični vektor ravnotežnih relativnih cen

z ... stolpčni vektor agregatnega presežnega proizvoda

t ... stolpčni vektor inputov

Analiza »popravljenega« obrazca profitne mere pokaže, prvič, »da tehnični napredek v kapitalizmu sam po sebi ne more povzročiti (tendenčnega) zmanjševanja profitne mere« (str. 40), ter drugič, »da so v nasprotju z Marxovim prepričanjem produkcijske cene relativne velikosti« (str. 96). Šele po tem, ko smo izbrali merilo cen, se produkcijske cene »lahko« pojavijo kot absolutne količine. Torej, če hočemo rešiti »Marxov transformacijski problem«, moramo najprej poiskati merilo cen, ki bo neodvisno od sprememb v razdelitvi presežka. Avtor ugotavlja, da je Marx napačno rešil problem »primerjave v delu izraženih produkcijskih cen kot absolutnih velikosti in delovnih vrednosti«, ker je stvarnemu bruto proizvodu pripisal lastnosti nespremenljivega merila vrednosti ob različni organski sestavi kapitala. »V družbi je ... vsota produkcijskih cen produciranega blaga enaka vsoti njegovih vrednosti« (K. Marx, Kapital, III. zvezek, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973, str. 181). Obenem pa Đorđe Šuvaković meni, da je že Marx začrtal pot k pravilni rešitvi problema (str. 43–44). Sam vzpostavi v (uvodoma opisanem) modelu ekonomije cirkularnost s Sraffovim standardnim blagom. Pri kapitalistični produkcijski ceni zato v vlogi merila cen (tj. kot »most« med vrednostnim in cenovnim sistemom) nastopa »delovna vrednost standardne presežne vrednosti«. S tem po eni strani stopi na pot, ki vodi k pravilni rešitvi transformacijskega problema, po drugi strani pa lahko pokaže na njegovo »kvazi-naravo«. Z elementi standardnega sistema izražen »popravljen« obrazec profitne mere (2) pa je nič drugega kot temeljni Marxov teorem (M. Morishima, Marx's economics, Cambridge University Press, Cambridge 1973, str. 53):

$$r = \frac{(C_0 + V_0) + 1}{e} \quad (2)$$

e ... mera presežne vrednosti v standardnem in (stvarnem) sistemu

(C₀)V₀ ... delovna vrednost (konstantnega in variabilnega kapitala v standardnem sistemu

Na tej podlagi so v nadaljevanju navedeni trije razlogi za to, da »... je Marxov obrazec profitne mere napačen...«, namreč ker, prvič, profitna mera ni določena izključno z razmerjem med ustreznimi fizičnimi agregati, drugič, v obrazcu se pojavlja organska sestava kapitala iz stvarnega gospodarstva, in tretjič, profitna mera (po Marxu) je odvisna tudi od možnosti proizvodnje nebazičnega blaga (str. 97). Analiza normalne cene v kapitalizmu je zaokrožena s prikazom Sraffovega prispevka k teoriji normalnih cen. »Sraffa je v ... bistvu pokazal, da lahko produkcijske cene izmerimo s potrošenim delom tudi brez računanja standardnega sistema« (str. 55). To je hkrati tudi svojevrsten uvod v razpravo o normalni ceni v samoupravnem sistemu, ki je predmet osrednjega dela monografije. Način določanja profitne mere in mezne stopnje v Sraffovem »modelu ekonomije z variabilnimi mezdami in profitnimi stopnjami« (A.B.T.M. Shaik, Reproduction and fixed capital, Tilburg University Press, Rotterdam 1976, str. 39–42) namreč »spominja« na samoupravne okoliščine gospodarjenja. Ker v teh okoliščinah zaradi neblagovne narave delovne sile stroški dela niso več del kapitala, ti tudi ne vstopajo s kapitalom v strukturo produkcijske cene, ampak se pojavljajo kot njen samostojen element (M. Tajnikar, Gospodarski sistem in gospodarska politika v SFRJ in rast splošne ravni cen v osemdesetih letih, Gospodarska zbornica Slovenije, Ljubljana 1984, str. 50–51).

Predmet četrtega poglavja je normativno-pozitivistična »analiza normalne cene v samoupravnem sistemu«. Pri iskanju cene, ki bi bila uravnotežena z vidika reprodukcije samoupravnih, socialističnih proizvodnih odnosov (pod pogojem, da je tehnološka podlaga proizvodnje nespremenjena), je uporabljen v uvodnih poglavjih opisan metodološki postopek. Samoupravni, socialistični proizvodni odnosi pa naj bi bili (po mnenju avtorja) »opredeljeni z družbeno lastnino kapitala, zasebno lastnino nad (lastno) delovno silo in z vezavo institucionalnega podjetništva na podjetja, ki združujejo neposredne proizvajalce« (str. 59). V takih okoliščinah se kot neto rezultat poslovanja

in ciljna funkcija samoupravnega podjetja pojavlja dobiček po delavcu. Ta dobiček bi bil vir dodatne osebne potrošnje in dodatne akumulacije. Ob maksimizacijskem obnašanju posameznih samoupravnih podjetij bi prišlo v sistemu po pokritju proizvodnih stroškov $(1 + r_0)(p^s A + w_0 a)$ do medsektorskega izenačenja dobička na delavca.* Avtor se na tej podlagi loti proučevanja razmerja med samoupravnimi produkcijskimi cenami in posameznimi elementi Marxovega »vrednostnega« sistema ter pokaže, prvič, da lahko za merilo cen tudi v tem primeru uporabimo standardno presežno vrednost. To v nadaljevanju omogoči pravilno rešitev Marxovega transformacijskega problema v samoupravnem gospodarstvu in oblikovanje sintetičnega merila za primerjavo sistema samoupravnih in sistema kapitalističnih produkcijskih cen kot »po naravi relativnih količin«; ter, drugič, da je povezava med (s potrošenim delom izmerjenim) dobičkom na delavca in minimalno akumulacijsko stopnjo linearna in inverzna – kar govori o nasprotju med interesom neposrednih proizvajalcev kot članov posameznih delovnih kolektivov, ki so zainteresirani predvsem za sprtno osebno potrošnjo, in interesom delavcev kot predstavnikov samoupravne družbe, ki naj bi bili zainteresirani za akumulacijo. Ker pa se dobiček na delavca pojavlja v »vlogi vseh vrednostnih elementov«, je v bistvu formalno analogen »popravljenemu« obrazcu profitne mere.

»Teorija samoupravne produkcijske cene se eksplicitno razglašča za delno normativno, zato bi morala že po svoji definiciji pomeniti podlago za iskanje konkretnih rešitev pri definiranju ekonomskega sistema v samoupravnem socializmu« (str. 72). V tem kontekstu se omenjajo: (1) osnove za diferenciranje minimalnih osebnih dohodkov, (2) razlogi za to, da se planira minimalna, ne pa

* Ravnotežne samoupravne produkcijske cene bi bile predstavljene s sistemom relativnih cen:

$$p^s = (1 + r_0)(p^s A + Q_0 a) + s a \quad (3)$$

(A ... tehnološka matrika, p^s ... vrstični vektor relativnih cen, a ... vrstični vektor delovnih koeficientov); (r^0) je določena, splošna, minimalna akumulacijska stopnja, ki kot normativni element »popravlja naravno ciljno funkcijo podjetja«, da bi se ohranila samostojnost temeljnih gospodarskih subjektov; (W_0) so družbeno določeni, minimalni osebni dohodki kot »pomemben element varnosti ter ... maksimalen in za vsa podjetja enak del osebnega dohodka, ki ga družba priznava kot strošek poslovanja«; (s) pa je povprečna stopnja dobička na delavca.

celotna akumulacija, (3) standardne rešitve za uravnavanje razdeljevanja (to so metode ekstrakcije različnih oblik nedelovnih dohodkov) in v naših razmerah specifičen način obdavčitve dobička samoupravnega podjetja. V okviru slednjega je predlagana konkretna formula za določanje progresivne davčne stopnje glede na dobiček na delavca (kot davčne osnove). Njena uporaba pa je smotrna le, če so poprej nevtralizirani vsi dohodkovni učinki, ki izhajajo iz neizenačenih objektivnih okoliščin gospodarjenja. (4) Problem razdeljevanja razpoložljivega dobička na dodatno akumulacijo in dodatno osebno potrošnjo pa je po mnenju avtorja rešljiv le, če se vsakemu zaposlenemu delavcu omogoči individualno produktivno vlaganje sorazmernega dela tega dobička.

S kritično analizo dveh alternativnih razlag normalne cene v samoupravnem socializmu Đorđe Šuvaković zaokroži svoj prispevek k razpravi o normalni ceni pri nas. Že dejstvo, »da dohodkovna mera ni pokazatelj ekonomije družbenega sklada dela« (str. 98), kaže na nesprejemljivost dohodkovne teorije. Avtorju pa uporaba sodobne analitične tehnike »dovoli«, da napravi še korak naprej: pokaže namreč, da dosedanje kritike te teorije kljub »pravilnim« sklepnim ugotovitvam niso bile niti celovite niti povsem pravilne. Tako je teorija specifične produkcijske cene po njegovem mnenju nezadovoljivo rešila predvsem vprašanje določanja višine akumulacijske stopnje. Predlaga »normativizacijo« teorije specifične produkcijske cene »v zvezi z akumulacijo«. »Dopolnjena« teorija naj bi se vsebinsko približala predlagani rešitvi v obliki samoupravne produkcijske cene (3).

Menim, da je v zvezi z opisano monografijo potrebno poudariti predvsem naslednje: Analiza je v celoti teoretična. Avtor v njej uporablja metode sodobne analitične ekonomije. Drugič, razprava o normalni ceni v kapitalizmu in v samoupravnem socializmu je vodena v tradicionalnem marksističnem duhu. Obenem so v zvezi z vlogo Marxove delovne teorije vrednosti v analizi normalnih cen predstavljeni tudi nekateri novi rezultati. Tretjič, osrednji del monografije prinaša izviren koncept »samoupravne produkcijske cene«, ki je izoblikovan na podlagi primerjalne analize določanja cen v kapitalizmu in v samoupravnem socializmu. Opredeljena so izhodišča za operacionalizacijo

koncepta samoupravne produkcijske cene v smislu konkretnih rešitev pri opredeljevanju ekonomskega sistema v zvezi s, prvič, minimalnimi osebnimi dohodki, drugič, minimalno mero akumulacije ter, tretjič, sistemom obdavčitve dohodka in dobička podjetij. Petič, novosti prinaša tudi kritika dohodkovne cene.

Lahko bi rekli, da je monografija svojevrsten pregled dosežkov sodobne teorije cen in preizkus njihove primernosti za analizo oblikovanja cen v samoupravnem socializmu. »Teorija normalne cene« tako po eni strani prinaša odgovore, po drugi pa odpira nove (in oživlja stare) spore o normalni ceni

pri nas, kot na primer: (1) kako ob minimalnih osebnih dohodkih kot sistemski kategoriji zagotoviti mobilnost delovne sile v gospodarstvu in s tem selektivnost tržnega mehanizma (2); kakšna je in kakšna bi lahko bila vloga obrestne mere v našem gospodarskem sistemu; (3) če v našem sistemu ne obstaja oportunitetna cena kapitala in smo zato »prisiljeni« uvesti koncept minimalne mere akumulacije, ali naj bo ta mera določena plansko ali tržno? . . . Ker je »boj nasprotij vir napredka« tudi v ekonomski teoriji, potem menim, da predstavljeno delo ne bi smelo ostati neopaženo tudi v širši javnosti.

Barbara Fakin

Marksistička misao (Beograd)
št. 2/1988

Reforme v socializmu: Okrogla miza jugoslovskega in poljskega Združenja za politične vede, Budva, oktober 1987; JERZY WIATR: Interesno predstavništvo in politične reforme: primerjava med Poljsko in Jugoslavijo; JOVAN ĐORĐEVIĆ: Prispevek h konceptiji reforme; ZCESLAV MOYSIEVICH: Družbena pravda kot pogoj reforme socializma; NAJDAN PAŠIĆ: Razmerje med ekonomsko in politično reformo; SAVA ŽIVANOV: Socializem in reforme (teze za razpravo); MILAN MATIĆ: Ekonomske in politične reforme v socializmu; JACEK TARKOVSKI: Kriza ali zaostajanje? Poljska kriza in mehanizem cirkularne vzročnosti; JACEK RACIBORSKI: O nekaterih ideoloških predpostavkah reform v socializmu: izkustvo Poljske; JERZY HAUSNER: Država in perspektive razvoja samoupravljanja v državnih podjetjih na Poljskem; Članki: MOMIR STOJKOVIĆ: Nov pristop k odnosom na Balkanu; JAN WINIECKY: Ali gospodarstva sovjetskega tipa prehajajo v obdobje dolgotrajne oseke? JANOSZ KORNAI: Reprodukcijska pomanjkanja; NIKOLAJ SMELJEV: Avansi in dolgovi; SAVA ŽIVANOV: Reforme v socialističnih državah; PREDRAG SIMIĆ: Motivi, dosegi in dileme političnih reform v LR Kitajski; BOŠKO ŽIVKOVIĆ: Kriza rasti in reforma gospodarskega sistema v ZSSR; *Prispevki:* JOVAN TEOKAREVIĆ: Reforme v Bolgariji; STEVAN DEVETAKOVIĆ: Smeri sprememb v gospodarskem sistemu in ekonomski politiki Češkoslovaške; IVAN DIMOV: Ekonomski mehanizmi upravljanja gospodarstva LR Bolgarije ter mesto in vloga trga; *Prikazi knjig; Tematska bibliografija; Dokumentacijska priloga:* M. S. GORBAČOV: Oktober in perestrojka – revolucija teče dalje; JAO XIANG: Napredovanje po poti socializma s kitajskimi posebnostmi.

Naše teme (Zagreb)
št. 3/1988

Pogledi: VRERAN KATUNARIĆ: (Ne)spremenljivost kot (ne)gotovost; *Naša tema:* Konceptija in strategija razvoja: JANOS KORNAI: Madžarski reformni proces: vizije, upi, realnost; STOJAN BABIĆ: Poljska kriza in gospodarska reforma; *Knjiga »Naših tem«:* ANTE LEŠAJA: Beležka k študiji Čestmira Kožušnika; ČESTMIR KOŽUŠNIK: Češkoslovaška med dvema reformama (1968–1985); *Pogovor o knjigi* (Rikarda Langa »Konceptija in strategija razvoja«); STJEPAN ZDUNIĆ: Planiranje razvoja in strukturne spremembe; RIKARD ŠTAJNER: Izkustva preteklosti in nauki za prihodnost; *Raziskave:* BRANISLAVA BARANOVIĆ: Vzroki za odhajanje iz Zveze komunistov; *Esej:* VANJA SUTLIĆ: »Bit in čas« – nastavek vprašanja; *Religije in ideologije:* IVAN SALEČIĆ: Marx in Bog; JAKOV JUKIĆ: Problemi opredelitve ideologije in religije; SINIŠA ZRINŠČAK: Nova krščanska desnica; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Marksizam u svetu (Beograd)
št. 5–6/1988

Stanje teorije na Madžarskem: BEREZ JANOS: Stvarnost in razvoj socializma v Madžarski; BEREND T. IVAN: Pretekla štiri desetletja v madžarski zgodovini; KULCSAR KALMAN: Podoba družbe in družbeni procesi v osemdesetih letih; HUSZAR ISTVAN: Ekonomski razvoj in družbena politika; STARK ANTOL: Formiranje in dileme našega sedanjega sistema upravljanja gospodarstva; SCHMIDT PETER: Posebnosti madžarskega političnega sistema; KOLOSI TAMAS: Družbena struktura, razslojevanje, status; ACZEL GYÖRGY: Zgodovina, ki smo jo živeli; TOKEI FERENC: Marx in problematika sodobnega socializma; ANCESEL EVA: Tragedija v socializmu; LUKACS JOZSEF:

stični humanizem in religioznost v sodobnem idejnem spektru naše družbe; *Stanja marksizma*: PERRY ANDERSON: Na sledi historičnega materializma.

Savremenost (Novi Sad)
št. 3–4/1988

Članki in razprave: MILENKO A. PE-ROVIĆ: Hegeljski izvor Marxovega prevladovanja etičnega problema; BRACO KOVAČEVIĆ: Marksizem – kriza, kontroverze, kritike; MILOJE PETROVIĆ: Marxov mit; RATKO NEŠKOVIĆ: Lukacseva koncepcija partije proletariata; *Prevodi*: A. LEVIN, E. SOBER, E. O. WRIGHT: Marksizem in metodološki individualizem; *Študije*: ANA TOT: Načelo delitve po delu v pogojih blagovne proizvodnje; ŽARKO MILATOVIĆ: Ekonomska učinkovitost TOZD-a kot ekonomskega subjekta; *Prispevki*: SLOBODAN CVETANOVIĆ: Znanost in tehnični razvoj v pogojih razvitega kapitalizma; ĐORĐE PAVLOVIĆ, DRAGOJE ŽARKOVIĆ: Dosedanji razvoj in globalna projekcija dolgoročnega razvoja Vojvodine do 2010. leta; BRANISLAV MILOVANOVIĆ: Zemljiški maksimum in ustavne spremembe; *Pogledi in prikazi*.

Kulturni radnik (Zagreb)
št 1/1988

Elementi ekološke zavesti: SVETOZAR LIVADA: Ekološki problemi naših ruralnih prostorov; OGNJEN ČALDAROVIĆ: Elementi zasnovanja ekološke zavesti; SLAVKO DAKIĆ: Ogrožena področja človekovega okolja na področju Zagreba; *Poslovni sistem in družba*: MILAN VUKIČEVIĆ: Proizvodni odnosi v zapletenem poslovnem sistemu gospodarstva; *Raziskovanja*: MILORAD PUPOVAC: Zabeležka o lingvistiki Utza Maasa; UTZ MAAS: »Pred mladinsko zastavo so vsi enaki«; *Religija in marksizem*: OTTO MADURO: Desakralizacija marksizma v latinsko-ameriški teologiji osvoboditve; *Ideje, pogledi, mnenja*.

Opredeljenja (Sarajevo)
št. 4/1988

Razprave in članki: KRSTAN MALEŠEVIĆ: ZKJ in država v luči tez za konferenci ZKJ in ZK BiH; OMER IBRAHIMAGIĆ: Vloga delavskih svetov v sistemu socialistične samoupravne demokracije; SALIH FOČO: Pravica do stavke v socializmu; REUF KAPIĆ: Kontroverze družbene lastnine in njene implikacije; ADAM NINKOVIĆ: Nekatera vprašanja idejno-teoretičnega proučevanja problemov socialne in politične modernizacije; SULEJMAN FESTIĆ: Človek in narava (med pravom in moralo); SVETOZAR GRUJIĆ: Odtujitev umetnosti; RATKO NEŠKOVIĆ: Svetozar Marković in kritika legalistične zavesti; DUŠAN PIREC: Na marginah ekonomskih in strateških problemov jugovzhodne Azije; RADOVAN VUKADINOVIĆ: Mediteranske krize in Jugoslavija; MLADEN MATIĆ: Balkan na poteh sodelovanja; *Lakota v svetu*: SMAIL SMAILBEGOVIĆ: Ekonomski in politični vidiki lakote v svetu (okrogla miza); *Intervju*: HANS WOLFGANG SINGER: Pomoč v hrani deželam v razvoju; *Pogledi in prikazi*.

Dijalog (Sarajevo)
št. 1–2/1988

Filozofski eseji: MILAN DAMNJANOVIĆ: Človek, družba in država: katoliška in marksistična perspektiva; ABDULAH ŠARČEVIĆ: Estetski principi in modernizem; MARK ROLLINS: Crocejeva kognitivna teorija; LESZEK KOLAKOWSKI: Družba in religiozna verovanja; MUHAMMED FILIPOVIĆ: Filozofija in lingvistika; SHLOMO GIORA SHOHAM: Valhalla, kalvarija in Auschwitz; RASIM MUMINOVIĆ: Impulzi mythosa in ethosa; ŽELJKO ŠKULJEVIĆ: Empedoklo: med realnostjo in fikcijo; *Poljaki o stalinizmu osebno*: JAN KOT: Trije pogrebi; ALEKSANDER WAT: Pravi začetek Ivana Denisoviča; Pogovor s Stefanom Staševskim; *Vidiki družbe in politike*: BESIM IBRAHIMPASIĆ: Hipotetična skica socialne strukture jugoslovanske družbe; NIKOLA POPLAŠEN: Človeške potrebe in tržno-politična družba; LEO GROARKE: Skepticizem in mednarodni odnosi: k novemu realizmu; *Povodi*: DUŠAN TRAVAR:

Sapere aude! (ob knjigi Nikole Skledarja »Um in religija«); ROGER GRENIER: »Mit o Sizifu« Alberta Camusa; NENAD FIŠER: Beseda na kolokviju o Leibnizu.

Pregled (Sarajevo)
št. 2-3/1988

Članki: ADOLF DRAGIČEVIĆ: Lice in naličje kolektivism; NENAD KECMANOVIĆ: Kako in zakaj (ne) raziskujemo Zvezo komunistov; JELENA BERBEROVIĆ: Teorija objektivnosti znanstvenega spoznavanja v filozofiji znanosti Karla Popperja; STEFAN SUŠIĆ: Timeshering

– nova oblika turističnega prava; IBRAHIM BAKIĆ: Nekaj refleksij k odnosu nacionalnega in religioznega; *Iz zgodovine BiH:* PAVO ŽIVKOVIĆ: Narodni preporod v južnoslovanski ideji v delih fra Martina Nedića – prvega ilirca v Bosni; AVDO SALKOVIĆ: Bosanskohercegovaške vadnice (bukvarji) do leta 1918; *Prispevki in pogledi:* AZRA HADŽIAHMETOVIĆ: Evropsko združenje svobodne trgovine – EFTA; M. I. ISAJEV: Mednarodni pomožni jezik – esperanto: vprašanja teorije in prakse; M. H. SAHEB-ZAMANI: Jezik kot nosilec skupne ustvarjalnosti; BOGIĆ KNEŽEVIĆ: Proti pačenju in zlorabi jezika; *Prikazi.*

BEVC, Milena: Education in Slovenia and Yugoslavia (Do we know where we stand in comparison with the developed countries?)

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 7-8, p. 962-972

The "capital" of knowledge acquired with formal education is much smaller in Yugoslavia than this is the case in the developed countries; as far as Slovenia is concerned this is, particularly in the social sector, lower than the Yugoslav average. The degree of formal education, as an important factor in the acquisition of knowledge, is, when compared with European and other developed countries, much smaller in qualitative and quantitative respect. The setback in Slovenia is much larger in regard to quantity and proves to be highest in the sphere of high education. In Yugoslavia as a whole the setback is higher in respect to quality, although both quality and quantity are deficient on the secondary school level. Informal education is unfortunately also insufficiently developed in our country. In order to bridge the gap between the amount of capital of knowledge in our and developed countries, large investments into the field of education will have to be made and a stable system of financing established.

UDC 304:316.63(497.1)

VERLIČ-DEKLEVA, Barbara: Effects of Social Policy on the Social Structure

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No, 7-8, p. 1109-1122

My intention is, rather than offer my own, to analyze the socialist concept of social policy in Yugoslavia and explain why it is such, as it is. For that purpose I am using some basic terms of F. Tönnies and make some comparisons with the welfare systems. Beside values, goals and instruments of social policy, the link (or typical connections) between politics (political ideology) and economic sphere of society and the relation of both these spheres and social policy in Yugoslavia are analysed. Furthermore, some findings of Quality-life research—mostly indicators of social standard—which directly effect the privileges (deprivileges) of different social and regional groups of Slovenian population, have been evaluated.

UDC 342.8:328(497.1)

GOATI, dr. Vladimir: Political Representation and Elections in Our Country (a comparative-theoretical Analysis)

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 7-8, p. 1123-1133

The critique (and elimination of deficiencies) of our voting system, the mechanism of indirect elections in particular, is seen by the author as a necessary condition for a democratic renewal of society. He finds in this connection the document issued by the Federal Social Council on Problems Concerning Social System as utterly superficial and pure routine. A historical analysis of the development of political representation from its emergence up to the present is presented by the author. Three types of representation, introduced by the 1974 Constitution are analysed: the popular, functional and political; the latter two (the Associated Labour Assembly and Socio-Political Assembly) are given particular attention. The article ends with an analysis of criteria necessary for a democratically chosen representation: direct elections, plurality of candidates, the importance of trust given to the representatives by the people, (legitimacy of power). According to the author the voting system is "the central nerve" of every (democratic) political system.

BEVC, Milena, Izobraževanje v Sloveniji in Jugoslaviji (ali vemo, kje smo v primerjavi z razvitim svetom?)
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 7–8, str. 962–972

V Jugoslaviji imamo manj »kapitala« znanja, ustvarjenega s formalnim izobraževanjem kot razvite države, v Sloveniji pa opazujoč zaposlene v družbenem sektorju, manj kot v povprečju Jugoslavije. Formalnega izobraževanja kot ene izmed pomembnih poti za povečevanje kapitala znanja pa imamo tako v Jugoslaviji kot v Sloveniji v kvantitativnem in kvalitativnem pogledu manj kot evropske in druge razvite države. Pri tem je zaostanek Slovenije večji v kvantitativnem kot kvalitativnem pogledu, v kvantitativnem pogledu pa je največji na področju visokega izobraževanja. Zaostanek Jugoslavije pa je večji v kvalitativnem kot kvantitativnem pogledu, pri čemer pa v obeh pogledih zlasti na področju srednjega izobraževanja. Tudi neformalno izobraževanje je pri nas manj razvito. Za zmanjšanje našega razkoraka v velikosti (zalogi) kapitala znanja za razvitimi državami bodo potrebne še precejšnje naložbe v izobraževanje, za kar pa je med drugim potrebno zagotoviti stabilen sistem financiranja te dejavnosti.

UDK 304:316.63(497.1)

VERLIČ-DEKLEVA, Barbara: Učinki socialne politike na socialno strukturo
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 7–8, str. 1109–1122

V naslednjem prispevku želim bolj kot opredeliti svoj lastni koncept socialne politike – razložiti, kakšen je le-ta v socialistični Jugoslaviji in zakaj je takšen, kot je. V ta namen uporabim nekaj osnovnih izhodišč teoretika in kritika socialne dejavnosti, R. Titmussa, ter primerjav z welfare sistemi. Poleg vrednot, ciljev in mehanizmov socialne politike v Jugoslaviji analiziram povezanost politike (politične ideologije) z ekonomsko sfero družbenega delovanja ter obojega s socialno politiko. Končno ovrednotim nekatera spoznanja raziskave o kvaliteti življenja – indikatorje o družbenem standardu, ki so rezultat socialne politike – s katerimi neposredno vplivamo na privilegirano (deprivilegirano) socialnih in regionalnih družbenih skupin v Sloveniji.

UDK 342.8:328(497.1)

GOATI, dr. Vladimir, Politično predstavništvo in volitve pri nas (primerjalno-teoretična analiza)
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 7–8, str. 1123–1133

Avtor označi kritiko (in odpravo slabosti) našega volilnega sistema, še posebej mehanizma posrednih volitev, kot pogoj celotne demokratične prenove družbe. Pri tem ugotovi, da je dokument zveznega družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve v tem pogledu povsem rutinski in površen. V zgodovinskem prerezu poda nastanek in razvoj političnega predstavništva (reprezentance) do današnjih dni. Razčleni z ustavo SFRJ iz leta 1974 vpeljane tri tipe predstavništva: ljudsko, funkcionalno in politično ter se posebej ustavi ob zadnjih dveh (zbor združenega dela in družbenopolitični zbor). Na koncu temeljitej obravnava kriterije demokratično izbranega predstavništva: neposrednost volitev, pluralnost kandidatov, pomen zaupanja volilcev v predstavnike (legitimnost oblasti) ter dodaja, da je volilni sistem »centrni živec« (demokratičnega) političnega sistema.

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmikom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafiki morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije. Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v revijah: priimek in ime avtorja, leto, naslov članka, revija, letnik (zvezek), številka, strani v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. V: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst: če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Anton Bebler: O odnosih med civilno in vojaško oblastjo v evropskih socialističnih državah

Zdravko Mlinar: Profesionalizacija, ideologija in metodologija sociološkega raziskovanja

Vinko Trček: Nova vizija in strategija izgradnje socializma na Kitajskem

Jovan Teokarević: Participacija in totalitarizem: primer Romunije

Bogdan Osolnik: Omejitve javne besede po mednarodnih dokumentih

Ratko Nešković: Prispevek k obrambi tolerantnosti

Predrag Matvejević: Pojmovanja narodne kulture v Evropi

Andrzej Szpocinski: Spreminjanje vrednostnih sistemov v poljskih radijskih oddajah z zgodovinsko tematiko (Naš prevod)

Dušan Janjić: Razumevanje razmerja narod-država: med potrebami in stvarnostjo

Momir Milojević: Pristojnost držav in človekove pravice

Marija Bogdanović: Družbene neenakosti z vidika uporabljenega klasifikacijskega okvira analize

Berni Strmčnik: Prenova sistema zdravstvenega varstva v SR Sloveniji

Smilja Amon: Nemško časopisje na Slovenskem

Jovica Trkulja: Obdobje antimitskega realizma

Miran Komac: Kaj se dogaja znotraj manjšin?